

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЛЯСКОВИЧ Роман Сергійович

УДК 94:355.24 (477) "1918/1920" (043.3)

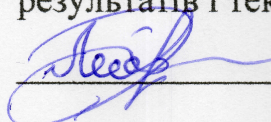
ДИСЕРТАЦІЯ
МОБІЛІЗАЦІЇ ДО ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАНЬ УКРАЇНСЬКИХ
ДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ ТА ЇХ РОЛЬ У ПОСИЛЕННІ БОРОТЬБИ ЗА
НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ (кінець 1918 – кінець 1920 рр.)

032 Історія та археологія

03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело


Р. С. Ляскович

Науковий керівник: Завальнюк Олександр Михайлович,
доктор історичних наук, професор.

Кам'янець-Подільський – 2021

АНОТАЦІЯ

Ляшкович Р. С. Мобілізації до збройних формувань українських державних утворень та їх роль у посиленні боротьби за національні інтереси (кінець 1918 – кінець 1920 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, 2021.

Дослідження присвячено проблемі мобілізації чоловічого населення до збройних сил у період становлення двох українських держав у листопаді 1918 р. та захисту їх суверенітету упродовж 1918–1920 рр. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на основі архівних джерел, опублікованих документів і матеріалів, спогадів та періодики, узагальнення наукової літератури вітчизняних і зарубіжних авторів уперше досліджено, вивчено й відтворено мобілізаційні процеси до українських збройних сил на території Східної Галичини та Наддніпрянщини; на сучасній методологічній основі осмислено широкий масив фактичного матеріалу; проведено компаративне дослідження мобілізаційних кампаній до ГА і Дієвої армії УНР, їх результативності; відтворено невідомі та деталізовано маловідомі факти призовних акцій на досліджених територіях; реконструйовано процес формування українських військових частин у 1920 р., продемонстровано вплив польського фактора на даний процес. У роботі знайшли розвиток питання про готовність українського населення прислужитися національним збройним силам на різних етапах збройної боротьби, їхню взаємодію з військовими частинами, реакцію на методи примусового залучення, дезертирство.

Практичне значення роботи полягає в тому, що отримані наукові результати, широкий фактографічний комплекс, обґрунтування та висновки про місце і роль військових мобілізаційних кампаній у побудові збройних сил галицьких та наддніпрянських українців можна залучити до проведення подальших наукових досліджень з історії України, для написання праць з військової історії доби Української революції 1917–1921 рр., викладанні

навчальних дисциплін з історії України та військової історії, розробці навчальних посібників і методичних матеріалів, а також безпосередньо у виховній роботі з особовим складом збройних сил України.

Перший розділ присвячено історіографії, аналізу джерельної бази та характеристиці методико-теоретичних засад дослідження. Оскільки тривалий час мобілізації українських збройних формувань у радянський час не вивчалися, тому історіографія цього періоду представляє незначну кількість праць. Більш детально розглянуто роботи діаспорних учених, які загалом передають важливі факти для розуміння історичного процесу. Виявлено, що проблематика досліджуваної теми знайшла краще відображення у період незалежної України, особливо про мобілізації до ГА, однак питання призову до Дієвої армії УНР висвітлено фрагментарно і досі залишається не з'ясованим в історіографії вітчизняної науки. Проведені дослідження зарубіжними авторами, демонструють чималий інтерес, переважно польських авторів, до вивчення війни за Східну Галичину в листопаді 1918 – червні 1919 рр. і спільної боротьби поляків з українцями проти Червоної армії у 1920 р.

Джерельну основу дослідження склали різноманітні за видовим складом і походженням архівні документи (274 справи 67 фондів), більшість яких уперше введено в науковий обіг, збірники опублікованих документів і матеріалів, 116 мемуарів та спогадів, періодичні видання, що дозволило досягнути достовірності й об'єктивності у висвітленні обраної тематики, заповнити прогалини в описах мобілізаційних процесів.

Теоретико-методологічна основа дослідження базується на загальнонаукових принципах історизму, об'єктивності, системності, багатофакторності, всебічності, логічності, достовірності та критичності, а також конкретно-історичних методів – аналітико-статистичного, діахронного, історико-хронологічного, ретроспективного, історико-порівняльного, історико-типологічного та історико-системного. Їх застосування дозволило об'єктивно висвітлити комплекс питань щодо мобілізації населення Східної Галичини та Наддніпрянщини до українських збройних формувань у 1918–1920 рр.

У другому розділі охарактеризовано демографічні можливості українського етносу Східної Галичини для наповнення достатнім особовим складом збройних сил ЗУНР. Проаналізовано релігійний (національний) та віковий склад населення усього Галицького краю, що дало змогу наближено встановити чисельність і питому вагу українців у загальному складі населення регіону до початку Листопадової революції.

Висвітлено процес організації на державному рівні і проведення на території ЗУНР мобілізації галицьких українців до збройних сил держави, зокрема створення відповідних державних структур, які відповідали за проведення цих заходів, вироблення відповідної нормативно-правової бази та її застосування під час реалізації мобілізаційних кампаній.

Встановлено, що ключову роль у результативності призовних акцій протягом листопадово-грудневих подій 1918 р. відіграли національно свідомі галицькі діячі, патріоти, які максимально виклалися у справі встановлення адміністративної влади на місцях і проведення військового набору новобранців, та частково демобілізовані вояки австрійської армії, що становили певний мобілізаційний ресурс у перші місяці збройної боротьби. Надалі на збільшення / зменшення чисельності українського війська впливало негативне матеріально-технічне забезпечення, яке часто не дозволяло новобранцю відправлятися на передову, дезертирство через поразки у воєнних операціях, поширення хвороб.

У третьому розділі головну увагу зосереджено на дослідженні мобілізаційного ресурсу Наддніпрянської України, який можливо було залучити до республіканського війська в листопаді–грудні 1918 р., а згодом і Дієвої армії УНР у 1919 р. Проаналізовано наявну кількість чоловічого населення Російської імперії за переписом 1897 р., його зменшення через еміграції за кордон, переселення, біженство, війни з іхетуанами, японцями, державами Четвертого союзу тощо, демобілізацію військовиків російської армії і розпорошення їх по різним військовим угрупованням упродовж лютого 1917 – листопада 1918 рр. Ураховавши ці дані, приблизно встановлено доступну чисельність чоловіків для їх використання у боротьбі проти гетьмана П. Скоропадського.

Обґрунтовано, що з початком антигетьманського повстання й оголошених Директорією двох часткових і однієї загальної мобілізаційних кампаній у листопаді 1918 р. населення, вбачаючи ненависть до діючої влади, підтримало ініціаторів повстання. Встановлено, що не було координації мобілізаційним процесом з боку повстанської верхівки влади, натомість виконання цього завдання покладалося на місцевих посадовців, які часто неузгодженими діями, без жодних інструкцій, тільки шкодили планомірній організації війська. Частково цією функцією займалися представники військових частин, переважно застосовуючи примусовий метод. На різному рівні ці заходи проаналізовано на матеріалах 9-х українських губерній, частково продемонстровано їх результативність. Це дало можливість зробити висновок про спроможність кожного регіону проводити швидкі мобілізації для відправлення новобранців до республіканського війська. Як наслідок, раціонально розпорядитися зібраним мобілізаційним контингентом Директорія, після повалення гетьманщини, не змогла, більша частина виконаної мобілізаційної праці виявилася даремною, адже чималий відсоток призваного контингенту розійшовся по домівках.

Установлено, що несприятлива ситуація на фронті в січні 1919 р. негативно вплинула на дії військового керівництва, яке під час наступу більшовицького війська першорядною справою визначило оголошення безлічі мобілізаційних законів, що через відступ Дієвої армії УНР під тиском ворога виявилися малорезультативними. З'ясовано, що протягом зимово-весняного періоду 1919 р. мобілізації мали мінімальний результат, армія зі втратою територій і через масове дезертирство зменшувалася. Влітку ця тенденція змінилася на краще. Новий період якісного військового будівництва українського війська розпочався з вирішенням військово-стратегічного завдання на фронті і перебазуванням Дієвої армії УНР на Поділля, яка розпочала активну мобілізаційну кампанію. Під час цих подій обґрунтовано організаційно-структурні і практичні аспекти, пов'язані з проведенням на цій території протягом літа-осені 1919 р. низки призовних кампаній, які забезпечили значне чисельне наповнення Дієвої армії УНР. Охарактеризовано методи повітових адміністративних структур, спрямовані на

досягнення ефективності роботи мобілізаційних органів у час, коли дезертирство і небажання населення виконувати військових обов'язок набрало великих масштабів. Проаналізовано реакцію селянства на примусовий метод формування особового складу війська та окремі форми його спротиву. Зрештою з'ясовано, що насильно набраний людський контингент не завжди відзначався прагненням захищати інтереси Української держави та гальмував процес консолідації національно-свідомої частини вояцтва. Чималою перешкодою погіршення мобілізації у цей період стало небажання українців воювати через погане матеріально-технічне становище, що призводило до хвороб у війську, зокрема тифу, який і став однією з причин поразки української армії в листопаді 1919 р.

У четвертому розділі висвітлено перші спроби відновлення української армії шляхом формування на початку 1920 р. військових частин з інтернованих на території Польщі вояків Дієвої армії УНР. Проаналізовано військові комплектування шляхом мобілізацій до новоутворених частин на Поділлі та Волині, що були зародком нових збройних сил УНР. Охарактеризовано заходи щодо підтримки / заборони польською владою комплектування українських військових частин, показано дії військової, дипломатичної місії у Варшаві та Головного отамана військ УНР для досягнення ефективності в роботі відновлених адміністративних структур та призовних пунктів, що повною мірою не виконували покладені на них завдання через низку переважно об'єктивних причин. З'ясовано, що покращення військово-стратегічної ситуації у травні 1920 р., збільшення підвладної території не було використано для швидкого доукомплектування державним мобілізаційним апаратом Дієвої армії УНР попри формальну згоду на це поляків. Виявлено, що частину цього завдання виконали дивізії, що повернулися із Зимового походу, які нашвидкуруч, за сприяння Ямпільського і Могилівського повіткомісарів, провели примусовий військовий набір новобранців. Це дозволило забезпечити боєздатність українських військових частин протягом літа 1920 р., які перебували після відступу з Поділля на територію Галичини.

Після повернення Дієвої армії УНР на територію Наддніпрянської України (Поділля, Волинь) досліджено питання, пов'язане з формуванням особового складу восьми стрілецьких дивізій. Визначено головні складові військової мобілізації у відведених їм волостях, особливості діяльності дивізійного мобілізаційного апарату, який забезпечив отримання значного людського ресурсу для продовження боротьби проти Червоної армії до поразки та інтернування особового складу українського війська у листопаді 1920 р.

Отже, у дисертації розкрито питання мобілізаційних кампаній у ЗУНР і УНР, з метою створення і бойової діяльності їхніх власних збройних сил, боротьби за власну територію аж до їх поразок відповідно у липні 1919 р. і листопаді 1920 р.

Ключові слова: українці, мобілізаційний ресурс, Східна Галичина, Наддніпрянська Україна, мобілізаційна кампанія, новобранець, Галицька армія, республіканське військо, Дієва армія УНР, мобілізаційний заклик, військові частини, мобілізаційний апарат, результативність.

ABSTRACT

Liaskovych R.S. Mobilizations to military formations of Ukrainian state entities and their role in strengthening struggle for national interests (end of 1918 – end of 1920s). – Qualification scientific paper in the form of a manuscript.

Thesis for a Doctor of Philosophy Degree in speciality 032 History and Archeology. – Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, Kamianets-Podilskyi, 2021.

The research is devoted to the problem of mobilization of male population to the armed forces in the period when two Ukrainian states came into being in November 1918 and defended their sovereignty during 1918-1920s. The scientific novelty of the research is in the fact that for the first time mobilization processes to the Ukrainian armed forces on the territory of the Eastern Galicia and Naddnyprianschyna have been investigated, studied and reproduced. The basis for the research is made of archival sources, published documents and papers, reminiscences and periodicals, generalization

of scientific literature of native and foreign authors. A large amount of data has been thought over using contemporary methodological ground. A comparative study of mobilization campaigns to the Galician Army and UPR Army and their results has been conducted. Unknown facts about mobilization actions on the territories under study have been reproduced and those which are not popular have been specified. The process of Ukrainian military unit formation in 1920 has been reconstructed as well as the influence of the Polish factor on this process has been illustrated.

In the paper the issues of readiness of the Ukrainian population to do some service for the national armed forces at different stages of the armed struggle, its cooperation with armed units, reaction to the methods of forced involvement and desertion have been studied.

The practical value of the paper is in conducting further scientific research into history of Ukraine, writing works on the military history of the Ukrainian revolution era of 1917-1921, teaching educational disciplines in history of Ukraine and military history, preparing educational manuals and guidance material and directly in doing socially educational work with the personnel of the military forces of Ukraine. The all mentioned can be achieved with the application of the obtained scientific results, wide data complex, proof and conclusions about the place and role of military mobilization campaigns in forming the armed forces of Ukrainians from Galicia and Naddniprianschyna.

The first chapter is devoted to historiography, analysis of the source base and introduction of methodologically-theoretical grounds of the research. Taking into account that mobilization of Ukrainian military formations was not studied for long in the Soviet period, consequently historiography of that period is represented in a few papers. Works of researchers from diaspora containing important facts for understanding of the historical process have been studied in detail. It has been found out that the issues of the researched topic were better attended in the period of the independent Ukraine, particularly about mobilization to the Galician Army. At the same time, the issue of mobilization to the Army of UPR has been represented only partly and has not been solved yet in historiography of the native science. The research conducted

by the foreign authors mainly Polish shows great interest in the study of war for the Eastern Galicia in November 1918 – June 1919 as well as in the united struggle of the Polish and Ukrainians against the Red Army in 1920.

The source base of the research is made of archival documents of different kind and origin (274 files 67 funds), most of them were introduced into the scientific circulation for the first time. The data include 40 collections of published documents and materials, 116 memoirs and reminiscences, periodicals that added to the reliability and objectivity in outlining the given topic and filled the gaps in mobilization process.

Theoretical and methodological basis of the research involves both general scientific principles of historicism, objectivity, regularity, multifaceted, many-sided, logical, reliable and critical study and concrete historical methods – analytical-statistical, diachronic, historical-chronological, retrospective, historical-comparative, historical-typological and historical-systemic. Their application made it possible to represent objectively the complex of issues about mobilization of the Eastern Galicia and Naddnyprianschyna population to the Ukrainian military formations in 1918-1920s.

In the second chapter, demographic possibilities of the Ukrainian ethnos of the Eastern Galicia for enlarging the personnel of the WUPR have been characterized. Religious (national) and age status of the population of the whole Galician region has been analyzed making it possible to specify the number and relative weight of Ukrainians in the general composition of the regional population before the beginning of the November revolution.

The process of mobilization organization at the state level and its enacting on the territory of the WUPR that resulted in bringing Galician Ukrainians to the armed forces of the country, in particular forming the corresponding state structures, responsible for the realization of these events, implementing the appropriate legal framework and its application while conducting the mobilization campaign.

It has been stated that the key role in the effectiveness of mobilization actions during November-December events of 1918 was played by the nationally conscious Galician statesmen, patriots, who strongly supported the introduction of the administrative power at places and organization of the military mobilization of recruits

and partly demobilized warriors of the Austrian army treated as the mobilization resource in the first months of the armed struggle.

The increase/decrease of the number of the Ukrainian army was negatively influenced by the material-technical provision often blocking a recruit's way to the front and desertion because of defeat in war operations and spread of illnesses.

In the third chapter the main attention is focused on investigating the mobilization resource of Naddniprianska Ukraine which was possibly involved into the republic army in November-December of 1918 and with time into the Army of the UPR in 1919. The number of the male population of the Russian empire according to the census of 1897 was analysed. Special attention was paid to decreasing of male population because of emigration abroad, relocation, upheavals, wars with Ichetouans, the Japanese, states of the Quadruple Alliance etc. Demobilization of militaries from the Russian army and their dispersion throughout different military groups in February 1917 – November 1918. All mentioned data took into account the approximate number of men prepared to participate in the struggle against the hetman P. Skoropadsky.

It has been proved that with the beginning of both the anti-hetman uprising and two partial and one general mobilization campaigns announced by the Directory in November 1918, population hating the authorities supported the initiators of the uprising. It has been found out that the uprising authority did not coordinate the mobilization process but rather the task was left for the local authorities whose uncoordinated actions and lack of instructions did harm to the well-organized army.

That function was partly realized by the representatives of the military divisions mainly with the application of the forced method. The data involving 9 governorates were used to analyze those events at different levels, their effectiveness was partly demonstrated. It enabled to conclude the capability of each region to organize a quick mobilization to send recruits to the republic army. Consequently, the Directory could not rationally arrange the mobilization contingent after Hetmanate had been overthrown, the greater part of the mobilization work turned out to be in vain as a considerable percent of the mobilized contingent departed for their homes.

It has been established that the unfavorable situation at the front in January 1919 had a negative impact on the actions of the military leadership who during the Bolshevik attack considered announcing mobilization laws to be their first priority. Those laws turned out to be of low effect because of the retreat of the UPR Army under the enemy's pressure.

It has been found out that in winter-spring period of 1919 mobilizations were of very little effect, the army was decreasing because of the territory loss and mass desertion. In summer the tendency turned for the better. The new period of qualitative military construction of the Ukrainian army started with solving the military-strategic task at the front and relocating of UPR Army in Podillia where an active mobilization campaign was initiated.

In the course of those events, the organizational-structural and practical aspects related to a number of mobilization campaigns carried out during summer-autumn of 1919 that provided a considerable quantity increase of the Active Army of UPR. Methods of the district administrative structures, aimed at achieving the effective work of mobilization departments when desertion and reluctance gained large scale have been characterized. The reaction of peasantry to the forced method of the army formation and some forms of its counteraction have been analyzed. Finally, it has been determined that the forced contingent did not always aspire to defend the interests of the Ukrainian state and braked the process of consolidation of the nationally conscious part of the army. A considerable blockage for the mobilization campaign in that period was reluctance of Ukrainians to fight because of a bad material-technical situation causing illnesses in the army. Typhoid, in particular, became one of the reasons of the Ukrainian army defeat in November 1919.

In the fourth chapter the first attempts to renew the Ukrainian army by way of forming the armed divisions from the interned warriors of the UPR army on the territory of Poland in the beginning of 1920 have been revealed. The military formations through mobilizations to the newly created divisions in Podillia and Volyn being the beginning of the new armed forces of the UPR have been analyzed.

The measures of supporting/forbidding the formation of the Ukrainian military divisions by the Polish authorities have been characterized. The activities of the military, diplomatic mission in Warsaw and the head otaman of the UPR army to reach some effect in the work of the renewed administrative structures and mobilization points that could not function appropriately because of the objective reasons have been represented. It has turned out that improving the military-strategic situation in May 1920, increasing the dependent territory have not been used for completing the UPR Army with the state mobilization apparatus though the Polish gave their formal agreement. It has been researched that the part of that task was completed by the divisions which had returned from the winter military campaign. In a quick fashion with the support of Yampil and Mogyliv district commissars those divisions conducted forced military mobilization of recruits. It provided the combat capability of the Ukrainian military divisions located in Galicia after their retreat from Podillia during the summer of 1920. The issue related to the formation of eight rifle divisions after the UPR returned to the territory of Naddniprianska Ukraine (Podillia, Volyn) has been investigated. The main components of the military mobilization in the appropriate districts, distinctive activities of the division mobilization apparatus, providing considerable human resource to continue the struggle against the Red army before the defeat and internment of the Ukrainian army in November 1920 have been singled out.

Thus, the thesis reveals the problem of mobilization campaigns in the WUPR and UPR aimed at the formation and armed activity of their own military forces, struggle for their own territory, and their defeats in July 1919 and November 1920 respectively.

Key words: Ukrainians, mobilization resource, Eastern Galicia, Naddniprianska Ukraine, mobilization campaign, recruit, Galician army, republican troops, UPR army, mobilization appeal, military divisions, mobilization apparatus, effectiveness.

Список публікацій здобувача

*Публікації в періодичних наукових виданнях інших держав,
які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку / або
Європейського Союзу*

1. Liaskovych R. Ukrainskie zasoby wojskowo-mobilizacyjne w Galicji Wschodniej: skład liczebny, wiekowy i narodowościowy (1918). *Nowa Polityka Wschodnia*. Toruń, 2020. №3(26). S. 81–92.

Публікації у наукових виданнях,

включених до переліку наукових фахових видань України

2. Лякович Р. Мемуари і спогади як джерело про організацію і проведення мобілізацій до українського війська в Східній Галичині (кінець 1918 – середина 1919 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2018. Вип. 11. С. 60–72.
3. Лякович Р. Мобілізації чоловічого населення ЗУНР до Української Галицької армії у першій половині 1919 року: організація, проблеми і результати. *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2018. Т. 28: до 100-річчя від заснування університету. С. 377–387.
4. Лякович Р. Мобілізації до Дієвої Армії УНР 1918–1920 рр.: організація та результативність (за спогадами учасників). *Intermarum: Історія, політика, культура*. Житомир, 2018. №5. С. 99–111.
5. Лякович Р. Мобілізації українського населення до війська ЗУНР: організація, проблеми, наслідки (листопад–грудень 1918 року). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2019. Вип. 32. С. 175–186.
6. Лякович Р. Військові мобілізації до Дієвої армії УНР на Київщині (листопад 1918 – лютий 1919 рр.). *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2019. Вип. 144 (№5). Ч.1. Історичні науки. С. 82–89.
7. Лякович Р. Проблеми формування військових частин УНР в контексті польсько-українських відносин (січень – травень 1920 р.). *Вісник Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2019. Вип. 12. С. 210–226.

8. Лякович Р. Військово-мобілізаційні кампанії на визволених територіях Поділля: організація та результативність (червень – вересень 1919 р.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2019. Т. 29. С. 244–258.
9. Лякович Р. Військові мобілізації на Проскурівщині восени 1920 р.: організація, хід, наслідки. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2019. Вип. 31. Кн. 2. С. 47–54.

Публікації, що додатково відображають наукові результати

10. Лякович Р. Хід мобілізації до Дієвої Армії УНР на Поділлі восени 1919 р. (за матеріалами української періодики). *Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції присвяченої 100-річчю Української революції 1917–1921 рр., 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 59–62.
11. Лякович Р. Мобілізаційні процеси до українського війська в 1919–1920 рр. у історичній літературі. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський, 2018. Вип. 9. С. 32–33.
12. Лякович Р. Роль Симона Петлюри в організації мобілізаційних кампаній до українського війська 1919 р. *Наукові праці Кам'янець-Подільського Національного університету імені І. Огієнка. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів 4-5 квітня 2018 р.* Кам'янець-Подільський, 2018. Вип. 17. Т. 1. С. 29–30.
13. Лякович Р. Мобілізаційні заходи до збройних сил УНР: загальний огляд (кінець 1918 – осінь 1920). *Збірник матеріалів IV всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених «Сучасні тенденції у розвитку науки та освіти» (22 березня 2018 р.)*. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 49–55.

14. Ляскович Р. Утворення і діяльність на Поділлі мобілізаційних комісій зі збільшення особового складу армії УНР у 1920 р. *Буковинське віче: сто років від ідеї до реалізації : зб. тез міжнародної наукової конференції (м. Чернівці, 1-2 листопада 2018 р.)*. Чернівці, 2018. С. 71–73.
15. Ляскович Р. Українські військові мобілізації у західних повітах Подільської губернії у 1919-1920 рр. *Освіта і наука Поділля у добу Директорії (грудень 1918-1921 рр.): матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, 15 листопада 2018 р.* Хмельницький, 2018. С. 190–196.
16. Ляскович Р. Нормативно-правова база проведення військових мобілізацій в Українській Народній Республіці (кінець 1918 – кінець 1920 рр.). *Naukowy i innowacyjny potencjal prezentacji: kolekcja prac naukowych «Λ'ΟΓΟΣ» z materiałami Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji, Opole, 18 listopada 2018 r.* Obukhow, 2018. T. 5. S. 69–75.
17. Ляскович Р. Мобілізація до Галицького війська у 1918-1919 рр. *Західноукраїнська Народна Республіка. Енциклопедія*. Т. 2. Львів, 2018. С. 640–643.
18. Ляскович Р. Мобілізація волинян до армії УНР: організація, хід і результати (кінець листопада 1918 – травень 1919 рр.). *Волинь у роки української революції 1917–1921 рр. : зб. наук. праць*. Луцьк, 2019. С. 161–170.
19. Ляскович Р. Мобілізація до Галицького війська в повіті Рудки ЗУНР у листопаді – грудні 1918 р. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський, 2019. Вип. 10. С. 29–30.
20. Ляскович Р. Нове джерело про діяльність органів ЗУНР у листопаді-грудні 1918 р. на Коломийщині: військово-мобілізаційний аспект. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів (5-6 березня 2019 р.): вип. 18 у 3-х т.* Кам'янець-Подільський, 2019. Т. 1. С. 32–34.

21. Ляскович Р. Закон УНР про військову мобілізацію від 26 січня 1919 р. та його реалізація: відоме і невідоме. *Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених «Сучасні тенденції у розвитку науки та освіти»* (04 квітня 2019 р.). Кам'янець-Подільський, 2019. С. 58–62.
22. Ляскович Р. Документи фонду 538 ЦДАВО України як джерело до вивчення військових мобілізацій на Поділлі у листопаді 1918 – вересні 1920 рр. *Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина»*. Хмельницький, 2019. Вип. 1(4). С. 169–174.
23. Ляскович Р. Агітаційно-роз'яснювальна робота як чинник ефективної військової мобілізації до Дієвої Армії улітку 1919 р. (на матеріалах Поділля). *Кам'янець-Подільський у контексті Українсько-європейських зв'язків. Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції 7-8 жовтня 2019 р.* Кам'янець-Подільський, 2019. С. 96–99.
24. Ляскович Р. Мобілізація до Дієвої армії УНР на території Поділля влітку 1919 р.: проблема якісної організації і результативності. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника : зб. наук. пр.* Кам'янець-Подільський, 2019. Т. 3. С. 354–361.
25. Ляскович Р. Військові мобілізації на Ямпільщині наприкінці травня 1920 р. та їх результативність. *XII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 185-й річниці з дня народження Юрія Федьковича та 160-й річниці з дня народження Степана Смаль-Стоцького : тези доповідей* (Чернівці, 1–2 листопада 2019 р.). Чернівці, 2019. С. 107–109.
26. Ляскович Р. Закон 24 лютого 1919 р. про військову мобілізацію в УНР: невідомі і маловідомі сторінки. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський, 2019. Вип. 11. С. 37–39.
27. Ляскович Р. Ставлення українців до заходів із військової мобілізації поляків у Львові (листопад 1918 р.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : зб. за підсумками звітної*

наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів 3–4 березня 2020 р.: вип. 19 у 3-х т. Кам'янець-Подільський, 2020. Т. 1. С. 39–40.

28. Лясович Р. Огляд джерел про мобілізацію чоловіків до армії УНР на Поділлі у листопаді 1918 – червні 1920 рр. (за матеріалами Державних архівів Вінницької і Хмельницької областей). *Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина»*. Хмельницький, 2020. №2(6). С. 67–72.
29. Лясович Р. Військові мобілізації до армії УНР на Могилівщині: організація і наслідки (січень – червень 1920 р.). *Матеріали XVI Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2020. С. 78–82.
30. Лясович Р. Роль польського фактора в організації українського війська в січні – червні 1920 р. *Modalități conceptuale de dezvoltare a științei moderne: colecție de lucrări științifice «ΛΟΓΟΣ» cu materiale conferinței științifice și practice internaționale, 20 noiembrie 2020*. București, România, 2020. Vol. 4. S. 115–118.
31. Лясович Р. Мобілізації чоловіків до республіканського війська у Подільській губернії в листопаді – грудні 1918 р.: внесок подолян у повалення гетьманщини. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський, 2020. Вип. 12. С. 36–38.
32. Лясович Р. Мобілізаційні комісії як інструмент наповнення армії УНР особовим складом восени 1920 р. *Specialized and multidisciplinary scientific researches: Collection of scientific papers «ΛΟΓΟΣ» with Proceedings of the International Scientific and Practical Conference, December 11, 2020*. Amsterdam, The Netherland, 2020. Vol. 5. P. 133–136.
33. Лясович Р. Військові мобілізації до Дієвої армії УНР на Проскурівщині влітку 1919 р. та їх результативність. *Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина»*. Хмельницький, 2021. №1(7). С. 105–109.

34. Ляскович Р. Чемерівчани на захисті Української Народної Республіки: мобілізаційний аспект (червень 1919 – жовтень 1920 рр.). *Слідами історії Чемерівеччини (до 515 річчя відомої українки Роксолани (Анастасії Лісовської): зб. пр. за матеріал. всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф., 20 листопада 2020 р.* Кам'янець-Подільський, 2021. С. 141–151.
35. Ляскович Р. Організація та результативність призовних кампаній до Дієвої армії УНР на території Поділля та Волині влітку-восени 1919 р. (за архівними джерелами). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 20 у 3-х т.* Кам'янець-Подільський, 2021. Т. 1. С. 39–40.
36. Liaskovych R. Praktik der durchführung der mobilization zu der Ukrainischen armee im von bolschewiken befreiten raum (mai-juni 1919 j.). *Aktuelle themen im context der entwicklung der modernen wissenshaften: der Sammlung wissenschaftlicher Arbeiten «Λ'ΟΓΟΣ» zu den Materialien der inernationalen wissenschaftlich-praktischen Konferenz, Dresden, 23 Januar, 2019.* Dresden, 2019. B. 3. P. 72–77.
37. Liaskovych R. Mobilization to the UPR army in Podilla region in July-august of the year 1919. *La science et la technologie à l'ère de la société de l'information: coll. de papiers scientifiques «Λ'ΟΓΟΣ» з avec des matériaux de la conf. scientifique et pratique internationale, Bordeaux, 3 mars, 2019.* Bordeaux, 2019. V. 4. P. 19–24.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	22
ВСТУП	23
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Стан наукового вивчення проблем	31
1.2. Джерельна база дослідження	40
1.3. Теоретико-методологічні засади роботи.....	51
Висновок до розділу	54
РОЗДІЛ II. МОБІЛІЗАЦІЙНИЙ РЕСУРС СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ ТА ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ У КОМПЛЕКТУВАННІ ОСОБОВОГО СКЛАДУ УКРАЇНСЬКОГО ГАЛИЦЬКОГО ВІЙСЬКА (кінець 1918 – середина 1919 рр.)	
2.1. Мобілізаційний ресурс східногалицького регіону: чисельний, віковий та національний склад	57
2.2. Створення та діяльність державних і військових структур із набору та матеріального забезпечення вояків галицького війська	66
2.3. Результативність мобілізаційних кампаній та їх вплив на боєздатність збройних сил на польському фронті.....	80
Висновок до розділу	92

Розділ III. ЛЮДСЬКІ РЕСУРСИ НАДДНІПРЯНЩИНИ ТА

ЇХ ЧАСТКОВА МОБІЛІЗАЦІЯ ДО УКРАЇНСЬКИХ

ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАНЬ (кінець 1918 – осінь 1919 рр.)..... 95

- 3.1. Мобілізаційний потенціал українських губерній та складнощі його залучення до збройної боротьби на боці національно-державних сил 95
- 3.2. Перший досвід примусової організації збройних сил опозиції та його значення для повалення гетьманату 109
- 3.3. Проведення мобілізацій до Дієвої армії УНР і об'єднаного республіканського війська та їх вплив на зміцнення у 1919 році збройних сил 124
- Висновок до розділу 139

Розділ IV. МОБІЛІЗАЦІЙНІ ЗАХОДИ ДО УКРАЇНСЬКОГО

ВІЙСЬКА У 1920 РОЦІ ТА ЇХ ОСОБЛИВОСТІ..... 141

- 4.1. Формування українських дивізій та їх роль під час польсько-українсько-більшовицької війни навесні–влітку 1920 р. 141
- 4.2. Поповнення українських частин після повернення із Зимового походу 156

Проблема особового складу Дієвої армії УНР восени 1920 р.

- Труднощі проведення мобілізації після погіршення стратегічного становища 165

Висновок до розділу 179

ВИСНОВКИ	181
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ.....	188
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	193
ДОДАТКИ	278

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Губкомісар – губерніальний комісар

ГУГШ – Головне управління Генерального штабу

Губуправа – Губерніальна управа

ДСВС – Державний Секретаріат Військових Справ

ЗБ – запасна бригада

ЗОУНР – Західна область Української Народної Республіки

ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка

КЕА – Команда Етапу армії

МВС – Міністерство Внутрішніх Справ

Мобкомісія – мобілізаційна комісія

Мобресурс – мобілізаційний ресурс

НКГА – Начальна команда Галицької Армії

НКУВ – Начальна команда Українських військ

ОВК – Окружна військова команда

РНМ – Рада Народних Міністрів

РП – Річ Посполита

Р. н. – рік народження

СД – стрілецька дивізія

УГА (ГА) – Українська Галицька Армія (Галицька Армія)

УГК – Українська Генеральна Команда

УНР – Українська Народна Республіка

УНРада – Українська Національна Рада

УСС – Українські Січові Стрільці

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Події національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр. займають одне з центральних місць в історії України ХХ ст. Тривалий час в умовах панування радянської тоталітарної системи український народ був позбавлений можливості пізнання власної історії. Дізнатися про віхи пройденого шляху українців – одного з найбільших європейських народів – із радянських історичних праць, відшліфованих у компартійних ідеологічних установах, годі було сподіватися. Особливо нещадно фальшувалися події Української революції 1917–1921 рр., адже їх правдиве висвітлення розкрило б дійсні причини втрати української державності, показало б масштаби завданого українському народу лиха. Одним зі знаменних етапів Української революції початку ХХ ст. була доба Української Народної Республіки, після поразки якої національні політичні сили та військові структури були змушені емігрувати за межі України. Налагодження мобілізаційного апарату та постачання армії визначалися як пріоритетні напрями роботи військового керівництва та уряду Директорії УНР.

Дослідження українсько-польської та українсько-більшовицької війни постійно привертала увагу багатьох істориків як у минулому, так і на сучасному етапі. На сьогодні вирішення безпекових питань у незалежній Українській державі, зокрема щодо розбудови боєздатної армії в умовах російсько-української війни, яка б відповідала сучасним вимогам, є пріоритетним завданням. Від його успішного виконання залежить доля країни, тому важливо залучити для цього історичний досвід, зокрема накопичений в роки Української революції 1917–1921 рр., коли молода державна влада зіткнулася з подібними питаннями. Цілісне комплексне дослідження порушеної проблеми, у якому будуть висвітлені всі складові мобілізаційних кампаній до українських збройних формувань у 1918–1920 рр. та їх вплив на підвищення боєздатності тих структур, залишається одним із актуальних завдань сучасної історичної науки. У майбутньому можна буде з'ясувати зв'язок між українськими військовими мобілізаціями революційної

доби і 2014–2015 рр., коли держава змушена була вдатися до 6 хвиль мобілізації своїх громадян до збройних сил в ім'я захисту суверенітету і територіальної цілісності. Оскільки державні та військові діячі заявляють сьогодні про готовність повномасштабної російсько-української війни, то ймовірно готуються і плани військових мобілізацій, які враховують попередній їхній досвід.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами: дослідження виконано в межах наукової теми «Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів і до сьогодення» кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огінка (номер державної реєстрації 0116U008422).

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі новітньої методології, опрацьованих автором історичних джерел, здобутків історіографії комплексно дослідити місце і роль мобілізаційних кампаній у боротьбі за українську державність 1917–1921 рр.

Для реалізації поставленої мети визначено такі дослідницькі **завдання**:

- з'ясувати стан історіографічної розробки проблеми;
- сформувати і систематизувати репрезентативну джерельну базу дослідження;
- охарактеризувати оптимальні методи дослідження наукової теми;
- визначити мобілізаційний ресурс Східної Галичини для його використання в комплектуванні особового складу власних збройних сил;
- розглянути процес утворення військових і державних органів у Східній Галичині, їхню роль у наборі чоловіків до війська та матеріальному забезпеченні;
- визначити ефективність мобілізаційних кампаній та їхню динаміку змін упродовж восьмимісячної боротьби галичан за власну територію;
- дослідити мобілізаційний потенціал Наддніпрянської України та виявити спроможність його залучення у час формування власних збройних сил;

- охарактеризувати мобілізаційні заходи Директорії в листопаді – грудні 1918 р. для поповнення республіканської армії з метою повалення гетьманату;
- заналізувати процес поповнення людськими ресурсами Наддніпрянщини частин Дієвої армії УНР для протидії більшовицькому війську протягом 1919 р.;
- показати заходи щодо формування українських військових частин напередодні та після укладення українсько-польського союзу для боротьби проти спільного ворога;
- з'ясувати перебіг і результативність мобілізаційних кампаній до українських дивізій, що повернулися із Зимового походу, протягом травня – червня 1920 р.;
- обґрунтувати процес комплектування особового складу Дієвої армії УНР восени 1920 р.

Об'єктом дослідження є мобілізаційний ресурс і механізм його залучення у військовому будівництві ЗУНР і УНР.

Предметом дослідження визначено з'ясування передумов, організації і перебігу мобілізаційних кампаній та їх ефективності на теренах Східної Галичини та Наддніпрянської України.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від листопада 1918 до листопада 1920 рр. Головною ознакою вибору нижньої межі є початок Листопадового Чину та антигетьманського повстання. Вибір верхньої межі зумовлений інтернуванням армії у табори військовополонених Польщі. Обраний часовий проміжок дозволяє проаналізувати формування частин Галицької армії до залишення ними етнічної території та переходу за р. Збруч у червні 1919 р. для продовження воєнної боротьби в ролі союзника Дієвої армії УНР.

Географічні межі дисертації охоплюють українські етнічні терени *Наддніпрянської України*: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську, Харківську, Чернігівську, Таврійську (материкові), Катеринославську і

Херсонську губернії, які входили до складу таких утворень, як Українська держава та УНР; *Східної Галичини*: українську частину Галичини, яка складалася з 20-х повітів, на які поділялася ЗУНР / ЗОУНР.

Методологічна основа дослідження базується на системі методів, в основу яких покладено загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, системності, багатофакторності, достовірності, логічності та критичності.

В основу розробки структури дисертаційної роботи покладено *проблемно-хронологічний метод*, який дав можливість поетапно розглянути становлення війська ЗУНР і УНР наприкінці 1918 р., особливості мобілізаційних формувань у 1919 р., відродження Дієвої армії УНР у 1920 р., завдяки союзу з Річчю Посполитою Польською, і її дії у наповненні бойових частин чоловічим населенням до моменту її інтернування.

Комплексно застосовано такі конкретно-історичні методи: аналітико-статистичний, діахронний, історико-хронологічний, ретроспективний, історико-порівняльний, структурно-системний, історико-типологічний та історико-системний.

Аналітико-статистичний метод і метод контент-аналізу сприяли здійсненню пошуку, обліку і розрахунку введених у дослідження кількісних показників про чоловіче населення українських губерній, яке гіпотетично можна було мобілізувати восени 1918–1919 рр. *Метод періодизації (діахронний)* використано, щоб обґрунтувати специфіку мобілізаційних формувань упродовж листопада 1918 – жовтня 1920 рр., простежити якісні зміни / недоліки в цьому процесі. В органічному зв'язку з ним застосовано *історико-хронологічний метод*, який допоміг систематизувати комплекс питань, пов'язаних із мобілізаційним ресурсом, за допомогою якого відбувалося поповнення військових частин. *Історико-генетичний (ретроспективний) метод* допоміг проаналізувати: причини широкої підтримки населенням повстанської республіканської армії у листопаді 1918 р., зміну її поглядів після усунення гетьмана від влади, початку війни з більшовиками, деокупації захоплених ворогом територій, союзу з поляками, що по-різному відбивалося на мобілізаційному процесі. Він дозволяє

загалом простежити еволюцію проблеми, яка досліджується. Щоб визначити співвідношення чисельності бойового та харчового складу армії для розуміння дієвості проведених призовних акцій у різні місяці воєнних дій, результативність мобілізаційної кампанії на повітовому чи губернському рівні, порівняти професійність мобілізаційного апарату військових частин тощо, застосовано *історико-порівняльний метод*.

Структурно-системний метод дозволив розглянути участь українців у формуванні власних збройних сил через комплекс проведених мобілізаційних кампаній, мета яких полягала в численному наповненні військових частин для протидії ворогу. Застосування *історико-типологічного методу* сприяло виявленню у джерелах причин запровадження загальної мобілізації з початком революційних подій 1918 р., нормативно-правової бази, еволюції змін у призовному процесі та його наслідках зі зміною воєнної ситуації, ставлення українського населення до військової служби, узагальненню наслідків набору відповідного віку для протистояння більшовицьким і польським військам. *Завдяки історико-статистичному методу* вдалося визначити динаміку та закономірності кількісного зростання особового складу збройних сил упродовж їх функціонування.

Наукова новизна отриманих результатів роботи полягає у тому, що дисертація є на сьогодні однією з небагатьох спроб комплексно дослідити перебіг мобілізації до Дієвої армії УНР та УГА (ГА) як одного з чинників боротьби України за свою незалежність у хронологічних рамках 1918–1920 рр.

Уперше:

- на основі введених до наукового обігу архівних документів системно досліджено мобілізаційні кампанії, що реалізовували новоутворені українські збройні сили на території Східної Галичини та Наддніпрянщини;
- зроблено спробу визначити мобілізаційний ресурс чоловічого населення та визначити його приблизний обсяг на початок збройного повстання у листопаді 1918 р.;

- досліджено функціонування державних і військових структур, які відповідали за призовний процес;
- розкрито зміст та особливості військового набору чоловічого населення упродовж 1919 р.;
- реконструйовано формування українських дивізій у 1920 р., продемонстровано їх результативність і вплив польського фактора на даний процес;
- розроблено періодизацію мобілізаційних кампаній до українських збройних сил упродовж визвольної боротьби 1918–1920 рр.;
- охарактеризовано ставлення населення до військової служби в українській армії, методи його примусового залучення та реакцію на нестандартні дії військового керівництва;
- визначено причини негативної тенденції мобілізаційних кампаній.

Удосконалено та поглиблено:

- розуміння ролі військових мобілізацій у розбудові збройних сил із метою захисту суверенітету держави.

Новий рівень пізнання отримали положення щодо:

- створення мобілізаційного апарату та його роботу в різні періоди збройної боротьби;
- нормативно-правової бази формування збройних сил ЗУНР і УНР;
- компетентності органів влади в забезпеченні якості призову;
- низки аспектів, пов'язаних із комплектуванням військових частин упродовж 1918–1920 рр.;
- персонального складу діячів, відповідальних за справу якісної і швидкої мобілізації до українських військових частин.

Наукове і практичне значення полягає в тому, що наявний у дослідженні фактичний і теоретичний матеріал, висновки можуть бути використані для наукових розробок питань військової історії України та історії національного воєнного мистецтва. Матеріали дисертації стануть важливим підґрунтям у підготовці лекційних курсів, навчально-методичних посібників і рекомендацій як

у системі військової освіти, так і безпосередньо у виховній роботі з особовим складом збройних сил України.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є результатом чотирирічного наукового дослідження автора, яке полягає в постановці проблеми, розробці всіх її складових, обґрунтуванні та узагальненні висновків. 8 опублікованих статей у наукових фахових виданнях України та 1 у періодичному зарубіжному виданні (Республіка Польща) належать дисертанту.

Апробація результатів дослідження. Кожен із розділів дисертації було подано на обговорення, які відбувалися на засіданні кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Різні аспекти теми представлені на 29 міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових конференціях, зокрема: на V міжнародній науковій конференції «Польща – Україна: спільні шляхи до свободи» (м. Житомир, 5 жовтня 2018 р.); Міжнародній науковій конференції «Художній вимір та історичні контексти життєтворчості Івана Огієнка» (м. Кам'янець-Подільський, 11-12 жовтня 2018 р.); Міжнародній науковій конференції «Західно-Українська Народна Республіка: революція, державність, соборність. До 100-річчя утворення ЗУНР» (м. Львів, 30-31 жовтня 2018 р.); Міжнародній науковій конференції «Буковинське народне віче: сто років від ідеї до реалізації» (м. Чернівці, 1-2 листопада, 2018 р.); Międzynarodowa naukowo-praktyczna konferencja «Naukowy i innowacyjny potencjał prezentacji» (м. Ополе (Республіка Польща), 18 листопада 2018 р.); Internationalen wissenschaftlich praktischen konferenz «Aktuelle themen im context der entwicklung der modernen wissenschaften» (м. Дрезден (Німеччина), 23 січня 2019 р.); Conference scientifique et pratique internationale «La science et la technologie à l'ère de la société de l'information» (м. Бордо (Французька республіка), 3 березня 2019 р.); Міжнародній науковій конференції «Архівістика: теорія, методика, практика» (м. Кам'янець-Подільський, 11-12 квітня 2019 р.); V Міжнародній науково-практичній конференції «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків» (м. Кам'янець-Подільський, 7-8 жовтня 2019 р.); XII Буковинській історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 185-й річниці від

дня народження Юрія Федьковича та 160-й річниці від дня народження Степана Смаль-Стоцького (м. Чернівці, 1-2 листопада 2019 р.); IX Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (м. Рівне, 4-5 грудня 2019 р.); Conferință științifică internațională «Modalități conceptuale de dezvoltare a științei moderne» (м. Бухарест (Румунія), 20 листопада 2020 р.); International Scientific and Practical Conference «Specialized and multidisciplinary scientific researches» (м. Амстердам (Нідерланди), 11 грудня 2020 р.); IV всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених «Сучасні тенденції у розвитку науки та освіти» (м. Кам'янець-Подільський, 22 березня 2018 р.); V всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених «Сучасні тенденції у розвитку науки та освіти» (м. Кам'янець-Подільський, 4 квітня 2019 р.); Всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції «Освіта і наука Поділля у добу Директорії (грудень 1918-1921 рр.)» (м. Хмельницький, 15 листопада 2018 р.); Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Слідами історії Чемеровеччини (до 515-річчя відомої українки Роксолани (Анастасії Лісовської))» (м. Кам'янець-Подільський, 20 листопада 2020 р.).

Публікації. За матеріалами дослідження автор опублікував 37 статей, 8 з них у фахових виданнях України, 1 в зарубіжному періодичному виданні (Республіка Польща), 28 публікацій апробаційного характеру.

Структура дослідження зумовлена метою та дослідницькими завданнями й побудована за проблемно-хронологічним принципом. Робота складається зі змісту, переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, дванадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг складає 508 сторінок, з них основного тексту – 187 сторінок. Список використаних джерел і літератури налічує 942 позиції (найменування українською, російською, польською та англійською мовами).

РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового вивчення проблеми

Збройна боротьба українського народу, що розпочалася в листопаді 1918 р., стала предметом багатьох історичних студій. Найчастіше вони присвячені яскравим історичним моментам початкового етапу протистояння – Листопадовому Чину, антигетьманському повстанню або загальному огляду бойових дій чи операцій. Кожен дослідник мав своє завдання, яке не полягало в детальному дослідженні мобілізаційних кампаній до новостворених армій.

Розкриття історіографії щодо мобілізації вояків до Галицької армії (листопад 1918 – червень 1919 рр.), республіканського війська та Дієвої армії УНР (листопад 1918 – листопад 1920 рр.) передбачає розгляд історичного явища відповідно до територіальних меж – Східної Галичини та Наддніпрянської України, де формувалися українські війська. Тому спочатку проаналізуємо історичну літературу, в якій розглядали проблему військової мобілізації до армії ЗУНР, далі – війська УНР, яку ми поділили на такі групи: **1) праці української діаспори; 2) радянських істориків; 3) сучасних українських учених; 4) зарубіжних дослідників.**

Першими історичними дослідженнями національно-визвольних змагань українців у 1917–1921 рр. стали наукові праці галицької та наддніпрянської еліт, колишніх військово-політичних діячів, що емігрували за кордон після поразки у збройному протистоянні. Представники **української діаспори**, намагаючись показати визвольну боротьбу галичан у 1918–1920 рр., не приділяли значної уваги проблемі формування збройних сил, а згадували лише в контексті історичних подій. Більшість із них акцентували увагу на труднощах побудови війська ЗУНР у першій декаді листопада через невелику кількість досвідчених військовиків, що не повернулися з полону [799; 900; 870; 894]; пов'язували результативність листопадової мобілізаційної кампанії з поганим матеріально-технічним

забезпеченням війська, допускаючи певні неточності у хронології подій. Так, мобілізаційний наказ ДСВС А. Крезуб (О. Думін) датує не 13 листопада, а 15-м. Автор пояснював це недостатньою кількістю джерельної бази, яку він використав у своєму короткому нарисі [782].

З-поміж суспільно-політичних та історичних праць, виданих діаспорними авторами про події, що відбувалися на території Наддніпрянської України, на особливу увагу заслуговують ті, що належать С. Гольдельману [741], П. Христюку [890], В. Савченку [857], З. Стефаніву [871], В. Іванису [767], О. Удовиченку [886], Л. Шанковському [893], М. Стахіву [866; 869], Р. Дашкевичу [742], Є. Коновальцю [777], В. Кучабському [786], В. Веризі [718] та М. Палію [915]. Більшість із них простежують формування збройних сил під час боротьби республіканського війська Директорії з режимом П. Скоропадського, намагаючись донести ідею єдності повсталого українського народу, який піднявся на боротьбу на перші мобілізаційні заклики держави, що формувалася.

Дослідження національно-визвольної боротьби галичан не було пріоритетним у **радянській історичній науці**, крім періоду об'єднання УГА з Червоною армією, який перебуває поза межами нашої проблематики. Натомість процес боротьби Дієвої армії УНР із більшовицьким військом дослідники того часу інтерпретували як виступи «петлюрівських банд» проти Червоної армії, що заважало перемозі пролетарської революції та побудові соціалізму [795]. У працях з історії СРСР цей період назвали «Громадянською війною», а події, що відбувалися в Україні, подані не об'єктивно. Щоправда у виданні, яке належить командувачу збройними силами Радянської України В. Антонову-Овсієнку [708], згадується військова мобілізація до Дієвої армії УНР «для поповнення існуючих частин».

Для дослідження питання про мобілізаційний ресурс (демографічні зміни після перепису українського населення 1897 р., чисельність призваного чоловічого контингенту до імперського війська в 1914 р., втрати на полі бою, тощо), який був основою для розбудови українських бойових частин у листопаді 1918 р., дисертант використав праці окремих радянських учених: С. Дубровського

[753], О. Строкова [872], В. Авдєєва [706], О. Будберга [716], М. Головіна [734; 735], А. Зайончковського [758] та Б. Урланіса [887; 888].

Значно зріс інтерес істориків до проблеми Української революції 1917–1921 рр. в **період незалежної України**. У 90-х рр. ХХ ст. активізувалися дослідження львівських науковців про польсько-українську війну 1918–1919 рр., адже з'явилася можливість публікувати праці з історії рідного краю без побоювання переслідувань за власні погляди. Створена наукова література мала переважно узагальнювальний характер або ж була присвячена державному будівництву ЗУНР. Натомість тему про військові мобілізації детально не розглядали, хоча в працях В. Гордієнка [737], М. Кугутяка [783], Б. Тищика та О. Вівчаренка [883], О. Шишки [895], М. Литвина та К. Науменка [749; 792], С. Макарчука [826] та О. Красівського [781], присвячених боям за Львів, згадано мобілізаційні заклики до галичан вступати до війська ЗУНР у листопаді 1918 р.

Серед цих робіт важливе значення має монографія М. Литвина [793]. Виконана на багатій джерельній базі, вона містить новаторські погляди про військове будівництво збройних сил галицьких українців. Автор звернув увагу на державні та військові структури, які відповідали за проведення мобілізації у Східній Галичині, чисельність війська; навів приклади мобілізаційної активності окремих ОВК; зрештою зробив невтішний висновок, що прийнятого військового контингенту наприкінці 1918-го не вистачило для протидії полякам у перших боях за Львів.

Важливим для розуміння особливостей призовного процесу, який призвів до чисельного зростання армії ЗУНР, є власні оцінки й висновки, зроблені істориками В. Великочим [717], В. Солдатенком та Б. Савчуком [864], П. Ткачуком [885], праці яких вийшли друком у першому десятилітті ХХІ ст.

Певний внесок у дослідження мобілізаційного аспекту в листопаді 1918 – січні 1919 рр. зробили й інші автори – М. Кравчук [780], А. Королько [779; 778], П. Сіреджук [860], Н. Шумінська [898; 897], І. Цепенда та М. Кугутяк [889], Н. Стукаліна [873]. Зокрема, В. Рутар спробував окреслити мобілізаційне і матеріально-технічне забезпечення ГА на основі матеріалів повітової преси [856],

утім це завдання він розв'язав частково. У своїй дисертації [933] дослідник детальніше розглянув призовну акцію до ГА протягом перших двох тижнів Листопадової революції та в червні 1919 р.

Досить інформативною для пересічного читача, який цікавиться військовою історією національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., є науково-популярне видання «На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914–1921 років» [831], у якій автори частково описали процес формування особового складу ГА і Дієвої армії УНР та їхню чисельність.

Більше уваги питанню про кількісний склад Галицького війська на різних етапах його існування надав Я. Тинченко [882], хоча у праці київських дослідників Є. Пінака та М. Чмира, присвяченій українським збройним силам, вміщено дані про чисельний склад війська ЗУНР, утім до них варто ставитися критично [836].

Підготовка до 100-річчя від початку збройної боротьби галичан за власну державу сприяла переосмисленню низки історичних подій і появі нової фахової літератури. У цьому контексті відзначимо праці М. Лазаровича про Українських січових стрільців [789] та П. Гай-Нижника [728] про діяльність органів влади ЗУНР-ЗОУНР, що стала продовженням попереднього дослідження автора [729], у якому він коротко з'ясував процес «військової бранки» чоловічого населення в повітах, виокремивши роль мобілізаційної комісії. До сфери зацікавлення автора потрапили також події антигетьманського повстання, яким присвячена наукова публікація [730].

Упродовж останніх років активно працює над проблематикою українсько-польської війни 1918–1919 рр. фахівець із воєнної історії О. Дедик, який підготував дві ґрунтовних праці про «Чортківську офензиву» [747; 748], що базуються на потужному джерельному матеріалі. Автор дослідив роботу військових структур, в обов'язки яких входила після ліквідації ДСВС організація мобілізації та вишкіл новобранців, звернув увагу на вступ чоловіків неукраїнської національності до армії ЗОУНР, зробив оцінку матеріального забезпечення, яке не

дозволяло розгорнути більш чисельне військо, тощо. Окремо розглянуто питання про чисельність ГА під час підготовки та проведення червневої воєнної операції.

Друга робота О. Дєдика «Бої у Львові. 1-21 листопада 1918 року» [744; 745] вирізняється специфікою викладу історичного фактажу, без притаманної більшості схожим працям суб'єктивності. Поданий матеріал про оголошення мобілізаційних закликів відомий, проте цінними для нас є відомості про мобресурс з австро-угорських частин, що дислокувалися в Галичині. Частина тексту з розділу XIII раніше була вже викладена в науковій розвідці [746].

Варто зупинитися на документально-науковому дослідженні історика І. Монолатія [829]. Видання побудовано не традиційно, із висвітленням історичних «сцен», кожна з яких має певну змістовну спрямованість, часовий вимір і стосується конкретних сфер життя мешканців Коломиї і Коломийщини в 1918–1919 рр. Військово-мобілізаційному аспекту присвячено три окремих епізоди, які охоплюють листопад–грудень 1918 р. Використана широка джерельна база дає змогу з'ясувати як відбувався процес мобілізації до підрозділів створюваної ГА у зазначеному регіоні Галичини [817, с. 32-34].

Молодий науковець М. Галушак за результатами своєї дисертаційної роботи [925] у 2020 р. видав монографію [731], де по-новому інтерпретовано події українсько-польської війни 1918–1919 рр. У поле його зору потрапили такі важливі питання, як початковий принцип комплектування ГА та його заміна у травні 1919 р. Також автор згадав про Віденську перехідну станцію, яка доставляла в Галичину українців, що не встигли повернутися додому із фронтів Першої світової.

У низці дисертаційних робіт на військову тематику прямо або опосередковано висвітлено деякі аспекти мобілізаційних заходів у Східній Галичині в зазначений період. У дослідженні В. Великочия [924] згадано нормативно-правову базу проведення мобкампанії у 1918 р. та діяльність адміністративних органів у забезпеченні її якості. Значно глибше цей процес представила історик Н. Шумінська [936], одне із завдань якої полягало в аналізі мобілізаційних законів та діяльності органів військового і цивільного управління

щодо питань призову населення в ЗУНР. Її напрацювання враховано в нашій роботі. Певні відомості про поповнення ГА та її матеріальне становище подано в дисертації С. Олійника [931].

Також простежуємо позитивну динаміку щодо кількості та різноманітності досліджень про Дієву армію УНР. У 1990-х рр. побачили світ перші книги [720; 849; 768; 896] та наукова стаття [801] на тему національно-визвольної війни 1917–1921 рр., автори яких лише обмежилися згадкою про мобілізаційні до республіканської армії, взявши за основу переважно мемуарну літературу.

Значне підґрунтя історіографії проблеми заклали вчені на початку ХХІ ст., які, використовуючи архівні джерела, зафіксували факти призову до української армії на різних періодах її формування. Варто відзначити внесок О. Заремби, в активі якого – декілька публікацій [759; 760; 761]. Він частково описує питання набору до війська чоловічого населення взимку 1918–1919 рр. та навесні 1920 р. Значний внесок у дослідження історії українського війська Наддніпрянщини зробив згаданий уже Я. Тинченко [878; 881; 877; 879; 875; 876; 880]. Щоправда, у центрі його уваги – військові дії, а про призовні кампанії він пише побіжно. Ширше їх подав С. Литвин у праці про діяльність Головного Отамана УНР С. Петлюри [794], окремим він дав свою оцінку і, зрештою, зробив несподіваний висновок про те, що призов за законом 27 листопада 1918 р. негативно вплинув на подальший стан військових формувань УНР.

Мобілізаційні кампанії у порівнянні з Київською та Подільською губернією, які давали найбільше «людського матеріалу» у 1918 р., з певними особливостями відбувалися в інших частинах України. Зокрема, ці події на Волині загалом аналізує О. Дем'янюк [743], а на Полтавщині – В. Ревегук [843].

Дещо більше інформації про процес комплектування Дієвої армії УНР, який фактично розпочався заново у визволеній частині Поділля в червні 1919 р., можна знайти у статті «Подільське селянство і мобілізація до збройних сил УНР (літо 1919 р.): чому так сталося?» [833] Н. Патоли, де є спроба пояснити причини низького результату призову чоловічого населення. Її напрацювання доповнюють значним фактичним матеріалом В. Лозовий [802] і М. Ковальчук [775].

Зауважимо, що другий із них не обмежився цією науковою розвідкою про діяльність українського війська. Його перу належить ще низка статей [771; 773; 774] та змістовна монографія [772], які важливі для розуміння процесу комплектування збройних сил УНР упродовж червня 1919 – травня 1920 рр.

Одночасно з'являються праці, присвячені різним аспектам другої українсько-більшовицької війни, де в аналізі подій розглядають мобілізаційні накази й оголошення, видані військовим керівництвом, зрідка показують результативність цих кампаній. До цього ряду відносяться монографії В. Довбні [751], В. Савченка [858], В. Моренця [830], О. Завальнюка і С. Олійника [757], інші наукові публікації [750; 770; 739; 714; 842].

У 1920 р. Українське військо після поразки на фронті отримало новий шанс від польської держави відбудувати власні збройні сили. З перемінним успіхом відбувалося комплектування військових частин, які воювали пліч-о-пліч із новим союзником до його виходу з війни. Першим, хто відтворив травневий період українсько-польської співпраці, яка мала б сприяти наповненню особового складу шляхом запровадження на Поділлі військових мобілізацій до бойових частин УНР, був дослідник історії поляків в Україні І. Лісевич [796]. Із часом цією проблематикою на досить високому фаховому рівні зайнялися О. Михайлова [827; 828], А. Руккас [851; 853; 854; 852; 916] та І. Срібняк [867; 866]. Важливо, що у своїх працях вони використовували джерельну базу польських та українських архівів. У 2011 р. вийшла колективна праця відомих київських науковців «Нариси історії української революції 1917–1921 рр.» [832], де згадується мобілізація в Ямпільському та Могилівському повітах (травень – червень 1920 р.). Інші дослідники [850; 838; 837; 861] фрагментарно торкнулися питання чисельності Дієвої армії УНР після мобілізацій, проведених восени 1920 р.

Збройним силам УНР присвячено чимало дисертаційних робіт, однак основний акцент у них зроблено на бойових діях із більшовицькою армією протягом 1918–1920 рр. У контексті цих подій історики розглядали мобілізацію як необхідний крок української влади до створення власного боєздатного війська, обмежуючись лише згадками про окремі мобілізаційні [937; 929; 935; 930; 927;

934; 932]. Винятком стала дисертація В. Задунайського [928], у якій автор проаналізував призовний процес листопада 1918 р. та перших місяців 1919 р. і зробив висновок, що системна мобілізація за умов перманентного ведення бойових дій і неготовністю до неї на місцях не дала очікуваних результатів.

Допоміжним джерелом для дослідження проблематики слугували енциклопедії, які вийшли друком до 100-річчя утворення ЗУНР [939; 940], та довідкові видання про Українську Галицьку Армію [942; 938] і видане Інститутом історії НАН України «Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1920» [941].

Поза увагою значної кількості сучасних українських істориків не залишено питання демографічного становища Галичини [823; 800; 710; 776; 825; 891; 803] та Наддніпрянської України [892; 754; 715; 899; 839; 840] у зазначений період, чисельності особового складу збройних сил Російської імперії напередодні [787; 788; 758; 769; 756; 790; 855; 752; 788] і впродовж Першої світової війни [738; 707; 740; 724; 723; 722; 835; 765; 846; 844; 859], а також їх демобілізації в 1917 р. [862; 863; 736; 733; 713; 797; 721; 784; 785]. Монографії та наукові статті цих авторів прислужилися для оцінки та відображення об'єктивної картини подій напередодні Листопадового Чину та антигетьманського повстання 1918 р.

Зарубіжна історіографія представлена двома групами праць – польською та російською.

Польська історіографія загалом не дотримувалася принципів об'єктивності в період Радянського Союзу. Події польсько-українського протистояння за територію Східної Галичини в історичній літературі висвітлювалися частково, значно більше уваги цій проблемі приділялося після оголошення Польщі незалежною, у зв'язку з цим польську історіографію доцільно поділити на два хронологічні періоди. До першого відносимо праці міжвоєнного часу (1921–1939 рр.), а до другого – наукові дослідження, видані після 1985 р., напередодні та в період самостійного існування Республіки Польща.

Серед першого хронологічного періоду чільне місце посідають праці Ч. Мончинського [913] та Ю. Сопотніцького [919], присвячені листопадним боям

за Львів, у яких коротко описано мобілізаційні кампанії до ворогуючих збройних формувань.

Наукові студії другого періоду характеризуються поглибленим вивченням воєнного конфлікту у Східній Галичині із залученням нової джерельної бази. Представниками польської історіографії виступили М. Козловський [904; 905], М. Клімецький [902; 903] та М. Кротофіль [908; 907]. У праці останнього вміщено унікальні факти, почерпнуті з Центрального військового архіву у Варшаві. Натомість у монографії Г. Скрукви [918] про ці події йдеться дуже мало.

Історичні праці польських істориків не були присвячені безпосередньо діяльності Дієвої армії УНР, а події розглядали в контексті українсько-польського союзу 1920 р. Найбільше уваги дослідники (К. Збігнєв [763; 764], А. Колянчук [906], С. Шайдак [921], Я. Легеч [909], Є. Сьльпец [919; 874], Е. Вішка [922]) приділили перемовинам між двома країнами, під час яких було дозволено комплектування бойових частин на Поділлі і частково Волині взимку–навесні 1920 р., що мали стати основою майбутніх збройних формувань Дієвої армії УНР. Деякі науковці дали власну оцінку діям українських адміністративних структур, що відповідали за військовий призов, наприклад, свою неординарну точку зору щодо причин невдачі мобілізаційних кампаній у травні–червні 1920 р. висловили Я. Бруський [901] та Я. Одземковський [914].

Роботи представників *російської історіографії* в першу чергу нам цікаві для вивчення статистичної ситуації щодо боєздатного чоловічого населення Російської імперії протягом 1900–1917 рр., частина якого була основою мобресурсу для Дієвої армії УНР у 1918–1919 рр. Ці аспекти згадуються у статистичному дослідженні Г. Кривошеєва [848], працях І. Попова [841], Р. Гагкуєва [726; 727; 725] і С. Базанова [709].

Отже, огляд праць української діаспори, радянських, українських та зарубіжних істориків свідчить, що цілісно і комплексно тема нашої дисертаційної роботи не досліджувалася, але історики приділили певну увагу її різним аспектам. Краще, хоча не повно з'ясовано питання військових мобілізацій у ЗУНР / ЗОУНР.

Щодо процесу комплектування Дієвої армії УНР, то він і до сьогодні залишається «білою плямою» в історичній науці, яку необхідно ґрунтовно дослідити.

1.2. Джерельна база дослідження

Більшість аспектів досліджуваної проблематики не знайшли відображення в наукових працях істориків, тому для вивчення процесу мобілізаційних кампаній та їхніх особливостей, визначення їхньої кількості та результативності, використовувалися різнопланові першоджерела. Згідно із сучасною класифікацією їх можна умовно поділити за змістом на такі групи: 1) архівні документи і матеріали; 2) опубліковані документи; 3) джерела особового походження; 4) матеріали періодики. Кожна група поділяється на дві підгрупи: перша стосується Галицької армії, друга – Дієвої армії УНР.

Основу джерельної бази репрезентують **архівні документи і матеріали**, що вводяться автором до наукового обігу вперше. Було опрацьовано 274 справи 67 фондів та 2 колекції документів семи архівних установ України та однієї – Республіки Польщі, а саме: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного історичного архіву України (м. Львів), Державних архівів Вінницької, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської, Хмельницької областей та Архіву нових актів у Варшаві.

Для першої підгрупи цінну інформацію становлять документи Центрального державного історичного архіву України (м. Львів), зокрема, у фондах 361 та 581 містяться уривки документів про організацію військового набору до ГА, які є невід'ємною складовою в огляді загальної картини подій. Більше матеріалу виявлено в колекції мікрофільмів №9, переданих наприкінці 90-х рр. ХХ ст. Національною бібліотекою Варшави. На кіноплівках збережено звіти кур'єрів, які свідчать про бажання галичан ставати на захист ЗУНР у перші дні Листопадового Чину (м/ф 95082), дані про прийнятих новобранців в окремих повітах (м/ф 69010), оголошення про призов до війська (м/ф 92255, 92257) тощо.

У Державному архіві Івано-Франківської області збереглися плакати з мобілізаційним оголошенням в ОВК Коломия та Станіславів у листопаді 1918 р. та червні 1919 р. (ф. 636, оп. 1). Схожі документи можна віднайти в Державному архіві Тернопільської області (ф. 32, оп. 1), видані місцевим ОВК. Окрім того, тут вміщено цікавий документ (обіжник ДСВС до комісаріату м. Тернопіль), який свідчить про додаткову призовну кампанію на цій території в березні 1919 р.

З-поміж архівних установ Західної України найбільшою інформаційною насиченістю про комплектування війська ЗУНР відзначаються документи фондів Державного архіву Львівської області. Серед них варто виділити два найзмістовніших – ф. 257 (оп. 1, 2) та ф. 1259 (оп. 1). Перший представлений нормативними документами про військовий набір галичан у листопаді–грудні 1918 р., інструкцією, за якою він мав відбуватися, листуванням ДСВС із Радою державного секретаріату ЗУНР у справі призову необхідного старшинського складу, звітами кур'єрів про наслідки призову в повітах Галичини та рукописом спогадів коменданта УСС Д. Кренжаловського. Інший фонд (спр. 11; 72) містить дані комплектування військових частин у Рудецькому повіті протягом листопада 1918 – квітня 1919 рр.

Матеріали (звіти кур'єрів) із Державного архіву Львівської області доповнюються аналогічними джерелами Архіву нових актів м. Варшави (колекція документів з історії відносин Польщі з Латвією, Литвою, Радянською Росією, Гданськом та Україною (2/45/5)), яка знаходиться у вільному доступі на сайті за адресою: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/>. У цій же колекції міститься унікальний лист польською мовою інспектора таємної поліції (sygn. 58), який зафіксував факт відправлення із залізничної станції у Відні українських вояків до Галичини. Більш детальної інформації не виявлено. У серії документів (sygn. 27) віднайдено також листування, датоване червнем 1919 р., між в.о. міністра військових справ Г. Сиротенком та начальником ГУГШ О. Шайбле, у якій порушується питання мобілізації подолян до Дієвої армії УНР.

Значна частина неопублікованих документів, серед яких переважають мобілізаційні оголошення повіткомісарів та накази ОВК про призов галичан,

знаходяться у фонді 3505 ЦДАВО України. Окрему інформацію про комплектування військових частин армії ЗОУНР, їх чисельність у червні 1919 р. вибрано з фонду 2188 (оп. 1, спр. 155; 156). У цьому ж архіві виявлено справу (ф. 4465), де зберігаються спомини військовика УГА П. Драмінського.

Матеріали ЦДАВО України дають змогу реконструювати перебіг та продемонструвати результативність мобілізаційних кампаній для комплектування Дієвої армії УНР із листопада 1918 р. до листопада 1920 р.

Опрацювання справ цієї установи, розпорошених по різних фондах, забезпечило висвітлення перебігу мобілізацій до республіканського війська в листопаді 1918 р. і його особливостей на Київщині (ф. 1074, 1216), Поділлі (ф. 1429; 2007), Катеринославщині (ф. 2143), Полтавщині (ф. 1635; 2277) та Херсонщині (ф. 526; 2274). Крім того, нами віднайдено відомості про кількість прийнятих новобранців місцевими державними органами УНР до кінця грудня того ж року у вказаних регіонах (фонди 1077, 2007, 2296).

Документи фонду 538 «Подільський губернський комісар Української народної республіки, м. Кам'янець-Подільський, Подільської губернії» лягли в основу висвітлення процесу наповнення військових частин подолянами у грудні 1918 р. Йдеться про обліково-мобілізаційні картки та листи повітових комісарів до Губернського комісара Поділля (оп. 2). Однак набагато більший інформаційний масив (оп. 1) стосується призовних кампаній у Кам'янецький період Директорії УНР. Найбільш промовистим у цьому є репрезентоване офіційне листування і телеграфні матеріали на ім'я представників військового міністерства, його спеціалізованого мобілізаційного підрозділу, губернського і повітових комісарів тощо. Джерело містить відповідні накази, розпорядження, доручення, а також інформує про ситуацію на місцях, складні проблеми в роботі мобілізаційних комісій та інших органів, причетних до проведення військових мобілізацій, різні форми організаційної діяльності владних структур, а також серед населення, чисельність юнаків, які поповнили українське військо упродовж літньо-осіннього періоду 1919 р. [810, с. 170-174].

Факти, які гармонійно доповнюють попередній інформаційний пласт, залучено із фондів 1109, 2002 та 2020. Йдеться про відновлення військового набору наприкінці липня – у серпні 1919 р. у Брацлавському (ф. 2020) та Могилівському (ф. 1109; 2002) повітах після кількомісячного там більшовицького панування.

Окремо слід відзначити документи фонду 1092, який містить важливу для нас інформацію в 19-х справах (оп. 2, 4). Чільне місце займають донесення на ім'я Міністерства внутрішніх справ, телеграми та інформаційні звіти про якість призову на Волині в лютому 1919 р. Широко представлена кореспонденція осіб, відповідальних за формування державних органів після переїзду Директорії до Кам'янця-Подільського, представників політичного департаменту, начальника Головної управи по військовій повинності, начальника ГУГШ та ін. до МВС. Найбільше уваги в них приділено труднощам у проведенні повноцінного призову в червні–липні 1919 р., дезертирству, низькій свідомості селянства і організації роботи на місцях постійних кадрів агітаторів-інформаторів. Про діяльність останнього розповідають матеріали фондів 9 та 1696.

Значно менше джерел збереглося про кульмінаційний період військового будівництва Дієвої армії УНР (січень–березень 1919 р.), коли РНМ під головуванням С. Остапенка, перейнявши естафету від попередників, затверджували нові мобілізаційні закони, які мали вкрай низький результат, хоча документи фонду 1075 дали змогу виокремити офіційні дані про результати призову в лютому на рівні повітів та волостей в окремих губерніях. Це стало можливим завдяки віднайденому листуванню Інформаційного бюро Волинського губкомісаріату з Генерельним штабом УНР (оп. 1) та рапорту Херсонського повіткомісара (оп. 2) тощо. Про подібні факти з Гайсинського (ф. 1363), Балтського (ф. 2159), Летичівського та Кам'янецького повітів (ф. 1401) дізнаємося із телеграм місцевих представників влади, які звітували вищому командуванню. Виявлено відомості окремих військових частин, які містять поденну інформацію про поповнення своїх рядів новобранцями (фонди 1845, 2263, 2267, 2288 та 2299). Не можемо залишити поза увагою фонд 2188, який в

основному представлений матеріалами УГА (ГА), усе ж містить дані, що ілюструють результативність мобілізаційних кампаній улітку–восени 1919 р. до Дієвої армії УНР.

У межах досліджуваної теми проаналізовано значний масив державних нормативно-правових актів УНР (накази, закони), на основі яких відбувалися військові мобілізації протягом існування власних збройних сил. Найбільш сконцентровано ці документи розміщені у фонді 1078 (оп. 1, 2, 4). Крім того, у справах (оп. 3, 5) є телефонограми, рапорти та донесення командирів бойових частин про умови проведення набору новобранців власним мобілізаційним апаратом улітку 1919 р. Низка документів стосується процесу налагодження адміністративних установ на Поділлі та їх роботі з проведення мобілізацій навесні 1920 р.

Нормативні документи, що регулювали мобілізації до українських збройних сил, зберігаються у фонді 1065 (оп. 1, 2, 4). Вартий уваги розміщений у справі 156-а опису 1 «Збірник законів та розпоряджень загального характеру в справі призову до війська по мобілізації військовозобов'язаних... за 1919 р.». Різні акти законодавчої бази містяться в десятках справ (ф. ф. 2302, 2537, 2275, 2284 та 3219), лише в одному з них (ф. 2248) виявлено накази командувачів Північної групи військ про мобілізацію навесні 1919 р.

Чималий фактаж, що характеризує призовний процес українського війська у першій половині 1920 р., особливості його проведення та ефективність, міститься в документах фонду 542. Тут збереглися донесення уповноважених осіб від мобілізаційної управи про їхні дії у відновленні управ із військової повинності, датовані травнем 1920 р. Листування між повіткомісарами відвойованих у червні територій із ГУГШ доповнює картину подій щодо мобілізацій (ф. 3216). Документи фонду 1131 (оп. 1) подають інформацію щодо процесу створення військових бригад на Кам'янецьчині та Могилівщині в лютому 1920 р.

Складно переоцінити значення інформаційної насиченості документів фонду 3172. Уміщені в ньому накази окремих командирів дивізій про мобілізацію в Ямпільському повіті, їх телеграми, відомості та інші документи про

результативність цієї акції формують певне бачення проблеми на даному етапі розбудови збройних сил країни (оп. 1, 4, 5, 6). Великий інтерес мають рапорти та донесення голів мобілізаційних комісій, які були головним інструментом наповнення українського війська у Ямполі (травень–червень) та Проскуріві (жовтень).

Цей аспект доповнюють документи, які детально характеризують військовий набір дивізіями Дієвої армії УНР, що формувалися на території Поділля і Волині восени 1920 р.: Волинської (ф. ф. 2282, 3238, 3239, 3333), Запорізької (ф. 3217), Київської (ф. 2373), Херсонської (ф. 3254), 1-ї кулеметної (ф. ф. 3233, 3234). Їх результативність засвідчують документи, представлені численними поденними та потижневими відомостями харчового та бойового стану після проведених мобкампаній (ф. 3260). Низка документів, які доповнюють зміст попередніх, вміщена у ф. ф. 1082, 1604, 3205 та 3211.

Значний інформаційний потенціал містять документи фондів державних архівів Вінницької (ф. ф. 37, 230 та ф. р. 6023) та Хмельницької (ф. р. 261, 264, 3332) областей. Найбільш вагомими з них є телефонограми, телеграми, оголошення, накази, листування тощо, завдяки яким у значній мірі можна реконструювати процес проведення призивних акцій у повітах Поділля, виокремити в них як позитивні, так і негативні сторони.

У сучасному українському інформаційному науковому просторі відбувається інтенсивний розвиток технологій, які призвели до створення нових архівів – електронних. Серед них виокремимо архів Українського визвольного руху, у якому зберігається наказ (який досі нам не траплявся) про мобілізацію, оголошений Херсонським губернським комендантом 4 грудня 1918 р.

Чималим є внесок радянських, зарубіжних та українських істориків у розробку і публікацію джерельної бази з теми нашого дослідження. Статистичні видання та збірники забезпечили розуміння етнічного, демографічного та соціального становища Східної Галичини та Наддніпрянської України і є вагомим джерелом у вивченні мобресурсу цих територій напередодні революційних подій листопада 1918 р.

Для того, щоб дізнатися чисельність чоловічого українського населення Галичини, згідно з останнім австрійським переписом, який відбувся 1910 р., використано праці польських (Я. Чекановського [331], Т. Домбковського [332], К. Заморського [334] та П. Еберхардта [333]), українських (А. Ярошевича [326], О. Русова [318], В. Охримовича [297], І. Шимоновича [325]) і російських [289] етнографів та статистів.

Також варто звернути увагу на 11 збірників, виданих на основі Всеросійського перепису населення 1897 р., що стосуються українських губерній [298; 299; 300; 301; 302; 303; 304; 305; 306; 307; 308] і є вагомим джерелом у вивченні мобресурсу Наддніпрянської України напередодні антигетьманського повстання. Цю інформацію доповнює статистична розвідка демографа М. Птухи [315], що побачила світ у 1923 р., опубліковані документи Центрального статистичного управління СРСР [316; 292] і матеріали природного руху населення, санітарної статистики напередодні та після завершення Першої світової війни [309; 314; 290; 294]. До цієї групи варто віднести і статистико-аналітичні розвідки В. Бинштока [277] та Л. Сазонова [319; 320].

Серед збірників документів і матеріалів військового характеру, виданих за радянської доби, цінну інформацію містять видання [279; 280; 281], які крім джерел про Червону армію, містять незначні свідчення, що стосуються «петлюрівських військ».

Поодинокі факти про мобілізаційний процес у 1920 р. до Дієвої армії УНР виявлено у збірниках, що вийшли друком за кордоном. Це насамперед «Українсько-московська війна 1920 року в документах» [324] та «Українська революція: документи, 1919–1921» [321]. Редактором першого був колишній генерал Дієвої армії УНР В. Сальський, а другого – американський історик-україніст Т. Гунчак. Цієї теми торкнувся й ад'ютант Головного отамана С. Петлюри О. Доценко, на сторінках праці якого вміщено чимало документів, якими він мав змогу оперувати під час своєї військової служби [284].

Вільний доступ до засекречених архівних справ після проголошення незалежності України посприяв студіюванню історії Української революції 1917–

1921 рр. багатьма вітчизняними науковцями. Уже в 1999 р. В. Сергійчук, продовжуючи працюю Центрального Комітету зі вшанування пам'яті Симона Петлюри в Америці, який видав 2 томи, на основі матеріалів ЦДАВО України опублікував 3-й [311], а невдовзі й 4-й [312] томи документальної та епістолярної спадщини С. Петлюри. Звідси почерпнуто тексти законів та звернень Головного отамана до населення наприкінці 1918 р. ставати під знамена республіканської армії та лист Головного отамана українських військ 27 жовтня 1920 р. до посла К. Мацієвича [312]. Цікаво, що цей лист уперше оприлюднив О. Кучерук ще 2001 р. у журналі «Військово-історичний альманах» [295]. Зазначимо, що тут неодноразово друкували архівні матеріали, один із яких, опублікований 2007 р. [287], важливий для нашого дослідження.

Джерела такого ж характеру, що мають переважно архівне походження, містяться у двотомнику, присвяченому діяльності РНМ Директорії УНР [282; 283]. Для нас цінні ухвалені урядом закони про мобілізацію, тексти яких частково тут розміщені. Деякі матеріали увійшли до колекції «Листівки української революційної доби» [288], перевиданої у 2018 р. [322], щоправда більшої за обсягом через залучення додаткової інформації з Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Варто відзначити внесок подільських і сумських науковців [312; 322], які збагатили джерелознавчу літературу новими виданнями.

Не менш репрезентативними є збірки документальних матеріалів, укладені В. Кавунником [276] та Я. Тинченком [278], опубліковані через сторіччя представлених у них подій. Вони побудовані на основі джерел із ЦДАВО України і використані в дисертаційній роботі для з'ясування питання про залучення визволеного від більшовиків населення Поділля до Дієвої армії УНР восени 1919 р., можливостей комплектування українських бойових частин навесні 1920 р.

Велика кількість джерел про українське військо знаходиться в Центральному військовому архіві Польщі, частина з яких вийшла друком у 2014-му [330], 2016-му [327], 2020-му [328] та 2021-му рр. [329] і містить унікальну

інформацію про комплектування бойових частин УНР у січні–жовтні 1920 р., яка підсилюється юридичними документами.

Опублікованих матеріалів про мобілізацію до війська ЗУНР на сьогодні небагато, та й ті обмежено лише розпорядженнями ДСВС 1918 р. і НКГА в червні 1919 р. Насамперед слід відзначити п'ятитомник документів, присвячений подіям у ЗУНР протягом 1918–1923 рр. (використано т. т. 1, 4) [285; 286] та «Матеріали і документи», вміщені на сторінках «Літопису Червоної Калини» за 1930 р. [291; 292; 310].

Одним із ключових масивів джерельного пласту є джерела особового походження (понад 100 мемуарів і спогадів). Викладена в них інформація, хоч зрідка і проникнута авторським суб'єктивізмом, є унікальною та багатою на фактаж. Ця група джерел опублікована двома хвилями: 1) 1920–30-х рр. переважно львівським видавництвом «Червона Калина» та в місячнику «Український Скиталець» (Ліберець); 2) у 50–70-х рр. – в основному приватними друкарнями США та Канади, особливо п'ятитомному збірнику, який організував і видавав колишній військовик ГА Д. Микитюк, та щорічнику Українського військово-історичного товариства «За державність».

Залучаючи твори особового походження, їх умовно можна поділити на три групи. До *першої* належать опубліковані матеріали галицьких і наддніпрянських державотворців (В. Винниченка [346], О. Назарука [400], К. Левицького [385], С. Шухевича [446; 447], Н. Гірняка [352], І. Мазепи [387; 388; 389; 390], В. Бемка [337; 338], І. Огієнка [403] та М. Шкільника [444]), генерал-хорунжих Дієвої армії УНР: В. Оскілка [405], П. Шандрука [437; 436], А. Пузицького [410], О. Удовиченко [427; 428; 429; 430], М. Капустянського [368; 367], М. Крата [377], В. Петріва [406], М. Омеляновича-Павленка [404], Ю. Тютюнника [426], П. Дяченка [358], О. Греківа [354], генерал-поручника П. Єрошевича [359], полковників Г. Порохівського [408], М. Чеботаріва [345] та А. Ільницького [363], інших нижчих за рангом (підхорунжі, сотники) військовиків [343; 378; 379; 348; 419; 381; 433; 421; 416; 384]. Серед командного складу ГА – генерал-четарів А. Кравса [376; 375] та М. Тарнавського [420], майора О. Клюна [374], які були

причетні до вироблення відповідної політики, оголошення і проведення мобілізаційних кампаній.

Другу групу становлять свідчення відомих громадських діячів, яких частково залучали до управлінської роботи на місцях, у тому числі проведенні мобілізації до війська. Цим особам вдалося частково зафіксувати характер тогочасного життя в Галичині та Наддніпрянщині, не пропустивши найбільш важливих подій, серед них: П. Карманський [369], К. Трильовський [423], А. Чайковський [434], О. Брик [342], І. Блажкевич [340] та Є. Чикаленко [435].

Характерною ознакою *третьої*, найбільш чисельної групи, є те, що більше 50-и авторів спогадів особисто пережили події, що відбувалися на фронті, і з часом переказали свої враження майбутнім поколінням українців. Представлена мемуаристика створила розмаїту картину подій про проведення та перебіг у різних місцях мобілізаційних кампаній, які відбувалися в листопаді 1918 р. [380; 350; 413; 414; 399; 450; 449; 431; 366; 344; 371; 370; 412; 451; 347; 392; 355; 394; 393; 360; 382; 448; 341; 353; 373; 372; 417; 425; 351; 356; 409; 445; 336; 432] та протягом наступних двох років збройної боротьби [402; 357; 335; 383; 415; 422; 401; 386; 424; 361; 411; 443; 365; 396; 398; 395; 397; 439; 440; 442; 441; 438; 418; 363; 349; 362; 391; 407; 339].

Для написання дисертаційної роботи залучено не менш цінне джерело – **періодичні видання**, які стали інформаційною зброєю політичного і військового керівництва двох новостворених українських держав. На шпальтах газет часто публікували мобілізаційні закони, розпорядження, відозви, фейлетони, іноді й статті журналістів, які демонстрували своє бачення призовних кампаній. Оскільки джерелознавча цінність газетних матеріалів є різною, ми вирішили їх поділити на декілька груп.

До *першої* з них належать офіційні друківані видання владних інституцій держави, які публікували урядові та відомчі документи, серед них: «Бюлетень Інформаційного бюро Народного Міністерства шляхів», «Вістник державних законів і розпоряджень ЗОУНР», «Вістник державних законів для всіх земель Української Народньої Республіки», «Вістник Української Народньої

Республіки», «Новини», «Останні новини Українського телеграфного агентства», «Республіка», «Селянська громада» та «Український голос».

Другу, найбільш цінну групу, становлять періодичні та неперіодичні видання військових органів та окремих військових частин, їх підрозділів. Найбільше їх видавали в Наддніпрянській Україні, натомість у Галичині, що містять потрібну нам інформацію, відомо лише два: «Вістник Державного Секретаріату Військових Справ» і «Стрілець», який після переходу ГА за Збруч друкували в Кам'янці-Подільському.

До *третьої* групи відносимо часописи політичних партій, котрі широко інформували населення про ситуацію в державі і світі, розвінчували політику більшовиків. Звідси використано лише тексти мобілізаційних оголошень, серед них: газети «Діло», «Народ», «Нове життя», «Січковий голос», «Нова Рада», «Відродження», «Республіканські вісті» та ін.

Четверту, найчисельнішу групу, становлять періодичні видання, що видавали губернські та повітові органи, місцеві громадські діячі. До цієї групи належать такі часописи: «Київські губерніяльні вісті», «Подільські губерніяльні відомості», «Вістник Волинського Губерніяльного комісара Директорії УНР», «Село», «Волинське життя», «Життя Поділля» та ін. На їх сторінках регулярно розміщували офіційні та неофіційні повідомлення місцевої влади, мобілізаційні оголошення комісарів.

Отже, огляд джерел свідчить, що наявного архівного, документального, мемуарного та газетного матеріалу достатньо для проведення повноцінного історичного дослідження і виконання дослідницьких завдань. Їх опрацювання дало змогу детально розглянути кожен мобілізаційний закон та розпорядження, підрахувати їх кількість, виокремити позитивні і негативні сторони процесу організації мобілізацій до регулярного війська. Особливо широко в процесі виконання дисертаційної роботи використано архівні документи, які піддано критичному аналізу, що дозволило на належному рівні забезпечити наукову новизну. Велику цінність мають використані матеріали особового походження і

періодики, що містять унікальні свідчення про формування особового складу українських збройних формувань революційної доби.

Зазначений аспект дисертації висвітлено у двох авторських наукових публікаціях [811; 812].

1.3. Теоретико-методологічні засади роботи

Методологічним підґрунтям роботи є широкий комплекс принципів та методів історичного пізнання, спрямованих на всебічне висвітлення фактів, подій і явищ, пов'язаних із військовими мобілізаціями до збройних сил республік на території Східної Галичини та Наддніпрянщини протягом листопада 1918 – листопада 1920 рр. У сучасній українській історіографії проблеми методології історичних досліджень розробляли О. Реєнт [845], Л. Зашкільняк [762], Я. Верменич [719] та ін., працями яких ми користувалися під час написання дисертації.

Методологія пропонованої роботи базується на загальнонаукових принципах історизму, об'єктивності, системності, багатофакторності, всебічності, повноти (достовірності), логічності та критичності.

Принцип *історизму* дозволив розглянути участь населення Галичини та Наддніпрянської України у формуванні власного війська через призму його виникнення та розвитку в хронологічному порядку та історичному взаємозв'язку, визначити періоди піднесення та невдачі в комплектуванні бойових частин, від якого залежала боєздатність Дієвої армії УНР та УГА (ГА). Цей принцип також сприяв глибшому розумінню причин, що стимулювало втомлене від безперервних воєн чоловіче населення знову, цього разу добровільно, ставати на захист власної держави, еволюції і зміни їх поглядів після тривалого перебування на українсько-польському та українсько-більшовицькому фронтах.

За словами філософа О. Івакіна, «головне в принципі *об'єктивності* – це спрямованість на те, щоб зрозуміти світ і будь-яку складову його частину такими, які вони були, є, чи можуть бути» [766]. Такий підхід дав змогу реалістично

відтворити різні аспекти мобілізаційних кампаній на конкретному фактичному матеріалі без ідеалізації та перекручень, зі здійсненням критичного аналізу відібраних історичних сюжетів для пізнання усіх особливостей досліджуваного процесу.

Відштовхуючись від принципу *системності*, ми прагнули розглянути становлення та діяльність новостворених державних і військових структур із формування особового складу українських військ, які на різному рівні спромоглися виконати поставлене їм завдання. Під цим кутом зору намагалися з'ясувати результативність проведених ними заходів у регіонах держави. Протиставляючи їх, виявлено особливості в кожному, що дозволило відтворити цілісний мобілізаційний механізм та встановити причини, що негативно впливали на його роботу.

Застосування принципу *багатофакторності* сприяло урахуванню чинників: об'єктивних, суб'єктивних, економічних та політичних, що впливали на бажання пересічного українського селянина вступати до війська. Принцип *всебічності* зобов'язав урахувати всі умови й обставини, у яких доводилося українським державотворцям будувати власні збройні сили в період зародження, діяльності та занепаду республіки.

Застосування принципу *повноти (достовірності)* полягало у використанні доступних існуючих джерел і матеріалів для встановлення історичних фактів. В основі нашої дисертаційної роботи використано потужний пласт архівної, мемуарної інформації та періодики, яку вдалося поєднати за допомогою принципу *логічності* й тим самим здійснити достовірну наукову реконструкцію проведення та результативності мобілізаційних кампаній. Але для того, щоб виконати представлений вид роботи, неодмінною умовою для нас було дотримання принципу *критичності* з метою перевірки джерельної інформації (переважно мемуарів та спогадів) для відтворення об'єктивної картини подій.

Реалізацію зазначених принципів забезпечило залучення комплексу загальнонаукових, спеціально-історичних, конкретно-історичних та міждисциплінарних методів.

До загальнонаукових належать методи *аналізу* та *синтезу*, які дали можливість визначити основні напрями дослідницької діяльності в характеристиці проблеми, з'ясувати розуміння сутності військових мобілізацій. *Логічно-аналітичний* метод дозволив у процесі вивчення питання військового призову групувати матеріал у логічній послідовності та одразу класифікувати його за проблемами. Метод *узагальнення* використано у формулюванні висновків до підрозділів, розділів і роботи загалом.

У процесі дослідження застосовувалися й інші загальнонаукові методи: *індукція*, *дедукція*, *сходження від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного*.

Серед спеціально-історичних методів на стадії пошуку та роботи з джерелами та літературою використано методи *архівної та бібліографічної евристики*, які дозволили відповісти на багато питань щодо формування українського війська, про які досі не було відомо історичній науці. У роботі використано також і специфічні джерелознавчі методи, зокрема – верифікації джерел, перехресне зіставлення їх, визначення ступеня цінності кожного з них для дослідження.

Різноплановий характер роботи обумовив використання спеціальних методів інших наук, у тому числі міждисциплінарних. Для вирішення окремих дослідницьких завдань ми послуговувалися кількісними методами: *статистичний*, *кількісно-аналітичний*, *вірогідності*. Перший – у підрахунках чисельності чоловічого населення Наддніпрянщини та Галичини на основі переписів 1897 р. та 1910 р. *Кількісно-аналітичний метод* дозволив проаналізувати зміни, що відбулися із відсотком чоловічого контингенту після завершення Першої світової війни. Оскільки за браком статистичних джерел ми намагалися наближено з'ясувати дані військово-мобілізаційного ресурсу, в нагоді став *метод вірогідності*, заснований на статистичних закономірностях, як форми вияву причинних зв'язків. Також не обійшлося без *мисленого експерименту*, який базується на міркуваннях про можливий перебіг подій за умов, які реально відтворити не можливо.

У зв'язку зі специфікою дослідження використано *нормативно-юридичний метод*, згідно з яким здійснено характеристику нормативно-правових документів про мобілізацію, виданих вищими державними і військовими органами влади.

Понятійно-категоріальний апарат дослідження дібрано відповідно до предмета дослідження й охоплює загальнонаукові, фахові поняття та терміни, які обумовлюються специфікою обраної теми і представлені в підготовленому словнику до дисертації. Серед них виокремимо частовживані: «мобілізація», «мобілізаційна кампанія», «мобілізаційна комісія», «мобілізаційні формування», «мобілізаційний ресурс», «новобранець», «рекрут», «призовник», «дезертир» та «ухильник» [див.: с. 195–198].

Окремі поняття потребують детальнішої уваги, адже сьогодні історіографія періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. одну і ту ж подію інтерпретує по-різному, наприклад, термін для позначення збройних сил ЗУНР трактують як «Галицька армія (ГА)», «Українська Галицька армія» та «Українське Військо». Історик О. Дедик стверджує, що офіційна назва збройних сил Східної Галичини у джерелах фігурує лише як «Українське Військо», назву «Галицька армія» запроваджено після Акту злуки УНР і ЗУНР, а термін «Українська Галицька армія», який найбільше використовують у літературі, вважає помилковим через його відсутність в офіційних документах. Виступ галичан 1 листопада 1918 р. дістав назву «Листопадова революція», «Листопадовий зрив» та, найбільше вживаний сьогодні істориками, «Листопадовий Чин», однак це не змінює сутності події.

Отже, застосування різноманітного набору наукових принципів і методів дозволило об'єктивно дослідити комплекс питань дисертаційної роботи згідно з вимогами сучасної методології, а використання термінологічного апарату дозволило забезпечити точність у трактуванні явищ і подій.

Висновок до розділу

Історіографічний аналіз досліджуваної теми засвідчує, що в історичній науці проблематика мобілізації до збройних формувань українських державних утворень комплексно не вивчалася. У радянську добу Галицької армії та Дієвої армії УНР не визнавали, тому історична наука трактувала цей період відповідно до вимог комуністичної партії. Праці діаспорних учених характеризуються чималим фактологічним матеріалом, здебільшого про яскраві події кінця осені–зими 1918 р., важливі для розуміння реальних подій, які в той час були заборонені. Натомість призовний процес розглядали коротко, в загальному ланцюгу подій, який призвів до створення збройних сил республіки.

Кардинально змінилася ситуація з початком 90-х рр.: українські вчені розпочали активне дослідження створення Української держави у Східній Галичині та Наддніпрянщині, щоправда вивчення проблематики військотворення розпочалося після появи монографій і дисертаційних робіт у перші десятиріччя ХХІ ст., де йшлося про збройні протистояння з більшовицькою та польською арміями. Загалом на сьогодні детальніше розглянуто мобілізаційні кампанії галичан у листопаді 1918 р., але, попри це, питання розбудови збройних сил після захоплення Львова поляками та призовний процес на Правобережжі в літературі відображено фрагментарно чи взагалі не досліджено.

Після послаблення політичного контролю СРСР також помітно зріс інтерес польських істориків до вивчення війни за Східну Галичину в листопаді 1918 – червні 1919 рр. та спільної боротьби з Дієвою армією УНР проти більшовиків у 1920 р. Попри суб'єктивність в окремих працях, де негативно оцінено прояв українського народу на побудову власної країни та армії, виокремлюються дослідження, виконані на архівних джерелах, які справедливо розставляють акценти у потрактуванні історичних подій.

Виконання поставлених у дисертаційній роботі завдань стало можливим завдяки опрацюванню джерельної бази: 7-и архівних установ, 116-и мемуарів і спогадів, сотень номерів періодики та документальних видань, які уточнюють та доповнюють одне одного. Мемуари допомагають краще з'ясувати мобілізаційний процес до Галицької армії, а лєвова частка справ із ЦДАВО України розкриває

аналогічний перебіг подій до Дієвої армії УНР. Зі свого боку періодичні видання публікують нормативні документи про мобілізації та статті журналістів, які дали власну оцінку військового набору. Значна кількість архівних та опублікованих документів і матеріалів вводиться в науковий обіг уперше, власне це дозволило досягнути достовірності й об'єктивності у висвітленні обраної тематики, забезпечити новизну отриманих результатів.

Застосування наукових принципів і методів дозволило глибше дослідити історію мобілізаційних формувань до українських збройних сил, розглянути проблеми, які досі залишалися поза увагою дослідників, розробити чітку структуру роботи й забезпечити логічний виклад матеріалу в описі численних мобілізаційних кампаній.

РОЗДІЛ 2
МОБІЛІЗАЦІЙНИЙ РЕСУРС СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ ТА ЙОГО
ВИКОРИСТАННЯ У КОМПЛЕКТУВАННІ ОСОБОВОГО СКЛАДУ
УКРАЇНСЬКОГО ГАЛИЦЬКОГО ВІЙСЬКА
(кінець 1918 – середина 1919 рр.)

2.1. Мобілізаційний ресурс східногалицького регіону: чисельний, віковий та національний склад

Наприкінці 1918 р. українцям Галичини вдалося створити армію, яка стала на захист своєї етнічної території і молодої держави від польських посягань, утім, у підсумку, вони програли військове протистояння з поляками, які мали більш чисельні та боєздатні збройні сили. Досліджуючи комплекс питань, пов'язаних із творенням регулярного, боєздатного війська ЗУНР, чи не першорядну увагу слід надати з'ясуванню обсягу мобресурсу як бази для формування особового складу збройних сил республіки. Щоправда, виконання цього завдання має свою складність, оскільки для цього, на жаль, відсутні відповідні статистично-демографічні джерела на початок Листопадової революції 1918 р. в Східній Галичині. Не маючи змоги показати точну чисельність чоловічого населення певних вікових груп регіону в контексті військового будівництва перших місяців існування ЗУНР, використано спробу визначити наближені дані про мобресурс, які дадуть змогу скласти про нього більш-менш об'єктивну оцінку.

Після поділу Польщі Галичина і Буковина опинилися у складі Австрійської імперії, а Закарпаття перебувало у складі Угорщини. Габсбурзька монархія була багатонаціональним краєм. Перепис населення, проведений у 1910 р. на цій території, що складала 676 616 км², засвідчив, що тут проживало 50 207 000 осіб. Українців, яких в офіційних документах названо русинами, мешкало майже 4 млн, що становило близько 8% від загальної кількості мешканців [908, с. 25].

Для визначення чисельності населення Східної Галичини, яке стало демографічною базою для формування ГА, використано той самий австрійський

перепис. На зазначеній території площею в 55 300 км² співіснували носії трьох мов, релігій і культур [див.: Додатки В, Г]. Найчисленнішими етносами тут були українці, поляки і євреї [325, с. 5]. Міське населення у Східній Галичині нараховувало близько 18%, сільське – понад 82%. Більшість мешканців міст становили поляки і євреї. Можна більш-менш упевнено зараховувати поляків до римо-католицької конфесії, а українців – до греко-католицької [333, с. 41-42]. У таблиці 1, узятій із праці польського демографа П. Еберхардта [333, с. 42], представлено дані про національний склад регіону, які показують, зокрема, що українці нараховували майже 3,8 млн осіб (71,1%), що забезпечувало їм переважне місце в демографічній структурі. Щоправда, наведена цифра потребує певних коментарів. Річ у тому, що під час перепису в розданих мешканцям анкетах для визначення етнічної приналежності були обов'язковими дві графи: мова та релігія, відповідно до яких і встановлювали їх національність.

Таблиця 1

Населення Східної Галичини у 1910 р. у кордонах Львівського апеляційного округу за національністю (на основі даних перепису 1910 р.)

Разом	5 337 000	З них (у %)
Українці	3 791 000	71,1%
Поляки	770 000	14,4%
Євреї	660 000	12,4
Німці	65 000	1,2%
Інші	46 000	0,9%

У підсумку з'ясувалося, що в регіоні руську (українську) мову уживали 58,9% населення, польську – 39,8%, німецьку – 1,2% (володіння єврейською (іврит чи їдиш) – австрійська статистика не фіксувала) [905, с. 87].

Окрім того, є підстави вважати цей перепис не зовсім точним, оскільки, за польськими підрахунками, які проводили в той же час, усіх римо-католиків визнавали поляками, попри те, що декотрі з них називали рідною не польську, а русинську мову [332, с. 28]. Загалом на території краю нараховувалося близько 500 тис. носіїв русинської мови, які сповідували римо-католицизм [332, с. 28].

Також зафіксовано 200 тис. греко-католиків, які розмовляли польською [331, с. 10]. Обидві категорії утворювали групу (700 тис.) латинників, яка не враховувалася в переписі, перебуваючи поза обліком. Хоча траплялися непоодинокі демарші польської та української сторін, під час яких останню звинувачували у фіктивності даних перепису [905, с. 88].

Певну невідповідність первинних матеріалів австрійських переписів населення зумовлювало те, що тільки у великих містах переписні листки заповнювало безпосередньо населення, а в абсолютній більшості повітів і сіл це робили так звані конскрипційні урядові комісари. Крім того, під час проведення даного процесу статистичною одиницею була не людина, а житловий будинок, що створювало додаткові можливості для зловживань. Особливо значними вони були в разі визначення розмовного мовлення. Якщо українець (особливо у містах) винаймав помешкання в поляка і говорив по-руськи, то його автоматично зараховували до поляків. Зважаючи на таку практику, сучасний львівський історик Р. Лозинський пропонує використовувати для визначення етнічного складу населення регіону не мову, а віросповідання, де порушення траплялися значно менше. За його підрахунками, зробленими на цій основі, у 1910 р. в Східній Галичині українців (греко-католиків) було 3 280 699 або 62,45%, поляків (римо-католиків) – 1 285 926 (24,48%), іудеїв – 653 391 особа (12,44%) [800, с. 141]. Згаданий раніше П. Еберхардт подає дещо іншу чисельність, хоча посилається на результати того ж перепису: греко-католиків нараховували 2 970 900 (64,1%), римо-католиків – 1 066 700 (23%), іудеїв – 581 500 (12,5%) [333, с. 62]. Польський історик Т. Домбковські подає відмінні від попередніх підрахунки про чисельність населення [див.: Додаток Б]. Його колега, економіст К. Заморські (у праці, присвяченій винятково статистиці Галичини), наводить запозичені з німецьких першоджерел дані, на які доцільно опиратися у нашому дослідженні. Отож, за цим автором, до римо-католицької конфесії у Східній Галичині відносилося 1 349 630 осіб (25,29%), греко-католицької – 3 294 420 (61,74%), православної – 2680 (0,05%), євангелістів було 29 863 (0,55%), іудеїв –

658 722 (12,34%), інших – 508 (0,009%). Усього в регіоні нараховували 5 335 820 осіб [334, с. 85].

Історики поки що не визначили, скільки чоловіків призовного віку нараховувалося у Східній Галичині на час формування ГА та її бойової діяльності на рідних теренах. Нас цікавлять безпосередньо ті вікові групи, яких у свій час призивали до австрійської армії (1864–1896 р. н.), а також чоловіки, народжені в 1883–1900 рр., які, відповідно до наказу від 13 листопада 1918 р. про загальну мобілізацію, повинні були утворити особовий склад збройних сил ЗУНР. Ураховувати треба і юнаків 1901 р. н., які в 1919 р. також підлягали під військовій мобілізації в ЗУНР і після її проведення становили в армії найбільший відсоток [231, арк. 227].

Відомо, що у 1910 р. на території східно-галицького регіону, за даними К. Заморського, які викликають у нас довір'я, проживало 2 633 540 чоловіків [334, с. 62], яких, через брак статистичного джерела, на жаль, не можливо диференціювати за відповідними віковими групами і таким чином визначити реальний мобресурс. Щоправда, у цьому джерелі є дані про увесь Галицький край. Призовників (1881–1900 р. н.) тут станом на кінець 1918 – початок 1919 рр. формально значилося 1 371 012 осіб, а за наявним списком чоловіків 1865–1894 р. н. (їх закликали до австрійської армії) – 1 378 839 осіб; юнаків 1901 р. нараховували 161 617 [див.: Додатки Д; Е].

Для того, щоб наближено визначити число військовозобов'язаних у досліджуваному регіоні, візьмемо до уваги співвідношення чоловічого населення Східної Галичини (2 633 540 осіб або 66,9%) і Західної (1 304 780 осіб або 33,1%). Контингент призовників до австрійського війська у віці 18-50 років сумарно нараховував приблизно 882 457 (пізніше збільшили граничний призовний вік до 55 років, тому кількість збільшилася). Отже, у східній частині краю загальна кількість чоловіків, з яких формувалося військо ЗУНР, нараховувала 917 207 (новобранці 1881–1900 р. н.), а з урахуванням юнаків 1901 р. н. (108 122) – 1 025 329 осіб [334, с. 145]. Однак це була лише загальна статистична кількість чоловіків у регіоні, без врахування військовозобов'язаних або віруючих

неукраїнського походження (у 1910 р. понад 37% населення були римокатоликами, іудеями, євангелістами та ін.). Не враховано також зменшення чисельності чоловічого населення в регіоні у зв'язку з масовою трудовою міграцією наприкінці XIX – на початку XX ст. до різних європейських країн, США і Канади, а також через бойові втрати і природну смерть під час Першої світової війни, вимушене переселення до Росії після поразки її військ та краху окупаційного режиму в Галичині.

У визначенні можливого мобресурсу слід враховувати демографічні зміни, які сталися напередодні Великої війни. Так, упродовж 1910–1914 рр. населення Східної Галичини зросло на 113 177 осіб і становило на початку світового воєнного конфлікту 5 449 000 мешканців. Із них 4 055 000 були українцями (74%), 659 000 – поляками (12,1%), 670 000 – євреями (12,3%) і 65 000 – німцями (1,2%) [905, с. 87].

Окрім того, спостерігалася динаміка зменшення серед самодіяльного активного населення. Важливим чинником, який де-факто зменшував чисельність українців у Галичині до Першої світової війни, був високий рівень еміграції, особливо чоловіків, до США, країн Західної та Східної Європи, переважно до Німеччини, Франції, Швейцарії, Данії та Швеції. Їхали на заробітки також до Італії і Румунії. Наприклад, за 1910 і 1912 рр. до США емігрувало 49,1 тис. осіб. Щоправда, єврейська і польська еміграція в Галичині мали загалом вищу питому вагу ніж українська [332, с. 30]. Після останнього австрійського перепису рух українців за європейські кордони зменшився порівняно з минулим десятиліттям, де протягом 1900–1910 рр. емігрували і змінили віросповідання 224 300 грекокатоликів [297, с. 37].

Перед початком Першої світової на дійсній службі та в резерві австро-угорської армії нараховували 113 931 українця [891, с. 232], а за іншими даними – 254 280 [803, с. 7]. Відомо, що за 1910–1911 рр. до війська призвали 52,4 тис. рекрутів-галичан [891, с. 232, 241]. Проведена в 1914 р. мобілізація збільшила чисельність війська до 3 350 000 вояків, 1 421 000 з яких знаходилися у фронтових частинах. Упродовж усієї війни армія змобілізувала близько 9 млн осіб. Українців

в основному концентрували в підрозділах, розміщених у населених пунктах, де відбувався призов. Найбільше їх зафіксовано на території, підконтрольній корпусу №11 (його команда знаходилася у Львові). Вояки-українці становили більшість у 2, 11, 15, 24, 27 і 30 піхотних дивізіях, 43 і 45 дивізіях ландверів, а також у 3 і 4 кавалерійських дивізіях. Українці теж були включені до артилерійських і стрілецьких батальйонів, розташованих на півдні імперії [908, с. 29; 923, с. 33].

Із невеликої частини мобілізованих галицьких українців австрійська військова влада дозволила утворити Легіон УСС. Сюди записалися 2 тис. із 28 тис. бажаючих [370, с. 52]. Це було єдине українське збройне формування у складі австро-угорської армії. Згодом Відень дозволив збільшити його чисельність на пів тисячі осіб. Абсолютну більшість легіону становила молодь у віці до 22 років (75%) греко-католицького віросповідання. На інші конфесії тут припадало 0,76% стрільців. У 1915 р. легіон було розділено на два курені, які увійшли до австрійської армії [789, с. 103–104, 107; 908, с. 21].

Більшість військових частин, у яких воювали галицькі українці, восени 1918 р. знаходилася на італійському і сербському фронтах, деякі перебували в Наддніпрянській Україні. У Галичині не було на той час бойових частин, що склалися б переважно з українців. Тут дислокувалися лише запасні бойові відділи, а також допоміжні, охоронні та господарські підрозділи [908, с. 29]. Усі вони були розташовані у Станіславові, Золочеві й Коломиї та ін. Коли розпочалися перші бої за Львів, УГК мала намір залучити їх для підсилення своїх збройних сил. Утім особовий склад тих частин (переважно раніше поранені, не вилікувані вояки та колишні військовополонені, які проходили реабілітацію) був загалом нездатний до бойової діяльності [744, с. 19].

Ураховуючи дані перепису 1910 р., можна стверджувати, що на теренах Галичини мешкало 8 825 773 особи, а призовного віку (зафіксовані 20-49-річні) – 1 378 839 (15,6%) [334, с. 145]. Польський дослідник М. Кротофіль вважає, що під мобілізацію потрапили 15,7% усього чоловічого населення Галичини – близько 626 тис., а із Закарпаття – 74 тис. осіб [908, с. 30]. Натомість, український

дослідник О. Лосєв наводить цифру – 725 800 (17,33%) солдат і офіцерів, які пройшли службу в лавах австро-угорських сил [803, с. 8]. Солідарний із ним львівський історик О. Дєдик, але все ж стверджує, що напередодні свого краху чисельність збройних сил сягала половини цієї кількості [744, с. 18]. Наведені підрахунки засвідчують, що в австро-угорській армії під час Першої світової війни служило близько 700 тис. українців.

Іншу думку має відомий український історик О. Реєнт, який вважає, що в австрійській армії воювало 300 тис. мобілізованих українців [847, с. 252]. Приблизно такими ж даними послуговуються К. Кондратюк [776, с. 622] та М. Лазарович [789, с. 86] – 250-300 тис. мобілізованих осіб, що становило 9% усього особового складу армії. Однак багато з них загинуло. За підрахунками К. Кондратюка, українська Галичина тільки полеглими за інтереси Австро-Угорщини втратила близько 80 тис. осіб, не рахуючи калік, вдів та сиріт. Наприклад, із села Дзвиняч, що на Станіславщині, до лав австро-угорського війська було мобілізовано 180 осіб, з них 80 загинули, а 65 повернулися додому каліками [776, с. 621]. Ця цифра вимагає критичного ставлення.

Отже, опираючись на дані сучасних дослідників і демографічну статистику 1910 р., можна стверджувати, що до особового складу ГА можливо було максимально змобілізувати близько 350 тис. осіб [744, с. 18; 908, с. 30]. За даними історика М. Литвина, лише під час Чортківської офензиви 1919 р. на призовні пункти з'явилося 90 тис. добровольців, які, проте, через гострий брак зброї та боєприпасів не змогли потрапити на фронт і прислужитися інтересам ЗОУНР [793, с. 190]. Через відсутність джерельної бази цей факт складно підтвердити.

І раніше, у перші дні Листопадового зриву, не було змоги залучити до війська велику кількість чоловічого населення. Можливості були досить обмеженими внаслідок перебування сотень тисяч українців у лавах збройних сил Австро-Угорщини, з цієї кількості більше 100 тис. осіб перебували в італійському полоні [870, с. 78; 885, с. 86] та не могли повернутися вчасно в рідні місця. Чисельність тих українських вояків, які знаходилися в таборах для військовополонених на території Росії, Сербії та Албанії, поки що не встановлено,

як і тих, хто зумів повернутися додому з демобілізованої австро-угорської армії [884, с. 211]. Натомість до Польщі вже у перші місяці її існування повернулися майже всі полонені та військовики з інших армій, що значно підсилило боєздатність її збройних сил [391, с. 44].

Український військовий історик Л. Шанковський з'ясував, що у ЗУНР / ЗОУНР особовий склад Галицької армії міг становити 9,5% від усієї кількості населення – 285 000 18-35-річних вояків, якби Галичина не зазнавала упродовж 1914–1918 рр. руйнівного впливу війни. А з урахуванням цього несприятливого чинника (мобілізовані, загиблі, полонені та ін.) наведена цифра зменшується на 1/3 і не перевищує 180 тис. осіб [894, с. 25]. Вважаємо, що до цієї інформації потрібно ставитися критично, оскільки під час мобілізації не всіх призовників, яких оглядала медична комісія, визнавали здатними до військової служби [938, с. 182]. Погоджуємося, що значну кількість тих, хто підлягав призову, не брали до війська, оскільки вони були якщо не єдиними дітьми в сім'ї, то виконували роль єдиного годувальника.

Важливою причиною обмеження мобілізаційних можливостей у Східній Галичині стала господарська руїна й демографічні зміни через бойові дії Першої світової війни [825, с. 140]. Особливого розмаху набули численні примусові депортації та масові репресії, які змусили населення шукати порятунку в інших регіонах [711, с. 202]. Від голоду, різних хвороб масово гинули люди, однак воюючі сторони це не надто хвилювало. Головні зусилля були спрямовані на задоволення воєнних потреб, а гуманітарні питання ігнорувалися [822, с. 51]. Наприклад, лише у Зборові від пошесних хвороб (холера, тиф, віспа) під час Першої світової війни померло близько 13% жителів [776, с. 621].

На потенційний мобресурс негативно вплинули арешти та вивезення до австрійських концентраційних таборів молодих українців. Чимало з них гинули, а якщо й поверталися додому, то були не спроможні до активної праці, не говорячи вже про виконання військової повинності. За даними львівських дослідників Я. Мазура й О. Сухого, жертвами австрійського терору в роки Першої світової війни в Галичині стало понад 60 тис. осіб, яких повісили або розстріляли. Більше

100 тис. ув'язнених померло в різних таборах [823, с. 78]. Крім того, 1915 р. в Австрії перебувало 1,1 млн біженців із Галичини і Буковини, частина з яких була призовного віку [776, с. 619]. За І. Берестом, наведена цифра трохи більша – 1,39 млн осіб. Вказується, що майже 169 тис. біженців з окупованих Австро-Угорщиною земель опинилася на Волині [711, с. 205].

Відступаючи під натиском ворога, австрійці вивезли понад 10 тис. людей у спеціальні табори для евакуйованих та інтернованих. Масове переміщення зросло після наказу командувача 8 армії Південно-Західного фронту О. Брусилова про висилку здорового чоловічого населення у віці від 18 до 50 років до Російської імперії. Наказ виконали, і все населення призовного віку мали відправити до Волинської губернії. Ще до цього наказу було виселено 14 тис. галичан. Але ці показники не можна вважати остаточними, оскільки стихійний рух біженців не вдавалося точно обрахувати. Лише з 1 по 6 червня 1915 р. воєнна канцелярія Галицького генерал-губернаторства видала 10 926 перепусток на виїзд біженців до Росії [822, с. 55]. У липні 1915 р. розпочалася нова хвиля біженців зі Східної Галичини, яка охопила близько 100 тис. осіб [755, с. 36]. На середину вересня 1915 р. кількість біженців-галичан у межах Російської імперії сягнула близько 300 тис. осіб [776, с. 620]. Загальна ж їх кількість, враховуючи втікачів із Галичини, не перевищувала 3 млн осіб [822, с. 59].

У жовтні 1916 р. військово-стратегічна ситуація на Південно-Західному фронті змінилася, почали видавати дозволи на повернення в рідні краї тим австрійським підданам, які перед війною проживали на схід від лінії Дубно-Чернівці (тобто на схід від р. Серету в Галичині) і яких тимчасово виселили вглиб Російської імперії [822, с. 59]. Утім даних про кількість тих, хто скористався цим правом, на жаль, немає.

Отже, на основі статистичних джерел і підрахунків українських та польських дослідників у нас є змога більш-менш наближено з'ясувати обсяг військово-мобілізаційного ресурсу в Східній Галичині на початок національно-демократичної революції та в наступні місяці. Загалом він орієнтовно становив до 200 тис. осіб, ураховуючи як новобранців, так і демобілізованих осіб з австро-

угорської армії, що для молоді української держави, бідної на матеріально-військове забезпечення, цього було більш ніж достатньо. Тут варто врахувати і воєнно-стратегічну ситуацію, і чисельність війська противника.

Зазначений аспект дисертації висвітлено у статті журналу «Nowa Polityka Wshodnia» [912].

2.2. Створення та діяльність державних і військових структур із формування та матеріального забезпечення особового складу Галицького війська

Теорія військового будівництва в різні історичні періоди існування будь-якої держави включала в себе наявність такого важливого компонента, як спеціалізований управлінський інститут, структурований, підпорядкований певним завданням і наділений відповідними функціями. Необхідність реалізації цієї вимоги підтверджено практикою формування збройних сил різних країн світу. Не могла уникнути її молода українська держава, що творилася в листопаді 1918 р. на західноукраїнських землях.

Уже 30 жовтня УНРада, яка була вищим законодавчим органом ЗУНР, ухвалила рішення про формування українських збройних сил. Основою війська мали бути підрозділи УСС. Сподівалися також на австрійські запасні формування, які перебували на території Галичини та демобілізованих із фронтів Першої світової війни [285, с. 100; 439, с. 15–16; 440, с. 21; 731, с. 74; 746, с. 20].

1 листопада українці зайняли Львів, а увечері того ж дня було створено керівний орган збройних сил – УГК [744, с. 9; 883, с. 48; 936, с. 60]. Доки ця структура не розпочала роботу, УНРада вирішила зміцнити позиції на стратегічних об'єктах у Львові молодими офіцерами та добровольцями [744, с. 16]. Із цією метою було видано «Зазив» [див.: Додаток Ж] до усіх чоловіків-українців, здатних до військової служби, віком від 17 років [780, с. 307]. Запрошення отримали всі повіти, з якими вдалося налагодити контакти, але з його виконанням барилися [744, с. 68].

Не отримавши значної допомоги з повітів, УНРада разом з УГК 5 листопада видала відозву «Під оружя!», згідно з якою до воюючих галицьких частин запрошували 19-30-річних добровольців [див.: Додаток Л]. Це звернення можна оцінювати як початок формування війська ЗУНР на добровільній основі, адже ще тоді командування не відчувало загрози з боку польських повстанців Львова і ставило за мету лише послабити позиції противника в місті та повернути зайняті ним опорні пункти. Натомість у ворожому таборі активно готувалися до подальших боїв за столицю Галичини, про що свідчить оголошений того ж дня Начальною Командою Військ Польських мобілізаційний наказ до римо-католицького населення Львова [913, с. 177].

Через пошкоджені комунікації Львів на деякий час втратив зв'язок із околицями [382, с. 162], але завдяки створенню кур'єрської служби відозву отримали більшість повітів Східної Галичини [274, арк. 93; 493; 900, с. 135; 902, с. 85; 933, с. 30].

Розв'язання проблеми у створенні власних збройних сил ЗУНР запропонував полковник М. Маринович. 8 листопада у пресі з'явився «Поклик до всіх повітових управ» за його підписом [див.: Додаток М]. Акцент зроблено на мобілізації за територіальним принципом, як це було в австро-угорському війську, чоловіків 1895–1897 р. н. та обліку військовозобов'язаних віком від 17 до 35 років [382, с. 196, 217; 744, с. 135; 792, с. 143; 884, с. 204]. Повітові комісари на основі «Поклику...» розробили плани військового набору на підконтрольних їм територіях [231, арк. 342; 255, арк. 15], але вони залишилися на папері, адже через 5 днів оприлюднено закон про загальну мобілізацію, який скасовував усі попередні розпорядження [див.: Додаток А].

Наступним кроком державного керівництва стала зміна організаційної структури ГА. УГК була перейменована в НКГА (за іншими даними – НКУВ) [337, с. 61; 744, с. 140]. 9 листопада начальником Генерального штабу ГА став Г. Стефанів. Зміна назви остаточно закріплювала розподіл військової влади між фронтовим командуванням і урядовою структурою. Тепер НКГА поділялася на два відділи: оперативний та організаційно-матеріальний. Перший складався з 4-х

підвідділів, підвідділ поповнень відповідав за мобілізацію в державі. На початку своєї діяльності НКГА була нечисленною, не вистачало кадрів, але з часом вона поповнилася й еволюціонувала до потреб фронту [792, с. 123–124].

Черговий етап військового будівництва закріпив створення ДСВС на чолі з полковником Д. Вітовським. Він складався із 14 відділів, один з яких (4-й) під керівництвом сотника В. Тимцюрака відповідав за нормативно-правову базу мобілізації [793, с. 108, 111; 936, с. 63]. За всі дії з організації війська ДСВС звітував перед УНРадою. Саме ДСВС мав визначити спосіб формування ГА – добровільний чи на основі загального військового обов'язку [749, с. 109].

Урахувавши попередню запропоновану концепцію військового будівництва, ДСВС видав удосконалений документ під назвою «Розпоряд Ч. IV» про загальний обов'язок військової служби усіх громадян ЗУНР української національності 1883–1900 р. н. і колишніх австрійських офіцерів у віці до 50 років [див.: Додаток Н]. Розпочиналося медобстеження юнаків 1901 р. н. [див.: Додаток П]. Усіх інших приймали на добровільній основі [235, арк. 270; 732, с. 145; 799, с. 66].

15 листопада наказом ДСВС було створено ОВК [425, с. 252; 696]. Територію Східної Галичини було поділено на 3 обласних, 12 окружних та 60 повітових військових команд. Згодом розпорядженням ДСВС від 18 листопада утворили ще одну військову область, до якої увійшли ОВК Стрия, Самбора і Перемишля [924, с. 165]. Саме на них було покладено відповідальність за мобілізацію, вишкіл новобранців, формування бойових частин і підрозділів для фронту [395, с. 31; 793, с. 117; 939, с. 311]. За мобілізацію в ОВК відповідав мобілізаційний та евіденційний референт, а в повітах – повітова команда та повітовий комісар [782, с. 70; 870, с. 61-62].

Нововведення стосувалися й офіцерського складу. 16 листопада ДСВС наказав усім окружним і повітовим військовим командам взяти на облік старшин та підстаршин колишньої австро-угорської армії, незважаючи на національність, і негайно мобілізувати [232, арк. 370; 244; 393, с. 146; 581; 757, с. 40; 793, с. 114; 884, с. 206; 898, с. 57].

Загалом військовий набір відбувався в певному порядку. При ОВК створювали призовні комісії для медичного огляду військовозобов'язаних [728, с. 30; 729, с. 200], які з призначеним до них конвоєм вирушали на збірний пункт [245; 272, арк. 5 зв.]. Їхній склад був різний. Якщо в Рудецькому повіті (ОВК Рава-Руська) до мобкомісії входили старшина, представник від комісаріату, лікар і писар [370, с. 108], то в Хирові (ОВК Самбір) складалася з увільнених від служби 2-3 офіцерів і 1 підофіцера [257, арк. 21]. Саме від її рішення залежала доля новобранця, у посвідці якого ставили певну відмітку: здібний до зброї, здібний без зброї, нездібний [933, с. 44].

Мобілізацію, під загрозою кари за її невиконання, проводили на основі списків військовозобов'язаних [231, арк. 17; 233, арк. 284], представлених повітовій військовій управі парохіяльними правліннями і сільськими комісарами [286, с. 46; 680], які діяли за відповідними вказівками [див.: Додаток Р].

Немуштрових чоловіків спрямовували до частин, при яких діяли вишколи [257, арк. 21; 272, арк. 5 зв.; 936, с. 150], а вже після цього відправляли на фронт [936, с. 197]. Лікарі ОВК зобов'язувалися дбати про стан новобранців у період муштри: створювати приміщення для харчів і одягу юнаків та лікувати їх у разі хвороби [933, с. 44].

Перед мобілізацією кожен призовник отримував громадську урядову картку, з якою мав прийти на медогляд [253, арк. 15]. У разі відмови за допомогою жандармерії його забирали примусово [230, арк. 347; 231, арк. 417; 240, арк. 74; 486; 936, с. 195].

Траплялися поодинокі випадки, коли в прифронтових повітах, окрім наявних органів місцевого управління, обирали ще й інші інституції адміністративного характеру, які стояли над ними. Зі звіту уповноваженого представника Стрийської повітової ради О. Нижанківського на засіданні УНРади про становище в регіоні від 15 листопада 1918 р. довідуємося, що, окрім комісаріату, тут було обрано ще й Директоріат, який став найвищим органом [924, с. 141]. На Покутті ж набір до війська здійснювала генеральна старшина Українського січового союзу [779, с. 105].

Важливо також зрозуміти, як організовувався мобілізаційний процес до його законодавчого врегулювання, адже в перші дні Листопадового Чину не було ніяких вказівок від УГК щодо організації добровольців. Як з'ясувалося, відбувалося все хаотично, у кожному регіоні на свій лад. Власними силами створювали загони міліції та призначали сільських та повітових комісарів, які гуртували добровольців у збройні загони, одні – для захисту своєї території та військових складів [див.: Додаток И], інші – на допомогу українським частинам у Львові [див.: Додаток К]. Здебільшого результат залежав від організаційного хисту адміністративної влади [371, с. 18; 793, с. 70], тому, діючи на власний розсуд, місцеві комісари закликали чоловіків різних вікових категорій [885, с. 63]. Наприклад, Підгаєцький повіткомісар О. Танчаковський 9 листопада «зарядив перегляд 12-річників...» [310, с. 29]. Аналогічно діяли комісари в Сокалі [243, арк. 94], Кам'янці-Струмиловій [274, арк. 49], Яворові [256, арк. 6] та Бібрці [291]. Очевидець подій О. Кузьма описав тогочасний стан так: «мобілізація була переважно недбала, часто протекційна або здана на патріотизм мас..., а в багатьох випадках спізнена» [382, с. 248].

Військовий набір відбувався переважно на добровільній основі, адже не було створено відповідних кадрів, які б використовували примусовий метод [449, с. 10; 450, с. 21]. На початках владі бракувало легітимності. Період ейфорії від встановлення української влади швидко минав, тому відозви УНРади і УГК часто ігнорували і не виконували [933, с. 35].

Таке становище призвело до того, що на місцях протягом листопада сформувалися 15 бойових одиниць [793, с. 120–122], кожна з яких мала назву місцевості або своїх командирів. Більшість з них не мала зв'язку з керівництвом ЗУНР і була практично автономною [936, с. 68]. Особливо активно вони комплектувалися молодими новобранцями у прифронтових повітах [793, с. 131; 864, с. 37], де їх озброювали і відправляли в бій [778, с. 56]. Окремі групи здійснювали мобілізацію в своєму запіллі [936, с. 68]. Група «Схід» мобілізувала переважно з Перемишлянщини, Тернопільщини, Бережанщини та Золочівщини. «Старе Село» набирала вояків із повітів: Бібрка, Ходорів, Станіславів,

Гуцульщини і Покуття; група «Щирець» – із Стрийщини, Долинщини та Львівського повіту; «Хирів» і «Рудки» отримували поповнення з Дрогобиччини, Самбірщини, Перемишлянщини і Турківщини. Сокальська, угнівська, белзька, равська, яворівська та янівська військові групи об'єдналися у військове з'єднання «Північ» із центром в Сокалі і мобілізували чоловіче населення з Равщини, Сокальщини, Жовківщини, Яворівщини і Радехівщини» [782, с. 48-49]. Південні групи – хирівська, рудківська, щирецька, крукеницька та наварійська – становили основу з'єднання «Південь» [826, с. 110]. Лише на початку грудня НКГА було встановлено зі всіма зв'язок. Відтоді налагодилася організація бойових з'єднань, які склалися з 3-5 куренів піхоти регулярного війська. Мобілізаційні поповнення стали плановими і розподілялися ДСВС і ОВК [793, с. 141].

Після мобілізаційного закону 13 листопада не вдалося ліквідувати всі недоліки в роботі військового й адміністративного апаратів. Призов різних вікових груп новобранців у Галичині залишився актуальним. Про це свідчить низка фактів [228, арк. 262; 231, арк. 381, 417; 234, арк. 68; 235, арк. 248]. Кого не закликали одразу – чекали черги свого призову [228, арк. 193], який зазвичай відбувався у грудні 1918 р. [229, арк. 14, 65, 138]. Дії тих керівників, які знали про вікові межі і не дотрималися їх, мають декілька пояснень: по-перше, не можливо було вчасно скласти письмовий перелік усіх вікових категорій; по-друге, відповідальні органи не змогли забезпечити новобранців амуніцією; по-третє, як зазначав Збаразький повіткомісар, «дорога мобілізування висулужених вояків австрійської армії є найменше правдоподібна до виконання» [382, с. 318], тому і доводилось імпровізувати, щоб досягти потрібного результату.

Відмінності були і в часі проведення призову в різних округах. Діставши наказ, не всі повіти відгукнулися відразу [228, арк. 212; 231, арк. 417; 232, арк. 362; 233, арк. 223; 234, арк. 68; 257, арк. 40]. Реалізація припала на середину листопада [228, арк. 8, 105; 235, арк. 50, 270; 382, с. 318; 675; 679] і грудень 1918 р. [231, арк. 390; 251, арк. 1; 486; 487; 529; 530; 531; 779, с. 100; 860, с. 186], в окремих повітах (Дрогобич, Тернопіль) – на січень 1919 р. [229, арк. 82, 217;

262, арк. 2]. Часто траплялося, що за відсутності списків військовозобов'язаних та малої кількості поповнення призов відбувався двома етапами [235, арк. 211; 621]

Львівський історик В. Рутар пояснював цей феномен поганим сполученням Львова з околицями [933, с. 36]. З ним можна погодитися лише частково. Загалом, результати загальної мобілізації в кожному повіті були різними, адже, по-перше, новопризначені кадри не завжди працювали в цій сфері, їх не скрізь вистачало; по-друге, доки повітові комісари не надавали ОВК списки усіх військовозобов'язаних, до тих пір не можна було розпочати повноцінної мобілізації. Потрібен був час для налагодження сполучення між селами. Ці причини й обумовили збій у часі щодо проведення призову.

ОВК у швидкоплинності подій не виконувала поставлені завдання і мала деякі труднощі. Наприклад, Тернопільський комендант Н. Гірняк детально проаналізував одну з них: за браком матеріального забезпечення новоприбулих вояків не можна було мобілізувати одночасно, тому він організував набір не акордно, а поступово, застосовуючи різні графіки щодо конкретних місцевостей, що мало посприяти кращому використанню мобресурсу і зменшило б разове навантаження на інтендантську службу [352, с. 135; 814, с. 180].

Рудківська ОВК вирішила розпочати мобілізацію за допомогою агітації, тому скликали повітове віче для врегулювання із населенням усіх проблем. Про військові загоны, які б примусово забрали ухлянтів, не могло бути й мови, адже в цьому регіоні ще діяли старі інституції на чолі з поляками [370, с. 98; 371, с. 19]. Потрібен був час, щоб налагодити функціональність усіх структур для оголошення мобілізаційної кампанії.

Більшість окружних військових і повітових команд працювала самовіддано. Наприклад, комендант Рава-Руського округу В. Стафіняк під час боїв з поляками проводив мобілізацію, створював сотні та особисто підбирав їх командирів. У ОВК Жовква комендант І. Коссак також самостійно організував набір, у результаті чого було створено 4 сотні і відправлено на фронт [884, с. 209].

Підсумовуючи огляд діяльності ОВК і повітових команд, зазначимо, що вони стали консолідуючо-координаційними осередками процесу військового

будівництва ГА. Хоча й були певні помилки, однак мали у своїй роботі непогані результати. Власне, якщо брати до уваги той факт, що армія будувалася практично з нульової відмітки, то отримані результати були задовільними. Польський дослідник М. Кротофіль підтвердив цей висновок: «ефективно проведена мобілізація говорить про обсяги ефективності адміністративного апарату створеного українцями» [907, с. 386].

У грудні 1918 р. ГА організаційно розвивалася. 1 грудня ДСВС видав «Обіжник до державних повітових комісарів» [див.: Додаток С], який урегулював і забезпечував злагоджену взаємодію місцевих структур. Не з'ясовано чому це розпорядження видано з двотижневим запізненням, хоча в декотрих районах призов до тих пір не розпочинався.

Невдовзі відбулася нарада повіткомісарів, яка ухвалила видати «Інструкцію» громадським комісарам у справі мобілізації [див.: Додаток Т]. З того часу за ними закріплювалася облікова робота, що стосувалася призваного чоловічого контингенту та дезертирів [див.: Додаток У].

12 грудня М. Омелянович-Павленко видав наказ про реорганізацію військових груп і загонів у регулярні військові підрозділи [924, с. 167]. У той же час, як зазначив історик М. Литвин, «Держсекретаріат ухвалив проведення другої мобілізації, і 12 грудня отаман І. Коссак видав відповідний наказ...» [793, с. 119]. Однак цей факт вимагає пояснення. Річ у тім, що мобілізація, оголошена 13 листопада у певних регіонах, продовжувалася до кінця грудня, а в інших – у грудні лише розпочиналася. Зауважимо, що не віднайдено жодних розпоряджень, за якими встановлювалися відповідні правила для грудневого призову. Наприкінці місяця відбувалося лише приготування до запланованої на 1919 р. наступної мобілізації.

Наприкінці 1918 р. військове керівництво готувалося чисельно зміцнити бойові ряди ГА. 26 грудня розпочиналася підготовка до призову чоловіків неукраїнської національності (поляків, євреїв та ін.) 1883–1901 р. н. [див.: Додаток Ф], який мав тривати протягом лютого 1919 р. [933, с. 88].

Наступним рішенням ДСВС стало проведення повторної комісії для усіх військовиків, що раніше отримали відтермінування від австро-угорської чи іншої іноземної медкомісії [див.: Додаток Х], та огляд новобранців 1901 р. н. [див.: Додаток Ц]. За прикладом Коломийської ОВК, призовники мали з'явитися у пунктах свого проживання для реєстрації, де їм вручали «викази» (повістки), за якими вони мали прибути в зазначений час [228, арк. 326; 630; 672]. У випадку непослуху за ними надсилали озброєну жандармерію. Із цього часу забороняли виїжджати за кордон усім особам, що підлягали мобілізації [236, арк. 152; 260, арк. 9, 20; 337, с. 69; 672; 908, с. 56].

Як з'ясувалося, дії ДСВС не були узгоджені з командуванням армії. Річ у тім, що ще 19 січня Начальний комендант ГА М. Омелянович-Павленко надіслав телеграму, в якій наголошував з огляду на наступ поляків і через «малочисельність ... військ» на негайній мобілізації чоловіків до 42 років [254, арк. 1 зв.].

Окрім того, зовсім не вистачало старшин. Чимало з них перебувало на цивільних посадах і не з'являлося для мобілізації [див.: Додаток Ц]. Справа мала б вирішитися із виданим ДСВС 18 січня спеціальним обіжником [див.: Додаток Ш], однак, як стверджують В. Солдатенко та Б. Савчук, з появою цього циркуляра спроби «законно» відмовитися від військового обов'язку значно зросли, а проблема старшинського складу далі залишалася невирішеною [864, с. 43].

Попри різні підходи, мобілізація відбулася на початку лютого 1919 р., однак попередньо підготовлені умови призову були дещо змінені в деяких регіонах. Крім запланованого контингенту, наприклад, у Збараському повіті закликали до військового огляду ще й латинників та євреїв 1893–1901 р. н. (мали намір охопити й інші категорії, починаючи з 35-річних) [див.: Додаток Ю]. Натомість у Равському повіті про призов представників інших націй у розпорядженні навіть не згадували [див.: Додаток Я], тобто комісари виходили з можливостей свого регіону, тому й спостерігався відхід від основних правил. Не вистачало також медичного персоналу, подекуди комісія працювала рідко – тричі на місяць [260, арк. 11; 357, с. 65].

На початку березня ДСВС видав розпорядження ч. 1768 про додаткову мобілізацію чоловіків 1883–1900 р. н. і набір юнаків 1901 р. н., яких визнано нездібними під час медоглядів до ГА в листопаді, грудні 1918, січні 1919 рр. і тих, хто з різних причин не з'явився для мобілізації [229, арк. 84, 213–214; 230, арк. 146; 233, арк. 144]. Для цього ДСВС надіслав розпорядження, ч. 2874 повітовим комісарам, які мали прозвітувати про недоліки, допущені в організації і проведенні попередніх мобілізаційних кампаній [235, арк. 209]. Їхні зауваження планували враховувати під час проведення цього призову.

Упродовж 3-11 березня мобілізація відбулася у Дрогобичі [229, арк. 84], а 26-29 березня – у Яричеві Новім [232, арк. 176; 233, арк. 159; 234, арк. 77]. Ця кампанія активно здійснювалася й в інших повітах Галичини [260, арк. 31; 231, арк. 133; 233, арк. 242; 357, с. 64], остаточно завершившись 8 травня [229, арк. 94; 230, арк. 51; 235, арк. 273; 244; 261, арк. 75]. Мобілізованих новобранців направляли у вишколи, а досвідчених військовиків – до бойового корпусу, який отримав відповідні мобілізаційні території згідно з реорганізацією 26 лютого [933, с. 90].

Про комплектування ГА старшинським складом відомо небагато. Так, 10 квітня ОВК Коломиї розпочала огляд старшин і військових урядовців, які перебували в адміністративних, тилових і військових структурах [див.: Додаток А.1]. Про подібні акції в інших регіонах Галичини даних не віднайдено.

Усередині квітня 1919 р. готувалася нова мобілізаційна кампанія. Спосіб реєстрації чоловіків дещо відрізнявся від попередніх [231, арк. 87]. За виданим 24 квітня обіжником, у кожній громаді вибиралися «мужі довір'я», які добре знали населення свого села і разом із громадськими комісарами зобов'язувалися доправити чоловіків до призовної комісії [див.: Додаток Б.1]. В інших повітах траплялося, що приймали всіх чоловіків, які володіли зброєю [933, с. 117]. Щоб залучити якомога більшу кількість свідомих патріотів до війська, уряд ЗУНР також активно проводив повітові зібрання і маніфестації, де закликав допомагати армії всіма можливими способами і засобами [370, с. 193].

Зауважимо, що не все населення Галичини вважало службу в армії своїм обов'язком, траплялися особи, які намагалися уникнути мобілізації не тільки ухилянням чи дезертирством, а й законним способом. До них належать українці римо-католицького віросповідання, яких часто ідентифікували як поляків. Тому 8 травня ДСВС постановив, що латинників, які розмовляли українською мовою, слід вважати українцями і притягати до служби в ГА [див.: Додаток В.1].

Швидкому наповненню чисельності війська заважали й об'єктивні причини – розпочиналися весняно-польові роботи. Частина військовиків, чийі родини не могли вести господарство самостійно, отримали тимчасові відпустки [див.: Додаток Г.1]. Також набрало чинності нове розпорядження про звільнення від військової служби [див.: Додаток Д.1].

15 травня ДСВС оголосив повторне обстеження чоловіків-українців 1881–1900 р. н. і закликав на військову службу юнаків 1901 р. н., яких до того часу так і не вдалося мобілізувати [див.: Додаток Ж.1]. Створені списки військовозобов'язаних дозволили уряду 22 травня розпочати загальну мобілізацію старшинського і рядового складу з наявним бойовим досвідом [див.: Додаток И.1]. Ця мобкампанія базувалася на жорстких примусових методах, націлювалася на швидке чисельне збільшення військових частин, що було дозволено відповідно до інструкції [див.: Додаток Е.1].

Відомо, що мобілізацію 22 травня оголосили в Золочеві [235, арк. 126-129], Богородчанах [228, арк. 68], а 23-го – у Чорткові [245] та Підгайцях [233, арк. 360, 367]. Ця кампанія вирізнялася дещо іншою організацією [див.: Додаток К.1].

У першій декаді червня НКГА вирішила змінити керівництво і структуру армії. Уже 9 червня УНРада надала Є. Петрушевичу право Диктатора ЗУНР, а командувачем ГА став О. Греков. Одночасно ліквідували ДСВС, а його функції поклали на Команду запілля [897, с. 113], яка відповідала за мобілізацію населення і направлення новобранців на вишкіл. 12 червня 1919 р. шефом штабу Команди запілля, відповідальним за мобілізацію, Головнокомандувач призначив К. Долежала, а командувачем тилу – Г. Коссака [338, с. 362; 747, с. 88].

13 червня Г. Коссак оголосив мобілізаційний наказ у якому, на відміну від попереднього, було зменшено віковий ценз до 40 років та заборонено приймати євреїв у військові частини, зберігши за ними права увійти до складу допоміжної служби, без зброї [див.: Додатки Л.1; М.1]. Щоправда, виняток зробили для Жидівського пробоевого куреня I корпусу [285, с. 435; 747, с. 88; 908, с. 106]. Військовики 36-40 років після медогляду не потрапляли одразу до бойових частин, а отримували тимчасові відпустки і чекали окремого наказу [235, арк. 20, 57; 286, с. 435–436].

Запроваджувався екстериторіальний принцип призову до війська. Місцеві команди організовували мобілізаційні комісії та збірні пункти для перевірки та відправки залізницею новобранців до корпусного вишколу [374, с. 365]. Усього їх було 5 – кіш УСС у Королівці Борщівського повіту при I, II і III корпусах та армійський вишкіл у Заліщиках [див.: Додаток Л.1]. Щоб скласти списки військовозобов'язаних, використовувалися церковні метричні книги греко- і римо-католицької церкви за 1879–1900 рр. різних національностей (української, польської, німецької та єврейської) [154, арк. 43]. Призов тривав до кінця червня 1919 р. [231, арк. 371; 232, арк. 381].

КЕА опікувалася прилеглим до фронту районом, очолюваним О. Гарабачем [747, с. 81]. 25 червня О. Греков видав наказ «Щодо функціонування обов'язків фронтових і тилкових частин», яким розмежовував діяльність комендантів етапу армії. Саме вони у звільнених від ворога місцевостях оголошували і проводили мобілізацію населення до прибуття апаратів запілля. Керівництво перебігом цієї акції покладалося безпосередньо на коменданта запілля [див.: Додаток Н.1].

Встановлені правила щодо мобілізації не скрізь виконувалися. Декотрі частини забирали до війська 48-річних, примусово мобілізували євреїв, а вищому командуванню доповідали, що це добровольці [286, с. 483]. Не вистачало старшин і кадрів для успішного проведення кампанії, виникали проблеми в комплектуванні і поповненні наявних частин [156, арк. 70], але, загалом командування військом, запровадивши нові мобілізаційні стандарти, забезпечило чималі успіхи і сприяло утриманню боєздатності армії після переходу за р. Збруч.

Чи не найбільшою з проблем творення ГА було матеріальне забезпечення новобранців: їм не вдавалося повноцінно розв'язати упродовж усіх мобілізаційних кампаній, позбавивши деструктивної ролі у військовому будівництві.

На початку Листопадової революції українці, встановивши владу в повітах, брали під контроль військово-технічні склади, залишені австрійською владою, що деякий час давало регіону необхідне військове майно, не спрямовуючи його на потреби українських загонів у Львові [933, с. 57, 197]. Із початком мобілізації сталося так, що одні повіти були повністю забезпечені амуніцією і харчами, а інші не мали змоги дати новоприбулим воякам мінімум необхідного [382, с. 249], через що ті поверталися додому [370, с. 97]. Одним із джерел наповнення матеріально-технічної бази було роззброєння чужоземних транспортів і вояків, котрі поверталися після демобілізації у свої країни [933, с. 34]. Траплялися випадки, коли вояки приходили лише за харчовими припасами та зброєю, які видавали на збірних пунктах, після цього вони на якийсь час зникали, а потім поверталися, щоб заново повторити аферу [353, с. 61–62].

Уже від перших закликів стати на оборону Львова кожному добровольцю був потрібний триденний запас харчів і зброя [500; 744, с. 68]. Як згадували учасники тих подій, у багатьох випадках «новобранців не було нічим одіти ні взути, ні що в руки дати» [339, с. 159; 399, с. 12]. Ситуацію загострювала осіння пора, з місць повідомляли про те, що «не було де і на чому спати, ані чим вкритись, не було одягу, плащів, взуття...» [339, с. 159; 348]. Це спричинило дезертирство, яке з кожним днем поширювалося [446, с. 25].

Із налагодженням роботи інтендантської служби при ДСВС ситуація покращилася частково. У мобілізаційних оголошеннях зазначалося, щоб новобранець з'являвся з харчами (на період перебування на призовному пункті) [231, арк. 16], військовій формі та взутті [232, арк. 362; 486]. Наприклад, у селах Золочівського повіту обмундирування для новобранців мав надати повітовий комісар. З цією метою він за допомогою міліції збирав його в населення [621]. На Дрогобиччині за всі принесені харчі повертали кошти, а обмундирування призовники мали взяти в колишніх австрійських вояків, непридатних до служби

[229, арк. 204; 230, арк. 347]. На Покутті для забезпечення новобранців у селах утворювали «комітети для збирання поживи, одежі, біля, обуви...» [493].

Такий матеріальний стан призвів до того, що призовників було важко спорядити для відправлення на фронт [900, с. 136]. ОВК не справлялися зі своїми обов'язками [274, арк. 34]. Із повідомлення повіткомісара Дякунчака, який організовував і проводив мобілізацію в повіті Лісько, дізнаємося, що «від Окружної команди в Самборі дістав ... був фасунок тільки два рази трохи цукру та тютюну» [232, арк. 429]. У грудні, після встановлення контролю над самостійними військовими групами, через неупорядковане запілля, матеріально забезпечити військовиків також не було можливості [793, с. 141], тому вони самостійно добували все необхідне в місцях постою [417, с. 32].

10 січня 1919 р. Д. Вітовський наголошував, що потрібно зупинити мобілізацію населення з огляду на цілковитий брак одностроїв [933, с. 88]. У лютому–березні запілля, як зазначав А. Кравс, «потрапило в сон сплячої царівни». У таких умовах коменданти діяли на свій розсуд і йшли з фронту в тил для пошуку амуніції, зброї, теплого одягу, щоб рятувати своїх вояків [375, с. 63]. У зв'язку з таким становищем ширилося дезертирство [417, с. 61]. Для виправлення цього становища влада видавала заклики до населення допомагати фронту. 29 квітня на засіданні уряду пролунала тривожна інформація про нестачу набоїв у війську [747, с. 11]. У рапорті, датованому 2 травня 1919 р., полковник В. Курманович доповідав про гостру нестачу для особового складу білизни, шинелей, черевиків, тютюну та недостатнє харчування. ДСВС ігнорував прохання інтендатури НКГА надіслати продукти у прифронтову смугу, проте продовжував видавати дозволи на вивіз із цієї території збіжжя та м'яса [286, с. 302]. Втрата Дрогобицько-Бориславського басейну в середині травня 1919 р. зробила неможливою доставку зброї та амуніції з Європи [757, с. 53]. У червні ситуація мало змінилася. Призовників зобов'язували самостійно організувати своє матеріальне перебування у війську. О. Греков 24 червня наказав «...аби всіма засобами була витягнена від населення зброя і набої, їх по селах ще велика кількість» [155, арк. 139; 228, арк. 11]. Через критичну ситуацію багатьох

мобілізованих доводилося відправляти по домівках і тим самим зменшувати спроможність армії успішно діяти на фронті [235, арк. 57].

Отже, діяльність державних і військово-управлінських структур ЗУНР на початку українсько-польської війни була націлена на формування у Львові своїх збройних формувань на базі регіональних загонів. Потреба в численному українському війську спонукала до активних мобілізаційних заходів, які на початковій стадії не мали достатньої легітимності і проводилися стихійно, без належної організації «зверху». Лише після офіційного оголошення призову чоловіків та створення відповідних державних і військових структур, що діяли в тандемі, мобілізація набула більш організованого характеру, хоча на місцях траплялися різні неузгодженості. Загалом було проведено 5 мобілізацій (4 загальних і 1 додаткова), які сприяли наповненню Українського Галицького війська необхідним особовим складом. Невирішеною хронічною проблемою було його недостатнє матеріальне забезпечення, що гальмувало більш повне використання наявного в державі мобілізаційного ресурсу.

Зазначене питання висвітлено у двох наукових публікаціях автора [813; 814].

2.3. Результативність мобілізаційних кампаній та їх вплив на боєздатність збройних сил на польському фронті

Військово-політичний провід ЗУНР відразу недостатньо розумів потребу чисельного збройного формування республіки, що позначилося на реалізації виданих мобілізаційних оголошень протягом першої декади листопада. Коли ж надії на перемир'я згасли, розпочалася копітка праця зі створення армії.

Сили, які мала у своєму розпорядженні УГК, виявилися не достатніми для ефективного контролю міста і протистояння польським частинам. Водночас українське керівництво не могло зупинити дезертирство. Дієздатними залишилися лише близько 650 вояків. Завдяки підкріпленню із сіл [420, с. 107;

448, с. 82] ситуація покращилася [902, с. 73; 903, с. 85–86]. 2 листопада сили українців збільшилися на 1000 вояків [451, с. 22].

Надія на демобілізованих не принесла значних успіхів, адже військовики, які прибували ешелонами з далеких фронтів, оминали військове протистояння у Львові [382, с. 181]. Мало хто хотів знову ризикувати своїм життям [350, с. 9; 745, с. 38], а на прохання залишитися відповідали: «ми вже маємо досить тієї війни... ви, молодики воюйте, коли охота, а я йду до жінки, до дітей» [864, с. 31]. Кількарічне перебування в окопах та голодування зовсім підірвали фізичні сили вояків [900, с. 134]. Втомлені, вони не реагували навіть на полум'яні заклики до порятунку своєї Батьківщини [351, с. 446; 363, с. 162], а в той час противник зміцнював свої сили і захоплював нові об'єкти [446, с. 24]. Хто ж вступав у бойові ряди львівських загонів, боротьба для нього ставала важкою в тісному місті, де не було тих знайомих, просторих ділянок фронту. Зневірені у своїх силах, вони часто дезертирували [744, с. 66].

Щоправда не всі вояки мали такий настрій, наприклад, повернувшись з італійського фронту, верховинці, ще не побачившись з рідними, пішли воювати за українські інтереси [339, с. 15]. Завдяки ентузіазму колишніх австрійських військовиків вдалося на початку листопада відправити до Львова лише із Золочева 200 чоловіків [409, с. 465]. Дрогобицькі демобілізовані вояки також виявили бажання служити в ГА, однак затримку спричинила відсутність бойового спорядження, яке дорогою часто потрапляло до рук грабіжників. Окрім того, серед них поширювався вірус «іспанки», через що одні займали тиллові посади, інші – лікувалися [270; 366, с. 25–26].

У галицьких повітах українці створювали свої владні структури, які займалися мобілізацією, підтримували добровольців, працювали з сільським населенням, залучаючи до цього процесу зокрема товариства «Сокіл» і «Січ» [407, с. 15; 529; 698; 903, с. 111]. Організатори були переконані, що обов'язком кожного фізично здорового громадянина був захист своєї держави.

Проведена робота давала певні результати – з різних населених пунктів прибували групи патріотичної молоді, переважно недосвідчені 16-18-річні

добровольці [533, с. 16]. За можливості їх озброювали, навчали військовій справі [259, арк. 12–13; 380, с. 25], а вже згодом відправляли на підкріплення українських сил [413, с. 10]. Зокрема, кур'єр з Перемишлянщини О. Корчовський повідомляв, що 3 листопада до Львова було спрямовано одну вишколену сотню, ще три готували до боїв [245, арк. 507; 274, арк. 67]. Днем раніше в столицю з Кам'янки-Струмилової прибуло 50 вояків [933, с. 49].

Зрозуміло, що 1-2 днів було мало для вишколу (за нормою мали бути місяці), не вистачало військових інструкторів [382, с. 246; 446, с. 25]. У той час ще не існувало плану організації армії і тилкових служб, а сформовані відділи діяли як окремі військові одиниці [903, с. 112]. Крім того, дорогою чимало вояків розбігалось по домівках [369, с. 6], наприклад, із 80 осіб, відправлених зі Щирця, на збірний пункт у Винниках прибуло всього 42, а зі 100 вояків Сокальщини до Львова дісталися 77 [382, с. 250]. Бої у місті показали, що погано вишколені новобранці були малоприсдатними. Невміле поводження зі зброєю нерідко призводило до летальних результатів [382, с. 287], утім через нестачу людського ресурсу необстріляну молодь ставили у стрій [744, с. 69, 97].

Неоціненний внесок у розбудову війська зробили місцеві коменданти, які максимально віддавалися справі. Вони їздили селами із мобкомісією, складали перелік добровольців і за декілька днів домоглися результату [355; 412, с. 53; 449, с. 24; 450, с. 18; 895, с. 110]. Із ближніх сіл у районі Станіславова [356, с. 281], Золочева [431, с. 3], Товмача [372, с. 28] повідомляли про активність молоді, яка свідомо йшла на війну захищати ЗУНР [274, арк. 85; 339, с. 158; 883, с. 49]. Не завжди керівники повітів поспішали з поданням збройної допомоги, пояснюючи труднощами проведення мобілізації [826, с. 88]. У той же час вони використовували новобранців для захисту власної території [235, арк. 32; 903, с. 112].

Траплялося, що села повністю мобілізували весь наявний контингент, але усіх відправити не було змоги за браком озброєння, наприклад, із 1000 новобранців Щирця спорядити вдалося лише 25 осіб. Комісари неодноразово зазначали, що можуть дати більше бійців за умови, що УГК забезпечить повіти

усім необхідним для відправки новобранців. Про бідність окремих регіонів говорить такий факт: на Зборівщині через воєнну розруху, завдану Першою світовою, люди вимушено жили в землянках і часто голодували [382, с. 232–233], утім звідси до українського війська змогли мобілізувати 5 тис. чоловіків [469]. Щоправда, вояків з австрійської армії місцевий комісар М. Вітошинський відзначив як «деструктивний елемент» [826, с. 89; 940, с. 274].

Військове будівництво, попри зазначені недоліки, за п'ять днів дало відчутний результат. За О. Дедиком, уже 1-5 листопада на підмогу Львову з повітів прибуло 223 старшини і 2707 боєздатних вояків. 1212 стрільців і 90 осіб старшинського складу перебувало в резерві через недостачу амуніції та зброї [744, с. 185].

Після оголошення 5 листопада мобілізаційного заклику [385; 873, с. 191], сільські комісари подекуди вдавалися до примусового методу набору, переважно 20–30-річних чоловіків, оскільки добровільний принцип організації війська вважали неефективним [291]. Зокрема, така акція протягом 6-9 листопада відбулася в Стрию, Кам'янці-Струмиловій і Станіславові. Зі Станіславського повіту до Львова відправились 1000 матеріально забезпечених новобранців [274, арк. 49; 933, с. 30–31; 936, с. 102].

Так сталося, що до лав ГА здебільшого потрапляли сільські хлопці, у той час, як містяни намагалися різними способами уникнути військової служби [446, с. 23; 829, с. 96]. Це стосувалося і старшин, які, повернувшись із Першої світової, сиділи в кав'ярнях, грали в карти, і не було кому змусити їх виконати військовий обов'язок [933, с. 33].

Траплялися факти негативного ставлення до військової служби. Працювали й польські агітатори, які намагалися деморалізувати українських вояків, наголошуючи на спільній боротьбі проти німецького кайзера. Така робота давала певні позитивні результати – колишні вояки піддавались такій агітації, не хотіли воювати проти побратимів [352, с. 134].

Військова організація українців дещо пожвавилася після видання «Поклику...» полковника М. Мариновича [414; 883, с. 71]. На шпальтах місцевих

газет часто писали про успішність мобілізаційних заходів [528; 564]. Відправлені в повіти кур'єри також підтверджували ці факти. Так, П. Голінський із Рудок 11 листопада зазначав, що населення без спротиву вступало до армії, в разі необхідності допомагала жандармерія [245, арк. 509]. Підхорунжий Покинсьброда звітував про великі успіхи мобілізації в Гусятинському, Чортківському та Копичинецькому повітах. Окрім того, скрізь діяла міліція, яка сприяла прибуттю новобранців на призовні пункти [258, арк. 7; 274, арк. 126; 407, с. 16]. Позитивним було й те, що запрацювали вишколи, що хоч мінімально, але все ж надавали цивільним елементарні знання і навички військової справи [292; 344, с. 16].

Процес наповнення ГА чоловічим ресурсом протягом 5-11 листопада сповільнився. За цей час до львівських частин приєдналося всього 34 старшини і 645 стрільців. Через брак військового спорядження і озброєння 625 стрільців і 46 старшин, як вказує О. Дедик, перебували в тилу. Усього ж станом на 11 листопада українське боєздатне військо нараховувало 239 старшин та 3044 вояки, крім того 1811 осіб або 55,1% чекали на озброєння [744, с. 185]. Сучасний український історик Я. Тинченко пише, що в той час ГА мала у своєму складі 60 старшин і близько 2000-2200 боєздатних вояків [882, с. 28]. Вказана статистика не відповідає даним полковника польського війська В. Гуперта, який у 1933 р. повідомляв про 4,5 тис. осіб українського війська станом на 10 листопада [451, с. 54–55]. Ймовірно, цією цифрою послуговувалися керівники польського повстання у Львові.

Активне формування регулярних бойових підрозділів ГА розпочалося після видання ДСВС 13 листопада закону про загальну мобілізацію. Значний мобресурс становили молоді, ще не вишколені юнаки. Щодня прибували поповнення з різних куточків галицького краю [373, с. 173]. Хоча в законі йшлося про залучення до ГА демобілізованих з австро-угорської армії українців, утім їх відсоток був спочатку незначним [393, с. 21]. Частина єврейського населення і старообрядців не підтримувала української справи, вичікуючи кінцевого результату [920, с. 16]. Сподіватися на їхню допомогу було марно.

Тим часом процес набирав сили. Наприклад, команда Жовківського повіту до 5 грудня мобілізувала 73 старшини і 2705 вояків, з них бойового стану було лише 47%, тобто 1274 вояки [152, арк. 64; 360, с. 380]. За активну підтримку власної армії 28 листопада І. Коссак оголосив населенню повіту від імені уряду ЗУНР подяку [793, с. 215; 884, с. 210]. Кур'єр М. Стрільчук повідомляв, що станом на 15 листопада було відправлено зі Станіславова 2000 вишколених вояків [274, арк. 93]. Наступного дня із Радехова виїхали 92 мобілізованих, а 17-го планувалося відправити ще сотню [274, арк. 73]. У Чортківському повіті 14-29 листопада мобкомісія прийняла із 43-х сіл 761 здатного нести військову службу новобранця, з них визнали 620 і ще були без зброї 32 особи [933, с. 257–259]. Загалом із цього повіту протягом 22 листопада 1918 р. по 29 травня 1919 р. мобілізували 60 старшин і 6726 вояків [933, с. 88].

Наприкінці листопада ОВК Львів надіслала на допомогу столиці курінь В. Букшованого [395, с. 43]. Непоганий результат показала й ОВК Коломия. Так, в умовах війни із Покуття на фронт відправлено 24-й піхотний полк ім. гетьмана П. Дорошенка і 36-й стрілецький полк ім. гетьмана І. Мазепи [423, с. 24; 779, с. 105; 829, с. 103; 860, с. 186]. Про результативність мобілізаційної кампанії щодня вміщували матеріали місцеві газети [465; 547; 560; 685; 697; 856, с. 84].

Близькість фронту впливала на психологічний стан українського населення, яке згуртувалося і давало більшу кількість вояків у порівнянні із селами, віддаленими від передової [870, с. 62]. Л. Шанковський на прикладі с. Оброшина Городоцького повіту зазначав, що кількісний показник добровольців тут удвічі перевищував норму для Галичини (2,4–4%) і становив 7,4% готових воювати вояків. Щоправда, показник втрат (убиті, поранені, хворі) також був високим – 41% [894, с. 91]. Ці цифри можна пояснити лише великою кількістю непідготовлених добровольців у війську ГА, які становили тут більшість. Військовики ж не повернулися з полону, або не відновилися від травм, завданих попередньою війною, у гіршому випадку – проігнорували мобілізаційний заклик.

Накопичення особового складу вимагало повноцінної системи управління та організації адміністративних органів. Траплялося, що за день посланцям від

комісаріату потрібно було об'їхати 38 сіл, щоб повідомити про мобілізацію і вручити повістки. Для виконання подібних доручень людей не вистачало, на одного кур'єра припадало по 5-10 сіл, тому не всі громадяни вчасно дізнавалися про призов. Щоб мінімізувати кількість непоінформованого населення, комісари вибирали час проведення на території, населення якої підлягало оголошеній мобілізації. Однак це були поодинокі випадки, які впливали на результативність кампанії [340, с. 143]. Наприклад, із 18 сіл Самбірського повіту 27 листопада з'явилося усього 75 осіб. Наступного дня мобкомісія в Дрогобицькому повіті прийняла 127 новобранців, з яких 19 виявилися озброєними, а 17 нездатними до військової служби [242]. Водночас у деяких повітах мобілізаційна активність була нижчою, зокрема в Рудківському повіті із 3689 зафіксованих військовозобов'язаних чоловіків (зараховувалися і ті, хто був у полоні та за кордоном) від 13 листопада 1918 р. до 2 лютого 1919 р. через мобілізацію з'явилося лише 28,9% [261, арк. 2–100]. Якщо врахувати проблему з озброєнням, то, за словами учасника тих подій, рудчанина І. Карпинця, до бойової діяльності були готовими не більш ніж 18% усіх призовників [370, с. 99]. Незадовільно відбувався набір до війська також в інших повітах – Гвіздцецькому, Городенківському, Заліщицькому та Терехівському [933, с. 36].

Після відступу українців зі Львова особовий склад ГА, як зазначали історики М. Литвин [793, с. 108] і Б. Тищик [884, с. 204], використовуючи дані О. Кузьми [382, с. 394], нараховував 3 305 вояків і старшин у бойовому та 4678 військовиків у харчовому складі (з них близько 2000 мав полк УСС, а 1300 складали добровольці) [398, с. 563]. Польський дослідник М. Козловські називає іншу цифру щодо ГА – 3994 вояки, 1022 з яких не досягли 17 років, а 1998 були у віці від 18 до 25 років [905, с. 145]. На протигагу українцям, поляки в харчовому списку мали 4512 осіб, з яких 709 були офіцерами [905, с. 199]. Після прибуття 21 листопада поповнення їхні сили зросли до 6 700 вояків [864, с. 36].

Важливо врахувати й негативну динаміку мобілізованих, яка розпочалася зі втратою столиці. Новобранці панічно розбігалися по домівках, хоча деякі з них пізніше приєдналися до місцевих бойових загонів [244; 429, с. 110; 829, с. 144;

933, с. 56]. Утікачами займалася жандармерія. Хто каявся – надсилали знову в бій, долю інших визначав суд [394, с. 147].

Уразливим місцем молодого ГА був поганий вишкіл її особового складу. Не вистачало кадрових старшин для навчання новобранців, не створювалися резерви, що негативно позначалося на бойових діях. Закон ДСВС від 16 листопада не спричинив відчутних змін. По-перше, старшини не виявляли бажання служити у війську [153, арк. 88], по-друге, навіть коли й погоджувалися, то через неналежну організацію (були випадки, що їх просто відпускали додому, особливо в селах, бо не мали де розмістити) розчаровувалися у владі і дезертирували [936, с. 105]. Через це робили спроби мобілізації старшин інших національностей, які частково вдалися. Запрошували австрійських офіцерів, котрі після падіння Габсбурзької монархії та її капітуляції залишилися без посад. Вони і підсилили старшинський корпус війська ЗУНР [274, с. 44; 332, с. 106; 904, с. 151].

Певну роль у мобілізації галицьких військовиків відіграла перехідна військова станиця у Відні [731, с. 82; 925, с. 92]. Зі звіту інспектора таємної польської поліції Й. Мора до міністра зовнішніх справ у Варшаві дізнаємося, що в першій декаді грудня у Відні Г. Коссак «виловлював» українських вояків і спрямовував їх через Угорщину до Стрия [275, арк. 35; 382, с. 318]. Перший транспорт із 689 стрільців і 19 старшин Г. Коссак відправив 5 грудня. Протягом наступних двох днів до Відня з Албанії мав прибути озброєний 111 артилерійський полк, який також мав вирушати у Східну Галичину, але його доля нам не відома [275, арк. 35–36]. Усе ж проблема старшинського складу залишилася актуальною до кінця польсько-української війни. Навесні 1919 р. в ГА служили 1412 старшин усіх рангів у співвідношенні 1:79, що було набагато менше норми військового часу [793, с. 114; 918, с. 522].

ГА чисельно зростала завдяки організованим мобілізаційним заходам, проведеним наприкінці листопада. Саме тоді зі Стрия (сюди з повітів стікалися і проходили вишкіл усі новобранці) відправили значні контингенти особового складу на львівський і перемишльський відтинки фронту. До того часу окремі команди частин фронту, не отримуючи поповнення особового складу, на свій

страх і ризик самостійно займалися набором чоловіків, які мешкали поблизу бойових зіткнень, озброювали їх і направляли на передову [349, с. 18; 376, с. 18].

Як зазначав польський історик М. Клімецькі, орієнтуючись лише на бої з поляками у Львові, НКГА занедбала військову організацію в інших регіонах краю – Угнові, Раві-Руській, Яворові, Перемишлі й Хирові, тому формування військових частин на цих територіях проводило місцеве командування Самбора, а на півночі – Сокальська команда. Утворені частини мали назви місцевостей їхнього формування і досягали чисельності до 2-3 бойових відділів [341, с. 79; 903, с. 136].

Фронтowa частина «Угнів», наприклад, мобілізувала 4 сотні, кожна з яких мала близько 150 стрільців [396, с. 104]; у Винниках у грудні сформована «Винницька чета» [392, с. 16]. За сприяння державного секретаря військових справ Д. Вітовського почали утворювати запасні частини. Наприкінці листопада з'явилася «Запасна сотня імені князя Василька в Теробовлі», у наступному місяці її доповнили новобранці зі Збараського повіту [432, с. 11–12].

Попри самочинні місцеві заходи, загальна військова мобілізація відбувалася протягом грудня. Майже не збереглося документів, що засвідчили б результативність цієї кампанії у кожному повіті Галичини. Наприклад, у Самборі за 1 і 3 грудня мобкомісія прозвітувала, що на збірний пункт з'явилось 394 особи, придатними до служби визнано 310, але 97 із них були без зброї, 178 не підлягали військовій службі через різні причини [242]. Зазначимо, що того місяця до ГА надійшло ще 12 тис. вояків [933, с. 89].

Загалом наприкінці грудня, як зазначають українські [836, с. 118; 864, с. 38] і польські історики [908, с. 44], ГА досягла в харчовому складі 30 тис. осіб і близько 15 тис. – у бойовому [831, с. 174; 908, с. 44], що на наш погляд є цілком прийнятним. Існує версія й про 20 тис. [936, с. 68], хоча вона не викликає довіри, оскільки авторка використала застарілі дані, опубліковані ще в 1954 р. [886, с. 74]. За О. Красівським, бойовий стан ГА в той час сягав 70 тис. [781, с. 27]. Особовий склад польської армії, за М. Литвином, тоді нараховував 12 508 осіб [793, с. 204], а в січні 1919 р. – 21 тис. [917, с. 51].

На початку лютого 1919 р., як пишуть Є. Пінак і М. Чмир, на основі даних М. Кротофіля, командування ГА, реорганізувавши війська, довело чисельність фронтових частин до 55-60 тис. [836, с. 124]. Але, як з'ясувалося, автори подали недостовірну статистику – згадок про таку кількість у польського історика не віднайдено. Щоправда, за його розрахунком, бойовий стан ГА у лютому складав усього 20 885 військовиків [908, с. 61]. Низка українських істориків [783, с. 141; 793, с. 429; 831, с. 292; 884, с. 129; 889, с. 37; 900, с. 139; 942] стверджує, що вже в березні в армії нараховувалося 126 тис. осіб харчового і майже 60 тис. бойового складу [424; 918, с. 519]. В. Кучерук і В. Калина послуговуються іншою цифрою – 120 тис. старшин і стрільців [365, с. 410; 938, с. 182]. Солідарний з ними і В. Великочий, який користувався узагальненими даними штату НКГА [717, с. 222]. Ці дані потребують коментаря.

Не зрозуміло, як могла так стрімко поповнитися армія, якщо в лютому провели невдалу мобілізацію, а на березень призначено додаткову. Звертаємо увагу на заяву вояка УСС А. Дівнича про те, що «всі здібні до зброї вже давно стояли на фронті, оставало переглядати майже самих калік» [357, с. 64]. Щоб з'ясувати дійсну результативність мобілізаційних кампаній цього періоду, потрібні нові джерела. Для наближеної достовірності чисельності збройних сил ГА доречно використати праці М. Кротофіля і О. Дедика. Перший на основі архівних джерел повідомляє, що станом на 15 березня 1919 р. ГА налічувала 1395 старшин і 51 274 вояки в харчовому і відповідно 855 старшин і 36 796 вояків бойового складу [908, с. 60], інший вважав, що загальна кількість військовослужбовців сягала 43,5 тис. [747, с. 196; 748, с. 201]. Противник на передовій мав у своєму розпорядженні 53 046 осіб [908, с. 64].

Через невдачі на фронті в березні чисельність українського війська зменшувалася. Причинами були не лише бойові втрати, а й хвороби і, що найстрашніше, дезертирство, спричинене постійним перебуванням на фронті, моральною депресією, браком достатньої кількості старшинського складу, матеріальними проблемами [375, с. 63; 434, с. 40].

В. Рутар стверджує, що упродовж березня – 20 квітня на фронт, як поповнення, прибуло 1484 вояки, у той час, як лише хворими за цей час відправили в тил 3 тис. [933, с. 89]. М. Драмінський, комендант м. Болехова, підтвердив прояви дезертирства не тільки з передової, а й під час транспортування до ОВК. Так, із 1450 зареєстрованих на збірному пункті до ОВК Стрий доправили 370 осіб [239, арк. 1–3]. Ситуація вимагала організувати поповнення лише війська новими бійцями, отже, були потрібні мобілізаційні заходи в тих місцях, де вони раніше виявилися недостатніми або менш результативними [864, с. 43].

Наскільки успішно тривала нова мобілізація можна судити з таких даних: у квітні на фронті нараховувалося, за М. Литвином, 37 тис. вояків [793, с. 352]. Не відкидаючи цих даних, М. Кротофіль вважає, що 15 квітня на передовій знаходилося 973 старшини і 39 093 підстаршин та вояків (харчовий стан становив 1 754 старшинського і 63 263 рядового складу) [908, с. 65]. Можна припустити, що українські військові ряди тоді нараховували близько 40 тис. осіб.

У середині травня по всьому фронту розпочався великий наступ польського війська, що мало незаперечну чисельну перевагу. Результативність травневої мобілізації слабо відображена у джерелах. Окрім того, були великі труднощі з її проведенням [422, с. 115; 443, с. 13]. Бойовий стан ГА у порівнянні з квітнем зменшився і становив 37 980 рядових вояків і 911 старшин [907, с. 386], зріс лише харчовий склад до 65 881 осіб [908, с. 67]. Командувач ГА (до 9 червня) генерал М. Омелянович-Павленко стверджував, що очолюване ним військо ніколи не перевищувало 60 тис. старшин і стрільців [404, с. 141]. Варто звернути увагу й на численне дезертирство, спричинене збоєм на фронті й погіршенням постачання. Частішали випадки самовільного залишення відділів вояками, що негативно позначалося на співвідношенні сил і моральному настрої [908, с. 66].

Мобілізаційна кампанія, яка розпочалася 13 червня, проводилася дуже енергійно, охопила також осіб, старших призовного віку [908, с. 105]. Одухотворені здобуттям ГА Чорткова, селяни й колишні дезертири добровільно ставали в її ряди [198, арк. 11; 418, с. 104], спостерігався і вплив євреїв [151,

арк. 32; 386, с. 4; 402, с. 22; 936, с. 137]. За даними Я. Тинченка, за весь період існування ГА в її складі служило до 1 тис. осіб єврейської національності, у тому числі 300 старшин [878, с. 131]. Хоча загалом у ГА служили українці. Подекуди мобілізація відбувалася примусово [338, с. 363; 933, с. 91]. Фронтові частини з кожним днем зростали вишколеними новобранцями [370, с. 287], а проблема з кадрами старшин продовжувала залишатися актуальною [155, арк. 83; 391, с. 42; 441, с. 276; 447, с. 106].

Важливо з'ясувати, наскільки ефективними були мобілізаційні заходи з наповнення ГА необхідною кількістю особового складу. В. Гордієнко вважає, що на літо 1919 р. (ймовірно, йдеться про червень) у ній нараховувалося 100 тис. старшин і стрільців [737, с. 62]. Цими даними послуговуються О. Завальнюк і С. Олійник [757, с. 57; 931, с. 44]. Щоправда, О. Дедик не погоджується з цією цифрою і пропонує на першу декаду червня 1919 р. іншу – 62-64 тис. осіб, тобто на третину менше [747, с. 196]. Солідарний із ним М. Кротофіль, говорячи про 65 тис. вояків [908, с. 107]. Чисельний ріст ГА прямо пов'язаний з успішно проведеною мобілізацією (визначити його абсолютну величину поки не можливо). Так, уже з'ясовано, що у процесі цієї кампанії ОВК зуміли мобілізувати до ГА близько 90 тис. осіб (найбільше – в Тернопільському окрузі), набагато більше, ніж можна було надати новобранцям одягу, взуття, зброї та амуніції [156, арк. 72; 442, с. 148]. Завдяки цьому розпочалося формування двох додаткових корпусів, але більшу частину тих, хто з'явився до комісій, як стверджують історики, довелося відправити додому – залишилися воювати усього 15 тис. [286, с. 470; 782, с. 149; 793, с. 382; 836, с. 129], що засвідчує про неабияку результативність кампанії із формування нових сил особового складу ГА. З огляду на те, що більшість поповнення не була знайома з військовою справою, в корпусах вдалося навчити основам бойового мистецтва лише 5-8 тис., хоча потреба була значно більшою – до 20 тис. поповнення [155, арк. 135; 438, с. 77; 747, с. 89]. Цього не сталося через вказаний брак зброї, різного військово-технічного спорядження [397, с. 71]. Якби не нагальність цієї проблеми, цілком можливо, що ГА і не зазнала б поразки в тій військово-наступальній операції, яка

спочатку була досить успішною. Надалі необхідно було рятувати армію УНР, яка відступала від ударів більш чисельного і краще озброєного противника.

Отже, результативність проведених у ЗУНР перших мобілізаційних заходів не надто залежала від розпоряджень державних і військових структур, ключову роль у цій справі відіграли національно свідомі громадські діячі, патріоти, які активно підтримували її до встановлення української адміністративної влади в повітах. Військовий набір подекуди відбувався примусово. Значна частина мобілізованих чоловіків не потрапляла на фронт через дезертирство та незадовільне матеріальне забезпечення. Надалі чисельність українського війська зростала і за цим темпами приросту наблизилася до польських показників. Водночас майже половину закликаних до війська чоловіків влада не могла озброїти й залучити до бойової діяльності. Ситуація змінилася на краще в середині листопада–грудні. Тоді армія досягла бойових якостей, за яких могла протидіяти противнику. До весни, попри дезертирство, невиконання у повному обсязі мобілізаційних завдань та поширення хвороб, особовий склад українського війська збільшився удвічі. Фізичні втрати у травні спричинили потребу нової військової мобілізації, яка дала високий результат після Чортківського пролому та реорганізації армії. Забезпечити новоприбулий контингент озброєнням та різним спорядженням відповідні органи не могли через дефіцит зброї та військового майна, що негативно позначилося на подальшій долі Галицького війська і ЗОУНР.

Зазначені питання висвітлено у двох фахових наукових публікаціях дисертанта [813; 814].

Висновок до розділу

Отже, існуючий у Східній Галичині мобілізаційний ресурс для творення регулярних збройних сил ЗУНР не був повністю використаний під час п'яти призовних кампаній. Спочатку керівництво молодій державі виявилось не готовим до збройного протистояння з польськими збройними загонами. Підтримки державним органам з боку населення у творенні своїх збройних сил у

листопадові дні вистачало, утім організація з боку адміністративних установ і матеріальне забезпечення створених підрозділів виявилися не достатніми, дуже слабкими, що призвело до втрати столиці галицької держави і дезертирства непідготовлених новобранців. Організаційний механізм працював із запізненням. Створення державних і військових органів певним чином структурувало мобілізаційний процес на рівні ОВК. У сільських населених пунктах до цієї роботи залучили представників місцевих громад, які через низку причин не завжди належно організовували кампанії та забезпечували у визначені терміни потрібний результат. Успіх роботи залежав від хисту відповідальних осіб, місцевого управлінського ресурсу і, не в останню чергу, від матеріальних можливостей, які варіювалися в різних повітах. Усе це не дозволило відразу спрямувати до українського війська всіх військовозобов'язаних чоловіків вікових категорій, зазначених у виданих нормативних актах, обмежуючись мінімальними кроками і розтягуючи кампанію в часі. Такий перебіг подій не сприяв якісному й оперативному формуванню особового складу Збройних Сил ЗУНР. Щоправда, кількість вояків збільшувалася, не поступаючись полякам, хоча питома вага старшин в українських формуваннях була й упродовж усієї війни залишалася незначною, не досягаючи нормативів, розроблених у свій час, наприклад, в Австро-Угорщині. У територіальному розрізі визначено, що всі повіти Східної Галичини взяли участь у мобілізаційних кампаніях і наповнили військо своїм чоловічим контингентом, що забезпечило на кінець 1918 р. його достатню для протидії противнику чисельність. Упродовж наступних 3-х місяців вона зросла вдвічі, хоча, як з'ясовано, кожна наступна мобілізація давала менший від очікуваного результат, що й призвело до проведення в березні додаткового призову. Тривалі бойові дії знекровлювали українські частини, негативно позначалися на наповненні їх новими силами, які, проте, навесні збільшували переважно не бойовий, а загальний склад армії (військові управлінці, різні допоміжні служби, тиловики та ін.). Перелом стався влітку під час Чортківської офензиви. Успішний наступ українських корпусів сприяв піднесенню настроїв галицької молоді, яка поспішала влитися у військо і зробити свій внесок у справу

захисту революції. Завдяки широкому використанню мобілізаційного ресурсу УГА значно зросла, хоча вкотре не зуміла посилитися у більших масштабах через гострий дефіцит озброєння, боєприпасів, обмундирування тощо, що в результаті й визначило долю національно-визвольної боротьби у Східній Галичині.

РОЗДІЛ III. ЛЮДСЬКІ РЕСУРСИ НАДДНІПРЯНЩИНИ ТА ЇХ ЧАСТКОВА МОБІЛІЗАЦІЯ ДО УКРАЇНСЬКИХ ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАНЬ (кінець 1918 – осінь 1919 рр.)

3.1. Мобілізаційний потенціал українських губерній та складнощі його залучення до збройної боротьби на боці національно-державних сил

Революційний процес набагато ширше, ніж у Галичині, розвивався в Наддніпрянській Україні. Незадоволена державним управлінням гетьмана П. Скоропадського, нова політична еліта відродженої УНР розпочала збройну боротьбу для його повалення. Проведені в листопаді–грудні 1918 р. успішні мобілізаційні кампанії забезпечили республіканській повстанській армії перемогу та утвердження в країні нового політичного керівництва.

Досі не зрозуміло, яку кількість чоловічого контингенту можливо було залучити під час антигетьманського повстання і у наступному 1919 р., коли довелося воювати проти Червоної армії. З'ясування цього питання потребує залучення конкретних статистичних даних, а доступний джерельний ресурс, на жаль, не дає змоги простежити весь комплекс питань, пов'язаних із демографічною ситуацією в українських губерніях протягом майже двох перших десятиліть ХХ ст. Не маючи змоги з'ясувати точну кількість вікових груп призовників, які стали основою формування спочатку імператорської, а потім республіканської армії, варто спробувати вивести хоча б наближені дані про мобресурс українських губерній.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Російська імперія була другою у п'ятірці наймогутніших держав світу і займала 21,8 млн км², де проживали 125 640 021 різних за національністю та віросповіданням осіб. Серед них досить чисельною групою були українці, яких в офіційних документах називали «малоросами» і не виділяли як окрему націю, а відносили до «триєдиного російського народу» [824]. Вони мешкали в 9 губерніях [див.: Додаток П.1], які належали до Правобережжя (Волинська, Київська, Подільська), Лівобережжя

(Полтавська, Харківська, Чернігівська) та Степу (Таврійська, Катеринославська, Херсонська губернії) [715, с. 24], загальною чисельністю 23 430 407 осіб [840, с. 394]. Найбільш «українською» за складом була Лівобережна Україна (80,9%), за нею розташувалася Правобережна (76,9%) та Південна або Степова (56%) [326, с. 3; 839, с. 122–123; 840, с. 395; 899, с. 86–87].

На сьогодні ще не визначено кількості чоловіків призовного віку 9-х українських губерній, яких можливо було залучити до служби в Дієвій армії УНР, що формувалася наприкінці 1918–1919 рр. Нас цікавлять передусім вікові групи 1871–1898 р. н., що воювали у складі збройних сил Російської імперії протягом 1914–1917 рр. [734, с. 84; 735, с. 100; 835, с. 167; 859, с. 49–50], а також чоловіки, народжені в 1875–1898 рр., які, відповідно до «Закону про заклик військових до дійсної служби» від 27 листопада 1918 р., вступали до республіканської армії [92, арк. 27; 185, арк. 69]. Урахувати треба і юнаків 1899 р. н., які у 1919 р. досягли призовного віку і котрих активно залучали до боротьби з більшовиками. Зазначимо, що російська армія цей контингент новобранців не встигла використати через початок Лютневої революції 1917 р. [835, с. 168].

Мешканців української етнічної території в 1897 р. нараховувалося 23 430 407 осіб, з них 50,3% або 11 780 525 становило чоловіче населення [див.: Додаток П.1]. На основі демографічних даних визначено, що 7 330 764 склали особи призовного віку (1871–1896 р. н.) [див.: Додаток С.1] (за М. Птухою 7 142 988 [див.: Додаток Ф.1]). Російська армія могла б використати значну частину цього загалу (за винятком хворих і звільнених від військової служби) під час Першої світової війни. Всеросійський перепис лише зафіксував чисельність населення до січня 1897 р. і для того, щоб дізнатися про мобілізаційний потенціал України у 1919–1920 рр., слід урахувати дані про народжених чоловіків у три наступні роки. Джерела свідчать, що в 1897 р. їх кількість становила 579 774 особи, 1898 р. – 574 813 і 1899 р. – 604 722 [див.: Додаток Т.1]. Отже, загальна цифра потенційних призовників 1871–1898 р. н. не перевищує 8 485 351 (без врахування тих, хто раніше помер від хвороб чи був звільнений від військової

служби), а 1875–1899 р. н. – 8 360 057 осіб. Ці підрахунки є максимальними і будуть орієнтиром у нашому дослідженні.

Наведені дані щодо мобресурсу в зазначений час об'єктивно менші, адже вони враховують осіб з фізичними вадами, котрих не закликали до військової служби. Статистика зафіксувала 22 209 осіб цієї категорії, що народилися у 1868–1896 рр. [див.: Додаток У.1]. Отримати повні дані про чоловіків, яких не брали до війська, не можливо через брак відповідної статистики. У багатьох випадках військові комісаріати звільняли від служби або давали відтермінування новобранцям, наприклад, «білий квиток» отримували працівники виробничо-технічної галузі та адміністративних установ. Сільському населенню, переважно хліборобам, таких поступок було набагато менше [304, с. 4–5; 318, с. 101].

На величині мобресурсу позначалася смертність великої кількості людей. Більш глибоко це питання розкрив український статистик і демограф ХХ ст. М. Птуха. Він обчислив, що за 1896 р. померло 248 771 осіб у віці 0-26 років, 53,8% із цього числа припало на немовлят до 1 року [див.: Додаток Ф.1]. Зауважимо, що 28,6% людського потенціалу Подільської губернії, який активно використовували у двох війнах протягом 1914–1920 рр., припадало на юнаків 1896–1897 р. н. [289, с. 8].

У визначенні більш-менш реального мобресурсу враховано демографічні зміни, які сталися напередодні Великої війни. Кінець ХІХ – початок ХХ ст. ознаменувався переселенським рухом з України до Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану і в Середню Азію. Темпи переселення зросли ще більше після запровадження в Російській імперії столипінської аграрної реформи. Уряд, надіючись зменшити класово-соціальне напруження на селі й ефективніше освоїти природні багатства східних земель, зробив певні кроки назустріч селянським побажанням, які хотіли максимально скористатися земельними нововведеннями. Створена Обласна земельна переселенська організація мала спрямовувати потік людей із Воронежської, Київської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Чернігівської та Волинської губерній. Особливо активізувалося переселення українських селян на схід з 1907 р. Загалом із Російської імперії за

1897–1915 рр. виїхало 3 884 416 осіб, але з часом 16,6% повернулося назад [див.: Додаток Ц.1]. До 1912 р. чільне місце у виселенні займали губернії, розташовані на етнічній українській землі. Звісно, чоловіки призовного віку, що переселилися, поповнювали збройні сили Російської імперії, утім для українських теренів ця категорія була втрачена. Лише протягом 11 років (1896–1907 рр.) з однієї Волині на Сибір пройшло через пункти реєстрації 10 781 особа. У 1908–1909 рр. потік переселенців з цього регіону становив 16 944. Частка українців, які в 1897–1917 рр. переселялися у Сибір і на Далекий Схід, зросла з 3,9 до 8,4%, (з 223,9 тис. до 899,3 тис. осіб) [754, с. 95–96]. Цей процес відбувався щороку. Тільки в 1913 р. із 9 досліджуваних українських губерній переїхало 92 533 особи [див.: Додаток Х.1]. Окрім того, набрала розмаху еміграція у США: протягом 1901–1911 рр. 75 504 росіян, українців і білорусів виїхало на сезонні роботи, щоправда, 16,1% із них невдовзі повернулося на батьківщину [314].

Чимало втрат зазнала людність від збройних конфліктів, які сколихнули Російську імперію на початку ХХ ст. Першою локальною війною, в яку залучили державні війська, стало придушення іхетуанів у Китаї у 1900–1902 рр., що вартувало смерті 1,5 тис. солдат, серед яких були й вихідці з українських територій [788, с. 5; 841, с. 352].

Експансія Росії на схід та анексія Ляодунського півострова спровокувало війну між Російською імперією та Японією, оголошену 10 лютого 1904 р. Втрати ворогуючих сторін у воєнному протиставленні становили, за Б. Урланісом, 139 тис. осіб, із яких 51 тис. нараховували російські військовослужбовці [888, с. 133–134]. Із ним погоджується український історик О. Лавер [787, с. 416]. А. Зайончковський вважає, що кількість загиблих досягла 160 тис. осіб [758, с. 267], тоді як демограф С. Новосельський зменшує її до 44 441 [296, с. 180], а В. Биншток – до 25 331 осіб [277, с. 146]. На нашу думку, останні показники є дещо заниженими і покликані поліпшити імідж імперської армії. Однак, за джерелом, яке викликає у нас довір'я, втрати таки були більшими. Так, з 27 січня 1904 до 1 жовтня 1905 р. загинуло 52,5 тис. солдат, матросів та офіцерів. Пораненими і контуженими покинули бойові ряди 158,6 тис. та 405,9 тис. хворих.

У полон потрапило 74 тис. офіцерів та рядових, з них не повернулось на батьківщину 1753 військовики та померло в неволі від ран 1643 [848, с. 59]. Зрештою, від завданих травм 125 658 осіб стали не здатними до військової служби [848, с. 47]. Серед них було не мало й українців, хоча питання остаточно не з'ясовано [752, с. 52–53]. Його спробував прояснити О. Лавер, розрахувавши, що під час придушення іхетуанського повстання та російсько-японської війні загинуло щонайменше 10 тис. українців [787, с. 417; 788, с. 6]. Проте, на нашу думку, цифра сумнівна і потребує значно глибшого обґрунтування. Революційні процеси, що охопили Російську імперію після поразки у війні з Японією в 1905–1907 рр., стали причиною тисяч смертей. Загалом, у внутрішніх війнах та конфліктах протягом 1900–1912 рр. загинуло 26,4 тис. осіб, з них 4,1 тис на території України [788, с. 6].

У 1914–1917 рр. воєнні дії позначилися на демографічному стані суспільства. Зміни у повсякденному житті людство відчуло в перші місяці війни 1914-го. В Україні відбувалося розгортання в бойовий порядок армій Південно-Західного фронту, новобранці вступали у військові частини, що формувалися на всій території Правобережжя [див.: Додаток А.1.1]. Кадрове забезпечення імперської армії напередодні війни та якість її мобілізаційних кампаній мають для нашого дослідження неабияке значення, адже в результаті значна частина особового складу цього війська була використана республіканською армією у 1918 р.

На початку ХХ ст. збройні сили Російської імперії склалися з регулярного війська і державного ополчення. Останні скликалися лише під час війни і поділялися на два розряди. Чоловіче населення, яке не служило у складі польової армії, але здатне носити зброю, входило до складу державного ополчення (2-х розрядів), яких називали ратниками [835, с. 166]. Із числа щорічного призову 48% новобранців звільнялося від дійсної служби за сімейними обставинами. Половину з них зараховували в ополчення І-го, а решту в ополчення ІІ-го розряду. Щорічно цією пільгою користувалося майже 24% призовників православного віросповідання, але її дія не поширювалася на юдейське населення [735, с. 40; 859,

с. 32]. Другий розряд призначався винятково для формування спеціалізованих ополченських частин, які використовували як охорону тилу, так і робочу силу, у той час як ратники першого розряду (перебували в армії до 43 років) могли поповнювати бойові підрозділи [735, с. 45].

Відсотковий розрахунок, який зробив генерал-лейтенант історик М. Головін до усіх формувань імперії [735, с. 45], не можна застосувати до України, де ситуація склалася по-іншому. У 1902–1913 рр. у 9-х губерніях нараховувалося 3 303 253 військовозобов'язаних, проте до медогляду залучено 1 966 957, з них готовими до служби визнали 1 119 008 осіб, 202 327 зараховано до резерву II розряду, 118 859 осіб підлягали повторному переглядові, а 236 757 отримали відтермінування, решту визнали непридатними до виконання військового обов'язку [див.: Додаток Ш.1]. Отже, боєздатними було лише 33,9% із загального числа призовників.

Перед початком Великої війни на дійсній службі в резерві Російської імперії нараховувалося 1 423 000 офіцерського і рядового складу [див.: Додаток Щ.1], за І. Печенюком, 1 284 155 та в запасі 3,5 млн осіб [835, с. 167]. А. Зайончковський вважає точною іншу цифру – 2,5 млн [758, с. 10]. З огляду на великий військовий ресурс українців, вважаємо, що їх залучали в боях поступово, залежно від ситуації на фронті та інтенсивності призову.

За маніфестом «Про запровадження загальної військової повинності» від 1 січня 1874 р. мобілізації підлягали молодь, що досягла 20-21 років [835, с. 167]. У мирний час прийняті на службу поступали у постійні війська, що склалися із сухопутних частин, флоту і козачих формувань. Після завершення військової служби (3-5 років) звільнених зараховували в запас, де вони перебували упродовж 13-15 років, далі до 43-х, маючи офіцерське звання, перебували в державному ополченні. Отже, до імперської армії в 1914–1917 рр. брали чоловіків 25 вікових категорій (1871–1896 рр.). Із розгортанням воєнних кампаній та необхідності залучення додаткового людського ресурсу в 1915 р. уряд вдався до дострокового призову 18-19-річних юнаків [835, с. 167].

Загалом під час Першої світової війни відбулося 24 мобілізаційні кампанії [734, с. 96], завдяки яким призвано 13 955 000 осіб [848, с. 91, 102], усього ж було залучено під час війни 15 798 000 чоловіків [див.: Додаток Ю.1] [706, с. 46; 718, с. 55; 758, с. 270]. За іншим джерелом, особовий склад збройних сил Росії досяг 19 млн [317, с. 12; 872, с. 127], з яких 50,2% становили 20-29 річні чоловіки [734, с. 85], 2,5 млн осіб отримали відтермінування [848, с. 93].

Як стверджує частина вітчизняних дослідників, українців на фронтах воювало 3,5-4 млн [708, с. 15; 712; 722, с. 158; 736, с. 28; 738, с. 103; 740; 788, с. 8; 798, с. 44; 834; 844, с. 6; 846, с. 72; 855]. Іншими даними послуговуються А. Здоров і В. Волковинський. Вони стверджують, що було призвано 2,8 млн осіб із сільської місцевості України [723, с. 21; 724, с. 38; 765]. Щодо першого твердження варто врахувати, що ці дані приблизні і одержані розрахунковим методом. Узято за основу відсоток українців у Російській імперії призовного віку, який склав 25-30% від 15 млн, однак зазначену цифру ми не можемо використати у встановленні мобресурсу, адже українці проживали по усій Російській імперії, а нас цікавлять дані лише по 9 українських губерніях, із яких Дієва армія УНР частково отримувала поповнення в 1918–1919 рр. Щодо іншого показника, то вважаємо, що доречно врахувати дані, взяті зі статистичного видання «Россия в мировой войне 1914–1918 года в цифрах», і уточнити, що в ряди російської армії до 1 вересня 1917 р. з українських губерній було призвано 2 885 400 [див.: Додаток Я.1]. Не підтверджено думку, що кількість мобілізованих стосувалася лише сільського населення. Отже, ми лише можемо констатувати, врахувавши багатонаціональний склад зазначених регіонів, що російська армія складалася із майже 2,89 млн вихідців з етнічної території України.

Спробуємо розрахувати кількість українців 1875–1896 р. н., які за переписом 1897 р. тут мешкали. Зробити це можливо за мовною ознакою, яка свідчить, що в українських губерніях нараховувалося 4 846 557 осіб [див.: Додаток Р.1]. Фізична готовність за останні 12 років становила 33,9% [294]. Урахувавши цей показник, припускаємо, що особовий склад війська за період воєнних дій могло поповнити 1 642 983 українці. Віднявши 10 тис. загиблих у

російсько-японській війні та 4,1 тис. у революційних подіях, отримаємо 1 628 883 особи. До цієї кількості варто додати 391 405 юнаків 1897–1898 р. н., яких розраховано за тим же принципом [див.: Додаток Т.1]. 10,3% ($202327 \times 100/1966957$) від 202 327 ратників II розряду [294], згідно з маніфестом Миколи II 31 серпня 1915 р. «Про скликання державного ополчення другого розряду», також потрібно врахувати при розрахунку [859, с. 49]. Загалом приблизна кількість українців, мобілізованих до російської армії, становила не більше 2 022 588. На жаль, чисельність міграційного потоку за кордон та по території Росії неможливо визначити, адже не існувало служби, яка б фіксувала такі рухи.

Зазначимо, що перепис 1897 р. врахував дві важливі етнічні особливості – так звану рідну мову, що ототожнювалася з національністю і це не завжди відповідало дійсності, та віросповідання [892, с. 38]. Релігійні дані є чіткою демографічною ознакою, що сприяли різним статистичним маніпуляціям, однак щодо інформації про таку ідентифікаційну особливість людини, як її рідна мова, то існувала велика можливість сфальшувати та спотворити фактичну демографічну реальність. На території змішаних національностей була завжди група людей із незадекларованою національною самоідентифікацією, яка використовувала дві мови одночасно. Зазвичай вона вибирала офіційну мову чи домінуючу опортуністичним способом. Не треба забувати, що на момент перепису національна свідомість сільського населення була дуже низькою. У такій ситуації статистик отримував можливість уплинути на декларацію описуваної особи щодо її рідної мови. Унаслідок психологічного тиску, навіть не завжди навмисного, зменшилося число українського та зростала кількість російськомовного населення. У сумнівних ситуаціях, особливо у прикордонних районах, населення, яке мешкало на російсько-українському порубіжжі, належало до російсько-, а не україномовної групи. Часто й польське, римо-католицьке сільське населення, зараховували до українського або російськомовного носія [333, с. 15], тому всі розрахунки щодо національності є наближеними.

Бої на Східному театрі воєнних дій принесли чималі втрати для населення України, окрім того, на цій території був один із найбільших фронтів Російської

армії – Південно-Західний, що також далось взяти. До весни 1915 р. з армійських рядів вибуло вбитими, важко пораненими та полоненими 208 053 вояки з українських повітів [див.: Додаток Б.1.1]. Щоб визначити кількість загиблих чоловіків у цьому регіоні протягом 1914–1917 рр., проаналізуємо загальні статистичні дані усєї імперії. Доцільно врахувати, що показники, подані переважно радянськими дослідниками, суперечать один одному, що пояснюється насамперед використанням різних джерел, часто недостовірних, методикою розрахунку, а також щоб не допустити сумнівів серед населення у слабкості російського війська. Наприклад, М. Головін дійшов до висновку, що імператорська армія втратила вбитими 1,3 млн, пораненими 4,2 млн (із яких померло понад 350 тис.) [734, с. 40]. Німеччина оцінила втрати Росії у 2,5 млн вбитими та 5,5 млн пораненими [716, с. 44]. Л. Сазонов пише про 511 068 вбитих і 2 789 972 поранених солдатів та офіцерів [319, с. 168]. Ще одне джерело подає інші цифри – відповідно 2,5 млн та 2 588 838 осіб [317, с. 30, 91]. Загалом кількість утрат коливається від 0,5 млн до 3 млн [848, с. 99]. У нашому дослідженні ми будемо опиратися на статистичну розвідку ХХІ ст. [848], за якою в Першій світовій війні загинуло 2 254 000 військовиків Росії [див.: Додаток В.1.1].

Санітарні втрати армії (поранені, хворі та ін.) були колосальними. За 3 роки воєнних дій госпіталізованих військовослужбовців нараховувалося 5 148 180, із них поранених 2 844 500 і недужих 2 303 680 [317, с. 4, 25].

На мобресурс негативно вплинули вивезення 2 417 000 полонених до німецьких, австро-угорських, турецьких та болгарських таборів військовополонених [718, с. 55; 734, с. 178] (1 млн були репатрійовані, доля решти невідома) [293, с. 21; 319, с. 157]. Багато вояків дістали психологічні травми. Досить часто, втомлені війною, вони підробляли медичні посвідчення, щоб хоч ненадовго відвідати рідні місця, 985 тис. з них так і не повернулися назад [734, с. 169, 172–173, 197–198]. Травми, отримані на полі битв, позбавили боєздатності 349 тис. 99 осіб. Розповсюджувалося дезертирство, яке охопило 1 865 000 бійців.

Загалом із Російської імперської армії за час війни вибуло 7 429 000 або 48,3% від усього складу збройних сил [див.: Додаток В.1.1].

Спробуємо з'ясувати частку українського населення в цих утратах. На це питання намагалися відповісти радянські та вітчизняні історики. У 1923 р. в Україні було описано 50 610 дворів чисельністю у 263 564 осіб, на основі чого дійшли висновку, що в Першій світовій загинуло 1,33% цивільних мешканців і військовиків [887, с. 382], або 311 265 осіб (1,33% від 23 430 407 [див.: Додаток П.1]). С. Макарчук припускає, що втрати становили 393 тис. [754, с. 102], А. Лозинський та О. Белокопос схиляються до значно більших показників – 400-600 тис. [712; 798, с. 44]. Інші дослідники стверджують про 500 тис. [844, с. 6; 846, с. 73], 545 тис. [788, с. 8] та навіть 600 тис. [834; 855]. Більшість із них орієнтується на загальну кількість мобілізованих українців – 3,5-4 млн і роблять відповідні розрахунки, відштовхуючись від них.

Отже, на сьогодні дослідники вводять у науковий обіг досить суперечливі цифри. Через те, що немає точно з'ясованої чисельності призваного чоловічого контингенту з української території, який втрачено під час Великої війни, ми спробуємо його встановити наближено. Як відомо, в російську армію мобілізовано 2 885 400 осіб із теренів України, що становило 18,7% від усієї кількості (15 378 000) залучених до війська. Якщо ж загальне число вбитих становило 2 254 400 [див.: Додаток В.1.1], то, відповідно до вказаного відсотка, отримуємо 421 573 загиблих вояки. Не можна вважати, що це усі втрати, спричинені військовими діями, адже багато вояків пішло у відставку за станом здоров'я, деякі досягли пенсійного віку, чимало перебували в полоні, дезертирували тощо. Вважаємо, що доцільно послуговуватися відсотковим показником вибулих із рядів російської армії на рівні 48,3%, який дозволяє визначити приблизну кількість втрат – 1 393 648 осіб, що призвело до зменшення розрахунку мобресурсу українських губерній у процесі подальших революційних і воєнних подій.

Одну з найгостріших гуманітарних проблем, зумовлених війною, становило біженство. Воєнні дії, репресії окупаційних влад змусили сотні тисяч людей

залишити рідні домівки й добровільно чи примусово переселитися у більш віддалені від лінії фронту регіони [846, с. 72]. У середині серпня 1915 р. було оголошено про евакуацію 100-150 верстової прикордонної смуги Волинської, Подільської та Бессарабської губерній. Примусовому виселенню підлягало працездатне населення від 12 до 50 років з одночасним знищенням продовольства, реквізицією і вивезенням худоби [769, с. 152; 790, с. 482]. Подекуди такі виселення докорінно змінювали пропорції етнічного складу населення окремих українських теренів [844, с. 6]. Антисанітарія, постійні скупчення людей в одному місці спричинили спалахи інфекційних захворювань, які набули катастрофічних розмірів, унаслідок цього – передчасна смертність [769, с. 151].

На середину червня 1917 р., за офіційними даними, на території колишньої Російської імперії перебувало 3 846 917 біженців, із них в Україні – 849 523. Порівняно із 1916 р., потік переселенців збільшився на 11,7%. Біженську масу слід розглядати як мінливий організм, який весь час перебував у перманентному русі. Збільшення чи зменшення їх на українських землях відбувалося під впливом різних чинників. Насамперед, Україна стала транзитною територією, якою тисячі представників різних національностей розпочали свій рух із нестабільних регіонів. Інші, переважно біженці-українці хотіли якомога швидше повернутися в рідний край із неврожайних російських губерній, де вони розселилися з початку евакуації [756, с. 512].

Лютий 1917 р. став крахом для Російської імперії. Хаос у країні порушив планомірність комплектування армії, військові частини самовільно залишали службу, почалася тривала демобілізація війська, зростало дезертирство, одним словом, армія танула на очах [710, с. 2]. Політичні події стали поштовхом до піднесення національно-визвольного руху українського народу, 17 березня утворилася Центральна Рада, яка представляла і захищала його інтереси. На Південно-Західному фронті, що тягнувся через Україну, на березень 1917-го нараховувалося майже 2,3 млн військовослужбовців. Третину від його загального складу, тобто понад 760 тис. осіб, становили українці [798, с. 48]. На Румунському

фронті українців було 25%. На 20 квітня чисельність особового складу російської армії помітно зменшилася і становила на зазначених фронтах відповідно 1 840 354 та 1 509 260 особового складу [317, с. 24]. Перепис 25 жовтня 1917 р. зафіксував на Південно-Західному фронті 1 762 716 осіб [765]. Статистика дає змогу простежити швидкість демобілізаційного руху військовиків, які розходилися по всіх напрямках Російської імперії, вступаючи в різноманітні збройні формування, адже солдати, для яких війна стала звичною справою, вважали, що єдиний засіб для обстоювання їхніх інтересів є гвинтівка. Здобувши політичну підтримку, вони стали своєрідним «паливним матеріалом» на території України, використовувались для подальших революційних подій [710, с. 3].

Історики обстоюють думку, що лідери Української Центральної Ради не ставили собі за мету створення власних збройних сил [784, с. 34], на які могли покластися в розбудові держави [736, с. 31; 797, с. 96]. Ці судження спростовує авторитетний історик В. Верстюк, наголошуючи, що причина незадовільного створення національних збройних сил полягала в кризовому стані країни та армії, яку не можливо було згуртувати [721, с. 27]. Насправді, створення військової структури Української Центральної Ради шляхом об'єднання українців, що служили у складі Російської імперії, було першочерговим завданням. Національно-свідомі українські селяни також узяли участь у військотворенні, організувавши народне ополчення, іменоване Вільним козацтвом [881, с. 9]. На осінь 1917 р. в Україні діяла пробільшовицька Червона гвардія, загони якої створювалися в містах усєї країни на класовій, інтернаціональній основі, як збройний оплот пролетаріату [862, с. 24]. Жовтневий переворот у Петрограді, розвиток Української революції й проголошення 20 листопада 1917 р. УНР призвели до припинення бойових дій на території, яку населяли етнічні українці [722, с. 158]. Невдовзі розпочалася перша українсько-більшовицька війна за контроль над українськими землями, що ознаменувало період національно-визвольної боротьби українців за свою незалежність.

Питання кількісних характеристик військових сил, як українських, так і радянських, наприкінці 1917 р. – на початку 1918 р. є досі не з'ясованим. Історик

Л. Гарчева вважає, що на січень 1918 р. в українізованих і гайдамацьких частинах тилових гарнізонів України нараховувалося загалом 150 тис. осіб, ще 60 тис. мало у своєму складі Вільне козацтво [785, с. 40; 926, с. 48]. За В. Голубком, у грудні 1917 р. українізовані частини російської армії становили майже 637 тис. бійців, з них повністю укомплектовані бойові одиниці – 440 тис., з яких на території України перебувало близько 240 тис. осіб [736, с. 149]. За підрахунками В. Солдатенка, чисельність українських частин на початку революції коливалася від 70 тис. до 400 тис.: 180 тис. солдатів і офіцерів на Південно-Західному і Румунському фронтах, 150 тис. – у тилових гарнізонах та 60 тис. Вільного козацтва [862, с. 38]. За підрахунками сучасного дослідника Я. Тинченка, усього в розпорядженні Української Центральної Ради на кінець грудня 1917 р. – початок січня 1918 р. було 25 363 багнетів, 1680 шабель [878, с. 40-41], що свідчить про незавершеність дискусії та потребу встановлення статистичних утрат великої частини військовослужбовців.

Після підписання Брестського мирного договору між країнами Четвертного союзу та УНР, звернення УЦР про військову допомогу до Німеччини та Австро-Угорщини поклали початок новому етапу її діяльності. Відбулися також позитивні зміни в політиці українського проводу на користь побудови національних збройних сил, проте, знову ж таки, немає єдності думок у визначенні кількості військових у лавах української армії, яка перейшла від Української Центральної Ради до гетьмана П. Скоропадського. Цифри коливаються від 15 тис. до 180 тис. [733, с. 106; 750, с. 31; 863, с. 55], тому вона потребує подальшого наукового опрацювання. На листопад 1918 р. у збройних силах Української держави під керівництвом П. Скоропадського налічувалося, за сучасними оцінками, 65 тис. осіб [791, с. 97; 849, с. 125]. Заплановані мобілізаційні кампанії за листопад 1918 р. та березень 1919 р. мали збільшити особовий склад збройних сил країни загалом на 164 тис. осіб (відповідно на 85 тис. і 79 тис.) [881, с. 206; 932, с. 86], утім цей процес виявився незавершеним.

Спираючись на дані демографічної статистики та сучасних дослідників, можемо приблизно розрахувати мобілізаційний потенціал українських губерній,

які були основою поповнення республіканського війська наприкінці 1918 р. З огляду на те, що творення його структур здійснювалося не за національною ознакою, а на основі усіх, незалежно від віросповідання, за наявності військового досвіду та за участю контингенту новобранців [92, арк. 27; 185, арк. 69], припускаємо, що Дієва армія УНР була мультиетнічна і частина чоловіків, що воювала за імператора, потрапила в повстанське військо в листопаді 1918 р. Із різних причин з Правобережної, Лівобережної та Степової України за роки війни було втрачено 1 393 648, або 48,3% чоловічого населення. У бойовій готовності залишилося 1 491 752 вояки, які могли становити основу для Дієвої армії УНР, але багато з них обрали інший шлях. Новобранців 1899 р. н. через розпад держави не встигли залучити до війська, але російське командування розраховувало мобілізувати 700 тис. цього військового контингенту з усієї країни [320, с. 132]. Із українських територій чоловіків 1899 р. н., яких внесено у 1918 р. до призивних списків для подальшого медогляду, нараховувалося 344 815 [див.: Додаток Г.1.1]. Зрозуміло, що до листопада 1918 р. це число зменшилося, адже відбулися перша українсько-більшовицька війна, селянські повстання, через які гинули люди. Крім того, не всі потенційні бійці потрапили в бойові частини – когось забракувала мобкомісія, хтось змінив місце проживання тощо. Іншими словами, відбувався механічний рух населення, який неможливо точно простежити.

Треба врахувати і те, що значна кількість чоловічого населення була мобілізована в 1918–1919 рр. Добровольчою армією Денікіна, Червоною армією, повстанськими командирами Н. Махном, Н. Григор'євим та ін. Наприклад, протягом лише літа–осені 1918 р. по всій Україні було відкрито 25 вербувальних бюро, із яких у Південну армію було відправлено майже 20 тис. добровольців, 30% із яких офіцерського складу [725, с. 157; 726, с. 250; 727, с. 244]. У 1919 р. частини А. Денікіна зросли від 64 тис. до 150 тис., але за браком статистики точна кількість мобілізованих українців не відома, хоча, як стверджує О. Божко, їх було чимало [713, с. 114]. До більшовицького війська українське населення вступало ще в 1918 р., на жовтень їх кількість визначали в 50 тис. осіб. Упродовж грудня 1918 – червня 1919 рр. радянське командування призвало ще 50 тис. мешканців

українських губерній. У квітні 1919 р. мобілізовано 90% усіх офіцерських кадрів [279, с. 722], а чисельність армії, яка діяла в Україні, досягла 96 тис. осіб [935, с. 117]. Наприкінці 1920 р. у Червоній армії служило 495 тис. українців [714, с. 115]. Махновський рух також зростав. У січні 1919 р. повстанські загони на півдні України нараховували 20 тис. бійців [720, с. 65]. Отже, мобресурс розходився по різноманітних збройних формуваннях на українській території, яка стала ареною бойових дій упродовж наступних трьох років.

Варто наголосити на демографічних ресурсах Правобережної України, оскільки в майбутньому вона стане базою для поповнення Дієвої армії УНР. За нашими підрахунками, у цьому регіоні чоловіків віком від 20 до 43 років станом на 1918 р. армію могло поповнити 538 817 (від кількості мобілізованих за 1914–1917 рр. відняли 48,3% втрат із цього числа) [див.: Додаток Я.1], а для військових мобілізацій 1919 р. можна було розраховувати на 20-річних юнаків (1899 р. н.) кількістю 125 610 [94, арк. 116].

Отже, на основі статистичних джерел і зроблених розрахунків у нас є змога наближено з'ясувати обсяг військово-мобілізаційного ресурсу на Наддніпрянщині. Підсумкові дані щодо, тих хто воював у складі російської армії і міг в разі потреби поповнити республіканське військо, важко встановити точно. Загалом на початок 1918 р. у бойовій готовності залишилося 1 491 752 особи, проте молода українська держава могла розраховувати приблизно на 345 тис. свіжого складу, що і було використано в УНР під час збройної боротьби. Варто врахувати й мобілізації до ворожих військ, які, захоплюючи опорні пункти та просуваючись територією України, користувалися її людськими ресурсами.

3.2. Перший досвід примусової організації збройних сил опозиції та його значення для повалення гетьманату

Ситуація в Україні восени 1918 р. була напруженою, гетьманський режим досяг апогею свого невдоволення. Ініціатором повалення державного ладу виступив Український Національний Союз, що вбачав загрозу тодішньої

адміністрації для існування Української Держави. Керівництво повстанням покладалося на колегіальний орган – Директорію УНР, яка скористалася сприятливим становищем і лише дала поштовх до загального збройного виступу, ідея якого давно вирувала у свідомості вояка, для котрого війна стала професією.

Основу республіканської армії становили військові частини, що перейшли на бік Директорії [453]. Уже 15 листопада Окремії Сердюцькій дивізії начальником повстанського Оперативного штабу О. Осецьким віддано наказ про захоплення ст. Святошино вночі з 16-го на 17-е [38, арк. 2]. Частини Січових стрільців о 22.00 мали захопити станцію Фастів [751, с. 60], обеззброїти військовий гарнізон у Білій Церкві й оголосити загальну мобілізацію у Васильківському і Київському повітах [38, арк. 5 зв.]. Ці події стали першими кроками у формуванні республіканської армії для боротьби проти гетьманщини.

Декілька днів мобілізаційних заходів у районі Білої Церкви дозволили доукомплектувати військові частини, які збиралися дати бій війську П. Скоропадського, що прямувало з-під Києва до Мотовилівки [435, с. 231; 871, с. 117]. Про якість цього процесу повідомляв очевидець тих подій А. Крезуб, відзначаючи, що: «ніхто не питав...кого приймається в ряди..., що являє собою один чи другий..., головна річ, що був заповнений штат...» [378, с. 57]. Зазначимо, що за два тижні після заклику, новобранці із двох повітів збільшили особовий склад Окремого загону Січових стрільців до 11 тис. бійців [751, с. 65].

Рухаючись у напрямку столиці Української Держави, республіканське військо завоювало прихильність населення Бердичева, Козятина, Фастова та Білої Церкви, його підтримували місцеві адміністративні органи, які сприяли мобілізаційним заходам у цих районах [130, арк. 641; 742, с. 111]. Стимулом для чоловічого населення поповнювати повстанські сили, як згадує учасник тих подій січовик В. Кучабський, була перемога під Мотовилівкою. Тоді «з усієї Білоцерківщини народ сотнями і тисячами ...почалися стягатися в стрілецькі бараки...» [786, с. 144]. Активно працювала пропаганда про успіхи антигетьманського повстання, яка сколихнула населення і підштовхувала діяти проти ненависного режиму. Із набраного таким чином людського контингенту,

старшини корпусу УСС А. Домрадський і С. Бісик доукомплектовували свій загін. Військовиків залізницею направляли до Фастова, де вони у вагонах чекали медичного огляду і розподілу за родами військ [68, арк. 13]. Отримавши одяг і зброю [932, с. 108], відправлялися у розпорядження штабу в Боярці [929, с. 37].

У південно-східній частині Лівобережжя основним осередком, який згуртував навколо себе мобілізованих вояків, стала Запорізька дивізія [867, с. 88]. Із розростанням антигетьманського повстання у Харкові, Полтаві та Чернігові активно почали формуватися добровольчі загони [454; 929, с. 35]. Окрилені думкою про знищення існуючого ладу й отримання поміщицької землі, селянство щиро вболівало за новий уряд [86, арк. 4; 342, с. 24; 602; 890, с. 137], а С. Петлюру вважали за «рятівника від панів» [130, арк. 702 зв.]. Із початку повалення гетьманщини утворилося безліч збройних частин, які набирали чоловіче населення. Активно діяв полк Сірожупанників на чолі з А. Пузицьким [857, с. 179], який 19 листопада на Сумщині, у м. Конотоп, оголосив мобілізацію рядового, а через 6 днів – старшинського складу [323, с. 116, 162]. 26-го відділ Сірих поповнився 550 новобранцями, а до 10 грудня кожний їх полк отримав поповнення – по 1200–1400 осіб [343, с. 37–38; 750, с. 42]. Сформовані нові адміністративні органи і державні мобілізаційні структури в окремих повітах Чернігівщини забезпечили прийом від початку повстання до 18 грудня 3578 осіб рядового і 33 старшинського складу [68, арк. 39].

20 листопада вийшов наказ Директорії УНР про тимчасову мобілізацію громадян віком від 20 до 35 років і старшин до 43-х, який мав бути виконаний протягом 48 годин із часу його отримання [див.: Додаток Д.1.1]. Одразу відправлено телеграми зі змістом розпорядження до комендантів Бердичівського, Вінницького [249, арк. 177], Сквирського, Таращанського, Білоцерківського, Радомишльського, Фастівського, Київського і Васильківського повітів [130, арк. 690] та інформацією про місце концентрації новобранців [714, с. 198; 730, с. 25; 770, с. 142]. До кожного збірного пункту мало з'явитися 8 тис. осіб від повіту [130, арк. 612] (для Поділля – по 6 тис. [6, арк. 24]). Із метою підтримання ладу та забезпечення успішності акції на місцях утворювалися озброєні загони,

які у випадку непокори тих, хто підлягав мобілізації, доправляли їх силою [130, арк. 690–690 зв.]. Траплялося, як зазначив Київський губерніяльний староста на той час Г. Федоренко, що їх розстрілювали на місці [130, арк. 614]. Подібний факт на ст. Бровари зафіксували більшовицькі агенти [130, арк. 716]. Частіше смертну кару застосовували за вироками військово-польового суду [147, арк. 20; 177, арк. 1 зв.; 453].

Інтенсивні бої з гетьманцями занепокоїли Оперативний штаб, де дійшли висновку, що захопити Київ наявними у його розпорядженні силами неможливо [929, с. 36–37]. Тому вже 22 листопада цей орган видав наказ, ч. 120, який закликав відповідні органи Подільської губернії надати військам Директорії УНР, «які борються під Києвом», допомогу збройними загонами [597]. Місцева влада швидко відгукнулася на цей заклик. У села направили гінців, щоб поінформувати сільських комісарів щодо ситуації в країні і роз'яснити, що кожен населений пункт має організувати мобілізаційний контингент із розрахунку «2 чоловіки від кожних 100 душ» [268, арк. 20] віком від 20 років і надіслати їх протягом 24 години дії наказу до повітових начальників [739, с. 219; 760, с. 287]. Під час цієї кампанії з ініціативи деяких сільських громад застосовували й інший принцип набору – «20 чоловік від кожних ста», який 23 листопада підтримав губкомісар Г. Степура [7, арк. 2; 263, арк. 4]. Щодо інших губерній, то даних про подібні мобілізаційні проекти не виявлено. Відібрані чоловіки отримували посвідчення із зазначенням особових даних і печаткою старости села [174, арк. 124; 268, арк. 20 зв.]. Із призовних пунктів мобілізованих, за розпорядженням військових начальників, направляли командирам 6-ти полків [див.: Додаток Е.1.1], розташованих на Поділлі [263, арк. 1].

За браком письмових інструкцій, мобілізаційні структури, оформивши людей, не знали як далі діяти і вимушено телеграфували до вищих інстанцій. У зв'язку з цим 24 листопада начальник Головного штабу О. Осецький звернувся до начальників двох мобілізаційних управ, щоб вони заздалегідь готувалися і «мали своєчасно директиви, а не запитували їх зі всіх сторін по телеграфу» [68, арк. 15].

Унаслідок цього, місцеве керівництво все більше діяло на власний розсуд, що не завжди було раціонально.

Головний отаман розумів, що початкові перемоги не гарантували успіху у наступних боях. Єдиним правильним рішенням було створення сильної армії, яка мала б регулярний характер [172, арк. 15 зв.], тому вже 24 листопада С. Петлюра видав наказ, яким започаткував процес будівництва республіканських збройних сил, у якому головний акцент робили на потребі подальших мобілізаційних кампаній, щоб забезпечити збільшення чисельності особового складу [86, арк. 4; 312, с. 213–214; 322, с. 108–109; 584; 588; 930, с. 47]. Новобранців мали відправляти до частин, які самостійно демобілізувалися з гетьманського війська і стали під знамена Директорії [див.: Додаток Ж.1.1] [588; 836, с. 83; 927, с. 81; 935, с. 42]. Із часом завдяки активному надходженню поповнення, до якого приєдналося багато добровольців [569; 667], окремі частини було розгорнуто в корпуси та дивізії [741, с. 11–12; 743, с. 223; 929, с. 36].

Накопичення більшої кількості військових загонів вимагало удосконалення системи управління ними, тому вище керівництво розпорядилося створити Головну ставку військ Директорії УНР на чолі з генералом О. Осецьким, яку розташували у Фастові [445, с. 60]. Координацією дій повстанських частин займався оперативний відділ Головної ставки, а питаннями комплектування, обліку і забезпечення – адміністративний. Далі сформовані військові частини відправлялися в «гарячі точки» для підсилення бойових груп повстанців [929, с. 37]. До Головної ставки, починаючи з 3 грудня, прибували з Поділля курені, укомплектовані 400 обмундированими вояками, 20 з яких були старшинами і 40 – підстаршинами [68, арк. 35].

25 листопада начальник другої управи Головної команди Українських республіканських військ В. Кедровський звернувся до усіх військових начальників, вимагаючи від них виконання обов'язків у справі мобілізації чоловіків на збройну боротьбу проти гетьманщини. Він наголошував, що призов мають проводити відновлені органи місцевої влади, а там, де їх ще не було – військові частини [739, с. 219]. Першочерговими завданнями стало утворення

«вербовочних бюро для формування маршових сотень» [6, арк. 24], організація комісій для відбору здорових із військовим досвідом чоловіків від 20 років, без кримінального минулого, тощо [6, арк. 24–24 зв.]. Після закінчення мобілізації губкомісар мав надіслати статистичні дані про наслідки призову до Головної управи військової повинності [739, с. 219]. Часто, не чекаючи відповідних розпоряджень, сільські громади з власної ініціативи утворювали комісії з представників «Селоспілки» [739, с. 220], які стежили за проведенням мобілізаційної кампанії [477]. Така творчість була невипадковою, адже загальні положення щодо проведення мобілізації з'явилися тільки згодом, майже через місяць по тому [див.: Додаток Т.1.1], а компетенції мобілізаційної частини, яка існувала при Міністерстві пошти і телеграфу, було роз'яснено тільки 23 грудня [див.: Додаток У.1.1].

Виконання наказів військово-республіканського центру загалом засвідчило високу мобілізаційну готовність населення і відповідних команд. Так, за 23-27 листопада на пункти збору з Київської губернії прибуло 22 162 новобранці [див.: Додатки К.1.1; Л.1.1; М.1.1; Н.1.1; П.1.1]. Підсумкових мобілізаційних даних щодо інших регіонів, на жаль, не виявлено. Відомо лише, що 23 листопада з Херсонщини прибуло 23, з Таврійщини (25 листопада) – 61 та Поділля (27 листопада) – 58 вояків [68, арк. 6, 22]. Ці результати не є остаточними, адже не зі всіх регіонів звітували навіть в разі наявності мобілізаційних органів. На зміну напівдобровільному рекрутському набору керівництво Директорії УНР оголосило 27 листопада загальну мобілізацію [див.: Додаток И.1.1]. До війська закликали козаків 1883–1898 р. н., які раніше служили у війську, і старшин до 43-х років. Для новобранців місцеві військові начальники мали негайно створити призовні комісії, куди вони були зобов'язані прибути у повному бойовому комплекті і харчами на 7 днів [475; 818, с. 72]. Діставши відповідне поповнення, командири нашвидкуруч доукомплектовували хлопцями полки і надсилали їх у бій, а 30–35-річних направляли в охоронні загони [92, арк. 27 зв.].

Тим, хто вчасно не з'явився на призивні пункти, давали другий шанс. Осіб, що проігнорували і це звернення, арештовували та віддавали військово-

польовому суду [266, арк. 223; 706]. 11 грудня низка газет опублікували закон із підписом отамана Петлюри, згідно з яким в разі невчасного прибуття до мобілізаційних пунктів збору, призовників належало карати як злочинців, котрі «зрадили свій народ і державу...» [489; 587; 693]. Як з'ясувалося, відведених 24 години для виконання військовозобов'язаними цього закону було замало, особливо, якщо врахувати, що через дестабілізацію країни погано працювало залізничне сполучення. Наприклад, житель м-ка Купина І. Круцкевич повідомляв 28 листопада Кам'янецькому повітовому військовому начальнику про неможливість своєчасного прибуття на медогляд через зупинку руху поїздів на станції «Вікторія» у Ярмолинцях [147, арк. 14].

Певна частка призовників, отримавши повістки, могли дістати відтермінування від військової служби, але прибути на призовні пункти були зобов'язані всі, навіть ті, хто свого часу отримав т. зв. «білі білети». Студенти не молодше 20 років примусово покидали університетські аудиторії та направлялися на військову службу [488]. За сімейних обставин від виконання військового обов'язку звільняли лише за «скрутного становища», але це не торкалося старшин і лікарів [525]. Щоб у цьому питанні не було зловживань, 28 грудня РНМ УНР ухвалила рішення про утворення міжвідомчої комісії, яка мала визначити, кого належало звільняти від призову [30, арк. 27 зв.].

Проблеми виникали із затримкою мобілізаційного оголошення, через що населення не інформувалося до часу налагодження роботи адміністративних структур. Траплялися поодинокі випадки, коли в деяких місцевостях наказ перехоплювали ворожі агенти, там набір взагалі не відбувався [149, арк. 22]. Через ці та інші причини лише 4 грудня мобілізацію оголосили на Херсонщині [607] і Вінничині [619; 643; 674], а Уманський повіткомісар Костенко призначив явку на збірний пункт упродовж 16-26-го грудня [570; 600; 601]. У Катеринославському повіті призов відбувався 20-22 грудня [578], у Сумському – 23-28-го [595], а у Полтавському – 13-15-го для рядового [39, арк. 56] і 18-19-го – для старшинського складу [638].

Здавалося, що рішучі дії військового керівництва посприяють більшій активності у формуванні дисциплінованих бойових частин. Спроби з боку Директорії опанувати потужну хвилю озброєного антигетьманського руху піддалися критиці авторитетних військовиків, які вважали, що без відповідного мобілізаційного апарату, матеріального забезпечення та старшинського складу [444, с. 478–479], армія перетвориться на масу неконтрольованих озброєних вояків, які своїми діями породжуватимуть у державі анархію [406, с. 616; 777, с. 420–421; 786, с. 206; 869, с. 75, 88]. Попри такі неоднозначні оцінки закон мав кульмінаційне значення, бо, по-перше, створював правову основу мобілізаційної політики, по-друге, як стало відомо невдовзі, завдяки його успішному виконанню можна було протидіяти новій загрозі – Червоній армії [868, с. 225]. Ужиті заходи були безпосередньою реакцією на гостру ситуацію, що склалася, але, як показав час, не були достатньо виваженими та далекоглядними.

Із Кам'янця-Подільського військовий начальник повідомляв, що призов 16-ти вікових категорій дасть більше 300 тис. осіб, яких неможливо озброїти. Через це було вирішено максимально заповнити штат полків на Поділлі, а решту відправити в охоронні загони [147, арк. 7–13]. Уже невдовзі відбулося засідання РНМ УНР, де постановили, що варто обмежитися призовом 10 вікових груп [702]. Ця звістка посіяла паніку в адміністративних органах і серед населення. Періодичні видання почали публікувати різну суперечливу інформацію. Одні зазначали, що Головний штаб армії відпускає мобілізованих віком від 31 до 35 років додому [466]. Інші писали, що призов козаків взагалі зупиняється, а старшинського складу – продовжується [490; 544]. Кам'янецький повітовий військовий начальник Соловейчук та його Катеринославський колега Павлюк навіть встигли надрукувати оголошення про призов тільки одних старшин [543; 544]. Щоб розрядити обстановку, губкомендант Херсонщини І. Луценко в телеграмі до С. Петлюри закликав зробити «спростування провокації» [5, арк. 107]. Про припинення мобілізації рядового складу стало відомо в середині 20-х чисел грудня з листа генерала П. Єрошевича повітовим начальникам Подільської губернії. Призов старшин і підстаршин продовжувався [23, арк. 136-

147]. Преса й далі повідомляла, що мобілізація чоловіків 1897–1898 р. н. відбувалася у звичайному режимі, а представників старших вікових категорій (у кожному регіоні різні) брали на облік і відпускали до особливого розпорядження [637; 639; 644].

У Лівобережній та Степовій Україні такий варіант призову практикували й раніше [311, с. 52]. Набирали вояків 1897–1898 р. н., старшин до 35 років, а добровольцям вікові межі не встановлювали. До лав армії також потрапляли студенти першого та другого курсів [561]. Вікові категорії визначали не тільки «зверху», а й матеріальними можливостями даного регіону, тому місця збору, де це було можливим, створювали на території повітів з діючими інтендантствами, наприклад, у Полтавській губернії – Миргородському, Хорольському, Констатиноградському, Кобеляцькому і Кременчуцькому та ін. повітах [39, арк. 56–56 зв.]. Призов тут відбувся за підтримки силових структур. Рекрутів направляли в кадрові полки та військові частини для заповнення штату. Перед тим, як відправитись у бій, вони мали пройти вишкіл. Добре організована робота дала непогані результати. Зокрема, у Костянтиноградському повіті до республіканського війська передбачалося мобілізувати 940 новобранців, натомість з'явилося біля 5 тис. осіб. Із Решетилівської волості прибуло 150 вояків, а з Лохвиці, де діяло чимало повстанських загонів, вдалося сформувати полк чисельністю 2 тис. бійців [843, с. 148]. У Кременчуку набрали 6-тисячний контингент [130, арк. 748], а за даними преси – 20-тисячний [468; 539]. Однак населення цього регіону не відразу стало на бік республіканської влади. 5 грудня з'їзд представників усіх волостей Полтавської губернії не виробив спільної думки щодо підтримки нового режиму в країні – «багаті [голосували] за гетьмана, а селяни за Петлюру» [130, арк. 748]. Тому з даної місцевості мобресурс для формування частин Дієвої армії УНР повністю використаний не був [137, арк. 6; 458; 655]. Іншими причинами цього явища, як стверджував полковник П. Болбочан, були слабка адміністративна влада, відсутній мобілізаційний апарат та погана матеріальна база. Усе це разом надто гальмувало призов чоловіків у краї [896, с. 108].

Ставка повідомила, що в Полтавській губернії до 18 грудня на мобілізаційних пунктах було зареєстровано 7875 козаків та 70 старшин [68, арк. 39]. Наведені дані суттєво відрізняються від вищезазначених, утім прояснити це питання дуже непросто. Ймовірно, попередня статистика (якщо не брати до уваги опубліковану у пресі) враховує чисельність усього контингенту, зокрема й того, що не пройшов огляд на придатність до військової служби.

На Харківщині матеріально-технічне становище, неякісно організоване залізничне сполучення для відправки військовиків та діяльність органів більшовицької влади, що поширювалася на низку територіально-адміністративних одиниць, не дозволи провести мобілізацію у повному обсязі [94, арк. 62], а набраних на початках 6100 вояків було замало, щоб захистити цю територію від нападу сильного ворога [858, с. 220].

Територію Мелітопольського повіту, станом на 29 грудня, ділили три армії: республіканська, денікінська та більшовицька. Як стверджував повітовий комендант Горячко, «багацько селян іде до війська, а немає чим озброїти й взяти нівідкіль» [78, арк. 60]. Не виключаємо, що частину їх могли переманити у ворожий табір.

Херсонщина виявила значну активність у встановленні нової влади. 11 грудня загін із 500 осіб під проводом Н. Григор'єва без бою зайняв м. Херсон. Губкомісар Г. Нянчур видав мобілізаційне розпорядження, але з його відставкою невдовзі вийшло нове оголошення, від його наступника, про набір чоловіків до республіканського війська за 15 віковими категоріями [48, арк. 3 зв.]. Місцева влада розуміла, що за короткий термін зробити це буде неможливо, по-перше, через невелику кількість озброєння для новобранців, по-друге, наступало більшовицьке військо. У такій ситуації вирішили набирати лише 20–23-річну молодь, а далі діяти за обставинами. Призов тривав до січня 1919 р. Невдовзі до Херсонського військового начальника з'явилося майже 2000 новобранців, частину з них направлено до отамана Н. Григор'єва, а інша група поповнила Єлисаветградський полк [48, арк. 4], який станом на 26 грудня складався із 900 козаків на чолі з полковником Гаркушею [174, арк. 139]. В Ананьївському повіті

мобілізували 300 вояків [174, арк. 138]. На заклик не відгукнулося 20 волостей на лівому березі Дніпра, де перебували білогвардійські загони. Українська преса загалом повідомляла про успішність призову в цьому регіоні [478; 532; 610; 658; 659; 683; 700]. Не вражаючий, у порівнянні з іншими губерніями, результат тут пояснюють дезорганізацією місцевої влади: практикувалося безліч мобілізаційних розпоряджень різних інституцій – отаманом Н. Григор'євим, губерніальним комендантом Херсонщини і Полтавської місцевої бригади, що суперечили одне одному [48, арк. 4].

Залучення мешканців Волині до збройної боротьби розпочалося після оголошення загальної мобілізації. Губернський комісар Ф. Сумневич швидко організував роботу призовного контингенту [457; 568], завдяки чому прибуття новобранців упродовж 7-10 грудня на півдні Волині відбулося успішно [545]. Результативну військову мобілізацію очікували також в інших частинах губернії. Загалом волиняни непогано відгукнулися на заклик нової влади і на середину грудня чисельність мобілізованих у різних повітах сумарно становила 8050 осіб [68, арк. 39]. До 30 грудня тут планували сформувати низку бойових частин, але виконання цих заходів затягнулося через позицію військового міністра УНР, який займався іншими питаннями армійського будівництва [70, арк. 62; 816, с. 167-168]. Зрозуміло, що такий порядок не сприяв повноцінному формуванню збройної опори країни.

Отже, процес наповнення українського війська упродовж двох тижнів від початку повстання досягнув значних результатів, особливо на Київщині. Із восьми повітів станом на 5 грудня надійшло 58 733 новобранці [див.: Додаток Р.1.1], з яких 21 425 (або 36,5%) відправили до Дієвої армії УНР, 6745 – залишалося у резерві, а решта перебували на місцях. На Поділлі за той самий час на пункти збору з'явилося 4568 осіб [68, арк. 26]. Блискавичні успіхи новоствореної армії стимулювали С. Петлюру особисто з'явитися 29 листопада у Василькові та привітати мобілізованих військовиків [130, арк. 717].

28 грудня в районі Білої Церкви, Фастова, Миронівки і ст. Мотовилівка запрацювали збірні пункти для мобілізованих осіб [130, арк. 683 зв.; 549; 701].

Спочатку наплив добровольців на Київщині був великим [467; 653], однак із настанням холодів він почав спадати [68, арк. 14; 130, арк. 644]. Пояснення цього очевидне: не маючи можливості забезпечити всіх мобілізованих зброєю та амуніцією [68, арк. 40], частину з них зараховували в резерв, де не один день доводилося проживати у холодних казармах, не доїдаючи [400, с. 274–275]. Довідавшись про це, майбутні бойові побратими намагалися уникнути подібної долі [858, с. 216]. Як згадував генерал-хорунжий Дієвої армії УНР П. Єрошевич, траплялися непоодинокі випадки, коли «мобілізовані поголодають трохи, та й підуть по домах, проклинаючи ту владу, яка їх призвала» [359, с. 25]. Більше щастило озброєним добровольцям, яких без перешкод направляли на фронт [284, с. 82; 347, с. 21].

Часто військові частини під загрозою розстрілу доправляли чоловіче населення у місця збору [130, арк. 625, 683 зв.], але організований у такий спосіб «бойовий елемент» був ненадійний і за кращої нагоди тікав із поля бою [130, арк. 704; 718, с. 44]. Вороже ставлення населення до діючої влади викликали особи, які називали себе розвідкою УНР і займалися незаконними реквізиціями [6, арк. 30; 130, арк. 646; 336, с. 21; 455; 694].

З-поміж усіх губерній найбільш результативно військову мобілізацію проведено в Київській. До вступу повстанців до столиці із її повітів республіканське військо поповнили 90 353 козаки і 653 старшини [68, арк. 39]. Отаману Зеленому вдалося сформувати Дніпровську дивізію чисельністю 20 тис. осіб [768, с. 199; 871, с. 116; 935, с. 38]. Однак більшість мобілізованих військовиків, які перебували в резерві, зрозумівши, що повстання досягне мети і без їхньої участі, всупереч військовій дисципліні, почали розходитися [354, с. 127; 836, с. 86], а окремі військові частини взагалі відмовлялися воювати [869, с. 77]. Різке зменшення чисельності особового складу ілюструє, зокрема, Окремий загін Січових стрільців, у якому станом на 21 грудня харчувалося 5827 військовиків [173, арк. 38]. Утім уже через 10 днів, коли Директорія керувала країною, цей стан зменшився майже на 34% і нараховував лише 3285 [173, арк. 50]. Ще однією причиною розпорошення мобілізованих вояків стала внутрішня дезорганізація

[869, с. 64–65]. Більшовицькі агітатори підбурювали вояків переходити на їх бік. Протидіючи цьому загрозливому явищу, 16 грудня Ставка наказала проводити контрзаходи і дискредитувати цих осіб [81, арк. 1]. Щоправда, наказ виконували не відразу, про що свідчить один із документів, уміщений у додатку [див.: Додаток С.1.1].

Інформбюро Дієвої армії УНР повідомляло, що у 40 повітових центрах України встановилася влада Директорії [929, с. 46]. На цьому ґрунті активізувалися нові органи в Подільській губернії. Низька результативність у перші два тижні повстання пояснювали, за твердженням губкомісара М. Куриленка, непоінформованістю населення. Проблема мала вирішитися незабаром [8, арк. 16]. Для активізації селянства військова влада задіяла наявні засоби масової інформації. Майже в кожному номері преси пояснювалося «Для чого потрібно було оголосити мобілізацію», її основну мету і доцільність у разі успішного захоплення Києва [484; 485; 665; 703; 704; 705].

Уже у першій декаді грудня відповідна робота посилилася в більшості подільських повітів [477; 611; 660; 801, с. 198; 842, с. 200]. Щодня військові начальники Проскурова [23, арк. 20–20 зв., 161–168, 172–175, 178, 180, 183–185, 189], Кам'янця-Подільського [23, арк. 10 зв.– 14, 70–72, 203–206, 210–215; 147, арк. 18; 183, арк. 7, 9; 669], Нової Ушиці [23, арк. 201–203, 246–255; 613], Вінниці [23, арк. 93–96, 99, 101, 197–198, 224], Могилева [23, арк. 135], Ольгополя [23, арк. 21–23, 35–40, 42–50, 55, 57, 65, 126–130], Літина [23, арк. 9–14, 75–77, 79, 150–155, 158, 160], Летичева [23, арк. 216–218] та Гайсина [23, арк. 85–88, 90–92, 244, 257–263] телеграфували губкомісару Г. Степурі про кількість новобранців, які з'явилися на призивних пунктах та відправлення їх до військових частин, матеріальне забезпечення поповнення. До 18 грудня в цьому регіоні вдалося мобілізувати 30 848 козаків та 535 старшин [68, арк. 39]. Попри досить таки втішний результат військовий набір продовжувався і після зазначеної дати. Хоча не все відбувалося за планом. 23 грудня, після засідання Ради Подільської організації Українського Національного Союзу, вирішено утриматися від оголошення чергового призову і розібратися з розподілом вже призваного

контингенту. Особливо це стосувалося мобілізованих 1897–1898 р. н. у Кам'янецькому, Ушицькому і Проскурівському повітах. Зрештою, за вирішення цього питання взявся губкомісар [7, арк. 25].

Невирішеною проблемою у процесі творення Дієвої армії УНР стало таке негативне явище, як дезертирство [718, с. 49]. Хоча влада і намагалася викоринити його, утікачів від виконання військового обов'язку все ж було багато. Через це Інформаційне бюро УНР 7 грудня видало наказ, яким вимагало від адміністративних органів у селах затримувати дезертирів, які поверталися додому без військових посвідчень. Таких осіб арештовували й у кращому випадку відправляли до їхніх частин [536; 695]. У містах збройна варта обходила всі місця відпочинку, перевіряючи документи і затримуючи втікачів із війська [538; 647]. Патріотично налаштовані селяни самостійно утворювали комітети, які виявляли, затримували і віддавали суду біглих призовників. Були випадки, коли жінки приводили на мобілізаційні пункти своїх чоловіків, які дорогою на фронт «забігали до дому», боячись щоб без них не була вирішена доля поміщицької землі [456]. Інколи, щоб призупинити розголос про дезертирство, преса применшувала його масштаби, бравурно повідомляючи про успішність призову і незначний спротив цій кампанії [546]. Підсумкових даних про масштаби дезертирства не виявлено.

Попри різні невирішені проблеми успіх мобілізації був очевидний. Із початку повстання і до захоплення Києва на мобілізаційних пунктах зареєструвалися 140 704 козаки та 1291 старшина. Однак до Дієвої армії УНР потрапило лише 61,1% цього контингенту [див.: Додаток Р.1.1], решта залишилася в резерві [68, арк. 39]. Досить дискусійним до сьогодні залишається питання щодо чисельності Дієвої армії УНР у грудні 1918 р. Чимало істориків та мемуаристів оцінюють її чисельність до 300 тис. осіб [342, с. 23; 367, с. 20; 388, с. 59; 714, с. 199; 893, с. 13]. Пропонують для наукового вжитку й інші дані, зокрема понад 100 тис. осіб [284, с. 72–73; 346, с. 256; 870, с. 18–19; 934, с. 77]. Воєначальник Червоної армії В. Антонов-Овсієнко інформував про те, що українські війська станом на 20 грудня нараховували усього 48 тис. осіб [281,

с. 554], що, на нашу думку, занижено. Для точного з'ясування цього питання бракує даних, зокрема про кількість новобранців, мобілізованих самими військовими частинами [720, с. 51; 868, с. 146]. Статистичні відомості, які зі збірних пунктів надходили у Генштаб, на жаль, неповні. Припускаємо, що після оволодіння столицею Дієва армія УНР не надто збільшилася, навпаки, відбувався процес часткової демобілізації. Схиляємося до думки, що загальна чисельність Дієвої армії УНР на той час становила понад 200 тис. осіб, а її бойовий стан становив не більше 50-60% зазначеної кількості, оскільки дуже бракувало матеріально-військового забезпечення. Зазначимо, що наявних сил було більш ніж достатньо, щоб вирішити долю повстання і дати відсіч більшовицькій Росії, проте Директорія УНР не зуміла зберегти увесь склад війська. Через це на початку 1919 р. Генштабу довелося готувати нову мобілізаційну кампанію.

Отже, організація збройних сил республіканського війська на початку повстання проти Гетьманщини була націлена на швидке доукомплектування вже існуючих військових частин шляхом мобілізації спочатку на Київщині, а потім і в інших регіонах. Від часткової мобілізації військове керівництво перейшло до загальної, не врахувавши недостатньої готовності адміністративних структур в умовах спалаху громадянського конфлікту до оперативної кампанії та належної організації і забезпечення мобілізованих. Не все було продумано і на вищому рівні. Бойові частини вимушено займалися мобілізаційною функцією, тому контроль за цим процесом чимраз зменшувався. Поповнюючись добровольцями, основна ставка все ж була зроблена на примусовий принцип комплектування особового складу республіканського війська, що забезпечило найбільший ефект і перемогу повстання. Раціонально розпорядитися великим мобілізованим контингентом влада не зуміла через відсутність перш за все необхідного матеріального забезпечення як важливої складової програми військового будівництва. Не було враховано небажання частини чоловіків йти до війська, погіршення міжнародного становища країни, що незабаром далось взнаки. Не вдалося подолати і проблему дезертирства.

Зазначений аспект дисертації висвітлено у нашій науковій публікації [804].

3.3. Проведення мобілізацій до Дієвої армії УНР і об'єднаного республіканського війська та їх вплив на зміцнення у 1919 році збройних сил

Військове будівництво Дієвої армії УНР, започатковане наприкінці 1918-го, уже на початку наступного року набрало прискореного темпу. Зупинитись на досягнутому – означало програти у війні, яку розпочала радянська Росія. Концепція і масштаби творення боєздатного українського війська залежали від військової та політичної еліт молодого держави. Ураховувався також попередній досвід, набутий під час антигетьманського повстання.

Неспроможність упоратися з великою кількістю мобілізованих спонукало Директорію УНР вдатися до кардинальних рішень. 1 січня 1919 р. Головний отаман видав наказ про звільнення з Дієвої армії УНР осіб старших 25 років. Офіційна версія інтерпретувала цей крок «гарними наслідками» призову [94, арк. 49; 181, арк. 36; 605]. Демобілізовані, ставши на облік у своїх повітах, за першої потреби зобов'язувалися повернутися до своїх частин [266, арк. 229; 362, с. 54; 759, с. 115]. Ті, хто не бажав покидати армійські ряди, залишалися служити в охоронних загонах [480; 481; 482; 526; 580; 596]. На Київщині командир Осадного корпусу полковник Є. Коновалець узагалі заборонив усі подальші формування під загрозою військово-польового суду [181, арк. 35; 605].

На початку 1919 р. залишилися невирішеними безліч організаційних питань стосовно майбутніх військових мобілізацій [82, арк. 3], тому вже 13 січня на черговому засіданні РНМ прийнято новий закон щодо призову новобранців, який розвивав засади подібного акта від 27 грудня 1918 р. [29, арк. 50; 283, с. 430; 742, с. 128]. Того ж дня Голова Директорії В. Винниченко затвердив закон: «Про заклик військових до дійсної служби» [див.: Додаток Ф.1.1], відповідно до якого до української армії призивалися підстаршини та козаки 1893–1898 р. н., що раніше служили у війську. Насамперед цей документ відіграв роль своєрідного «юридичного» путівника для місцевого керівництва у виданні мобілізаційних оголошень упродовж року.

Збір новобранців, за окремим наказом від 25 лютого, призначили на 6-10 березня. Щоправда, згаданий документ містив певну новацію. Відтепер до військової служби набирали чоловіків 1885–1887 р. н. [Див.: Додаток Г.1.2].

Забезпечити порядок у справі призову та надання відтермінувань від виконання військового обов'язку мала мобкомісія [65, арк. 9; 106, арк. 3, 14; 199, арк. 21; 495; 555; 634; 664; 666], створена при Головній управі Генштабу, починаючи з 22 січня під головуванням отамана Янушівського [див.: Додаток Ю.1.1]. Їй підпорядковувалися корпусні мобкомісії [147, арк. 37; 248, арк. 95; 491; 534; 567]. За їхнім рішенням упродовж січня–травня 1919 р. відтермінування отримали близько 52 тис. осіб [928, с. 81].

Військове керівництво країни прагнуло зробити армію регулярною, про що свідчить поділ військ на групи та фронти [46, арк. 1, 3; 86, арк. 5 зв.–7]. Однак для реалізації нової структури не вистачало достатньої кількості старшинського складу, якому належало забезпечити високі бойові якості новостворених частин. У зв'язку з цим 18 січня чинності набрав закон про мобілізацію старшин до 43-х та підстаршин до 25 років у тих місцевостях, де раніше вона не проводилася [див.: Додаток Х.1.1]. Явку призначили на 22 січня [563; 578]. До послуг юнаків, які прагнули отримати старшинські звання, були військові юнацькі школи [50, арк. 18; 189, арк. 17; 503; 504; 505; 506; 794, с. 270].

Результат цієї кампанії виявився не очікувано низьким, зокрема до Могилівського військового начальника В. Гудими не з'явилася жодна особа [246, арк. 4]. Поширеною практикою стало оформлення представників зазначеної категорії в органи держуправління. Після отримання повісток чимало старшин намагалося влаштуватися на державні посади, щоб уникнути військової служби [527]. Усе ж, певна частина сумлінно виконувала свій обов'язок, наприклад, до 58-го дієвого полку отамана Орлика за місяць вступило 92 старшини [див.: Додаток Д.1.2]. Про низьку кількість старшинського складу звітували Кам'янецький повітначальник Воложаніков і т. в. о. командира 61-го Гайсинського полку Зубрицький [89, арк. 15]. В Острозі, за повідомленням преси, мобілізація старшин «пройшла гарно» [473], що, скоріш за все, не відповідало

реальному стану. Не діставши належного поповнення, 14 лютого було оголошено набір підстаршин віком до 40 років [див.: Додаток Б.1.2], а 17-го – «старшин та військових урядовців-учителів» до 43 років [див.: Додаток В.1.2]. Призов одних відбувався з 20 лютого по 1 березня, інших – з 22 лютого по 2 березня [108, арк. 5, 11; 266, арк. 113–113 зв.; 686]. Очевидно, отримані результати були нижче очікуваних, бо вже 6 березня вийшов новий наказ Головної управи, за яким термін призову продовжили до 15–18-х чисел. Він стосувався усіх учителів до 43-х років, незалежно від рангу [див.: Додаток П.1.3].

Додатковим джерелом поповнення особового складу Дієвої армії УНР мали стати добровольці. 18 січня РНМ УНР ухвалила постанову «Про прийом в Дієву армію Української Народної Республіки охотників» [див.: Додаток Ц.1.1]. Щоб забезпечити їх належну організацію, підготували спеціальну «Інструкцію...» [див.: Додаток Ш.1.1] та правила розподілу їх у війську [див.: Додаток Щ.1.1]. Щоб стимулювати чоловіків до військової служби, обіцяли виплачувати відповідну платню [88, арк. 26–26 зв.; 184, арк. 4–4 зв.] і закріпити за ними додаткові земельні наділи [502; 794, с. 272; 927, с. 61]. Проте обіцянки не завжди збігалися з реальністю [93, арк. 2–2 зв.]. Даних, які б засвідчили активність добровольців у цій кампанії, обмаль. Відомо, що інтерес до служби виявила незначна кількість необстріляної молоді [415, с. 21]. Також були спроби «отаманчиків» переманити до своїх частин вояків за високу і стабільну плату [133, арк. 10, 24; 248, арк. 107; 267, арк. 13; 929, с. 52].

Поразки на полі бою від Червоної армії та зменшення чисельності збройних сил УНР підштовхнули військове керівництво вдатися до прискорених дій у комплектації особового складу збройних сил. Облік призовників 1899 р. н., які мали наповнити військові частини, розпочався ще наприкінці 1918 р. [87, арк. 7–7 зв.]. Утім швидко мобілізувати новобранців через технічні причини не було можливості. [248, арк. 89, 102; 501]. Тому, за рішенням РНМ УНР від 4 січня, набір 20-річної молоді відтермінували на 10 лютого – початок березня по всіх місцевостях України [40, арк. 2–2зв.; 42, арк. 45 зв.; 65, арк. 8; 575; 603; 709, с. 149], окрім Херсонщини, де він стартував аж 20-го лютого [106, арк. 2].

Офіційно закон «Про поповнення армії та фльоти Української Народної Республіки» було затверджено 26 січня [див.: Додаток Я.1.1], а вікові межі розширили до 35 років [248, арк. 189].

Із набуттям чинності юридичного акту відбулися позитивні зрушення в організації армії. За наказом військового міністра О. Грекова від 4 лютого, штаби кадрових корпусів брали всю відповідальність за проведення мобілізації [див.: Додаток А.1.2], а телеграмою начальника ГУГШ В. Бронського скасовувалися повноваження повітначальників і керівників місцевих громад, які раніше виконували цю роль [175, арк. 8; 181, арк. 13–13 зв.]. Останніх тимчасово призначали на посади голів «мобілізаційних учотно-прививних відділів» [42, арк. 127]. Проводилася також кваліфікація старшин для навчання новобранців [11, арк. 5]. Загалом робили спроби для організації якісного мобілізаційного процесу [77, арк. 415; 90, арк. 65 зв.; 115, арк. 212–213; 248, арк. 46; 249, арк. 180; 266, арк. 112; 267, арк. 3,12; 405, с. 27; 688].

Було чітко розмежовано, яку кількість новобранців (загалом розраховували на 87 091) мали дати 4 губернії [див.: Додаток Е.1.2], непідконтрольні Червоній армії. Однак мобструктури не скрізь виконували свої обов'язки, наприклад, Балтська та Могилівська повітові управи вже під час призову повідомили, що в змозі розташувати близько 60% усіх мобілізованих [118, арк. 64–64 зв.; 132, арк. 238; 150, арк. 2; 185, арк. 27; 345, с. 78; 387, с. 91]. Не налагоджений зв'язок між волостями та відсутність координаційних рішень у відправці новоприбулих вояків до корпусів, приречувало їх на невизначений термін перебування у казармах. За цей час військовик нерідко переосмислював власний вибір табору, що не завжди було на користь Дієвої армії УНР [73, арк. 276; 718, с. 54]. Погане залізничне сполучення затримувало вагони з мобілізованими на півшляху [88, арк. 53, 57–58, 68]. Украй болоче відбивалася на призові в зимову пору відсутність матеріального забезпечення, наприклад, козаки 2-го залізнично-технічного полку написали колективну заяву до військового керівництва, вказавши реальну картину свого матеріального стану за час усієї служби, спростовуючи усі раніші популістські обіцянки влади [66, арк. 4–4 зв.].

Розчарування підштовхували до дезертирства з поля бою [132, арк. 296; 266, арк. 215; 927, с. 97].

Отаман В. Тютюнник різко висловився щодо самого призову за законом від 26 лютого, зауваживши начальнику ГУГШ В. Бронському про його несвоєчасність. На його думку, мобілізаційна кампанія відбувається з ініціативи і на власний розсуд лише командирів військових частин [78, арк. 381]. Не отримавши бажаних результатів, деякі частини намагалися здійснити мобілізацію силовими методами, проте зустріли опір місцевого населення [131, арк. 398; 935, с. 100]. Траплялося, що набраний чоловічий контингент передавали сусіднім дивізіям [718, с. 54]. Такі дії не сприяли авторитету конкретних військових структур. Окрім того, були наслідки і поразок: українське військо стало гостро відчувати нестачу резерву [390, с. 100; 410, с. 15]. 27 лютого отаман Добрянський доповідав у штаб, що, не отримавши відповідного поповнення, буде змушений «припинити наступ» [169, арк. 9].

Відступаючи та змінюючи місце розташування, Директорія та уряд спромоглися лише продовжити законотворчу діяльність. Новий склад РНМ, заслухавши доклад міністра військових справ О. Шаповала про стан збройних сил [29, арк. 97], 22 лютого ухвалив закон «Про виконання військової повинності народжених в 1900 році, що мають освіту» (його затверджено 24 лютого) [див.: Додаток Ж.1.2]. Мобілізація поширювалася на всю територію Наддніпрянщини, за винятком територій, зайнятих Червоною армією, і мала проводитися неповних два тижні – з 5 по 15 березня [50, арк. 42 зв.; 94, арк. 59; 146, арк. 5; 558].

Позитивним у тій обстановці було те, що чимало чоловіків, не бажаючи допустити до влади більшовиків, дотримувалися мобілізаційних закликів. Прикладом можуть слугувати новобранці Волині, їх було 30% [79, арк. 224] та, частково, Поділля. Так, 9-й піхотний Вінницький полк за місяць збільшився на 221 вояка [182, арк. 2–19]. У Кам'янці-Подільському із передбачуваних 2000 на пункт збору з'явилося 1348 осіб, щоправда, здатних нести військову службу виявилось лише 746 [23, арк. 22–23; 131, арк. 390–394]. Загалом від січня до березня чисельність Дієвої армії УНР значно скоротилася. Польський історик

Є. Сьліпец припускає, що на початку 1919 р. військо Директорії нараховувало 100 тис. [919, с. 59]. За два наступні місяці, втративши Лівобережжя і потерпаючи від дезертирства, навіть попри постійні мобілізації, її чисельність на початок березня не перевищувала 30,5 тис. багнетів і 750 шабель [836, с. 91].

Досить складно з'ясувати результативність мобілізаційних кампаній станом на березень 1919 р. Статистика наповнення військ особовим складом за кожним із зазначених законів не велася. У віднайдених телеграфних повідомленнях, зазвичай, не акцентували на вікових характеристиках призовників (за ними можна було б зробити відповідний розподіл мобілізованих). Вказували лише на кількість осіб, які поповнили військо УНР, наприклад, в зоні Північного фронту мобілізація загалом відбувалася успішно [85, арк. 21–23; 496]. Із 1 по 18 березня до м-ка Олександрія Рівненського повіту з'явилося 148 новобранців [89, арк. 36], у Сарнах – 126 підстаршин та 569 козаків [89, арк. 43–44, 46]. Позитивна тенденція спостерігалася тут до кінця місяця [87, арк. 18; 88, арк. 89, 92; 170, арк. 21 зв.–23; 612; 794, с. 273]. Із Поділля та Київщини повідомляли про менші результати [72, арк. 168 зв.; 79, арк. 246; 197, арк. 5; 276, с. 136; 419, с. 19; 661]. Ймовірно мобілізація старшин не була успішною, адже 20 березня Міністерство військових справ, яке керувало призовом [див.: Додаток И.1.2], видало наказ про мобілізацію усіх старшин, які не з'явилися на службу раніше.

Не сприяла успіху мобілізації втрата значної території, що відчутно зменшило використання людських ресурсів. Окрім того, частина повітів, підвладних УНР, стала прифронтовою смугою або ареною бойових дій. Це призводило подекуди до повної або часткової руйнації адміністративного апарату і дуже ускладнювало роботу мобілізаційних органів [76, арк. 213; 80, арк. 75].

Наприкінці березня сили Дієвої армії УНР концентрувалися на території Волині, яка протягом місяця стала мобілізаційним тереном для бойових частин [42, арк. 86]. Траплялося, що не отримавши розпоряджень від вищого командування, воєначальники самостійно оголошували набір. Наприклад, так вчинив отаман В. Оскілко: 20 березня він видав наказ про мобілізацію молоді 1899–1900 р. н. [див.: Додаток К.1.2], козаків резерву 1885–1887 р. н., підстаршин

до 40-а та старшин до 43-х років [170, арк. 97–98; 618]. Виконати його виявилось непростим: селяни побоювалися, що більшовики повернуться [72, арк. 177; 687], тому вагалися: вступати до української армії чи дезертирувати з частин у разі примушування силою [86, арк. 31; 197, арк. 43; 266, арк. 95]. У результаті цього за три дні, з 2 по 4 квітня, тільки до 61-го Гайсинського полку отамана Волинця прибуло 1722 козаки [88, арк. 96, 98; 89, арк. 49–50].

Переїхавши в Рівне 31 березня, командування Дієвою армією УНР через два дні оголосило мобілізацію раніш звільнених чоловіків 1888–1890 р. н. і тих, хто ще не отримував повістки [див.: Додаток Л.1.2]. Для її проведення виділили 5 днів, починаючи з 5 квітня [188, арк. 21–21 зв.; 592; 614; 642]. У зв'язку з тим, що кампанія стосувалася динамічної прифронтової зони, Міністерство військових справ видало інструкцію для координації мобілізаційної праці різних структур [див.: Додаток М.1.2].

Ще не встигли до кінця виконати зазначений наказ, як 7 квітня оголосили одразу два нових [див.: Додатки Н.1.2; П.1.2] – про мобілізацію новобранців 1899 р. н., які мали відтермінування з січня, та достроковий призов 19-річної молоді. Згідно з першим документом для належної організації мобілізаційних кампаній на Волині створили два потужні збірні пункти, за роботу яких відповідали отамани О. Осецький та В. Оскілко. Із незахопленої частини Поділля новобранців направляли до корпусу Січових стрільців [92, арк. 44–44 зв.]. Стосовно другого наказу, то дату збору чоловіків не вказували – очікували зручного часу.

Результативність квітневих локальних мобілізацій виявилася незначною [718, с. 90]. За повідомленням уповноваженого від Міністерства військових справ І. Гордієнка, причинами низької активності на Поділлі стали відсутність кваліфікованих мобілізаційних комісій. Були й факти отримання хабарів за відмітку у військовому білеті новобранця «непридатний», халатне ставлення до виконання своїх обов'язків [19, арк. 6–7]. Волиняни, спостерігаючи за перебігом воєнних дій, у багатьох випадках не вірили в успіх українського війська, прагнули уникнути участі у збройному протистоянні та вижити за принципом «моя хата

скраю», хоча частково і реагували на заклики влади УНР [145, арк. 81, 112, 122; 648; 649; 650; 657; 690; 927, с. 91]. На цьому позначалося, за А. Крезубом, й те, що у квітні С. Петлюра роздавав мільйони коштів для формування армії [379, с. 54–55], а вони досить часто опинялися в руках різних псевдоотаманів, які лише шкодили чисельному наповненню війська і підривали авторитет української влади [494].

2 травня новий командувач Північною групою військ отаман В. Желіховський розпорядився видати наказ, яким, відповідно до телеграми начальника ГУГШ, оголошувалася мобілізація в Острозькому, Ізяславському та Новоград-Волинському повітах. До війська закликали чоловіків 1885–1898 р. н., котрі до цих пір не з'являлися по мобілізації, і козаків 1891–1892 р. н., які мали бажання служити в Дієвій армії УНР [див.: Додаток Р.1.2]. Під час цієї кампанії посилювалося дезертирство, адже військові частини щоразу примусово набирали всіх, хто ще залишився у краю [197, арк. 64]. Виловлювати утікачів в умовах фронтового життя було дуже складно [138, арк. 39], і, за деяким винятком, вони спокійно направлялися додому або йшли служити до Червоної армії, яка в цей час вела активну мобілізаційну кампанію по всій Україні [72, арк. 203; 197, арк. 38 зв., 58, 60].

Наприкінці травня Дієва армія УНР була за крок до краху. Її стійка, національно свідома складова виявляла готовість боротися за свої ідеали до кінця і дуже потребувала підтримки живою силою. За відсутності адміністративної влади Головна управа військ УНР 20 травня видала наказ [див.: Додаток С.1.2], згідно з яким при наявних військових частинах утворилося «Управління Рухомого Військового Начальника». Його завдання полягало у проведенні примусової мобілізації згідно із затвердженою інструкцією у прифронтовій смузі за раніше виданими законами [див.: Додаток Т.1.2]. Відбулися зміни й у відтермінуванні мобілізації держслужбовців [див.: Додаток Р.1.3]. Окрім того, запровадили політичний нагляд за діями командирів частин через державний інспекторат [802, с. 100; 831, с. 175; 881, с. 134; 928, с. 96]. На нього також покладалася важлива місія в забезпеченні результативності мобілізаційних кампаній, яку виконували на

задовільному рівні протягом усього часу [19, арк. 7–9; 139, арк. 10; 140, арк. 5; 141, арк. 28; 142, арк. 26; 144, арк. 3, 11].

Після визволення Кам'янця-Подільського військові частини, за відсутності держапарату, самостійно приступили до поповнення особового складу. Про це свідчить видана 7 червня відозва Г. Сиротенка до населення добровільно вступати до війська [104, арк. 10 зв.; 267, арк. 15; 271, арк. 38; 429, с. 91]. Кращого результату в мобілізації досягали там, де селянство найбільше відчуло на собі більшовицький та польський гніт [198, арк. 7, 11; 464; 656]. Загалом на початку червня Дієва армія УНР нараховувала 30 тис. харчового і тільки 9 тис. бойового складу [775, с. 169].

Щоб відновити механізм військового призову, Головна команда війська 9 червня оголосила мобілізаційний наказ, під який підлягали чоловіки 1896–1898 р. н., підстаршини до 35-ти, та старшини до 40-ка років [див.: Додаток У.1.2]. Через те, що місцевий мобілізаційний апарат не було створено, його обов'язки покладалися на дієві військові групи і дивізії у місцевостях, найближчих до їх розташування [138, арк. 37–37 зв.; 383, с. 14; 562; 608]. Призов мав завершитися за 7 днів із дня його оповіщення [188, арк. 34; 202, арк. 139].

Інтереси військового будівництва вимагали, щоб усі зусилля були спрямовані на проведення мобкампанії. Натомість командири частин, за відсутності зброї й амуніції [202, арк. 235; 929, с. 145], могли провести обмежений набір лише 21-річних призовників [74, арк. 269–271]. Така ситуація загрожувала зриву усієї мобілізації.

Наприкінці другої декади червня ситуація стабілізувалася. Із Кам'янецького повіту збройні сили УНР отримали близько 1000 осіб [72, арк. 149–150; 75, арк. 261], але через фізичний примус, який застосовували військовики до новобранців, більшість з них дезертирувала дорогою зі збірних пунктів до військових частин [15, арк. 8; 75, арк. 69].

21 червня оприлюднено наказ військового міністра Г. Сиротенка, за яким з наступного дня розпочинався призов чоловіків 1889–1898 р. н., підстаршин до 35-ти та старшин до 40-ка років [див.: Додаток Ф.1.2]. Для аналізу накопиченого

упродовж двох тижнів досвіду мобілізаційної кампанії 23 червня Кам'янецький повіткомісар Я. Огородник скликав нараду державних чинів, де вирішили практикувати й надалі примусовий метод набору новобранців [10, арк. 46; 13, арк. 28, 42; 911, с. 74]. Через декілька днів його почали активно застосовувати на Кам'янеччині та Проскурівщині [13, арк. 42; 146, арк. 33-34, 39; 267, арк. 32-32 зв., 35; 565], що посилювало незадоволення населення і спричиняло збройні сутички з військовими загонами [141, арк. 46; 202, арк. 236; 739, с. 221; 833, с. 366]. Масовості набуло дезертирство новобранців [11, арк. 116; 122, арк. 20; 139, арк. 5; 141, арк. 29; 367, с. 102], а також самокалічення призовників, за яке тоді суворо карали [див.: Додаток Х.1.2].

Попри деструктивні явища в тилу мобілізацію таки вдалося провести до початку липня на більш-менш задовільному рівні. У Кам'янецькому, Проскурівському, Ушицькому та Могилівському повітах збірні пункти тоді прийняли 6817 козаків, 29 старшин і 240 підстаршин, проте з них поповнили ряди Дієвої армії УНР тільки 76,4% [13, арк. 14–16, 18–20, 29–30, 35, 37, 46–49, 98; 98, арк. 1; 116, арк. 32; 126, арк. 115; 250, арк. 23; 307, с. 216; 548; 649; 650].

Міністерство військових справ намагалося уникати раніше допущених прорахунків у мобілізаціях, про які неодноразово інформували інструктори військових частин [1, арк. 1–1 зв.; 11, арк. 86; 13, арк. 32; 115, арк. 185–186]. Тому Г. Сиротенко, намагаючись посилити інформаційний вплив на населення, запропонував утворити при управліннях повіткомісарів постійно діючі кадри агітаторів-інформаторів [13, арк. 174; 109, арк. 2–2 зв.; 111, арк. 24; 112, арк. 51; 802, с. 103, 112; 806, с. 97]. Часто вони знаходили підтримку у громадян і закладали основу для успіху наступних кампаній, хоча загалом тоді домінувало негативне ставлення до військової служби [13, арк. 166; 112, арк. 35; 142, арк. 20; 535; 684; 802, с. 112; 937, с. 137].

Поступово впорядковувалися структури комплектування армії. 27 червня РНМ УНР прийнято тимчасовий закон про утворення 3-х мобілізаційних комісій у Кам'янецькому повіті для відбору призовників (його затверджено 4 липня) [див.: Додаток Ц.1.2], які мали послуговуватися спеціальною інструкцією [див.:

Додаток Ш.1.2]. Дві комісії розпочали роботу 12 липня, а третя очікувала повного визволення закріпленої за нею території [див.: Додаток Щ.1.2]. За цих умов оперативне надходження мобілізаційного поповнення було меншим від потреби. З метою виправлення становища на краще, вирішили доукомплектувати комісії збройними загонами, щоб примусово мобілізувати ухилинтів [117, арк. 4, 14]. Окрім того, належало активізувати роботу місцевих комісарів, які через відсутність оплати праці недобросовісно виконували свої обов'язки [див.: Додаток С.1.3], але завдання так і не було вирішено, принаймні до осені 1919 р. [110, арк. 7, 50; 112, арк. 29].

З огляду на нестачу старшинського складу, 25 червня Міністерство військових справ розпорядилося звільнити старшин із державних посад [див.: Додаток Ю.1.2] і направити їх до військових начальників [13, арк. 143; 42, арк. 182 зв.; 125, арк. 8; 609]. До 15 липня їхній список мав бути поданий Штабу Дієвої армії УНР з наступним розподілом по військових частинах [12, арк. 42; 19, арк. 134; 82, арк. 64; 267, арк. 9; 664]. У такий спосіб намагалися зменшити кількість тих старшин, які уникали служби в армії [див.: Додаток Я.1.2]. Окремим наказом вимагали взяти на облік протягом 11-13 липня усіх чоловіків 17-45 років, які уникали попередніх мобілізацій [див.: Додаток А.1.3]. Із початку дії цих розпорядчих актів мобкомісія отримала десятки прохань про звільнення від служби, які необхідно було розглянути [13, арк. 11; 141, арк. 6, 13, 16, 22, 41–46; 146, арк. 55; 147, арк. 122–134]. Вони об'єктивно зменшували статистику зарахованих на службу, що не додавало оптимізму воєначальникам.

20 липня Подільський губкомісар М. Куриленко в надісланому звіті до адміністративного департаменту МВС зробив невтішний висновок, що справу поповнення особового складу Дієвої армії УНР «як по мобілізації, так і по заклику новобранців, можна рахувати програною». Причини цього він бачив у: 1) відсутності сталого плану організації прийому мобілізованих на призовних дільницях; 2) практиці примусового набору чоловіків; 3) погіршенні становища на фронтах [116, арк. 78; 313, с. 225]. Справді, упущень у мобілізаційній системі, починаючи від вищого військового командування та закінчуючи

адміністративними установами, було чимало, а неналагодженість роботи тилу викликала бурхливу реакцію невдоволення у всіх ланках армійських структур [17, арк. 1–2; 91, арк. 3, 43–47; 802, с. 103]. Зміни на краще відбулися після перебазування на Поділля ГА та її успішних дій проти ворога спільно з Дієвою армією УНР [11, арк. 79].

4 серпня Директорія затвердила закон, згідно з яким до війська мали мобілізувати новобранців 1899 р. н., які через різні причини не виконували військовий обов'язок перед УНР за законом 26 січня або перебували у відпустці [248, арк. 340; 267, арк. 40–40 зв.]. Для їхнього оформлення на службу в різних повітах Подільської і Волинської губерній були встановлені окремі дати. Окрім того, вікові межі новобранців залежали від наявності у повіткомісара призовних списків [910, с. 21]. Так, в Ольгопільському повіті мобілізацію було оголошено 8 серпня [141, арк. 40], Могилівському – 15-го [112, арк. 5; 248, арк. 7-б; 472], Брацлавському – 18-го [13, арк. 207 зв.; 148, арк. 3], Ямпільському і Старокостянтинівському – 23-го [92, арк. 38 зв.], Летичівському, Літинському і Вінницькому – з 26-го по 1 вересня, Уманському – 27-го [225, арк. 7; 598] та Гайсинському трьома етапами – 7, 17 та 22 вересня [13, арк. 208].

Серпневу мобкампанію можна вважати найуспішнішою за весь рік, наприклад, із 11 повітів Поділля на збірні пункти з'явилося 13 505 юнаків [див.: Додаток Б.1.3]. Окрім того, ще 3317 козаків поповнили військо до середини вересня, хоча не відомо, до яких вікових категорій вони належали [19, арк. 13]. Попри такі позитивні результати країна не мала можливості всіх забезпечити бойовим спорядженням. Невикористаний мобресурс досить часто опинявся в руках противника. Тільки в липні до Червоної армії з українських територій додалося 155 тис. осіб, чимало з них були добровольцями [865, с. 362]. У вересні на півночі України більшовики зуміли мобілізувати ще 37 тис. чоловіків віком від 18 до 37 років [928, с. 84].

7 серпня на засіданні представників партії УСДРП та членів дипломатичних місій у готелі «Пупп» (Чехословаччина) Р. Смаль-Стоцький повідомив присутніх, що станом на серпень Дієва армія УНР нараховувала близько 25 тис. вояків, у

бойових рядах – лише 16 тис. Натомість ГА у харчовому складі мала біля 80 тис., а бойовому – 37 тис. [106, арк. 105; 226, арк. 2]. Приблизно такими даними про Дієву армію УНР оперують історики Я. Тинченко [875, с. 76] та М. Ковальчук [775, с. 169]. Порівняймо: чисельність Денікінської армії сягала тоді 120 тис. осіб [76, арк. 105].

Усвідомлюючи, що сили ворога переважають українське військо, Голова Директорії 28 серпня затвердив новий закон про мобілізацію чоловіків 1896–1898 р. н. з усіх повітів, підконтрольних УНР. Головна управа з військової повинності збільшила вікові межі цього призову, змінивши нижню межу на 1889 рік [див.: Додаток В.1.3]. Із 1 вересня мобкомісії мали також перевіряти усіх чоловіків, які раніше були визнані непридатними до військової служби [див.: Додатки Г.1.3; Д.1.3].

Виконання цього закону відбувалося загалом результативно. Із п'яти нещодавно звільнених повітів Поділля на збірні пункти з'явилося 309 старшин, 3 підстаршини, 5 933 козаки та 245 невишколених новобранців [13, арк. 198, 201, 203, 238; 16, арк. 1–3]. Інші повіти займалися відновленням знищених більшовиками призовних списків, що було використано у наступній мобілізаційній кампанії [13, арк. 208; 541]. Загалом із початку червня до 28 вересня до українського війська було мобілізовано 846 старшин, 4 369 підстаршин, 42 389 вояків та 6063 новобранці [див.: Додаток Е.1.3]. Харчовий стан армії на 1 жовтня нараховував 62 550 осіб [226, арк. 19], з них у бойових рядах значилося 2990 старшин, 4605 підстаршин та 29 549 козаків [226, арк. 18]. Повністю зібрану військову силу було важко використати, оскільки прогресував тиф, який станом до 20 вересня вразив 15 тис. захисників [802, с. 107]. Низький рівень забезпечення війська спонукав багатьох мобілізованих до дезертирства [452; 483; 772, с. 343; 775, с. 172; 794, с. 307]. 13 вересня у Кам'янці-Подільському відбулася нарада, де обговорили питання недоліків минулих мобілізацій, які треба було врахувати у майбутньому [13, арк. 222]. Як показав час, ухвалені рішення не були взяті до уваги, хоча ситуація на фронтах тільки погіршилася.

Із наступом Денікінської армії Міністерство військових справ 27 вересня оголосило нову мобілізаційну кампанію чоловіків 1889–1898 р. н. [див.: Додаток Ж.1.3]. Окрім Дієвої армії УНР, особовий склад поповнювала і ГА. Спеціальним наказом від 29 вересня їй надали право проводити набір чоловіків української та єврейської національностей 1889–1899 р. н. [160, арк. 9–12 зв.; 163, арк. 37; 497]. 20-річних юнаків відправляли до корпусного вишколу [164, арк. 3 зв.; 757, с. 199; 931, с. 129]. Для поповнення особового складу I-му корпусу виділили Бердичівський і Літинський повіти [165, арк. 4], II-му – міста Житомир, Новоград-Волинський і Проскурів, III-му дісталася Вінниця і Липовець (набирали лише хлопців 1899 р. н.) [163, арк. 95]. Мобілізаційний район Корпусу січових стрільців охоплював повіти Ізяславський і Старокостянтинівський, а команди Етапу Галицької Армії – Летичівський [160, арк. 5–6; 161, арк. 41; 167, арк. 85–85 зв.]. У прифронтовій смузі мобілізацію проводили обидві українські армії [114, арк. 17 зв.–18; 160, арк. 5; 163, арк. 6, 37].

Процес поповнення військ людським ресурсом відбувався і в жовтні, коли ситуація на фронтах ускладнювалася. Мобілізаційний відділ повідомляв, що за 3–17 жовтня [див.: Додатки И.1.3; Л.1.3] збірні пункти загалом прийняли 7055 козаків, 281 підстаршину та 43 старшини, які направлялися до обох армій [див.: Додаток К.1.3]. Непоганий результат отримали зокрема в Ушицькому повіті, де протягом 7 серпня – 11 жовтня військо поповнилося 5972 новобранцями [114, арк. 10; 276, с. 162]. Інші повіти не демонстрували такої активності. Навіть якщо збірні пункти й приймали чималу кількість новобранців (наприклад, Старокостянтинівський і Житомирський повіти), то понад 50% мобілізованих комісії визнавали непридатними до несення військової служби [276, с. 24, 31, 46–47, 144]. Причина цього явища полягала в частому медогляді тих чоловіків, які ще раніше отримали «білий» квиток.

Повністю використати поповнення до українських армій не вдалося через посилення дезертирства. Ухилення від призову в той час набрало колосальних масштабів [9, арк. 101; 117, арк. 88 зв.; 537; 774, с. 41], хоча цьому намагалися протидіяти спеціально створені піхотні караульні півсотні [див.: Додаток Т.1.3].

Наприклад, із прийнятих у Літині 6 тис. осіб військо отримало лише тисячу, решта тікала при транспортуванні до військових частин [165, арк. 3]. За провал мобілізації ще 2 жовтня було звільнено з посади начальника Генштабу О. Шайбле, хоча його наступник С. Дядюша також не міг зарадити низьким показникам чисельності особового поповнення війська [772, с. 136]. Для їх перевірки 30 вересня навіть створили комісію, а 10 жовтня, після з'ясування ситуації, в Подільському губкомісаріаті провели нараду, на якій окреслили подальший план дій. Реалізувати його не змогли через ворожий наступ. Силоміць проведена мобілізація дала загалом низький результат. Селяни продовжували чинили опір подібним методам [13, арк. 250, 252; 161, арк. 60; 162, арк. 5; 165, арк. 12].

4 листопада вийшов новий закон, відповідно до якого мав відбутися медичний огляд чоловіків на основі попередніх мобілізаційних розпоряджень [див.: Додаток М.1.3]. Виконати його не вдавалося, зокрема, через непослух медпрацівників, які не з'являлися або запізнювалися на заплановані заходи [24, арк. 9].

Не дочекавшись злагодженої роботи держструктур, 13 листопада командувач Дієвої армії УНР В. Тютюнник віддав наказ мобілізувати чоловіків 1889–1898 р. н. військовими частинами [див.: Додаток Н.1.3], але виконати його не судилося. Знесилена армія відступала. Окрім того, практично всі нещодавно мобілізовані дезертирували [772, с. 266], залишилися найстійкіші, які згодом відзначаться у поході ворожими тилами взимку 1919–1920 рр.

Отже, ситуація на фронті в січні 1919 р. призвела до неузгоджених рішень військового керівництва, яке спочатку демобілізувало вояків, надіючись на перемир'я з більшовицькою Росією, а потім, зрозумівши свою помилку, стало видавати безліч мобілізаційних законів для заповнення штату армії, проте всі вони були малодієві. Військо лише зменшувалося від бойових втрат і дезертирства. Лише влітку, після переходу УГА на Наддніпрянщину, звільнивши об'єднаним військом частину Поділля, мобілізаційні кампанії мали успіх, проте ненадовго. Восени низьке матеріальне забезпечення, епідемія тифу та постійні примусові набори чоловіків позбавили населення віри у спроможність боротьби Дієвої армії УНР. Результативність мобілізацій різко зменшувалася, що негативно

впливало на бойовий склад українського війська, яке протистояло більш чисельному і краще озброєному ворогу, виконання ним стратегічних завдань.

Проаналізовані питання висвітлено у наукових публікаціях дисертанта [804; 805].

Висновок до розділу

Отже, наявний на Наддніпрянщині мобілізаційний ресурс для творення Дієвої армії УНР протягом 25 мобілізаційних кампаній не був достатньо використаний. Успіхи антигетьманського повстання і чисельне наповнення українського війська протягом двох місяців вселяли надію на її успіх, який вимагав закріплення. Однак відчувалася безпорадність адміністративних органів, які не мали ніяких вказівок зверху щодо дій і розподілу десятків тисяч новобранців по військових частинах. Це питання залишалося невирішеним до вторгнення Червоної армії на територію українських губерній, проте швидко організувати держапарат і налагодити матеріальне постачання бойових частин у хаосі війни було не просто. Мети було досягнуто – гетьман зрікся влади, але виникла проблема, коли мобілізовані почали розходитися, одні по домівках, інші – у ворожий табір, який пропонував кращі матеріальні блага. виправити ситуацію Директорія УНР намагалася численними мобілізаційними закликами протягом січня–квітня 1919 р. Незначні поповнення, які давали ці кампанії, не могли вплинути на програшне становище. Дієва армія УНР відступала, залишивши чималу територію, яку більшовики сповна використали для комплектування свого війська. Визволивши влітку з допомогою УГА значні території Поділля, Волині та Київщини, вдалося збільшити особовий склад збройних сил, але розгорнути їх у бойовий порядок повністю не вдалося через брак озброєння. Розпочавши боротьбу проти Денікінської армії об'єднаними арміями, сподівалися, що населення відгукнеться на мобілізаційний заклик після тривалого більшовицького панування. Спостерігаючи за епідемією тифу, яка прогресувала у війську і методами залучення військовими частинами новобранців, селянство нерідко йшло на

збройні сутички і спротив. Зрештою, не отримавши підмоги, Дієва армія УНР під тиском противника відступала, а дезертирство всередині війська зменшило чисельність і боєдатність війська до мінімуму. Воно не могло виконувати свою функцію у відкритій боротьбі, тому взимку 1919–1920 рр. пішло у ворожі тили.

Розділ IV. МОБІЛІЗАЦІЙНІ ЗАХОДИ ДО УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА У 1920 РОЦІ ТА ЇХ ОСОБЛИВОСТІ

4.1. Формування українських дивізій та їх роль під час польсько-українсько-більшовицької війни навесні–влітку 1920 р.

Поразка Дієвої армії УНР восени 1919 р., здавалося, поставила крапку в боротьбі за українську незалежність. Із такою думкою не могла змиритися військова еліта держави, яка свідомо поступилася Польщі чималою територією для збереження цілісності своєї країни. Однак до надання легітимності та спроможності формування власних збройних сил на тимчасово окупованій території потрібно було пройти через низку бюрократичних перешкод, які не давали змогу швидко реалізувати задумане.

Питання відродження війська УНР порушувалося неодноразово представниками Української Дипломатичної місії у Варшаві із грудня 1919 р. Деякі позитивні зрушення відбулися 2 січня 1920 р. на спеціальній нараді представників військових справ РП [827, с. 199]. Зрештою МВС Польщі дозволило формування двох дивізій для Дієвої армії УНР на Поділлі [327, с. 1340; 767, с. 128; 867, с. 90]. Також було вирішено зібрати всіх інтернованих вояків у м. Ланцут для подальшого розподілу між військовими частинами, що мали створюватися [827, с. 199]. Інспектором українського формування у Ланцуті призначено М. Безручка [853, с. 21; 921, с. 112]. За даними польського історика Е. Вішки, нараховувалося приблизно 5 тис. вояків, яких можна було залучити з таборів інтернованих до українських підрозділів [922, с. 79]. Інший польський історик, Я. Брусський, оцінив їхню чисельність у 6 тис. [901, с. 132]. Відібраний контингент мали трактувати як «добровольців іноземної приналежності», забезпечуючи їм кращі умови життя, ніж іншим полоненим [97, арк. 132; 764, с. 83].

Уже 2 лютого українці дістали згоду від Польщі на створення 4-ї стрілецької бригади під командуванням О. Шаповала [430, с. 35; 831, с. 234; 851,

с. 141; 852, с. 209; 853, с. 21; 866, с. 163; 874, с. 78], яка 11-го розпочала формування в р-ні Кам'янця-Подільського. 30 лютого генерал Крайовський розпорядився, щоб вона комплектувалась у південній частині Ушицького повіту [97, арк. 3]. За наказом С. Петлюри від 10 січня спосіб комплектування цієї військової частини визначено як змішаний – шляхом добровільного вступу колишніх вояків УНР і проведення «державним апаратом» (у разі його наявності) мобілізації чоловіків 1890–1900 р. н. [127, арк. 2 зв.; 314, с. 111–112]. Щотижня про перебіг формування своєї частини О. Шаповал мав надсилати звіт через військову реферантуру Головноуповноваженому уряду УНР на Поділлі І. Огієнку [див: Додаток У.1.3]. Зобов'язавшись матеріально підтримати частину, уже 28 лютого він посприяв виділенню їй авансу в сумі 5 млн крб. на придбання амуніції [128, арк. 4,7].

Військове керівництво розраховувало з цієї території набрати 1 тис. козаків [921, с. 120], але мобілізація дала лише 300 осіб, проте не всіх можна було задіяти на фронт за браком зброї [909, с. 63]. Окрім того, уродженці Проскурівського і Старокостянтинівського повітів, які дізналися про формування бригади і виявили бажання записатися до неї добровольцями, як з'ясувалося, не могли це зробити без письмової згоди поляків [827, с. 213]. Негативно вплинула на мобілізаційну справу відсутність на території Поділля військового міністра [128, арк. 7].

Окрім того, 17 січня Ю. Пілсудський видав наказ про організацію цивільного управління земель Волині і Подільського фронту, очолюваного Верховним комісаром А. Мінкевичем, яким загострив і без того напружені польсько-українські стосунки [280, с. 23; 901, с. 126; 941, с. 18]. В округах та повітах запроваджувалися польські кадри [284, с. 266; 795, с. 367-368]. Так, отримавши повноваження, новопризначений староста Кам'янецького повіту Ю. Губерт 1 лютого скасував залишки української адміністрації на підконтрольній йому території [403, с. 55]. Діючі адміністративні установи УНР було ліквідовано або перейменовано і передано польському уряду. Міська дума, що складалася з українців, була розпущена і замінена тимчасовим польським магістратом [853, с. 23–24; 901, с. 127]. Це означало, що здійснити набір до

війська чоловічого контингенту без українського представництва було вкрай важко. С. Петлюра розумів, що поляки були його єдиним шансом «утриматися на плаву», тому намагався залагодити всі проблеми дипломатичним шляхом [312, с. 367–369].

У результаті мобілізація не проводилася через відсутність держорганів. Подекуди військовим набором займалися дилетанти, які часто набирали чоловіків примусово, чим ще більше відвертали від української справи населення. Призову також не сприяло і невтішне становище української армії: новоприбулого вояка озброювали в кращому випадку «іржавою рушницею», наданою поляками [278, с. 97].

Зауважимо, що польська сторона до кінця лютого займала вичікувальне положення і не ухвалювала конкретних рішень з українського питання. Це було зумовлено, головним чином, міжнародною ситуацією. Офіційну підтримку Україні вони збиралися надати лише після повного краху Денікінської армії, адже РП виступала б проти офіційної лінії французької та британської політики, що, відповідно, Варшаву не влаштовувало [921, с. 113].

На кінець січня Могилівський і Ямпільський повіти, попри політичну ситуацію, РП не встигла взяти під свій контроль. Це було на користь українцям, які тут розпочали створення Окремої стрілецької бригади [430, с. 41; 831, с. 234; 852, с. 209; 853, с. 21]. Контингент, що там перебував, становили переважно одужуючі та дезертири Дієвої армії УНР [921, с. 122]. Їх формування у бригаду розпочалося 24 січня відповідно до наказу Могилівського повітового начальника В. Гудими про проведення військової мобілізації [див.: Додаток Ф.1.3].

Щодо результативності цієї кампанії, то інформації майже не збереглося. Відомо лише, що станом на 4 лютого до пункту збору не з'явився жодний старшина [246, арк. 4]. Також не повідомлялося про прибуття козаків і новобранців [901, с. 134]. За такої провальної ситуації О. Удовиченко, який став командиром цієї бригади у другій декаді лютого, вирішив кадрову проблему шляхом поповнення особового складу повстанцями і добровольцями, які раніше воювали в білогвардійській армії генерала Бредова [278, с. 94].

Упродовж перших двох місяців українцям вдалося зорганізувати біля 5 тис. людського ресурсу, проте, за оцінкою польського історика С. Шайдака, військові бригади були занадто слабкими, щоб перерости в дивізії, подібно до польських [921, с. 125].

Позитивні зміни відбулися після неодноразових переговорів із поляками керівника військової секції при Дипломатичній місії УНР у Варшаві В. Зелінського [764, с. 83; 901, с. 133]. У результаті утворили представництво на чолі з Ю. Ульрихом, що займалося українськими питаннями [858, с. 370]. В. Зелінський посприяв також організації спеціальної комісії, в обов'язки якої входив, зокрема, збір інформації про людський ресурс для поповнення невдовзі українського війська [851, с. 144]. Її робота стартувала 29 лютого відправкою на Волинь. Саме тут мешкало та перебувало в шпиталях чимало колишніх службовців Дієвої армії УНР, що потрапили туди восени 1919 р. і могли поповнити частини після одужання [363, с. 127; 877, с. 142]. Організацією цього контингенту займався в Рівному поручник М. Букшований, а в Луцьку – підстаршина Дубрівський [851, с. 145].

Ще 25 лютого С. Петлюра затвердив таємну «Інструкцію для українських військових формувань в Румунії та Польщі», розроблену військовим міністром В. Сальським, яка містила загальні положення щодо формування реорганізованої Дієвої армії УНР [див.: Додаток Х.1.3]. Наступного дня вона була відправлена Ю. Пілсудському, який обіцяв підтримку в цій справі [921, с. 116].

На Волині планували набрати 7 тис. військовиків, яких бракувало до заповнення штатної чисельності. Єдиним виходом із ситуації, що склалася, було оголошення військового призову. Для цього вже 5 березня В. Зелінський направив В. Сальському записку, у якій пропонував провести мобілізацію юнаків 1899–1900 р. н. на території Волині й Поділля, які перебували під польським контролем. Українське військове керівництво розраховувало з кожного повіту отримати по тисячі осіб [827, с. 205]. Для виконання цього завдання належало відтворити власний мобілізаційний апарат, який діяв би з утвореними там польськими адміністративними структурами [209, арк. 67]. Підготовлені

пропозиції схвалив С. Петлюра і 9 березня направив їх командуванню Війська Польського [851, с. 145; 909, с. 61]. На проведення мобілізації останні відразу не погодилися [921, с. 118], лише після чергового звернення начальника Військової Секції в середині березня до представників польського Генштабу [851, с. 145] пропозиція була частково схвалена [426, с. 225; 771, с. 21; 922, с. 40–41].

Зрештою українцям надали дозвіл мобілізувати лише колишніх вояків Дієвої армії УНР, які там перебували тимчасово (одужуючих та біженців із зайнятих більшовиками територій) і добровольців [922, с. 41]. Для сприяння набору охочих вояків до української армії в Рівному, Луцьку, Дубно, Кременці, Острозі та Новограді-Волинському утворили інформаційно-реєстраційні бюро, які не отримували фінансової підтримки з бюджету Військової секції і працювали з перебоями [328, с. 263; 853, с. 368]. Набраних вояків відправляли до 1(6)-ї дивізії, що формувалася на той час у Брест-Литовському [858, с. 349; 921, с. 118; 922, с. 41].

Для залучення більшої кількості військовослужбовців створили філії бюро в Шепетівці, Мирополі, Ізяславі та Старокостянтиніві. Остання з них зуміла мобілізувати на своїй території 160 старшин. Загалом до складу 1(6)-ї дивізії записалося 340 старшин і 2980 козаків [922, с. 40]. Однак розгорнути широкомасштабну інформаційно-агітаційну діяльність так і не вдалося. Спроби максимально залучити людський ресурс до військових формувань зіткнулися з протидією цивільної польської адміністрації. Як вважає історик С. Шайдак, навіть якби був дозволений повноцінний призов, все одно ця справа була приречена на провал через негативне ставлення українського селянства до іноземної присутності, завдяки яким виступи хліборобів придушували, не зупиняючись перед спаленням сіл [921, с. 119].

Українське військове керівництво паралельно намагалося налагодити мобілізаційний процес на Поділлі. 12 березня С. Петлюра віддав наказ військовому міністру В. Сальському якнайшвидше завершити формування 4-ї стрілецької бригади та надати допомогу Окремій стрілецькій бригаді [866, с. 163]. Зважаючи на їхню малочисельність, 20 березня дві бригади об'єдналися,

утворивши 2-гу СД під командуванням О. Удовиченка [278, с. 98; 430, с. 35; 831, с. 234; 852, с. 209; 919, с. 64], яка невдовзі планувала провести мобілізацію у Проскурівському, Кам'янецькому й Ушицькому повітах [922, с. 39].

Однак виконати план виявилось непросто, адже місцева польська адміністративна влада не була зацікавлена у військовій мобілізації українців, свідомо створюючи цьому перешкоди. Наприклад, про їхні неправомірні дії, що траплялися упродовж березня–квітня інформував військовий начальник Ушицького повіту О. Сокольник. Він намагався організувати збірний пункт для мобілізованих осіб та відновити всі потрібні документи, але зіткнувся з чималими перешкодами з боку поляків [95, арк. 6].

Попри заперечення польських урядовців [430, с. 41], 30 березня О. Удовиченко видав наказ (ч. 3) про мобілізацію старшин, підстаршин і козаків у м-ку Нова Ушиця та її околицях. Збір новобранців призначили на ранок наступного дня. Мобілізаційне оголошення було розклеєно по місту о 17:00, а о 18:00 розпочалася комендантська година. Зрозуміло, що однієї години не вистачило для інформування містян. Звістка до них дійшла опівдні наступного дня, тож на збірний пункт ніхто не з'явився [95, арк. 7]. Дізнавшись про самоправні дії українців, польський комендант наказав негайно зняти по місту мобілізаційні оголошення й наголосив, що керівник округи не давав згоди на проведення такої акції. У відповідь, військову й цивільну владу від того дня остаточно захопили поляки, усунувши українські органи [95, арк. 8]. Намагаючись змінити ситуацію на краще, О. Сокольник неодноразово звертався до всіх наявних інстанцій, але ситуація не змінилася [95, арк. 31–32, 50, 57]. 28 травня, за розпорядженням начальника Генштабу С. Дядюші, управління Ушицького повітового начальника перебазували у звільнений від більшовиків Брацлавський повіт [95, арк. 130].

Оскільки 2-а СД не могла самостійно поповнювати свій склад, було вирішено утворити 2-у ЗБ на чолі з М. Мазуренком, яка мала забезпечувати дивізію військовим резервом [921, с. 124]. 7 квітня військовий міністр В. Сальський видав наказ, згідно з яким командиру ЗБ підпорядковувалися всі

повітові начальники Поділля. Він зобов'язувався простежити, щоби державні апарати були готові до реєстрації та призову новобранців [52, арк. 42; 56, арк. 7; 93, арк. 23; 95, арк. 5]. Як і командири ЗБ, інформаційно-реєстраційні бюро, так і повітові військові начальники підпорядковувалися мобілізаційній управі з військової повинності, яку з 8 квітня очолив Є. Мешковський [54, арк. 8; 853, с. 143].

Оскільки в Новій Ушиці не вдавалося провести військовий набір, то черговим завданням стало відновлення мобілізаційного апарату в Проскуріві та Кам'янці-Подільському. Вплинути на рішення поляків М. Мазуренко не міг, тому неодноразово звертався по допомогу до вищого військового представництва [95, арк. 28]. Це сприяло тому, що Проскурівський повіт першим розпочав роботу з організації та проведення призовної кампанії, а управління повітового військового начальника 18 квітня очолив М. Мишаків [95, арк. 29; 853, с. 368]. Про її результативність джерела нічого не повідомляють. За даними І. Огієнка, був шанс використати 180 полонених галицьких старшин і 5000 вояків [95, арк. 14], а за спогадами очевидця тих подій Б. Зеленого – 400 старшин і 8 тис. стрільців [361, с. 152] (М. Чаборин подавав значно перебільшену цифру – 15 тис. осіб [433, с. 10]). Після розриву союзу з Червоною армією галичани вступали до Дієвої армії УНР, але поляки, вбачаючи в них потенційних ворогів, їх арештовували і відсиляли в табори інтернованих. Не дочекавшись мобілізаційної комісії, яка мала прибути для відбору галичан, 15 травня їх відправили до Тухолі [361, с. 152]. Генерал Дієвої армії УНР М. Капустянський про ці події згадував: «Самовпевнені у своїх успіхах, поляки не дозволили українській команді перевести мобілізацію... й замкнули в таборах інтернованих ті галицькі бригади, що своїм переходом так багато спричинили до поразки більшовиків...» [368, с. 108].

На Кам'янецьчині підготовка до військової мобілізації розпочалася 6 квітня за несприятливих умов. Повітначальник підполковник Вішняків повідомляв, що відповідні структури знаходяться у «напівзруйнованому стані», а мобілізацію за таких обставин можна проводити лише примусово [95, арк. 18]. Окрім того, не було списків військовозобов'язаних 1899–1900 р. н., яких планували призвати. Їх,

за інформацією колишнього секретаря Кам'янецької повітової управи П. Твердохліба, конфіскувала 1 лютого нова влада краю [95, арк. 111]. Зважаючи на це, українські військові мало вірили у можливість успішної кампанії, проте сподівалися на сприяння польської влади у відновленні управлінь повітових військових начальників, про що свідчить рапорт М. Мазуренка до начальника ГУТШ С. Дядюші [95, арк. 24].

Уповноваженим для вирішення цього питання було призначено радника Подільської губерніальної управи О. Артеменка [25, арк. 25], який звернувся 11 травня до Ю. Губерта й головного комісара цивільного управління Волині та Поділля А. Мінькевича [25, арк. 33–33 зв., 34]. Однак поляки стояли на своєму, аргументуючи відмову відсутністю відповідних розпоряджень із Варшави [129, арк. 28]. Їхнє реальне ставлення до української справи продемонстрував генерал Ф. Крайовський, який наказав розклеїти скрізь, де певний час перебувала його 7-ма дивізія, оголошення про те, що «самовільне оголошення мобілізації буде каратися ні чим іншим, а лише смертю через повішення або ж розстрілом» [796, с. 20].

Єдине, що в такій ситуації на Поділлі вдалося досягти, то це виконати розпорядження військового міністра від 22 квітня, створивши реєстраційно-інформаційні бюро в Кам'янці-Подільському, Ярмолинцях, Городку, Жванчику, Оринині, Новій Ушиці, Жмеринці та Проскурові [95, арк. 67; 136, арк. 22]. Хоча їхня повноцінна праця не розпочалася одразу, обмежившись лише реєстрацією старшин, та й то з дозволу польських військових керівників [95, арк. 98; 129, арк. 27 зв. 328, с. 241]. Для спільної координації роботи з формування військових частин було видано інструкцію [див.: Додаток Ц.1.3], яка виявилася лише формальністю, тому що із залишенням столиці в червні 1920 р. плани поляків змінилися, через що прийом новобранців реєстраційними бюро не розпочався. З цим українські діячі не погодилися і тому таємно агітували усіх бажаючих записуватися до лав своєї армії [129, арк. 27].

У травні, після визволення союзними військами значної території Поділля, Волині та Київщини, для української влади з'явився шанс відновити там роботу

місцевих органів, найперше, повітових військових начальників. На них покладалася відповідальна місія – підготуватися до проведення призову чоловічого населення [67, арк. 3]. Крім того, 18 травня, за наказом Головного отамана С. Петлюри, було започатковано формування семи ЗБ [див.: Додатки Ш.1.3; Ш.1.4], які мали формуватися із новобранців у звільнених від більшовиків повітах [101, арк. 39; 853, с. 289; 880, с. 72]. Кількість ЗБ мала відповідати чисельності бойових дивізій [328, с. 313], але насправді все виглядало по-іншому. Хоча командує Дієвою армією УНР М. Омелянович-Павленко намагався взяти ЗБ собі у підпорядкування для їх наступного закріплення за військовими частинами (як це було із 2-ю ЗБ, що передавала новобранців 2 СД), але несподівано отримав відмову [404, с. 413].

Для того, аби застосувати новий спосіб призову, РНМ ухвалила наприкінці травня 1920 р. закон «Про тимчасову зміну способу проведення мобілізації військовозобов'язаних» [див.: Додаток Щ.1.3]. З того часу військовий набір можна було здійснювати власним апаратом ЗБ та дивізій. Децентралізація військової влади для набору чоловічого населення мала на меті насамперед виграти час і посприяти результативності цієї акції [58, арк. 11 зв.; 94, арк. 10-13; 121, арк. 7].

Процес налагодження адміністративного апарату розпочав 4 травня губкомісар Поділля Є. Колодяжний. Першим його кроком було поновлення на посаді місцевого повітового комісара Тиравського, а його помічнику осавулу Ященку доручив організацію виконавчої влади в Жмеринці [206, арк. 8]. В інших повітах активно призначалися нові кадри, наприклад, у Могилеві-Подільському повітовим комісаром призначено С. Сіцинського, у Ямполі – Ф. Комарницького, Літині – М. Качеровського. Військове керівництво запрацювало в Брацлавському, Ольгопільському і Балтському повітах [21, арк. 7; 27, арк. 3; 206, арк. 9]. Контроль за організаційною роботою у повітових центрах поклали на радника губуправи Поділля О. Артеменка, який у першу чергу відправився до Могилева, Ямполь (саме тут передбачалося вже у травні провести мобілізацію), Гайсина та Літина [25, арк. 27–29, 35].

На початку травня із Брест-Литовського на територію Київщини повернулася 6-а стрілецька ЗБ для поповнення особового складу новобранцями 1899–1900 р. н. і козаками запасу 1897–1898 р. н. у Бердичівському, Житомирському, Новоград-Волинському, Старокостянтинівському та Ізяславському повітах [120, арк. 5; 328, с. 236]. Незабаром до неї вступило кілька сотень добровольців із Чернігівського й Канівського повітів, кілька осіб прибуло з Білої Церкви [408, с. 149; 922, с. 111]. За свідченнями військовика цієї бригади П. Самутина, підрозділ поповнило 128 осіб [416, с. 24], але цього було вкрай замало, щоб заповнити штат відповідно до потреб воєнного часу.

Оскільки інформаційно-реєстраційні бюро до 10 травня підпорядковувалися В. Зелінському, а далі переходили до міністерства військових справ, виникла потреба у відповідних органах, яким доручили б проведення набору чоловіків у вищезазначених регіонах [59, арк. 1]. Начальник мобілізаційної управи Б. Снігірів 15 травня повідомив командира 6-ї стрілецької ЗБ Г. Порохівського, що призов і мобілізацію у намічених повітах передбачається провести через управління повітових військових начальників і управи з військової повинності. Оскільки посади військових начальників були вільними, то їх призначенням мав зайнятися командир бригади. Також на нього покладался обов'язок простежити за ремонтом приміщень для цих інституцій, збором інформації про кількість призивного контингенту [95, арк. 65]. Зауважимо, що така робота покладалася на усіх командирів ЗБ, згідно з п.5 «Реєстру головних розпоряджень...» [див.: Додаток Ю.1.3] [95, арк. 181 зв.; 99, арк. 2].

З'ясовано, що на території із домінуючою польською адміністративною владою Головний комісар А. Мінькевич самоправно відтермінував український призов «до другої черги» (тобто переніс на невідомий час), тому із запланованих повітів залишилися лише Бердичівський та Житомирський, де розраховували провести призов із 5 червня [93, арк. 34–34 зв.; 120, арк. 4–4 зв.]. Проте там бригада зіткнулася із великими матеріальними труднощами щодо облаштування не те що повітових управ, а навіть наявності найнеобхідніших речей і продуктів [95, арк. 84–85 зв., 101, 163; 853, с. 293]. У зв'язку з цим відтермінували

призначення Житомирського повіткомісара на 1 червня, а про Бердичівський комісаріат взагалі відсутня будь-яка інформація [95, арк. 159].

Враховуючи зазначене, на поповнення могла сподіватися лише 7-а стрілецька ЗБ, створена 18 травня під командуванням І. Феденяка-Білінського [95, арк. 4; 853, с. 294]. Уже через 3 дні, 21 травня, у повіті, які мали дати вояків, були призначені т. в. о. військових начальників: у Васильківському повіті цю посаду зайняв підполковник Максимович, Сквирському – підполковник Мазурів, Канівському – полковник Універсаль [95, арк. 133], Радомишльському – підполковник Ю. Мордалевич [205, арк. 61–61 зв.; 328, с. 571]. Т. в. о. губкомісара Київщини Чудновський у червні доповідав міністру внутрішніх справ О. Саліковському, що лише Сквирський повіткомісар «у день проголошення мобілізації зможе зараз провадити її» [120, арк. 12; 276, с. 150]. Цей прогноз виявився передчасним, оскільки наступ Червоної армії змусив залишити захоплену в травні територію Київщини.

Водночас у західній частині Поділля несподівано відбулися кардинальні зміни в організації місцевого самоврядування. Як повідомив міністр внутрішніх справ А. Білінський Подільському губкомісару Є. Колодяжному, Ушицька, Кам'янецька і Проскурівська управи не будуть відновлювати своєї діяльності, тому пропонував перемістити Подільську губерніальну управу до Вінниці, а її працівників призначити до повітових управ, що в той час формувалися [25, арк. 16]. Зрозуміло, що таке рішення було прийнято через втручання польської влади у внутрішні справи відомства, що спричинило перешкоди у військовій мобілізації [95, арк. 116]. Рішучі дії українців підштовхнули польське командування до перегляду своїх рішень і вже 29 травня з'явився дозвіл на відновлення донедавна заборонених управ з військової повинності в Кам'янецькому, Ушицькому, Проскурівському, Гайсинському, Літинському, Могилівському, Ямпільському та Вінницькому повітах [25, арк. 13; 328, с. 344].

Із початком роботи зазначених управ та створенням ЗБ автоматично зникла потреба окремих інформаційно-реєстраційних бюро. Для злагодженої роботи 27 травня військове командування УНР наказало держструктурам діяти за

«Тимчасовими правилами мобілізації військовозобов'язаних [див.: Додаток Я.1.3]. Однак місцеві комісари до кінця не розуміли, як мав формуватися мобілізаційний апарат та проводитися набір новобранців [328, с. 572]. Це пояснюється тим, що надто швидко змінювалися події, а на посади комісарів призначалися нерідко некваліфіковані працівники. Їм було важко встигати за координаціями «зверху» і забезпечити надійний результат [95, арк. 135].

Деякі ЗБ частково справлялися із цим завданням. Так, станом на 9 червня функціонував штаб 2-ї волинської ЗБ, а у Вінниці, Літині й Летичеві призначено повітових військових начальників. Для старту кампанії потрібно було вирішити проблему із матеріальним забезпеченням новоприбулих вояків, адже, за словами командира бригади І. Сірка, «[невтішний – Авт.] стан голосящихся... старшин є дуже великий...» [22, арк. 1; 95, арк. 134]. Поліпшення вимагала також робота мобілізаційного апарату, на який були великі нарікання [95, арк. 134–135].

Таке траплялося і в інших частинах Подільської губернії, наприклад, командир 11-ї ЗБ полковник Пилипенко 14 червня визначив своїх представників до Балтського, Гайсинського, Брацлавського та Ольгопільського повітів. У Кам'янці-Подільському, звідки насамперед його майбутня дивізія мала дістати поповнення [див.: Додаток А.2.1], поляки вчинили обструкцію, зупинивши заплановані заходи [95, арк. 179–179 зв.].

У середині червня більшовики відкинули польсько-українську армію на рубіж, який вона займала перед початком наступу на Київ. Ці події зупинили мобілізаційний процес. Зважаючи на таку ситуацію, військовий міністр УНР В. Сальський 19 червня відправив телеграму до Верховного головнокомандування Війська Польського із пропозицією співробітництва щодо подальшого військового набору. Пропонувалося скласти змішану польсько-українську комісію для вироблення деталей призову чоловіків 1897–1898 р. н. через формально існуючі ЗБ [95, арк. 111]. Українське командування висловило побажання передислокувати їх таким чином: 1-у бригаду в Ярмолинці, 2-у – с. Голосків Летичівського повіту, 3-у – Нову Ушицю, 4-у – Проскурів, 6-ту – Ізяслав, 7-му – Старокостянтинів [96, арк. 8; 329, с. 248]. Таке розміщення

пов'язане із близькістю районів для їх поповнення, адже в разі погодження їх місця розташування новобранців мали отримувати: 1-а – із Кам'янецького повіту [129, арк. 37], 2-а – Летичівського, 3-а – Ушицького, 4-а – Проскурівського, 6-а – Новоград-Волинського і добровольців із Рівненського й Ізяславського, нарешті 7-а – із Старокостянтинівського і добровольців із Кременецького й Острозького повітів [96, арк. 8 зв.].

Враховуючи те, що знесилена польська армія потребувала значного підкріплення новими кадрами, Ю. Пілсудський 28 червня дав позитивну відповідь на прохання українців. Саме через це не заперечував проти українського призову і верховний комісар Волині й Поділля А. Мінкевич [4, арк. 3]. Для спільних дій навіть було розроблено проєкт інструкції, де за пунктами розписано спільні дії українців і поляків під час проведення погодженої акції [див.: Додатки Б.2.1; В.2.1; Г.2.1]. Не відомо чи документи було затверджено.

Не зважаючи на це, повітовим військовим начальникам з Управи комплектування надійшла вказівка підготувати все необхідне для мобілізації та відновити по можливості списки військовозобов'язаних [96, арк. 9]. Завдання виявилось дуже важке і потребувало чимало часу для виконання, про що свідчить, наприклад, рапорт начальника штабу 2-ї Волинської ЗБ від 25 червня 1920 р. [95, арк. 200-200 зв.]. Щоб уникнути додаткових труднощів, військове керівництво УНР наказало командирам бригад не чекати відновлення повітових управ і негайно перейти до примусового набору чоловічого контингенту [92, арк. 68; 93, арк. 60; 96, арк. 9 зв., 12].

Як свідчать джерела, наказ залишився на папері, не дійшовши до адресатів [95, арк. 206; 120, арк. 15 зв.]. Це підтвердив і військовий міністр В. Сальський. У листі до колишнього прем'єра І. Мазепи він писав: «Варшава... дала згоду на мобілізацію... коли вже ворог вдерся до Ярмолинець і приходилось уже тікати» [388, с. 41]. На початку липня Дієва армія УНР перейшла р. Збруч і опинилася на території Галичини.

Головний отаман С. Петлюра всіма засобами намагався надолужити програє, хоча ситуація була вкрай складною. До всього додалося ще й масове

дезертирство військовиків з Дієвої армії УНР [430, с. 63]. Діставши усну згоду поляків, він 15 липня наказав командирам дивізій закликати до своїх частин добровольців Галичини [212, арк. 46], які мали погоджувати свої кроки з Польською командою доповнення, яка стежила за якістю виконання населенням військової повинності [92, арк. 55]. Проте, як стверджує історик С. Литвин, МВС Польщі невдовзі змінило свою позицію і відмовило у спільних діях щодо мобілізації українців-галичан [794, с. 365], а полковник Армії РП В. Славек повідомив, що «ні в якому разі не можна допустити, щоб населення Галичини, навіть охотники, вступало до Української армії, бо це буде шкодити Польській державності» [194, арк. 71]. Додатковим джерелом поповнення особового складу Дієвої армії УНР стали військовополонені із табору Ланцут. До середини серпня звідси прибув 2431 військовослужбовець [773, с. 389]. Загалом до кінця літа Українська армія збільшилася на 2,5 тис. осіб і станом на 29 серпня нараховувала 22 239 старшин і козаків [див.: Додаток Д.2.1], з яких тільки половина була боєздатною [866, с. 169]. Ситуація якісно змінилася після переходу Дієвої армії УНР на Наддніпрянщину восени 1920 р.

Виникають запитання, чому дві держави, які мали спільного ворога і уклали союзницький договір, не працювали для єдиної мети – розбудувати та зміцнити українські збройні сили? Чому так довго не відбувалося мобілізаційних кампаній і поляки заважали запуску цього механізму? Відповіді на них історики дають різні. Скажімо, Я. Одземковський вважає, що причиною цього стала слабка українська цивільна адміністрація, якій бракувало фахівців, через що не могла виконати поставлених їй завдань, зате була «багатослівна та мало конкретна в справах» [914, с. 61]. Із цим твердженням можна частково погодитися, адже, як згадує учасник тих подій А. Ільницький, між українцями у той час «почалися різні сварки та непорозуміння» [364, с. 127]. Крім того, співробітники Міністерства військових справ усе частіше з'являлися у нетверезому стані, бешкетуючи, на вулицях міста [54, арк. 10; 820, с. 116]. На протипагу цьому міністр В. Сальський, пояснюючи реальний стан справ, писав: «Переводити мобілізацію без згоди польського уряду і відповідного його розпорядження місцевій владі було

неможливо...» [389, с. 42]. Опонуючи йому, Я. Бруський запевняє, що не має жодного документа, який би характеризував такі дії поляків [901, с. 166]. Мабуть, історик говорить про польські архіви. У ЦДАВО України є лист польською мовою комісара земель Волині і Подільського фронту А. Мінькевича повітовому комісару в Новій Ушиці О. Сокольнику від 15 травня 1920 р., в якому сказано: «Забороняється проводити мобілізації і які-небудь підготовчі кроки з цього приводу...» [95, арк. 106]. Тож для виправдання польської сторони не має підстав.

До цікавого висновку дійшов американський історик українського походження М. Палій, стверджуючи, що швидше за все польський уряд не планував допомагати урядові УНР у створенні сильної української армії. Полякам просто потрібна була присутність деяких українських частин під час наступу в Україні, щоб заспокоїти населення, яке не бажало іноземних військ, і тим самим полегшити боротьбу для свого союзника [915, с. 113]. Той же Я. Бруський категорично відкидає цю версію як неправдоподібну [901, с. 168–169]. Усе ж зауважимо, що заборона на поповнення навесні української армії була їй не на користь, а запізнілий дозвіл на мобілізацію не мав реального значення.

Отже, формування українських дивізій навесні–влітку 1920 р. повністю залежало від Польської держави, яка, зрештою, не дозволила розгорнути широку мобілізаційну кампанію на тимчасово окупованих територіях Поділля і Волині. Попри низку двосторонніх переговорів ситуація не раз змінювалася, деколи на користь УНР. Домовленості вищого військового керівництва двох країн ігнорували місцеві польські адміністративні установи, які самостійно діяли у призначених їм повітах, посилаючись на відсутність розпорядження «зверху». Військові структури, які вдалося створити українцям, попри певні зусилля, переважно займалися набором добровольців, а державні мобілізаційні органи, які потребувалися для проведення призовної кампанії, так і не відновили своєї діяльності. Наприкінці травня, коли з'явилася можливість перебазуватися для проведення військового набору в нещодавно визволені від більшовиків повіти, українське командування взяло курс на утворення там громіздкої системи, яка мала б забезпечити проведення мобілізаційної кампанії, однак реалізація задуманого

вимагала чимало часу й зусиль. Натомість створені запасні бригади, куди мали надходити людські поповнення, через наступ ворога так і не розпочали своєї праці. Окрім того, бажання українців отримати дозвіл на військові мобілізації було виконане поляками лише тоді, коли вони відчули реальну загрозу для себе. Військо УНР відступило за Збруч, не виконавши головного завдання для відбудови своїх збройних сил.

Зазначені питання дисертації висвітлено у науковій публікації дисертанта [819].

4.2. Поповнення українських частин після повернення із Зимового походу

Становище збройних сил УНР дещо змінилося на краще після повернення українських дивізій 6 травня 1920 р. із Зимового походу на територію Поділля. Одразу ж постало питання щодо їх доукомплектування свіжими людськими силами. Оскільки до того часу так і не було відновлено державного мобілізаційного апарату, а взаємовідносини з поляками, від яких залежав успіх справи, були зовсім не ідеальними, якісна мобілізаційна кампанія на той момент була вкрай важливою.

Із цим рішенням не затягували, зокрема незабаром військовий міністр В. Сальський надіслав телеграму в. о. Ямпільського повітового комісара Ф. Шевченку, наказуючи залучити наявні там адміністративні установи для допомоги військовим частинам під час призову чоловічого населення [27, арк. 4; 809, с. 108]. Позитивна динаміка праці сприяла тому, що командуючий Дієвою армією УНР М. Омелянович-Павленко розпорядився видати наказ про часткову мобілізацію військовиків 1897–1898 р. н., новобранців 1899–1900 р. н. та старшин до 30 років [828, с. 313; 854, с. 64; 876, с. 71]. За цим наказом, 2-й Волинській, 4-й Київській та 5-й Херсонській бойовим групам виділили по 4 волості, а 1-й Запорізькій – 5, де вони робили поповнення з 25 по 28 травня [див.: Додаток Е.2.1].

Як свідчать архівні джерела, новобранці отримували повістку від місцевого комісара, якому вся наявна інформація надходила по телеграфу або від спеціально уповноважених посланців [57, арк. 3 зв.]. У зв'язку з важким матеріальним становищем української армії призовників просили по-можливості приходити на етапно-розподільні пункти з одягом та зброєю, за які обіцяли грошову компенсацію [58, арк. 11 зв.–14; 94, арк. 10 зв.–13; 121, арк. 7].

Оглядом призивного контингенту, надання їм відтермінувань чи звільнення від служби тепер займалися мобілізаційні комісії, утворені на заміну управам із військової повинності. Вони мали діяти на кожному збірному пункті, що розташовувався при волосних управах, і складатися з двох військових старшин, представників від Національного союзу чи «Просвіти», Міністерства внутрішніх справ і 2-х лікарів [821, с. 72]. Роботу мобкомісій оплачували належно, адже з військового фонду кожній із дивізій, що здійснювала мобілізацію у Ямпільському повіті, було асигновано 4 млн грн. [35, арк. 5; 212, арк. 15]. Загалом така система запроваджувалася тимчасово, до налагодження на місцях сталих держорганів [112, арк. 3].

Після прийому на збірних пунктах, чоловіків розподіляли на підвідділи: командний, на поповнення піших, кінних, гарматних, технічних і немуштрових частин [191, арк. 11; 212, арк. 11 зв.; 218, арк. 11]. Оскільки більшість поповнення становили рядові козаки та новобранці, з огляду на критичну ситуацію із браком особового складу збройних сил, їх відправляли в основному в піхотні й кінні бригади Дієвої армії УНР, які були основою збройних сил [853, с. 262].

Від призову тимчасово звільнялися чоловіки, які були єдиними годувальниками в сім'ї та учителі українських шкіл [210, арк. 583]. Перед початком мобілізаційної акції вжили заходів щодо недопущення дезертирства. Ямпільчан поінформували, які наслідки чекають тих, хто переховуватиме ухилянтів [199, арк. 1].

На початку червня бойові дивізії завершили призовну кампанію військовозобов'язаних, але її результативність була низькою, бо населення відзначилося не високою активністю. Командарм М. Омелянович-Павленко

згадував: «з великим браком в матеріальній частині і в мобілізаційних апаратах, під щоденний гуркіт гармат, дивізії впроваджували свою мобілізаційну працю» [404, с. 409].

Після закінчення терміну прибуття новобранців начальник штабу 2-ї Волинської дивізії сотник О. Волосевич повідомив, що станом на 2 червня до них прибуло 1237 козаків і 3 підстаршин, але 20,1% з них були босими, а решта мали дуже поношене взуття. Бойовий стан дивізії майже не змінився, тому що більшість призовників потрапила до військових обозів [196, арк. 26; 199, арк. 41–41 зв.; 750, с. 143]. Зауважимо, що не у всіх волостях, відведених для призову, чоловіки відгукнулися на заклик, наприклад, з Тиманівської волості не з'явився жоден новобранець, що пояснювали відсутністю у влади УНР відповідної програми, яка б у разі мобілізації чоловіка передбачала матеріальне забезпечення його сім'ї. Тому більшість чоловіків не хотіли залишати родину без засобів існування [199, арк. 41–41 зв.].

Не кращим був стан із поповненням і в інших дивізіях. На 1 червня Запорізькою дивізією за допомогою мобілізаційних комісій прийнято 1 старшину та 898 козаків [208, арк. 11; 210, арк. 543; 213, арк. 23]. Усього ж за час призову, згідно з даними А. Руккаса, надійшло 1140 вояків [853, с. 171]. Однак проблема зі взуттям (прибуло лише 56 взутих) тут була суттєвою [208, арк. 11]. Для її вирішення 3 червня М. Омелянович-Павленко видав наказ, згідно з яким все необхідне для новоприбулого вояка мали надати його родичі [209, арк. 76]. Небезпечнішою була нестача зброї, яка зводила нанівець певні мобілізаційні успіхи СД [196, арк. 17].

У той самий час до Київської дивізії надійшло 17 старшин, 25 підстаршин та 1045 козаків, із них відправити на передову можна було лише 400 осіб [196, арк. 21, 26; 853, с. 180; 916, с. 243]. Станом на 11 червня у дивізії нараховували 2204 військовики, проте озброїти всіх було неможливо (в обозі нараховували всього 740 гвинтівок і шабель) [196, арк. 40]. Натомість до Херсонської дивізії надійшло, як поповнення, 1863 особи, $\frac{3}{4}$ з яких були босоніж [196, арк. 23; 853, с. 182].

Мобілізація у Ямпільському повіті не скрізь відбувалася належним чином, наприклад, Київська дивізія не провела 26 травня запланований військовий збір новобранців у Бабчинецькій волості, бо, як з'ясувалося, комісар не отримав відповідних для того інструкцій, а довідався про існуючу кампанію лише після призову чоловіків 25 травня у Ямполі. Враховуючи це, командир дивізії Ю. Тютюнник 27 травня звернувся до М. Омеляновича-Павленка за відповідними вказівками [199, арк. 12].

Короткий термін для проведення призову також негативно вплинув на цей процес. Як повідомляв голова Дзигівської приймальної комісії, планово провести військовий набір для Запорізької дивізії було важко, адже: 1) не було списків військовозобов'язаних (залишився реєстр унтер-офіцерів імператорської армії); 2) не було селянських зібрань, які не скликались через польові роботи, виникали труднощі у сповіщенні селянам про їх військовий обов'язок; 3) сільські комісари, священники й міліція через військові дії та зміну влади невчасно повідомляли повітову управу про смерть або переїзд різних осіб, у зв'язку з чим повістку отримували люди, котрі не мешкали там або виписували тих, кого не було серед живих. Окрім того, у комісіях сиділи некомпетентні працівники, які охоче видавали відтермінування всупереч існуючому закону [199, арк. 7–7 зв.].

Один із епізодів мобілізаційної кампанії ілюструє приклад у Дзигівській волості. Менталітет селянина відіграв тут деструктивну роль, адже обурений тим, як могло так статись, що «його кличуть [по мобілізації – Авт.], а сусіда ні...» [199, арк. 8], він просто не з'являвся за повісткою. Про це свідчать результати призову 25-26 травня. Протягом наступних двох днів ситуація на краще не змінилася. Невдовзі з'ясувалися деякі причини, що підштовхували дзигівчан до деструкції. З розмов між чоловіками з'ясувалося, що ними керувала неприязнь до поляків, із якими влада УНР 22 квітня уклала союзницький договір. Проте для проведення агітації часу не залишилося. І 27 травня направили озброєний загін із 20 осіб примусово зібрати призовників у с. Фелиціанівка Дзигівської волості, взявши його в облогу, щоб інші знали про це. Уповноважені особи заходили в кожную хату й попереджали, що, коли призвані не з'являться до 9:30 наступного дня, по селу

буде відкрито вогонь. Але на погрози хлібороби відповідали: «Скінчив би шаровку, та й прийшов би». Тому 28 травня, не вагаючись, військовики випустили 30 набоїв по селу, вбивши одного селянина. Лише після цього до вечора з'явилося 57 осіб [199, арк. 8–8 зв.]. Ці події демонструють, з одного боку, недосконалість та незрілість мобілізаційних органів, їх схильність до протиправних дій, а з іншого – низьку політичну свідомість і відповідальність українського селянина, що не розумів власної ролі у військових подіях, підтримці власної держави. Відсутність компромісу між ними підштовхувала всіх до загибелі, про яку тоді ще ніхто не здогадувався.

Для недопущення подібних випадків 5 червня голови дивізійних мобкомісій отримали телеграму від начальника інспекторського відділу сотника Білецького. Він інформував, що Начальник штабу армії П. Ліпко наказав прибути до нього через два дні для обговорення питань, що виникли під час проведення мобілізації [199, арк. 15; 853, с. 167].

7 червня відбулося засідання в складі полковника М. Крата (окремий кінно-гірський дивізіон О. Алмазова), сотника Д. Неплія (5-а Чорноморська бригада 2-ї Волинської дивізії), поручника Ковальського (мазепинський полк 2-ї Волинської дивізії), сотника Волдирева (Кармелюцький полк 1-ї запорізької дивізії), сотника Синайського (полк Максима Залізняка 2-ї Волинської дивізії) та хорунжого Вілецького (Херсонська дивізія). Від 4-ї Київської дивізії представників не було. Головував на зборах полковник М. Крат [199, арк. 25; 212, арк. 18].

Обговорюючи ситуацію, учасники наради вказали на низку проблем у проведенні мобілізації. Першою з них назвали відсутність загального мобілізаційного плану й досконалої інструкції для мобілізаційних комісій, які змушені були самостійно розбиратися при огляді козака, не раз приймаючи неправильні рішення. Друга проблема полягала у відсутності списків військовозобов'язаних. Третя – у великій кількості більшовицьких агітаторів, завдяки яким до Дієвої армії УНР багато чоловіків не з'явилося, або ж дезертирували з поля бою. Щодо останнього, то, за рішенням спеціальної комісії, скликаної 27 травня для вироблення законопроекту про заходи в боротьбі з

дезертирством осіб, що ухилися від призову, пропонували карати позбавленням усіх громадських прав та засланням на каторжні роботи від 4 до 6 років [51, арк. 2–2 зв.].

Для вирішення даної проблеми представники мобілізаційних комісій запропонували, по-перше, утворити компетентну Головну мобкомісію, яка б вирішувала дискусійні питання, по-друге, пришвидшити призначення медичних комісій, які могли б самостійно оглядати новобранців і не послуговуватися попередніми лікарськими висновками [199, арк. 25 зв.–26 зв.]. Однак відступ українського війська на територію Галичини в липні не дозволив внести корективи у діяльність мобілізаційних комісій. Зміни відбулися лише восени 1920 р. після повернення Дієвої армії УНР на територію Наддніпрянщини.

За нашими підрахунками, травнева мобілізаційна кампанія на Ямпільщині дала війську 5 330 старшин і козаків [196, арк. 21, 26, 40; 199, арк. 41-41 зв.; 208, арк. 11; 853, с. 171, 180, 182], хоча реальний бойовий стан був набагато менший [324, с. 79]. Загалом це була невелика частина людського ресурсу, залучена до збройної боротьби за українські національні інтереси, більшість новобранців тоді посилили Червону армію. Хоча, як з'ясувалося, до українських частин влилася навіть невелика група євреїв [879, с. 92], про що свідчить список військовозобов'язаних у м-ку Дзигівка [див.: Додатки Ж.2.1; И.2.1].

Історик О. Михайлова вважає, що наведені мобілізаційні результати перевершили всі сподівання військової влади, адже, за її даними, очікувалося лише на 2000 новобранців на цій території [828, с. 314]. Із цим твердженням погодитися важко.

Дозвіл на формування особового складу на Поділлі отримала також 2-а (із 29 травня 3-а Залізна) СД під командуванням О. Удовиченка [436, с. 89], яка наприкінці червня увійшла до складу армії М. Омеляновича-Павленка. До того часу дивізія підлягала в оперативному відношенні 6-й польській армії, хоча питанням її комплектування займалося керівництво УНР [430, с. 47, 54].

3 травня командиру 2-ї СД О. Удовиченку надійшло розпорядження від начальника мобуправи Є. Мешковського готуватися до мобілізації військовиків у

Могилівському повіті. Цим мали зайнятися дивізійні мобілізаційні органи [95, арк. 39, 60]. Ми вже зазначали, що цей повіт не повністю був підвладний польській адміністрації, але щоби не діяти всупереч союзнику, їхню допомогу не відкидали, а мали використовувати в разі виникнення труднощів [96, арк. 46; 411, с. 159; 850, с. 299].

Пізніше військовий міністр УНР В. Сальський дав офіційну згоду на призов чоловіків Могилівського повіту до української армії [93, арк. 30]. 5 травня з'явився мобілізаційний наказ (ч. 9) Могилівського повітового начальника В. Гудими [див.: Додаток К.2.1], яким до війська закликали козаків запасу 1897–1898 р. н. і підстаршин віком 22-30 років [718, с. 205; 761]. О. Удовиченко зазначає, що під призов потрапляли чоловіки до 1900 р. н. [430, с. 45], однак, як свідчать архівні джерела, тоді йшла лише підготовка списків військовозобов'язаних (станом на 13 травня до них внесли всього 9 прізвищ [247, арк. 11–12]), а кампанія із залучення цього контингенту у військові ряди розпочалася лише в червні [247, арк. 15].

Призовників, що мешкали в повітовому центрі, зобов'язали з'явитися у свої міліцейські райони, а мешканців волостей – на місцеві збірні військові пункти. Волосні комісари фіксували кожного прибулого військовозобов'язаного, склали список, після чого із зібраним контингентом відправлялися у Могилів-Подільський, на збірний пункт, що діяв при Управлінні повітового військового начальника. Кожному козакові вручали персональне посвідчення. Цікаво, що осіб, які отримали відтермінування за висновком медичної комісії при іншій владі, що діяла у свій час у цьому регіоні, не відправляли на повторний медогляд. Відтермінували від призову й тих осіб, які працювали в адміністративних та військових установах [96, арк. 2].

Мобілізація загалом відбувалася успішно. Уже 15 травня до 15-го куреня 2-ї стрілецької дивізії почали надходити перші старшинські кадри. Через два дні сюди прибуло 200 козаків, але без належного обмундирування та зброї. Одержавши необхідне військове майно, багато новобранців несподівано зникали [421, с. 74], тому доводилося формувати спеціальні загони для вилову дезертирів.

Якщо ж утікачів не знаходили, але мали їхні особисті дані [96, арк. 1], то уповноважені структури забирали на певний час у їхніх батьків господарський інвентар. Каральні загони впливали на психіку молодого вояка, адже здебільшого дезертири переховувалися вдома і, почувши про конфіскацію всього домашнього майна, поверталися до війська [807, с. 80].

Метод «покарання родичів» застосовувався також і в разі відсутності бажання вояка вступати до лав армії. Звісно, набраний таким чином контингент не був стійким на полі бою й часто залишав позиції [278, с. 102]. Не було агітаторів, щоб, як улітку 1919 р., вплинути на свідомість українського селянина – байдужого до збройної боротьби [142, арк. 20]. Причини такої поведінки були різні. Одні закидали українській владі союз із ненависними їм поляками, інші, малосвідомі, повірили більшовицькій пропаганді й не сприймали серйозно Дієву армію УНР. Очевидець тих подій В. Левицький переконаний, що тимчасове перебування більшовиків на Могилівщині не виявило руйнівної природи їхнього режиму щодо селян, тому й мали підтримку населення [384, с. 109, 113].

Застосована техніка військового набору забезпечила загалом непоганий результат. До 11 червня вдалося наповнити особовий склад дивізії 115 старшинами, 162 підстаршинами та 3385 козаками [832, с. 106], але за відсутності зброї не всі вони могли стати під знамена 2-ї СД.

Наприкінці травня ситуація на фронті погіршилася. 3-я Залізна дивізія отримала наказ виступити на фронт для допомоги полякам, однак деякі курені не до кінця завершили своє формування [381, с. 229], крім того, була запланована нова вербувальна акція юнаків, тому кілька бригад вимушено залишилися на Могилівщині [430, с. 47].

Так трапилося, що спочатку 3-й дивізії відвели для мобілізації лише м. Бар, але вже 3 червня керівництво Генштабу змінило своє рішення через посилення впливу в тому регіоні польської адміністрації [95, арк. 154]. 12 червня повітовий комісар С. Сіцинський видав мобілізаційне оголошення до населення, за яким до війська призивали юнаків 1899–1900 р. н. (відповідні списки підготували ще в травні [247, арк. 11–12]) упродовж 18-22 червня із тих же волостей, із яких

отримали поповнення під час травневої мобілізації [див.: Додаток Л.2.1]. Придатність до служби перевіряла спеціально створена комісія [247, арк. 16; 807, с. 81].

Від цього звільнялися особи 1899 р. н., які у лютому–березні та 1-18 червня 1919 р. були визнані мобілізаційною комісією нездатними до військової служби та одержали відтермінування до 1921 р. Народжених у 1900 р. звільняли за сімейним станом, через навчання в середній і вищій школах, але якщо 19-20-річні юнаки обіймали посади в державних інституціях, то їм відтермінування не давали – після отримання повістки вони повинні були негайно звільнитися і прибути на збірний пункт [180, арк. 116; 247, арк. 15].

На жаль, не має остаточних даних про результативність цієї кампанії. 26 червня 3-тя Залізна дивізія закінчила своє формування, так і не набравши, за свідченням О. Удовиченка, достатньої кількості козаків, щоби заповнити свій штат [430, с. 53]. У той час почався активний наступ Червоної армії, що перервав призов. По всьому Поділлю українські війська вимушено відступали в бік Галичини, так до кінця й не використавши весь мобресурс цього регіону.

За даними польського історика А. Колянчука, до 12 червня в Дієвій армії УНР загалом нараховувалося 17 тис. козаків і 2814 старшин [906, с. 20]. А. Руккас і М. Ковальчук вважають (з їхньою думкою ми погоджуємося), що в розпорядженні українських збройних сил у харчовому стані було 2814 старшин та 16 925 козаків [851, с. 154; 853, с. 71], а Т. Плазова та П. Слюсаренко оцінюють особовий склад збройних сил у 20 тис. [837, с. 166; 861, с. 248]. Зазначимо, що невідомий автор у листі до Є. Коновальця, датованому 25 червня, пише, що Дієва армія УНР мала біля 40 тис. осіб: у М. Омеляновича-Павленка – 15 тис. штиків і 6 тис. кінноти, 3-я Залізна дивізія – 10 тис., 6 стрілецька дивізія – 3,5-4 тис., а решта в інших дрібних бригадах [287, с. 138]. Ці дані, на нашу думку, явно перебільшені.

Отже, завдяки поверненню військових частин із Зимового походу вдалося розпочати призов чоловічого населення у двох повітах Поділля без сталого мобілізаційного органу. Вагому роль у цьому процесі відіграли дивізійні

мобілізаційні апарати, які за сприяння місцевих адміністративних структур розпочали цей процес. Зауважимо, що нашвидкоруч організована кампанія мала значні недоліки, оскільки створені мобкомісії виявилися не достатньо кваліфікованими, що позначилося на боєздатності військових частин, куди потрапляв цей людський контингент. Дався взнаки також брак матеріального забезпечення при вступі новобранців до дивізії, що перешкоджало швидкому передислокуванню їх на передову. Населення по-різному поставилося до заклику вступати до збройних сил УНР, хоча здебільшого подоляни радісно сприймали повернення української армії. Негативні настрої селян підштовхнули органи української влади діяти рішучіше, з використанням недемократичних, примусових методів набору, що, з одного боку, давало позитивний результат, з іншого, породило дезертирство, низьку боєздатність військових підрозділів. Незважаючи на це, внаслідок надходження чоловічого контингенту, що сягнув майже 10 тис. військовиків, з'явилася надія на продовження збройної боротьби за українську незалежність.

Зазначений аспект роботи висвітлено в науковій статті дисертанта [819].

4.3. Проблема особового складу Дієвої армії УНР восени 1920 р. Труднощі проведення мобілізації після погіршення стратегічного становища

Численні успішні військові операції разом із польським військом улітку 1920 р. проти більшовиків на території Галичини дозволили дивізіям Дієвої армії УНР у вересні перейти на східний берег Збруча й розпочати боротьбу за визволення території Поділля. Здавалося, що за допомогою союзників шанси на успіх були великими, але несподівано поляки, які забезпечували українські частини амуніцією та провіантом у час спільних воєнних кампаній, уклали угоду про перемир'я із більшовицькою Росією. У цей час Дієва армія УНР зосередилася на перегрупованні та поповненні своїх сил, щоби бути готовою дати відсіч противнику.

14 вересня РНМ ухвалила, а 6 жовтня Головний отаман С. Петлюра затвердив закон «Про мобілізацію в звільнених від ворога нашою армією повітах У.Н.Р. для поповнення армії» [див.: Додаток М.2.1]. Призовників на збірних пунктах розподіляли на дві групи: 1-а – військовики з бойовим досвідом, яких одразу відправляли на передову, а 2-а – не вишколені новобранці, які мали проходити навчання [134, арк. 60–61; 858, с. 366]. До першої потрапляли: генерали (до 55 років), булавні старшини (до 50 років), старшини й урядовці (до 45 років), підстаршини, урядовці військового часу та лікарі (до 35 років), рядові козаки 1890–1895 р. н. [188, арк. 79; 589]. Натомість, у резерв набирали юнаків 1896–1900 р. н. [311, с. 254; 321, с. 261; 559].

3 жовтня зі Штабу армії надійшла телеграма до усіх дивізій, де вказувалося, що насамперед до вишколу потрібно набирати чоловіків 1896–1898 р. н., а вже потім – 1899–1900 р. н. [224, арк. 96]. Як з'ясувалося пізніше, до вказівок командування не завжди прислухалися, дивізії здійснювали набір несистематично, а до запасних частин рідко набирали 20-21-річних юнаків [60, арк. 25].

Оперативна мобілізація до налагодження органів МВС покладалася на Командуючого Дієвою армією УНР. Він віддавав відповідно розпорядження командирам військових груп. Уся територія підпорядкована українському війську, поділялася на дивізійні мобілізаційні дільниці, на яких оголошували збір новобранців. Через відсутність державних органів кожна дивізія утворювала «летючі» комісії, які на той час були основою мобілізаційного механізму [264, арк. 15; 269, арк. 1–2; 815, с. 134–135].

До складу дивізійної комісії входили: голова (булавний старшина), по одному козаку від окремої частини або куреня, прифронтовий цивільний комісар, лікар і представник від волості. Кількість комісій залежала від величини району дорученого дивізії та її командира [269, арк. 1]. Для планомірної роботи цієї структури С. Петлюра затвердив «Інструкцію прийомочно-мобілізаційним комісіям по проведенню мобілізації» [див.: Додаток Н.2.1]. У ній чітко подано, як

мала відбуватися підготовка до призовної кампанії та порядок її проведення [200, арк. 33; 214, арк. 91-а; 223, арк. 5-6 зв.].

Мобілізація мала розпочатися 24 вересня до восьми українських дивізій [763, с. 37; 853, с. 108; 928, с. 162]. Усе залежало від швидкості підготовки до неї. Для кожної зі СД було визначено мобілізаційний район. 1-а Запорізька дивізія отримала Старокостянтинівський повіт, 2-а Волинська – Летичівський, 3-а Залізна – Ушицький [200, арк. 116; 330, с. 559], 4-а Київська – м. Кам'янець-Подільський та Лянцкорунську, Циківську, Маківську, Орининську, Рихтецьку, Гавриловецьку, Довжоцьку та Баговецьку волості Кам'янецького повіту [591], 5-а Херсонська – Городоцьку, Купинську, Куявську і Смотрицьку волості того ж повіту [201, арк. 124; 224, арк. 20, 45]. Перша кулеметна дивізія мала проводити набір у Вільховецькій, Бережанській волостях Кам'янецького та Кузьминській і Юринецькій волостях Проскурівського повітів [200, арк. 116 зв.; 216, арк. 36]. Із решти волостей Проскурівщини поповнення поступало до 6-ї дивізії, яка, за А. Руккасом, $\frac{1}{4}$ своїх новобранців мала передати Окремій кінній дивізії [853, с. 108, 118].

Також до кожної дивізії, згідно з наказом ГУГШ від 9 вересня 1920 р. призначалися кадри для формування мобілізаційних апаратів (деякі з них пізніше виконували функції голів мобкомісій) [200, арк. 54]. За 1-ю Запорізькою дивізією закріпили сотника Зінчука й хорунжого Артемовського, 2-ю Волинською – підполковника С. Єфреміва й урядовця Жуківа, 3-ю Залізною – полковника В. Гудиму та урядовця Заверуху, 4-ю Київською – полковника Борисяка і 2-х урядовців, 5-ю Херсонською – сотника Бобровича і хорунжого Сенішина, 6-ю стрілецькою – сотників Кравченка та Христовича. До 1-ї кулеметної дивізії відправили полковника П. Нечаїва [216, арк. 27].

Перша Запорізька дивізія розпочала поповнення свого особового складу на початку жовтня [358, с. 124]. Старокостянтинівський повіт було розділено на чотири призивні ділянки, куди входили по 3-4 волості, наприклад, перша охоплювала Красилівську, Базалійську, Купільську та Старокостянтинівську волості. До кожної з них було відправлено підкомісію для відбору протягом 9-13

жовтня здорового чоловічого населення. Після закінчення цього процесу голова кожної підкомісії направляв мобілізованих до головної комісії, що перебувала у Старокостянтиніві [209, арк. 1–4; 213, арк. 94]. На етапно-розподільчих пунктах військовики перебували добу, після цього їх групами по сотні в кожній доправляли до бойових груп. Набраний контингент планували розподілити таким чином: 1-а Запорізька бригада отримувала 30%, 2-а і 3-а – по 33%, а решта 4% поступало кінному дивізіону Чорних запорожців. Юнаків без бойового досвіду направляли у вишкіл до м-ка Меджибіж [209, арк. 67].

Польська влада на Волині, знаючи про мобілізацію Дієвої армії УНР, як і раніше, заважала повноцінному проведенню кампанії через різного роду провокації. Наприклад, у Базалійській і Теофіпольській волостях місцевому населенню сповіщали, що коли вони з'являться на збірний пункт, то їм однаково «надалі прийдеться служити в польській армії» [209, арк. 59]. Звісно, це не влаштовувало селян, які зазнали чимало страждань від окупаційної влади, тому багато з них не з'являлися за повістками. Зрештою для доставки ухильників відправляли каральні загони, але це не могло суттєво покращити ситуацію. Загалом результати в повіті виявилися непоганими, адже до 26 жовтня прийняли 2618 осіб [196, арк. 113; 201, арк. 121; 220, арк. 33], що дало змогу збільшити чисельність дивізії станом на 16 листопада до 6991 військовика [853, с. 173].

28 вересня підготовку до проведення військового призову розпочала 2-а Волинська дивізія [210, арк. 307; 221, арк. 27]. Було вирішено набирати новобранців у дві черги відповідно до закону про мобілізацію від 14 вересня 1920 р. При кожній бригааді й кінному полку, що входили до складу дивізії, було утворено мобкомісію, яка займалася перевіркою здатності до служби новоприбулих [222, арк. 27]. Першій комісії для поповнення 4-ї Сірої бригади виділили Меджибізьку, Бахматовецьку і Михалпільську волості. Другій, яка опікувалася 5-ю Чорноморською бригадою – Суловецьку, Війтовецьку і Деражнянську, а для кінного полку імені гетьмана Івана Мазепи – Зіньківську і Женишковецьку [178, арк. 58].

До складу комісії 4-ї Сірої бригади входили: голова – підполковник Чайківський, хорунжі Корлепо і Соколов та лікарський помічник Колісніченко [179, арк. 188]. 5-у Чорноморську бригаду представляли: голова – полковник Трохименко, сотник Марченко, поручник Романенко, хорунжий Гончаренко і лікарський помічник Кохан [219, арк. 27]. На жаль, склад уповноважених від кінного полку невідомий.

Перебіг військового набору 5-ю Чорноморською бригадою детально описав голова її мобілізаційної комісії полковник Трохименко [220, арк. 51 зв.]. За його звітом, набір до бригади відбувався оперативно, і вже до 1 жовтня перша черга призову була закінчена, але результати були не надто вражаючі. Як з'ясувалося, із 1200 осіб, що числилися у списку військовозобов'язаних місцевого комісаріату, складеному ще в 1917 р., перевірку пройшло 560 новобранців, 400 з яких визнали здібними до військової служби. Інших не було серед живих або не повернулися з полону після закінчення Першої світової війни [221, арк. 74].

Окрім того, велику кількість новобранців довелося звільнити за ч. 10 закону 14 вересня (пільга першого розряду), у якій стверджувалося: «один робітник у сім'ї, коли дійсно утримує сім'ю хоча-б і при батьках, але до праці не здатних, чи маючих більш 55 років» не приймається у військо [264, арк. 15; 227, арк. 8, 16, 23]. За відсутності лікарської комісії робили помилки у відборі військовозобов'язаних. До бригад надсилали осіб із фізичними вадами, через що доводилося їх відправляти назад додому. Лише 31 жовтня у м-ку Деражні в санітарно-летючому шпиталі ім. Мишковського утворили спеціальну медичну комісію, куди мали надсилати новобранців для огляду [221, арк. 129 зв.].

Траплялися випадки й некомпетентності членів комісій, які хотіли лише чисельно наповнити штат, не керуючись при цьому нормами закону, чим створювали напруженість серед колег, що негативно впливало на їх роботу [221, арк. 66–67, 74]. Залишалося надіятися на молодих козаків, яких, за словами половника Трохименка, «буде більше і багато здорових» [221, арк. 66].

Це сподівання щодо юнацтва не справдилося. Натомість із другої декади жовтня активізувалися колишні військовики і стали приєднуватися до української

армії. Факти свідчать, що там, де посилювалися незаконні польські реквізиції майна в українських селян, прибуття за мобілізацією було гіршим [221, арк. 107–108 зв.]. Зауважимо, що до 5-ї Чорноморської бригади з Бахматовецької волості вдалося прийняти 589 (за 8-13 жовтня) [201, арк. 71–81], Михалпільської – 604 (12–20-е) [201, арк. 83–85, 92–94] та Меджибізької – 580 (17–19-е) новобранців [201, арк. 99–91, 103–104]. Однак не всіх вдалося залучити до Дієвої армії УНР – придатними до військової служби виявилось тільки 1140 військовиків [201, арк. 83-104]. Окрім того, дорогою з розподільчого пункту до дислокації дивізії 11% з них дезертирувало [221, арк. 158]. Особовий склад цієї бойової групи розподілявся так: мобілізованих чоловіків старших за 39 років нараховувалося 85%, до 25 – 10%, добровольців – 2% та полонених більшовиків, які перейшли на бік УНР – 3% [221, арк. 158]. Загалом до усієї дивізії мобілізовано 2679 (за іншими даними – 2614 [196, арк. 113]) козаків і старшин [див.: Додаток П.2.1].

Непоганий результат мала 3-тя Залізна дивізія під проводом О. Удовиченка, яка здійснювала військовий набір від 28 вересня до 9 жовтня [201, арк. 57; 430, с. 126, 133]. Представник однієї з бригад цієї дивізії В. Левицький згадував: «Хлопці йдуть охотно, бо пізнали остаточно докладніше комуно...» [384, с. 134]. Справді, за цей час до війська з'явилося чимало чоловічого контингенту: 25 булавних старшин, 2 урядовці, 3856 козаків, що становило 80% тих, хто підлягав призову [428, с. 84; 430, с. 153]. Однак після огляду мобкомісією більшість із них звільнили: хворих – 1248 осіб, за пільгою I-го розряду – 643 та надано відтермінування 155 військовозобов'язаним. Загалом до частин Дієвої армії УНР поступило 1928 вояків [201, арк. 57, 111; 853, с. 178], але навіть цю кількість не можливо було відправити на передову через відсутність озброєння [384, с. 136; 427, с. 110; 430, с. 133].

11 жовтня за наказом О. Удовиченка відновила діяльність Ушицька повітова управа з військової повинності, що мала тимчасовий штат. Повітовим військовим начальником призначено О. Сокольника. Із 12 по 28 жовтня вона діяла в тандемі з командуванням дивізії, продовжуючи військовий набір решти 20% новобранців і

тих, хто запізнився або не з'явився на призов [61, арк. 3]. За це час вдалося мобілізувати ще 710 осіб [63, арк. 113; 196, арк. 57].

Завершивши мобілізаційні заходи на Ушиччині, 28 жовтня штаб дивізії переїхав до Могилева-Подільського для підготовчої праці до призову у цьому повіті. Уповноважені особи склали списки із раніше прийнятих чоловіків до армії, звільнених через хворобу та за пільгами і тих, котрі отримали відтермінування [200, арк. 185]. Також формувався новий реєстр новобранців 1899–1900 р. н. [61, арк. 3]. Набір чоловічого населення в цьому районі відбувся з 28 жовтня по 8 листопада, але не було можливості всіх відправити до бригад дивізії через відсутність провіанту для непередбаченої кількості вояків [60, арк. 72].

На Кам'янецьчині мобілізаційна кампанія до IV Київської дивізії згідно з наказом її командира А. Вовка від 27 вересня 1920 р. [770, с. 227] розпочалася [див.: Додаток Р.2.1]: для військовозобов'язаних Лянцкорунської та Циківської волостей – 30 вересня, Орининської – 2 жовтня, Довжоцької та Рихтецької – 4-го, Гавриловецької та Баговецької – 6-го жовтня. Мешканці м. Кам'янця-Подільського мали з'явитися для мобілізації 2 жовтня [599]. Окрім того, голова мобкомісії підполковник Н. Дишлевий опублікував оголошення в місцевій газеті [див.: Додаток С.2.1], де закликав усіх громадян з'явитися за повісткою і пройти перевірку, не залежно від того чи вони раніше проходили медкомісію, чи ні і які посідали на той час цивільні посади [632].

Загалом проблем із прийомом рядового складу не виникало, натомість старшини майже не з'являлися. Це змусило командира бригади вдатися до рішучіших дій. Уже 6 жовтня А. Вовк видав новий наказ до усіх 25-35-річних підстаршин та урядовців військового часу, що мешкали у восьми волостях повіту, з'явитися 11 жовтня на збірний пункт військового начальника у м. Кам'янці-Подільському. Окрім того, особи, які пропустили мобілізацію з різних причин, повинні були прибути 9 жовтня за тією ж адресою. У випадку дезертирства, після отримання військового документа та амуніції, карали на смерть [591; 593].

Для огляду новобранців створили 3 мобілізаційні комісії. Перша діяла у Лянцкорунській, Орининській, Рихтецькій та Баговецькій волостях, звідки до 20 жовтня прибули: 15 старшин, 2 урядовці, 1 лікар, 7 фельдшерів, 871 козак [201, арк. 110], проте не все поповнення вдалося доправити до бойових груп – 220 осіб дорогою дезертирували. Другій мобкомісії під головуванням полковника Біденка підлягали Циківська, Маківська, Довжоцька та Гавриловецька волості. За 20 днів роботи вона визнала придатними до військової служби: 11 старшин, 2 урядовців, 1 лікаря, 3 фельдшерів та 1289 козаків. Тут також було дезертирство – 188 осіб скористалися поганим конвоєм від збірного пункту до місця служби і втекли. З такими випадками намагалися боротися, але не завжди законними методами, наприклад, 15 жовтня у Довжоцькій волості голова 2-ї мобкомісії Біденко, використовуючи особистісні дані призовників, з'являвся до родин ухильників разом із озброєним загonom і конфіскував у них майно, як компенсацію за невиконання вимог закону про мобілізацію [105, арк. 41]. Зазначимо, що це були непоодинокі випадки. Полковник А. Вовк навіть створив «кулеметну команду», яка під дулом гармати стимулювала селян все-таки з'являтися швидше на пункти збору на заклики місцевої влади, адже їхні заяви про те, що вони «почекають та подивляться» як відгукнуться сусідні села, змусили діяти агресивно [186, арк. 70 зв.]. Звісно, такі методи провокували до різних негативних настроїв серед призовників, бойкот мобілізації, бажання дезертирувати тощо [103, арк. 22; 211, арк. 34].

Третя мобкомісія полковника Н. Дишлевого в Кам'янці-Подільському спромоглася набрати 76 старшин, 39 урядовців, 23 фельдшери та 293 козаки, але до дивізії потрапило всього 238 осіб через масову втечу чоловіків [201, арк. 110]. Це не надто вплинуло на подальший перебіг призову. До 30 жовтня 4-а Київська дивізія мобілізувала 1562 новобранці [22, арк. 18]. Усього за місяць здатними до виконання військової служби визнано 4204 чоловіки [22, арк. 18], з яких бойові ряди до 21 жовтня поповнило 2043 [201, арк. 118]. Однак це не остаточні дані, транспортування козаків зі збірних пунктів до військових частин продовжувалося до кінця жовтня.

Значно меншу частину території Кам'янецького повіту для комплектування отримала 5-та Херсонська дивізія. 27 вересня її командир А. Долуд видав наказ про порядок проведення та час військового набору в 4-х волостях: Городоцькій (2-го жовтня), Куявській (5-го), Купинській (8-го) та в Смотрицькій (з 11 по 14-е жовтня). Було створено лише одну летючу мобкомісію у складі: голови – полковника Й. Цвіньова, заступника голови – сотника Бобровича, секретаря – сотника Білика та лікаря Федоренка. Головний збірний пункт, куди доправляли всіх призовників із приймальних дільниць, розташовувався у м-ку Городок. Для розміщення новобранців начальнику пункту Гриневичу надали дозвіл використовувати у місті всі потрібні приміщення для казарм, щоб помістити, як передбачалося, 1000 осіб. Так склалося, що списки військовозобов'язаних у сільських комісарів були застарілі й неактуальні на осінь 1920-го, тому волосне керівництво звернулося до православного і католицького духовенства та єврейських рабинів, щоб ті напередодні мобілізаційної кампанії подали метричні списки чоловіків 1890–1898 р. н. [192, арк. 55–56 зв.].

У кожному районі на заклик з'явилося чимало потенційних захисників [203, арк. 11], але майже половина з них при огляді мобілізаційною комісією отримала «білі квитки». Наприклад, у Городоцькій волості відгукнулося 433 військовозобов'язані, але 39% не пройшли перевірки [201, арк. 4, 8]. В інших районах співвідношення було таке: Куявській – 383 (51,5%), Купинській – 362 (53,5%) [201, арк. 11, 13, 16, 18, 20, 27] та Смотрицькій – 370 (46%) [201, арк. 66, 67]. Разом до дивізії зарахували 950 новобранців, а 862 повернулося додому [201, арк. 4–67]. Окрім того, у жовтні, як повідомляє військовик 5-ї Херсонської СД Ю. Науменко, до частини також прибуло 800 колишніх полонених із Ланцута – в основному українці-червоноармійці [401, с. 177]. Спостерігаючи за негативною динамікою чисельності збройних сил, С. Петлюра на засіданні РНМ 3 жовтня запропонував законопроект про додатковий призов чоловічого населення [283, с. 248; 311, с. 265], але це не було виконано.

5-й Херсонській СД через недостатню укомплектованість її бойового складу планували виділити для набору населення повіти на Волині, але лише після

встановлення там української цивільної влади [204, арк. 360]. 15 жовтня А. Долуду надійшла телеграма від прифронтового комісара Яроценка, де повідомлялося, що «частина Заславського повіту по р. Хомора ... чекає мобілізації і цілком до цього підготовлена» [224, арк. 45]. Як пізніше з'ясувалося із наказу начальника штабу дивізії В. Чабанівського, для мобілізації виділили 7 волостей Ізяславського повіту. 21 жовтня туди відрядили командира 15-ї бригади Й. Цвіньова, який мав самостійно створити комісію, щоби приступити до військового набору хлопців 1895–1899 р. н. За 14 днів робота мала бути завершена [192, арк. 79 зв., 86–86 зв.]. За твердженням А. Руккаса, задумане розпочати не вдалося [853, с. 210].

6-а стрілецька дивізія, яка практично весь 1920-й перебувала в складі польської армії, перейшла під українське командування 1 вересня, і наприкінці місяця була готова організувати мобілізацію [853, с. 188]. Вона діяла разом із Окремою кінною дивізією. Ще до початку практичної складової кампанії, 27 вересня відбулася нарада за участі представників обох дивізій під головуванням начальника мобілізаційного відділу штабу Окремої кінної дивізії поручника М. Вербицького. Для координації роботи мобілізаційних комісій вирішили утворити центральний апарат, який іменували «Мобілізаційною Управою Проскурівського повіту». До її складу увійшли: М. Вербицький (начальник), Татарів (діловод і скарбник), осавул Трегубчук, два урядовці і кур'єр. Повіт розділили між двома змішаними мобілізаційними комісіями, які склалися з представників від 6-ї та Окремої кінної дивізій. Хоча 16 вересня М. Вербицький у рапорті до командира 6-ї дивізії М. Безручка звітував про утворення 3-х мобкомісій [200, арк. 106], але про діяльність третьої з них нічого не відомо.

Перша мобкомісія проводила заходи в м. Проскурів, із передмістями Раково і Дубово, та волостях: Малиницькій, Шарівській, Ярмолинецькій та Фельштинській. Друга здійснювала мобілізацію в Пашковецькій, Черноострівській, Третельницькій та Сарнівській волостях. На нараді також визначили склад членів мобкомісій. Першу представляли: голова – сотник Кравченко, сотник Кушнарук, хорунжі Іванів, Словіковський та Шумейко; другу:

сотник Грінченко (голова) та члени: сотник Войтенко, хорунжі Антоненко, Личик і поручник Махонько [200, арк. 155].

Начальники дивізій М. Безручко та О. Бурківський домовилися, щоб приймально-мобілізаційні комісії направляли 2/3 козаків до 6-ї дивізії (новобранці без бойового досвіду проходили вишкіл під керівництвом поручника Яценко у м-ку Сатанів). Решту призовників, якщо це були кіннотники, мали спрямувати до бригад Окремої кінної дивізії, а не вишколених – на навчання у м-ко Кузьмин до підполковника М. Янчевського. Для усіх інших юнаків бойову підготовку проводив П. Сікорський. Після цього вони поповнювали Пластунський курінь [200, арк. 155 зв.].

30 вересня М. Вербицький оголосив проскурівчанам порядок проведення військового набору згідно з мобілізаційним законом від 14 вересня 1920 р. Також було доведено дату прибуття чоловічого населення на збірний пункт у кожній волості [див.: Додаток Т.2.1]. Мобілізаційна кампанія тут тривала із 3 до 15 жовтня [200, арк. 109].

Закінчивши прийом, обидві приймально-мобілізаційні комісії подали звіти про проведену роботу. З'ясувалося, що із 8 волостей на медкомісію з'явилося 3996 осіб, але здатних до військової служби вона визнала тільки 1597, що становило 40% від загальної кількості. Із цього числа 600 військовиків направили до 6-ї дивізії, 60 – до Окремої кінної дивізії (пізніше надійшло ще 340) та 300 – до Пластунського куреня. Оскільки 659 військовозобов'язаних взагалі не з'явилося за повісткою, то М. Вербицький запропонував застосувати до них репресії [200, арк. 150]. До 3 листопада дивізіям вдалося значно поповнити свій особовий склад за рахунок новоприбулих 2010 козаків [200, арк. 225; 201, арк. 115]. Щоправда, не відомо, як вони були розподілені між цими формуваннями. Їхній потенціал поповнили колишні червоноармійці (точна кількість їх не відома), але згодом вони зрадили новій присязі і перейшли на бік ворога [60, арк. 54; 194, арк. 91; 195, арк. 87; 207, арк. 54].

30 жовтня вийшло чергове звернення до населення вступати до українського війська [див.: Додаток У.2.1]. Однак цього разу збиралися

мобілізувати практично всіх, навіть тих, що мали відтермінування від призову по I розряду [24, арк. 3; 64, арк. 3; 200, арк. 216; 223, арк. 11]. Провести цей захід не вдалося – відступ Дієвої армії УНР зруйнував усі плани.

Як стверджували голови мобкомісій, мобілізаційна кампанія відбувалася з великими труднощами, що позначилося на результаті, який міг бути набагато кращим. Сотник Кравченко повідомив, що населення доручених йому районів ставилося до виконання наказу презирливо, сприймали все як гру, з якої можна вийти «сухим із води» [200, арк. 154]. Натомість сотник Грінченко рапортував начальнику Проскурівської мобілізаційної управи, що чимало прорахунків у процесі мобілізації допустило військове керівництво, хоча їх за можливості виправляли. По-перше, не було возів для транспортування новобранців зі збірного пункту, а долати більш як півсотні кілометрів пішки селяни не хотіли. По-друге, чисельні відтермінування мобкомісіями змусили сумніватися інших у компетентності уповноважених для відбору до війська осіб, вони заявляли: «що ж я піду, а десять не піде?». [200, арк. 153 зв.]. Окрім того, була ще низка причин, які стали на перешкоді успішному проведенню військового призову зокрема: 1) не надання в розпорядження начальника мобілізаційної управи і приймальних комісій озброєного конвою; 2) відсутність агітаційних кадрів для роботи з населенням, на відміну від більшовиків; 3) погане матеріальне забезпечення сімей чоловіків, призваних до війська; 4) недосконала організація роботи збірних пунктів; 5) недостатня боротьба з дезертирством, зокрема відсутність відповідного апарату. Саме це і пояснює, чому доводилося створювати озброєні відділи й застосовувати силовий метод для військового набору [200, арк. 105,181].

Примусова мобілізація часто призводила до збройного опору селян. Створювалися спеціальні групи, які не допускали військових у їхні населені пункти. Такі факти траплялися у Гринівцях, Пашківцях, Скаржинцях та Стуфчинцях, де близько 500 осіб незгідних заявляли, що «на мобілізацію не підуть і нікого до себе в села не пустять», а у випадку наступу на них будуть оборонятися. Один із озброєних загонів Дієвої армії УНР 21 вересня спробував прорвати оборону в с. Скаржинці, але під час атаки зазнав втрат – двох козаків

було вбито, інших поранено. Після цього довелося відступити, а оборонцям дісталися бойові трофеї [18, арк. 2].

Зазначимо, що схожих фактів більше не зафіксовано. Досить дисципліновано відбувся військовий набір у прифронтових волостях Надзбруччя. Підготовка до проведення мобкампанії для Першої кулеметної дивізії у відведених їй 4-х волостях розпочалася наприкінці вересня [215, арк. 29]. Більшість поповнення мали отримати 1-а та 2-а кулеметні бригади, що входили до складу дивізії [27, арк. 10]. Для кожної з них створили по 2 мобілізаційні комісії, склад яких був змішаним. До них увійшли представники всіх бойових груп дивізії. Юринецька і Кузьминська волості потрапили в розпорядження 1-ї бригади [216, арк. 36], а Бережанська та Вільховецька – 2-ї [217, арк. 29]. 24 вересня наказом командира дивізії Г. Базильського було затверджено склад приймально-мобілізаційних комісій. До 1-ї, що діяла у Вільховецькій волості, входили: підполковник П. Нечаїв (голова), секретар Соловей-Чуб, поручник Рудченко (від 2-ї бригади), лікар Снігур, представник від волості, прифронтовий цивільний комісар; 2-у, у Бережанській волості представляли: поручник Роецький (голова), секретар Зборовський, поручник Годзилінський (від 2-ї бригади), лікар Васеріс (від 1-ї бригади), представник від волості; 3-я мобкомісія (Юринецька волость) складалася із: голови – сотника Актанію (від 2-ї бригади), секретаря Ногачевського, хорунжого Власіва (від технічного куреня), лікаря Орлова та представника від волості; для Кузьминської волості затвердили комісії у складі: голова – сотник Ващенко (від технічного куреня), секретар – урядовець Гуляйко (від 2-ї бригади), хорунжий Домбровський (від 1-ї бригади), лікар Шевчук та представник від волості [216, арк. 29].

Загалом мобілізаційним комісіям вдалося гідно виконати свої обов'язки. 10 жовтня новий командир дивізії О. Бурківський, оглянувши особовий склад заявив таке: «Мобілізація йде швидким темпом і дуже успішно ... всі працюють з повним сознанням...» [216, арк. 42]. Після закінчення призову станом на 14 жовтня до 1-ї бригади вступило 548 осіб, до 2-ї – 622, а технічний курінь

поповнився 212 мобілізованими [див.: Додаток Ф.2.1]. Окрім того, 200 осіб спрямували на підкріплення 2-ій Волинській дивізії [216, арк. 58].

Голові 2-ї мобкомісії, поручнику Роєцькому, командир 2-ї бригади Г. Порохівський висловив подяку за «енергійність праці і тактичне [наставне – Авт.] поводження з мобілізованими» [216, арк. 56], що сприяло належному проведенню військового набору. Усього ж дивізія поповнилася 8 старшинами, 134 підстаршинами, 6 лікарями, 7 урядовцями та 1442 козаками. Непридатними до служби виявилось 211 осіб (найменший показник по усіх СД) [201, арк. 111, 117].

Призивна кампанія проведена дивізіями Дієвої армії УНР восени 1920 р., у порівнянні із усім періодом військового будівництва збройних сил Директорії, відбулася досить успішно. 27 жовтня С. Петлюра у листі до К. Мацієвича писав, що мобілізовано більш ніж 12,5 тис. чоловіків [295, с. 142; 312, с. 510; 794, с. 386]. Насправді кількість новоприбулих вояків, зазначена Головним отаманом, була лише частиною визнаних мобілізаційними комісіями здібних до військової служби. Чисельність тих, хто з'явився на збірні пункти, була майже вдвічі більшою і становила 23 556 новобранців [196, арк. 113; 201, арк. 121]. На цьому наголошував і командувач Дієвою армією УНР М. Омелянович-Павленко: «Люду було досить. Бракувало матеріальної частини...» [404, с. 444]. У зв'язку з таким становищем частина прийнятих новобранців передавалася запасним куреням, сформованим при кожній дивізії [59, арк. 18, 31; 437, с. 206].

Загалом станом на 10 листопада Дієва армія УНР складалася із 3888 старшин та 35 259 козаків [831, с. 265; 836, с. 193; 838, с. 101; 928, с. 157; 932, с. 149], натомість у бойових рядах перебувало набагато менше – 2100 старшин, 9713 піхотинців та 2 569 кіннотників (разом 14 382 особи) [324, с. 330; 377, с. 89; 437, с. 207; 750, с. 144]. Такий чисельний стан не дозволив українським військовим частинам протистояти сильнішій Червоній армії, яка нараховувала 32 тис. осіб [853, с. 115], їм довелося відступати. Перейшовши 21 листопада р. Збруч і опинившись на території, підконтрольній Польщі, вони були інтерновані своїми нещодавніми союзниками [335, с. 7; 932, с. 149].

Отже, вісім стрілецьких дивізій Дієвої армії УНР восени 1920 р. проводили мобкампанії на території Поділля і Волині ними ж створеними мобілізаційними комісіями. Вони відіграли важливу роль в організації українського війська для продовження боротьби проти Червоної армії. Траплялися випадки некомпетентності членів цих комісій, але це не суттєво вплинуло на призовний процес. Більше нашкодило справі використання застарілих списків військовозобов'язаних, що призвело до втрати часу при огляді, а в результаті половину чоловіків повторно звільняли від служби у Дієвій армії УНР. Цивільне населення не раз чинило спротив військовому обов'язку, що змушувало спеціально створені органи застосовувати до них радикальні заходи. Боездатність українських частин, поповнених примусово набраними козаками, була загалом не високою через ненадійність певної кількості новобранців, які дезертирували, зраджуючи Україні. Серед мобілізованих були й патріотично налаштовані військовики, які до кінця служили національним інтересам і були прикладом мужності. Захист УНР на фронтах міг продовжитися, якби не припинення поставок зброї і боєприпасів Польською державою. Цей факт вплинув і на результати бойових дій, і на морально-психологічний настрій мобілізованих українців.

Зазначене питання висвітлено у нашій статті [808].

Висновок до розділу

Після багатьох зусиль у грудні 1919 – січні 1920 рр. представникам УНР вдалося здобути прихильність Речі Посполитої у справі відбудови власного війська, заплативши високу національну ціну. Усвідомлюючи, що для України їхня допомога була єдиним шансом втриматися на військовій арені, польська політична верхівка дозволила собі маніпулювати цим процесом, відтягуючи формування повноцінних українських військових частин та порушуючи дані обіцянки. Хоча на Поділлі взимку вдалося утворити дві бойові групи, проте чисельного надходження людського ресурсу від мобілізаційної кампанії вони не отримали. Натомість на Волині завдяки старанням Дипломатичної місії УНР у

Польщі створили спеціальні умови прийому одужуючих після хвороб вояків Дієвої армії УНР, які навряд чи могли активно воювати на фронті. Здавалося б польсько-український військовий союз позитивно вплине на процес формування збройних сил УНР, однак польські адміністративні органи постійно перешкоджали відновленню повітових управ із військової повинності у Подільській губернії і не давали згоду на проведення тут військової мобілізації. У непідконтрольних полякам повітах розпочалося відновлення місцевих державних органів і створення запасних бригад, які не виправдали сподівань і не змогли суттєво підсилити українські збройні сили свіжим людським ресурсом.

Ситуацію певним чином врятували військові частини, що повернулися із Зимового походу і провели військовий призов у Ямпільському і Могилівському повітах, а це дозволило частково заповнити штат. Одразу використати весь мобілізований чоловічий контингент не було змоги через брак матеріального забезпечення. Запізнілий дозвіл поляків на проведення мобілізації, зважаючи на наступ більшовиків, не міг змінити тогочасний стан справ.

Реальна можливість значно посилити особовий склад українського війська з'явилася після їхнього повернення восени 1920 р. на терен Наддніпрянщини, але у зв'язку із замиренням Польщі з Радянською Росією шанс на перемогу помітно знизився, навіть попри успішну мобкампанію. У результаті цього через недостатню кількість військової амуніції, яку до того часу постачала Польща, частина мобілізованих новобранців не могли взяти участі у військовому протистоянні, що значно знизило реальний потенціал УНР, тому переважаюче більшовицьке військо завдало поразки Дієвій армії УНР і змусило її покинути Батьківщину і перейти на територію Галичини, яка була непідконтрольна РП. Регулярна збройна боротьба припинилася. Досвід проведення мобілізацій частково втримували повстанські отамани.

ВИСНОВКИ

Обрана для дисертаційної роботи тема є актуальною, дозволяє узагальнити досвід військових мобілізацій до українських військових формувань під час боротьби за право українців мати свою національну державність, як й інші народи Європи, що тривалий час були бездержавними і насильно втягнутими до складу імперій.

Історіографічний аналіз засвідчив, що порушена проблема ще не ставала предметом ґрунтовного і цілісного вивчення, хоча корисні напрацювання окремих українських істориків мають важливе значення і використані в дисертації. Ці мобілізації у працях вітчизняних дослідників розглядалися як обов'язкова ланка у формуванні збройних сил українських державних утворень. Фрагментарно проаналізовано окремі епізоди діаспорними та українськими вченими, у той час як радянські історики замовчували або фальсифікували даний процес. Багатий джерельний комплекс, почерпнутий з архівосховищ України та Польщі, археографічних видань, періодики, мемуарів та спогадів учасників збройного протистояння, утворили достатню, репрезентативну і достовірну базу для вирішення дослідницьких завдань і досягнення поставленої мети. Використання сучасних методів і принципів дозволило обґрунтувати специфіку мобілізаційних формувань упродовж досліджуваного періоду, простежити кількісні та якісні зміни в цьому процесі, підтримку збройної боротьби населенням, забезпечило розроблення чіткої структури роботи й об'єктивність, системність і логічність викладу матеріалу.

Процес творення війська в листопаді 1918 р. на території Східної Галичини мав певні особливості. На захист інтересів відновленої української держави, за нашими оцінками, можливо було залучити орієнтовно 200 тис. чоловіків-українців, переважно греко-католицького віросповідання, які пройшли воєнний вишкіл упродовж чотирирічної світової війни. З цієї кількості чимало військовослужбовців згодом були визнані непридатними до служби. 18-річні, необстріляні юнаки, які раніш не мобілізувалися, у 1919 р. стали основним джерелом наповнення Галицького війська. Максимальної чисельності (харчовий

склад) ГА набула після мобілізації у лютому 1919 р., коли в її рядах нараховувалося майже 120 тис. старшин і рядових вояків, що становило 60% задіяного мобресурсу.

Мобілізаційний механізм у ЗУНР було вироблено не відразу. Спочатку питання оперативного творення власних збройних сил влада не розглядала, оскільки збройні сутички у Львові сприймали як тимчасове явище. Уряд закликав чоловіче населення захищати національні інтереси на добровільній основі, для чого не задіявалися військові органи. Не було глибокого розуміння організації цього процесу на місцевому рівні. Хоча залучених до війська ЗУНР бойових частин старої армії, що дислокувалися тут, та демобілізованих здорових її вояків було недостатньо для ведення перманентних бойових дій. Вистояти під натиском польських повстанців українським бійцям допомогла активна праця місцевих патріотично налаштованих представників влади, які, попри певні недоліки в роботі, без відповідних інструкцій влади самостійно мобілізували і спрямували новобранців до столиці республіки. Незадовільне матеріальне становище не дозволило всім новобранцям влитися у військові частини, що призвело до нераціонального використання мобресурсу, головним чином через дезертирство. Активне зростання польського війська спонукало уряд ЗУНР переглянути процес будівництва збройних сил, надати йому організаційного характеру. Правильним рішенням стало розмежування влади між військовим командуванням і урядом, адже частина роботи із проведення військової мобілізації припала на державний орган – ДСВС, до компетенції якого відносилось вироблення законодавчої бази, а військово-цивільний орган (ОВК) забезпечував виконання розроблених наказів. Важливою складовою державної вертикалі стали повітові та сільські комісаріати, які фактично були фундаментом у проведенні мобілізаційної кампанії в усіх місцевостях Східної Галичини. Завдяки цьому результативність першої хвилі мобілізації, попри затримку в часі, забезпечила можливість протидії ворогу.

Забезпечуючи оперативне і якісне формування особового складу збройних сил ЗУНР, ДСВС організував лютневу хвилю мобілізації, закликаючи до війська ще й чоловіків неукраїнської національності. Зазначимо, що ця призовна кампанія

виявилася неуспішною не тільки з погляду залучення національних меншин, а й самих українців Східної Галичини, що призвело до оголошення додаткового призову чоловіків у березні. До кінця збройного протистояння не українці різними способами намагалися ухилитися від виконання військового обов'язку, за винятком червня.

Тенденція щодо зменшення чисельності ГА збереглася навесні. Чергові мобілізаційні кампанії давали ще менший результат, чимало новобранців за відсутності матеріального забезпечення перебували в тилу, частина з них невдовзі дезертирувала.

Зміна структури армії, органів, відповідальних за мобілізацію, принципу військового призову з територіального на екстериторіальний, страх втратити решту території ЗОУНР, нарешті перемога в Чортківській операції забезпечили ріст новобранців, переважно без військової підготовки, що не могло суттєво підсилити військо, яке відчувало брак озброєння і боєприпасів. Ця проблема не була розв'язана упродовж усієї польсько-української війни, перешкоджаючи активному поповненню новобранцями бойових рядів ГА під час п'яти мобілізаційних кампаній, і, зрештою, вона і визначила долю існування армії ЗОУНР, держави загалом.

Революційні події, що відбувалися на території Правобережної України мали більш масовий і неконтрольований характер, ніж у Східній Галичині. Самопроголошена Директорія формувала свою армію з чоловіків, знайомих із військовою справою. На основі статистичних джерел і власних розрахунків визначено, що базою для поповнення республіканського війська могли стати військовики з демобілізованої Російської армії, незалежно від їхніх віросповідання та національності, яких після розпаду імперії у бойовій готовності залишилося близько 1,5 млн осіб. Із них на початок антигетьманського повстання, за максимальним розрахунком, можна було відібрати близько 540 тис. осіб потрібних вікових груп. Частина з них залучили різні військові формування, що проходили територією Наддніпрянської України, зокрема Червона і Добровольча армії. Республіканська армія могла розраховувати на 345 тис. 19-річних

новобранців, яких імперська армія не встигла мобілізувати. Встановлено, що упродовж двох років збройної боротьби до Дієвої армії УНР мобілізували загалом до 300 тис. чоловіків (без врахування стану здоров'я). Не враховано ту частину, яка дезертирувала або потрапила на лікування у шпиталі.

Організація збройних сил республіканського війська мала здебільшого імпровізований характер, який проявився на початку повстання за підтримки населення Київщини, а згодом й інших регіонів України. Це позитивно позначилося на результативності мобілізаційних кампаній, які еволюціонували від заходів, що проводилися повстанськими частинами, до оперативного набору чоловіків поза зоною збройних дій, до якої увійшли всі губернії (до початку наступу радянських військ на Лівобережжі). Збройні загопи не мали свого мобілізаційного апарату, оскільки здебільшого приймали добровольців, часто користувалися нетрадиційним, примусовим методом військового набору. Координація цього процесу Головною ставкою військ Директорії не мала значних результатів. Згодом, запровадивши загальну мобілізацію, влада зробила ставку на не скрізь створені адміністративні структури, але вони виявилися не готовими до виконання такої функції. Тож знову довелося залучати військові частини, що призвело до порушення вимог мобілізаційного наказу, які стосувалися вікових груп. Не скрізь матеріальне забезпечення дозволяло відправити новобранців на допомогу повстанським частинам. Там, де запрацював мобілізаційний апарат, кампанія відбувалася планомірніше і набраний контингент відразу потрапляв у відповідні бойові частини. У результаті, республіканське військо отримало значне поповнення, що спричинило, зокрема, неочікувану проблему повного використання сил мобілізованих і, як наслідок, зменшення чисельності війська через дезертирство. Із більшістю повстанських частин Головна ставка втратила зв'язок. Тих же військовиків, що залишилися, через нестачу матеріального забезпечення направили у резерв, незважаючи на наступ Червоної армії.

У захисті національних інтересів Директорія УНР не подбала належно про матеріальну базу збройних сил та військового резерву, відправляючи всіх на фронт. Упродовж зимово-весняного періоду проводилися нові мобілізації за

умови, коли підконтрольні українській владі території та демографічний потенціал різко зменшувалися. Усі вони були не результативні, а тому чисельність Дієвої армії УНР зменшувалася від бойових втрат, хвороб і дезертирства.

Улітку на території Кам'янецьчини українські військові частини частково доповнили свій особовий склад за рахунок місцевого населення, посилили боєздатність. Перехід УГА на територію Наддніпрянщини в середині липня та звільнення низки повітів Поділля розширило базу мобілізаційної кампанії об'єднаними арміями. Вдалося налагодити на задовільному рівні роботу мобілізаційного апарату, який в умовах гострого дефіциту часу забезпечив військо, щоправда з використанням нетрадиційних методів набору, необхідним людським ресурсом. ГА також отримала змогу заміщувати бойові втрати в цьому регіоні.

Осінь мобкампанія, спричинена наступом Денікінської армії, не дала бажаного результату, викликала спротив у селянства йти до погано забезпеченого українського війська, у якому прогресував ще й тиф. Не отримавши відповідного поповнення, Дієва армія УНР під тиском противника та через масове дезертирство відступала, не маючи змоги протистояти сильнішому і краще озброєному ворогу, що призвело до застосування партизанської форми ведення війни.

1919 р. завершився поразками українських збройних формувань. Розпочинаючи в однаково несприятливих умовах боротьбу за українську державність, військовий провід ЗУНР, у порівнянні з Директорією, за короткий час зумів створити власний мобілізаційний апарат, позбавивши призов хаотичності, та підпорядкувати державному центру стихійно створені бойові частини. Однак долю більш організованої ГА і безсистемної Дієвої армії УНР визначила елементарна наявність боєприпасів, одягу та їжі, яка не дозволяла новобранцям виконувати військовий обов'язок. Об'єднання двох армій та їх поповнення новим особовим складом дозволило деякий час вести збройну боротьбу. Надалі холод, епідемія тифу, невирішені проблеми з військово-

технічним забезпеченням спричинили зменшення чисельності військ, низьку результативність мобкампаній і, нарешті, перехід ГА у ворожий табір.

Намагаючись відродити збройні сили у 1920 р., провід УНР заручився підтримкою Польщі, за що довелося заплатити вкрай непомірну ціну. Формування бойових частин на території Поділля за підтримки поляків відбувалося обмежено, з перешкодами, малоефективно. Варшава не дозволила широку мобкампанію, а мобілізація на Кам'янецьчині і Могилівщині суттєво не посилила боєздатність українського війська, оскільки бракувало обіцяного озброєння. На Волині мобілізація не була дозволена взагалі, а санкція на створення тут інформаційно-реєстраційних бюро не мала нічого спільного з реальною розбудовою українського війська. Створювані на Поділлі стрілецькі дивізії так і не отримали чисельного надходження людського ресурсу, а створені запасні бригади так і не спромоглися виконати поставлені їм завдання. Відсутність адміністративних органів чи їхня підпорядкованість польським цивільним звела нанівець усі намагання відбудувати мобілізаційний апарат та підготуватися до проведення повноцінної мобкампанії.

Під час польсько-українсько-радянської війни командування Дієвої армії УНР взялося за утворення громіздкої системи державного мобілізаційного апарату, що в умовах несприятливої воєнно-стратегічної ситуації себе не виправдало. Натомість, після повернення військових частин із Зимового походу вдалося реалізувати ідею дивізійних мобструктур, які, за сприяння адміністративних органів УНР, провели загалом успішну експрес-мобілізацію на територіях, не підвладних полякам (Ямпільщина, Могилівщина). Вони не завжди діяли законно, але загалом мобілізаційні заходи дали втішні результати, хоч мобресурс був значною мірою виснажений схожими кампаніями у 1919 р., і не тільки українськими. Актуальною для поповнених дивізій залишалася проблема матеріально-технічного забезпечення, яке не можна було вирішити без допомоги польської сторони, інших сусідніх країн, що могли продати ці ресурси.

Повернувшись восени на територію УНР, вісім стрілецьких дивізій, врахувавши попередні недоліки, удосконалили свій мобілізаційний апарат для

наповнення особового складу. Натомість держоргани, які б вирішували цю проблему, не відновлювалися. Враховуючи практично вичерпаність мобілізаційного ресурсу на теренах Поділля і Волині, вдалося максимально використати наявний там людський потенціал. Прихильного населення до Дієвої армії УНР, яка так і не змогла матеріально забезпечити сім'ї захисників, що відстоювали національні інтереси, було обмаль, а силовий метод призвів до масового спротиву українського населення. Волиняни відмовлялися підтримувати українську державу через її союз із поляками і трималися осторонь призову. Ці події значно знизили реальний бойовий потенціал війська. Окрім того, примусово набраний чоловічий контингент дезертирував. Частина з тих, що залишилася вірна присязі, перебувала в тилу через відсутність амуніції, яку до того часу постачала Польща. Унаслідок цього переважаюче більшовицьке військо завдало поразки Дієвій армії УНР, яка вимушено покинула Батьківщину, так і не забезпечивши мирні умови існування Української держави.

Досвід оголошених загалом 30 мобілізацій до українських збройних формувань на основі виданих українською владою низки юридичних документів упродовж кінця 1918 – кінця 1920 рр. засвідчує, що вони відбувалися без довгострокових планів, будівництва збройних сил, залежали від воєнно-стратегічної ситуації на фронтах, мали чималі організаційні помилки, не всі вдалося реалізувати через погіршення становища на фронті, але все ж надавали можливість українським патріотам боротися з ворогом, обстоювати світлий день незалежної України.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Антигетьманське (протигетьманське) повстання – збройний виступ протягом 15 листопада – 14 грудня 1918 р. українських національно-демократичних сил під проводом Директорії з метою повалення Української держави гетьмана П. Скоропадського.

Амуніція – сукупність речей (без одягу та зброї), що становлять спорядження військовослужбовця.

Вишкіл – один із основних предметів бойової підготовки у збройних силах новобранців.

Галицька армія – збройні сили Західноукраїнської Народної Республіки, сформовані в листопаді 1918 р. для відсічі польській армії, яка посягала на етнічну територію України – Східну Галичину.

Дезертир – солдат чи офіцер, який втік з військової частини чи з поля бою і знехтував своїми військовими обов'язками.

Демобілізація – звільнення зі збройних сил військовослужбовців після закінчення війни або строку військової служби.

Державний Секретаріат Військових справ – галузеве міністерство уряду ЗУНР, у компетенції якого були організація і керівництво збройними силами ЗУНР–ЗОУНР (організація військової адміністрації, мобілізація і вишкіл поповнення, матеріально-технічне забезпечення армії) протягом 9 листопада 1918–9 червня 1919 рр.

Директорія УНР – створена в ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. на засіданні президії Українського Національного Союзу як тимчасовий орган для керівництва повстання проти гетьмана П. Скоропадського. Після перемоги стала верховним державним органом УНР.

Дієва армія УНР – офіційні збройні сили Директорії Української Народної Республіки, які слугували для безпосереднього ведення воєнних дій.

Евіденція – певність, певні відомості про щось.

Запілля – сукупність допоміжних військових частин і з'єднань, які розташовані за діючими частинами й забезпечують їх усім необхідним для життя та бою.

Західноукраїнська Народна Республіка – українська держава парламентського типу, створена у листопаді 1918 р. на західноукраїнських землях, які входили до складу Австро-Угорської монархії.

Інтендантура – військова організація, що завідує військовим господарством і здійснює постачання армії.

Кіш – військовий табір, обоз.

Козак або стрілець – рядові військовослужбовці піхотних військ.

Ландвер – у Німеччині та Австро-Угорщині – військовозобов'язаний другої черги з військової частини.

Латинники – українські селяни й міщани римо-католицького обряду, які спілкувалися в повсякденному житті українською мовою, а також греко-католики (українці), які асимілювалися в польському оточенні.

Легіон УСС – організований на початку Першої світової війни окремий добровольчий український військовий структурний підрозділ австро-угорської армії, у 1914–1918 рр. воював на Східному фронті з метою збройної боротьби за відновлення Української держави. У жовтні 1918 р. легіон було переведено до Чернівців. Після проголошення у листопаді цього ж року ЗУНР легіон передислокувався до Львова і став основою ГА.

Листопадовий Чин (Листопадова революція, Листопадовий зрив) – виступ українського населення у ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 року, у результаті якого була встановлена Українська Національна Рада, яка проголосила створення Української держави на землях Австро-Угорської імперії. Це викликало незадоволення Польщі, яка розв'язала польсько-українську війну для захоплення Галичини.

Мобілізація (мобілізаційна кампанія) – призов військовозобов'язаних на службу в діючу армію у зв'язку із запровадженням воєнного стану.

Мобілізаційна комісія – група осіб, якій доручено після закінчення мобілізації провести медичний огляд новобранців і рядових солдат для відбору із них здорового контингенту, здатного до ведення бойових дій.

Мобілізаційний апарат – сукупність адміністративних та військових органів, які відповідали за організацію та проведення мобілізаційної кампанії.

Мобілізаційні формування – створені відповідно до законодавства сукупність військових частин чи їх підрозділів, шляхом залучення через мобілізацію військовослужбовців, які призначені для оборони країни та захисту її суверенітету.

Мобілізаційний заклик – звернення до певної групи людей чоловічого населення з метою залучити їх до виконання військового обов'язку.

Мобілізаційний ресурс – наявний людський потенціал військовиків Галицької та Наддніпрянської України, який могли використати новоутворені держави у листопаді 1918 р. при розбудові власних збройних сил.

Наддніпрянська Україна – термін, який виник у ХІХ ст. в умовах поділу української етнографічної території між кількома державами вздовж обох берегів р. Дніпро без чітко окреслених меж.

Новобранець – людина, яку призивають або недавно призвали на військову службу.

Окружна військова команда – військово цивільна адміністрація в ЗУНР створена 13 листопада 1918 р. за наказом державного секретаря військових справ Д. Вітовського, на яку покладено завдання: мобілізація, вишкіл новобранців, формування бойових частин і підрозділів для фронту, тощо. Всього у ЗУНР існувало 12 окружних військових команд, куди входили 60 повітових військових команд.

Однострій – військова уніформа.

Призовник – особа, яка призивається на військову службу.

Рада Народних Міністрів УНР – орган виконавчої влади, уряд Української Народної Республіки доби Української революції 1917–1921 рр.

Реквізіція – примусове вилучення майна військовими частинами у власника в державних інтересах.

Рекрут – солдат-новобранець, прийнятий на військову службу відповідно до військової повинності або найму і не пройшов військовий вишкіл.

Республіка – одна з форм державного правління, при якій верховні органи державної влади обираються на певний строк у тому чи іншому порядку.

Республіканська армія – повстанські (іррегулярні) збройні формування, створені за ініціативи Українського Національного Союзу переважно з колишніх військовиків українізованих частин Російської імперії та загонів добровольців – «гайдамаків», «вільного козацтва, зі спільною метою повалення режиму П. Скоропадського.

Рід зброї (військ) – різновид війська, що призначені для безпосереднього ведення або всебічного забезпечення бою, володіють певними бойовими властивостями і мають властиве їм бойове призначення, бойову техніку і озброєння, тактику ведення бою і організацію.

Східна Галичина – східна частина Королівства Галиції і Лодомерії (Галичини 1772–1918 рр.), коронного краю монархії австрійських Габсбургів. Напівофіційний термін «Східна Галичина» виник для розрізнення двох частин коронного краю: східної, заселеної переважно українцями і західної, заселеної переважно поляками.

Українська Народна Республіка – перша в ХХ ст. українська держава, створена на українських землях, що входила до складу колишньої Російської імперії (Наддніпрянська Україна). Утворилася в результаті національно-визвольного руху українського народу, який розгорнувся після перемоги Лютневої революції 1917 р.

Українська Національна Рада (УНРада) – вищий законодавчий і представницький орган ЗУНР-ЗОУНР, створений 18 жовтня 1918 р. у Львові як Конституанта українського народу, що проживав на своїх етнографічних землях в Австро-Угорщині.

Українська революція 1917–1921 рр. – суспільно-політичне явище історії України модерного часу, яке стало логічним завершенням розвитку українського національно-визвольного руху ХІХ ст. і водночас визначило характер перебігу української історії ХХ ст., зокрема розвиток українського націоналізму, національної самосвідомості, націо- та державотворення, пришвидшило процес формування нації української, привело до відновлення української держави.

Ухильник – призовник, який уникає військової служби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

I. Неопубліковані джерела**Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
(ЦДАВО України)**

Ф. 9. Міністерство народного господарства Української Народної Республіки, січень 1919 р. – м. Київ, червень-листопад 1919 р. – м. Кам'янець-Подільський, травень 1920 р. – м. Київ, липень - серпень 1920 р. – Кам'янець - Подільський, з 1921 р.– м. Тарнів (Польща).

Оп. 1

1. Спр. 2. Доповідь інспектора 4-ї Холмської дивізії УНР, відношення населення до армії УНР, 1 арк.
2. Спр. 3. Копії законів Ради Міністрів УНР, 35 арк.
3. Спр. 65. Накази та розпорядження міністерства народного господарства УНР, 106 арк.
4. Спр. 153. Закон міністра народного господарства та дипломатичної місії УНР в Польщі про постачання петлюрівських військ зброєю і продуктами, 5 арк.

Ф. 526. Канцелярія Головного отамана українських республіканських військ, м. Київ.

Оп. 1

5. Спр. 1. Привітальні телеграми національних союзів Полтави, Проскурова і других міст та окремих військових частин. Про формування куренів смерті. Повідомлення про діяльність більшовиків, 269 арк.

Ф. 538. Кам'янець-Подільський губернський комісар Української Народної республіки, м. Кам'янець-Подільський, Подільської губернії.

Оп.1.

6. Спр. 9. Відозви, постанови та розпорядження Директорії та Начальника штабу Головної команди українських військ, 283 арк.
7. Спр. 14. Листування з повіткомісарами про мобілізацію підстаршин, козаків, військових урядовців, залізничників і других та реквізицію коней і худоби для потреб армії, 47 арк.
8. Спр. 17. Повідомлення з місць про усунення від влади Директорії, опір прихильників гетьманської влади та наступ добровольчої армії, 47 арк.
9. Спр. 41. Прохання службовців про видачу допомоги та окремих осіб про призначення на посаду, списки козаків-дезертирів, штати управління губернського і повітового комісаріату, 179 арк.
10. Спр. 55. Листування з повітовими комісарами про погроми, грабежі і бенкети козаків та свавілля представників військової влади на місцях, 70 арк.
11. Спр. 68. Накази та розпорядження Головної Управи військ Української Народної Республіки по залозі м. Кам'янця-Подільського, II Подільському корпусу та інших військових організацій, 127 арк.
12. Спр. 83. Накази та обов'язкові постанови Подільського Губернського комісара, 59 арк.
13. Спр. 84. Листування з Головною Управою військової повинності, повітовими комісарами про проведення і хід мобілізації. Списки службовців управління Подільського губернського комісара та інспекції міліції, 253 арк.
14. Спр. 85. Накази та розпорядження Головної команди військ УНР про перевірку службовців державних установ, щодо відношення їх до військової повинності, 5 арк.
15. Спр. 89. Про організацію адміністративного апарату на місцях і відновлення діяльності органів місцевого самоврядування, 235 арк.
16. Спр. 91. Донесення Кам'янецького повітового комісара про результати перевірки осіб, які не з'явилися по мобілізації, напади поляків на прикордонні селища та загальний стан прикордонної смуги, 20 арк.

- 17.Спр. 105. Листування з повітовими комісарами про втручання військової влади в справи цивільної адміністрації, реквізиції і труси населення з боку військових частин, 57 арк.
- 18.Спр. 107. Агентурні донесення про польсько-денікінську шпигунську організацію, опір селянства проведенню мобілізації та скуповування спекулянтами золота, 13 арк.
- 19.Спр. 116. Листування з повіткомісарами про загальнополітичний стан по повітах, контрибуцію і реквізицію продуктів, хліба та майна польськими військами та проведення мобілізації для боротьби проти Денікіна, 151 арк.
- 20.Спр. 134. Копії обіжників Департаменту місцевого самоврядування та інструкція про порядок видачі допомоги родинам мобілізованих, 22 арк.
- 21.Спр. 175. Листування з повітовими комісарами про особовий склад, незаконні реквізиції коней і цукру Українськими і польськими військами, притягнення винних до відповідальності за спекуляцію та др. вимогові відомості на виплату утримання службовцям Могилів-Подільської управи військової повинності, 87 арк.
- 22.Спр. 188. Рапорти повітових комісарів про організацію місцевої влади і стан в повітах, про арешт та розстріл осіб, не бажаючих служити в петлюрівській армії, 18 арк.

Оп. 2

- 23.Спр. 19. Листування з повітовими комендантами, комісарами та військовими начальниками про мобілізацію в петлюрівську армію, 264 арк.

Ф. 542. Подільська губернська управа військової повинності, УНР, м. Кам'янець-Подільськ, Подільської губернії.

Оп. 1

- 24.Спр. 5. Закони та обіжники Ради Народних Міністрів та Міністерства Внутрішніх Справ Директорії про мобілізацію в армію Директорії в тимчасово захоплених нею повітах України, 11 арк.

- 25.Спр. 6. Обіжники міністерства внутрішніх справ, листування з ним, подільським губернським комісаром, повітовими управами, радником губерніальної управи по військовій повинності та його доклади про налагодження апарату, відновлення діяльності, комплектування штатів управ військової повинності Директорії та затримку дозволу на це польською владою, 40 арк.
- 26.Спр. 7. Брошура «Тимчасові правила мобілізації військозобов'язаних Головної Управи військової повинності Директорії, листуванню з нею, головною командою військ та заяв окремих осіб про затвердження на посади, 40 арк.
- 27.Спр. 8. Листування з повітовими комісарами, Штабом Дієвої армії Директорії та інше, про мобілізацію військовообов'язаних. Список службовців повітових управ, 24 арк.
- 28.Спр. 13. Зразки додаткових вказівок МВС та оголошень з наказом військового міністра Директорії про перевірочне освідчування та мобілізацію військовозобов'язаних, 15 арк.

Ф. 1065. Рада народних міністрів Української Народної Республіки, м. Київ, м. Кам'янець-Подільський, травень 1920 р. – м. Київ, липень-серпень 1920 р. м. Кам'янець- Подільський, з 1921 р. м. Тарнів (Польща).

Оп. 1.

- 29.Спр. 14. Рада Народних Міністрів Народної Республіки. Державна Канцелярія. Департамент Загальних справ, 191 арк.
- 30.Спр. 15. Журнал засідань Ради міністрів УНР том 1-й, 202 арк.
- 31.Спр. 52. Постанова Ради Міністрів УНР про прийом в Дієву армію добровольців, 4 арк.
- 32.Спр. 247. Закон Ради міністрів УНР про заклик військових до дійсної служби, 23 арк.
- 33.Спр. 279. Постанова Ради Народних Міністрів УНР про достроковий призов до виконання військової повинності народних в 1900 р., які мають освіту, 1 арк.

Оп. 2.

- 34.Спр. 48. Копії журналів засідань Ради народних міністрів УНР, 188 арк.
- 35.Спр. 58. Постанова про асигнування в розпорядження міністерства внутрішніх справ 400 000 гривен на проведення мобілізації військовослужбовців в 1920 р., 5 арк.
- 36.Спр. 173. Закон про мобілізацію населення з території звільнених армією УНР для поповнення армії, 2 арк.

Оп. 4

- 37.Спр. 5. Постанови та закони Директорії і документи до них, 160 арк.

**Ф. 1074. Міністерство військових справ Української Держави,
м. Київ.**

Оп. 1.

- 38.Спр. 10. Накази по військам Української Народної Республіки, 14 арк.
- 39.Спр. 30. Відомості та листування про особистий склад військових частин, 244 арк.

Ф. 1075. Військове міністерство Української Народної Республіки, м. Київ; з 16. 02. 1919 р. – м. Вінниця, з березня 1919 – м. Проскурів, м. Ровно, м. Кам'янець-Подільський, Київ, Вінниця, з 1921 – Тарнів (Польща).

Оп. 1.

- 40.Спр. 16. Накази Головної Управи війська УНР, 20 арк.

Оп. 2.

- 41.Спр. 1. Накази по військовій офіції й Головній Управі Військ УНР, 44 арк.
- 42.Спр. 2. Накази Головної Управи Війська УНР, том I, 190 арк.
- 43.Спр. 5. Спр.5. Накази Головної Управи військ УНР, 154 арк.
- 44.Спр. 6. Накази Головної команди Війська УНР за 1919 рік, 67 арк.
- 45.Спр. 7. Штати Головного отамана військ УНР, Головного Управління Генерального штабу, військової академії і шкіл, підготовки командного складу армії УНР і ін. Доповідь архівної комісії про стан і реорганізацію архівної справи, 514 арк.

- 46.Спр. 8. Накази військам армії УНР (1919), 6 арк.
- 47.Спр. 12. Накази по канцелярії Військового міністерства УНР (том II), 139 арк.
- 48.Спр. 24. Телеграми та доповіді комендантів про внутрішнє становище в Проскурівському, Чернігівському та Херсонському повітах, 13 арк.
- 49.Спр. 18-а. Накази військового Міністра і Головного Начальника постачання, 56 арк.
- 50.Спр. 53. Вістник Державних законів УНР, 145 арк.
- 51.Спр. 61. Накази по Головній Управі військ УНР, 3 арк.
- 52.Спр. 62. Накази по Головній Управі військ УНР. Том I, 147 арк.
- 53.Спр. 63. Накази по Головній Управі військ УНР. Том II, 126 арк.
- 54.Спр. 200. Накази Головної мобілізаційної управи, 67 арк.
- 55.Спр. 202. Доповіді Головної мобілізаційної Управи, накази Головної Управи Військ УНР про прийом на дійсну військову службу в УНР і підвищення рангів, 21 арк.
- 56.Спр. 214. Накази Головної Управи Військ УНР, 52 арк.
- 57.Спр. 215. Положення про мобілізаційну управу Військового Міністерства і губернські обліково-мобілізаційні управи за 1920 рік., 18 арк.
- 58.Спр. 216. Закони Ради міністрів. Проекти тимчасових правил і мобілізації військовозобов'язаних, 31 арк.
- 59.Спр. 221. Листування з військовими частинами армії УНР про проведення мобілізації, забезпечення повернутих полонених українців з Німеччини і Польщі і використання полонених більшовиків як робочу силу, 47 арк.
- 60.Спр. 222. Листування з Цивільними Управліннями при Головній Команді військ УНР, Головною Управою військової повинності про звільнення з мобілізації до армії співробітників міських установ, 76 арк.
- 61.Спр. 224. Листування з комендантом залози м. Кам'янця, начальником Штабу командуючого запасовою армією і іншими військовими частинами про мобілізацію коней. Списки співробітників Кам'янецького повітового військового начальника, 41 арк.

62.Спр. 286. Доповіді Дипломатичної місії УНР в Румунії про порядок пересилки зброї. Відомості та акти військових частин про кількісний стан людей армії і необхідність зброї, 28 арк.

63.Спр. 427.Накази Головної Управи військ УНР, 50 арк.

Оп. 4.

64.Спр. 2. Постанова з'єданого зібрання президії всіх рад 10-го петлюрівського корпусу та резолюції нарад петлюрівського кошу та стрілецького полку в справі демобілізації війська, 5 арк.

65.Спр. 8. Закон петлюрівської Директорії про відстрочку призива народжених в 1899 році та наказу Головної управи петлюрівського війська про поліпшення стану службовців в дієвій петлюрівській армії УНР, 9 арк.

66.Спр. 15. Заява козаків 2-го залізнично-технічного полку петлюрівської армії про тяжке матеріальне становище. Посвідчення і список старшин 40-го пішого Ізюмського полку петлюрівської армії, 6 арк.

67.Спр. 373. З листуванням про виплату грошей за принесені речі мобілізованими козаками. Рапорти і доповіді начальника Постачання про підготовку до мобілізації армії, 4 арк.

**Ф. 1077. Головне управління Генерального штабу Української
Держави.**

Оп. 1.

68.Спр. 59. Відомості, доповідні записки і листування про мобілізацію до війська УНР; про збір коней і реманенту для армії, 72 арк.

**Ф. 1078. Головне управління Генерального штабу Української
Народної Республіки, м. Київ; з лютого 1919 р. – м. Жмеринка, м. Ровно, з
червня 1919 р. – м Кам'янець- Подільський.**

Оп. 1.

69.Спр. 7. Повідомлення, звіти, телеграми штабів про становище на фронтах, рух військових ешелонів, накази по головному управлінню Генштабу, 169 арк.

- 70.Спр. 9. Накази та розпорядження /копії/ генерального штабу по армії і флоту УНР, 155 арк.
- 71.Спр. 11. Збірник наказів по головній Управі петлюрівських військ, 99 арк.
- 72.Спр. 17. Оперативні звіти штабу дієвої армії УНР, 294 арк.
- 73.Спр. 20. Листування з головною інженерною управою, артилерійським управлінням про стан та діяльність технічних частин армії УНР, 632 арк.
- 74.Спр. 26. Телеграми отаманів дієвої армії УНР про події на Східному фронті, 320 арк.
- 75.Спр. 27. Листування про стан подій на східному фронті 1919 р., 417 арк.
- 76.Спр. 29. Телеграми начштакорів дієвої армії УНР про події на Правобережному фронті (лютий-березень 1919) 271 арк.
- 77.Спр. 41. Телеграми штабу дієвої армії УНР Південно-Східної групи, Східного і Лівобережного фронтів про події на місцях, 493 арк.
- 78.Спр. 43. Повідомлення губкомісарів Харківщини, Полтавщини, Чернігівщини, отаманів дієвих частин армії УНР про стан та діяльність військових частин, 507 арк.
- 79.Спр. 48. Звіти інформаційного бюро армії УНР про події на фронтах, 484 арк.
- 80.Спр. 53. Телеграми, повідомлення, розпорядження оперативного відділу Генерального Штабу про організацію військових дій, підготовку військових частин, становище на фронті, 353 арк.
- 81.Спр. 55. Накази по Головній управі УНР та II Подільському корпусу про чистку особового складу військових частин, 2 арк.
- 82.Спр. 59. Телеграми, повідомлення отаманів, дієвої армії УНР про стан військових частин та їх діяльність, 64 арк.
- 83.Спр. 72. Листування з Міністерством пошти і телеграфів про мобілізацію його службовців на військову службу, 27 грудня 1918 – 25 лютого 1919, 10 арк.
- 84.Спр. 84. Рапорти, прохання окремих громадян про призначення як на військову службу, надання матеріальної допомоги, 198 арк.
- 85.Спр. 89. Накази та розпорядження Головнокомандуючого групи військ Південно-Західного фронту, 85 арк.

- 86.Спр. 90. Накази військам дієвої армії УНР. Вирізки із газет про події на Україні, 57 арк.
- 87.Спр. 92. Телеграми, повідомлення оперативного відділу та штабу Північно-Західного фронту про становище на фронті, 58 арк.
- 88.Спр. 93. Листування з отаманом Гайсинського окремого куреня ім. Петлюри Волинцем про формування 61 пішого дієвого полку, 113 арк.
- 89.Спр. 94. Документи про створення 61 пішого дієвого полку ім. Петлюри під командуванням Волинця (рапорти, відомості, розпорядження) 63 арк.
- 90.Спр. 96. Накази командуючого Північної групи військ (лютий-липень 1919), 92 арк.

Оп. 2.

- 91.Спр. 5. Доповіді та обіжники Головного управління Генерального Штабу Військового Міністерства, командирів військових частин про формування армії УНР, положення та схеми. Списки отаманів та полковників Головних управлінь: гарматного, інженерного та ін., 150 арк.
- 92.Спр. 30. Закони, накази Головної Управи і Головної Команди військ УНР про порядок проведення мобілізації, 71 арк.
- 93.Спр. 33. Доповідь військового міністра, законопроекти і пояснююча записка до нього, листування з МВС про повернення мобілізації до війська УНР, проект тимчасових правил мобілізації військовозобов'язаних, 62 арк.
- 94.Спр. 34. Матеріали (наказів, доповіді, старшинські відомості) про мобілізацію коней до армії УНР, 180 арк.
- 95.Спр. 110. Накази бригад запасових частин УНР та листування з військовими частинами про проведення мобілізації до армії, призначення повітових начальників, доповіді про їх діяльність (лютий-липень 1920), 220 арк.
- 96.Спр. 111. Наказ управління Могилів-Подільського повітового військового начальника. Формування запасових бригад, інструкційно-реєстраційне бюро про проведення мобілізації до армії УНР та платну реквізицію коней в повітах. Положення про запасові та місцеві частини, 29 арк.

97.Спр. 119. Штати армії УНР на території Польщі та ін. держав та матеріали до них /інструкції, доповіді, схеми/, 123 арк.

98.Спр. 322. Доповідь начальника оперативної управи ГУГШ, інформаційні звіти про стан полонених в Польщі, тилу 3-ї дивізії та ін. Заклик Денікіна, 11 арк.

Оп. 3.

99.Спр. 4. Управа комплектування. Мобілізаційний відділ. Листування з командиром запасових бригад про призначення повітових військових начальників про організацію пропаганди радянських військ, 4 арк.

Оп. 4.

100. Спр. 1. Накази Головної команди петлюрівських військ, 240 арк.

101. Спр. 2. Копії наказів Головної команди Петлюрівських військ, 256 арк.

102. Спр. 3. Копії наказів головної команди петлюрівських військ, 147 арк.

103. Спр. 4. Копії наказів Головної команди петлюрівських військ, 156 арк.

Оп. 5.

104. Спр. 5. Листування з петлюрівським командуванням в Бендерах та військовим міністерством про втечу Директорії, про формування петлюрівських військових частин та відправлення в м. Проскурів Чортківського військового полку, 17 арк.

**Ф. 1082. Управління начальника заосмотрення армії й тилу
Української Народної Республіки.**

Оп. 1.

105. Спр. 4. Донесення співробітників жандармського куреня про реквізиції і грабунки польських частин, доповіді та рапорти про крадіжку і продаж коней і майна старшинами і козаками кінного полку імені Івана Мазепи, 61 арк.

**Ф.1092. Міністерство внутрішніх справ Української Народної
Республіки, м. Київ, м. Вінниця, м. Проскурів, м. Рівне, м. Кам'янець-
Подільськ, Станіслав, Тарнів.**

Оп. 2.

106. Спр. 6. Журнал наради представників Головного управління Генерального штабу про затримку перебіжців через Бесарабський кордон, стан українських полонених в Польщі, арешт за хуліганство, 113 арк.
107. Спр. 9. Переписка з губернськими і волосними Управами про достроковий призов в армію осіб, народжених в 1900 р., маючі освіту, 13 арк.
108. Спр. 32. Листування з політичним департаментом про мобілізацію та звільнення від неї співробітників департаменту. Списки урядовців, підлягаючих по мобілізації. Газета «Вільна Україна», 60 арк.
109. Спр. 59. Обіжники Міністерства УНР про збірник законів і розпоряджень в справі призову на військову службу, 109 арк.
110. Спр. 60-а, Накази Головної команди військ УНР, 74 арк.
111. Спр. 61. Обіжник МВС та накази Головної Управи військ, 73 арк.
112. Спр. 66. Наказ Головної Управи військ УНР про мобілізацію населення і обіжники міністерства про припинення реквізицій, відновлення органів військової влади на місцях та інших організаційних питаннях, 103 арк.
113. Спр. 67. Накази Головної Управи військ УНР та обіжники міністерства, 222 арк.
114. Спр. 70. Накази Волинського губернського комісара і його доповіді про становище в губернії, 25 арк.
115. Спр. 76. Звіти про діяльність відділів та Київського губернського комісара. Журнал засідання Кам'янецького повітового з'їзду. Про органи влади на місцях, мобілізацію населення, діяльність медичних органів в Дубенському повіті, про «союз» скалічених вояків, асигнування коштів та надсилання відомостей, 397 арк.
116. Спр. 160. Листування з Політичним департаментом про стан румунсько-польського кордону, хід мобілізації у Кам'янецькому повіті, реєстрацію міліції та метричну систему. Прохання громадян про надання їм роботи та матеріальної допомоги. Доповідь про взаємовідносини між Молдавською Республікою та Румунією., 254 арк.

117. Спр. 167. Про політичне становище в повітах, про арешти і труси, про охорону поштових та залізниць, розташування нарядної сторожі, мобілізацію та ін., 91 арк.
118. Спр. 184. Про військову мобілізацію та забезпечення родин військовослужбовців, про реквізицію помешкань, організацію і ремонт шкіл та лікарень, про становище в м. Кам'янці, про оподаткування торговельних і промислових підприємств, асигнування коштів. Списки урядовців департаменту, 463 арк.
119. Спр. 201. Обіжники Департаменту місцевого самоврядування про позики; про відкриття ветеринарних лазаретів для коней, 46 арк.
120. Спр. 579. Справа про мобілізацію військовозобов'язаних, 36 арк.
121. Спр. 583. Про зміну способу переведення мобілізації військовозобов'язаних в 1920 р., 8 арк.

Оп. 4.

122. Спр. 4. Накази по залозі м. Кам'янця Подільського на Подоллі про мобілізацію населення до петлюрівських збройних банд, 1919 рік, 61 арк.
123. Спр. 5. Накази Головної Управи збройних банд Директорії про організацію військової місії по справам полонених, реорганізацію керування, постачання петлюрівського війська та інше, 85 арк.
124. Спр. 7. Накази головної команди збройних сил Директорії з №155-204 про організацію при ст. Войтовці етапно-розпрідільних пунктів, мобілізацію населення до Петлюрівської армії, 53 арк.
125. Спр. 45. Закони Петлюрівської Ради Міністрів. Накази Головної Управи петлюрівських збройних банд та листування з департаментом загальних справ про призив новобранців, 152 арк.

Ф. 1109. Головна військово-санітарна Управа Української Народної Республіки.

Оп. 1

126. Спр. 7. Листування про стан та діяльність санітарних установ, 374 арк.

**Ф. 1131. Головноуповноважений уряду Української Народної
Республіки на Поділлі, м. Кам'янець-Подільський, Подільської губернії.**

Оп. 1.

127. Спр. 20. Меморандуми до польського уряду про встановлення сталого миру та зближення між двома урядами про поводження польської військової влади на території України, нота про встановлення загального миру на Сході і про участь в цьому Української Народної Республіки та нота протесту проти виступу Ради Народних Комісарів Російської Радянської Республіки з мирними пропозиціями від імені Уряду України. Доповіді до Головноуповноваженого про загальне політичне становище, 103 арк.
128. Спр. 31. Протоколи та журнали засідань Військової Ради про формування 4-ї стрілецької бригади та ін., 53 арк.
129. Спр. 41. Листування з Радою Міністрів УНР та міністерствами про асигнування коштів в розпорядження Головноуповноваженого, евакуацію Подільського губернського комісаріату, проведення мобілізації та ін., 52 арк.

Ф. 1216. Міністерство внутрішніх справ Української Держави.

Оп. 1.

130. Спр. 72. Обращение партии украинских с-р к хлеборобам и рыбачим...Сведение и перепис о партийном движении и настроении населения Киевщины. Почто-телеграмма о переполнении тюрьмы арестованными, 750 арк.

**Ф. 1401. Інспектор охорони на Поділлі при Подільському
губернському комісарі Української Народної Республіки, м. Кам'янець-
Подільський.**

Оп. 1.

131. Спр. 9. Щоденні донесення про політичний стан, настрої населення та події по повітах Подільської губернії. Том II, 421 арк.

132. Спр. 10. Щоденні донесення про політичний стан, настрої населення та події по повітах Подільської губернії. Том III, 449 арк.

133. Спр. 11. Щоденні донесення про політичний стан, настрої населення та події по повітах Подільської губернії. Том IV, 463 арк.

Ф. 1429. Канцелярія Директорії Української Народної Республіки, м. Київ, з лютого 1919 р. – м. Кам'янець-Подільський, з грудня 1920 р. – Польща, Чехословаччина.

Оп. 2.

134. Спр. 4. Накази і копії наказів та законів Директорії, 119 арк.

Оп. 5.

135. Спр. 4. Копії наказів, телеграми Директорії УНР, 29 арк.

Ф. 1604. Міністерство народного здоров'я і опіки Української Народної Республіки, м Київ січень 1919 р. Лютий 1919 р. – м Вінниця, квітень 1919 р. – м. Рівне, червень 1919 р. м. Кам'янець - Подільський, з серпня 1920 р.– на території Польщі – м. Тарнів, Ченстохів.

Оп. 3.

136. Спр. 7. Копії наказів Головноуповноваженого Директорії та накази по Міністерству здоров'я і опікування. Листування з петлюрівським військовим міністерством про переведення мобілізації військового персоналу, 29 арк.

Ф. 1635. Прилуцький повітовий комісар УНР, м. Прилуки, Полтавської губернії.

Оп. 1.

137. Спр. 3. Рапорти, повідомлення, інформації Прилуцької повітової та міської міліції, губерніального інформаційно-освідомчого бюро про загальне положення на Полтавщині, том III, 287 арк.

**Ф. 1696. Державний інспектор 9-ї пішої залізничної дивізії військ
УНР, м. Проскурів Подільської губернії.**

Оп. 1.

138. Спр. 1. Накази по штабу 9-ої пішої залізничної дивізії, штати корпусного інспектора українського республіканського війська, інструкції дивізійним інспекторам, 59 арк.
139. Спр. 3. Листування інспекторам про розгортання і посилення інформації населення, про мету і завдання боротьби підготовку до з'їздів інспекторів, організації польової жандармерії, боротьбу зі зловживанням, дезертирство, 136 арк.
140. Спр. 4. Донесення про стан на фронті. Розпорядження про складання й надсилання списків старшин, які вороже поставились до української влади, списків особового складу й медперсоналу частин та ін., 43 арк.
141. Спр. 5. Листування про порядок проведення мобілізації та кадрові питання; списки козаків 1889–1898 народження, що підлягають призову; службовий список старшин 6-го пішого кременецького полку Я. Егури, 60 арк.
142. Спр. 9. Доклади інспектору про формування технічного відділу дивізії, продовольство дивізії. Відомості про склад обозу і людей в ньому про склад обозу і людей в ньому, про склад коней, бюлетні про військові дії Денікіна, про відношення Франції, Голандії до України. Доклад інспектора І-го артилерійського полку за липень місяць. Доклад інспектора про політичний настрій селян, які боролись за землю, про зрив мобілізації серед селян і про насильственні заходи її проведення, 28 арк.
143. Спр. 15. Постанова Ради Міністрів УНР про боротьбу з погромами; накази по 9-ій пішій залізничній дивізії; відомості 3-го залізничного полку; статут державного інспекторату армії УНР; посвідчення, рапорти тощо, 337 арк.
144. Спр. 18. Накази по Державній інспектурі 9-ї пішої дивізії, 28 арк.

**Ф. 1845. Перший революційний загін ім. Петлюри, м. Чорнобиль
Київської губернії.**

Оп. 1.

145. Спр. 1. Телеграфні розпорядження місцевим органам влади про затримання і роззброювання дезертирів-партизан, заборону рубати ліс, проведення мобілізації та інше, 132 арк.

**Ф. 2002. Проскурівський повітовий комендант УНР м. Проскурів
Подільської губернії****Оп. 1.**

146. Спр. 7. Про реквізиції помешкань та повідомлення командирів про розташування військових частин. Список співробітників канцелярії Київського авіаційного парку, 78 арк.

**Ф. 2007. Кам'янецький повітовий військовий начальник
Української Народної Республіки, м. Кам'янець-Подільський, Подільської
губернії****Оп. 1.**

147. Спр. 1. Телеграма про проведення часткової мобілізації для поповнення військових частин Української Народної Республіки, рапорти та посвідчення про звільнення з військової служби. Списки козаків, притягнених до суду за несвоєчасну явку по мобілізації та військовозобов'язаних, 251 арк.

**Ф. 2020. Брацлавський повітовий комендант Української Народної
республіки, м. Брацлав, Подільської губернії****Оп. 1.**

148. Спр. 3. Про початок діяльності та розформування повітової комендатури, проведення мобілізації та події в повіті, 8 арк.

**Ф. 2143. Катеринославський повітовий комендант Української
Народної Республіки, м. Катеринослав**

Оп. 1.

149. Спр. 2. Про особовий склад управління комендантів, порядок проведення мобілізації, організацію контр-розвідочних і інформаційного бюро армії про загальне помітне становище й настрої населення і військ, 20 арк.

Ф. 2159. Управління Балтського повітового коменданта Української Народної Республіки, м. Балта, Одеської губернії

Оп. 1.

150. Спр. 2. Про організацію реквізиційних комісій і даному їм військовою силою в справі реквізиції у населення зброї, військового обмундирування та продовольчих продуктів, 44 арк.

Ф. 2188. Начальна команда Галицько-Української армії, м. Вінниця, Подільської губернії

Оп. 1.

151. Спр. 7. Накази Начальника команди Галицької армії, донесення контррозвідувального відділу про поширення серед військ більшовицької пропаганди, моральний стан військ Галицької армії, реквізицію і захоплення ними племінної худоби і збіжжя, арешти і відання суду, приділення... Дрогобичському району як важливому в економічно-стратегічному відношенні, 91 арк.

152. Спр. 9. Оперативні зведення військових груп про хід воєнних дій, бойовий продовольчий стан військ і забезпечення їх зброєю, скупчення румунських військ на Галицько-Буковинському кордоні. Списки українських січових стрільців, 232 арк.

153. Спр. 11. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій, 188 арк.

154. Спр. 53. Оперативні зведення (проведення мобілізації і формування бригад, 265 арк.

155. Спр. 54. Оперативні зведення військових частин про хід воєнних дій та формування бригад, 202 арк.
156. Спр. 55. Оперативні зведення військових частин про хід воєнних дій та розпорядження про організацію роботи команди запілля / Тилової команди, 183 арк.
157. Спр. 60. Про переговори з Добровольчою армією в справі припинення воєнних дій. Оперативні донесення військових частин Галицької армії про хід воєнних дій та радіо-зведення на німецькій мові, 305 арк.
158. Спр. 63. Оперативні донесення військових частин про план і хід воєнних дій, звіти про події в Кам'янець-Подільському в зв'язку з приєднанням Галицької армії до Добровольчої. Списки комендантів і начальників штабів I і II корпусів, радіо-зведення на німецькій мові, 297 арк.
159. Спр. 90. Листування з штабом армії (реквізиції), 206 арк.
160. Спр. 271. Оперативні зведення, відомості про стан частин Галицької армії, 299 арк.
161. Спр. 272. Оперативні і розвідувальні зведення штабу Галицької армії, 300 арк.
162. Спр. 273. Оперативні зведення штабу Галицької армії, 301 арк.
163. Спр. 276. Оперативні і розвідувальні зведення та накази Галицької армії, 304 арк.

Оп. 2.

164. Спр. 54. Приказы Начальной команды Галицкой армии, 211 арк.
165. Спр. 101. Переписка с начальной командой Галицкой армии о мобилизации в районах Литин, Летичев, Винница, о массовом дезертирстве и разложении армии, перевозке войск по железной дороге, 96 арк.
166. Спр. 114. Приказы и распоряжения штаба Галицкой армии, переписка о мобилизации населения, 115 арк.
167. Спр. 116. Оперативно-разведывательные сводки штаба Галицкой армии и переписка о мобилизации, 101 арк.

168. Спр. 120. Оперативні зведення штабу Галицької армії і переписка по оперативним питанням, 104 арк.

**Ф. 2248. Штаб Південно-Східної групи Республіканських військ
Української Народної Республіки, м. Бірзула Одеської губернії
Оп. 1.**

169. Спр. 1-а. Донесення в Штаб Фронту про бойові дії, 27 арк.

170. Спр. 7. Накази Головнокомандуючого Південно-Західного району військ УНР та накази командуючого Північної групи військ УНР (друк. прим.) 185 арк.

**Ф. 2263. Штаб 20-ї пішої дивізії військ Української народної
республіки, м. Могилів-Подільський Подільської губернії
Оп. 1.**

171. Спр. 1. Відомості про особистий склад військових частин, 65 арк.

**Ф. 2267. Перший полк окремого загону січових стрільців військ
Української Народної Республіки, м. Біла Церква
Оп. 1.**

172. Спр. 1. Прикази по 1-му полку окремої бригади, 23 арк.

173. Спр. 2. Накази по I-му полку окремої бригади, 95 арк.

**Ф. 2274. Штаб 3-го кадрового корпусу військ Української Народної
Республіки, ст. Бірзула, ст. Слобідка Одеської губернії
Оп. 1.**

174. Спр. 1. Посвідчення, заяви про виконання різних обов'язків та листування про ревізування харчових речей, 477 арк.

175. Спр. 3. Накази 3-го кадрового корпусу, 24 арк.

**Ф. 2275. Штаб 2-го Подільського корпусу військ Української
Народної Республіки, м. Вінниця Подільської губернії**

Оп. 1.

176. Спр. 1-а. Накази по II Подільському корпусу, 13 арк.

**Ф. 2277. Штаб Полтавського 6-го корпусу військ Української
Народної Республіки, грудень 1918 р. - мм. Кременчук, Полтава, січень
1919 р. – м. Кременчук, кінець січня – м. Крюків Полтавської губернії**

Оп. 1.

177. Спр. 1. Листування про формування військових частин та з кадрових питань, 21 арк.

**Ф. 2282. Штаб 2-ї Волинської стрілецької дивізії військ Української
Народної Республіки, м. Ланцут (Польща)**

Оп. 1.

178. Спр. 9. Накази командуючого 2-ї Волинської дивізії, 113 арк.

179. Спр. 16. Організаційне формування частин, мобілізація старшин, підстаршин, козаків та їх списки, 571 арк.

180. Спр. 40. Метричні посвідчення, списки, рапорти старшин та козаків, про підвищення у ранзі, звільнення від військової повинності, 210 арк.

**Ф. 2284. Штаб осадного корпусу військ Української Народної
Республіки, м. Київ**

Оп. 1.

181. Спр. 1а. Київський осадний корпус, 69 арк.

**Ф. 2288. 9-й піший Вінницький полк військ Української
Народної Республіки, м. Вінниця Подільської губернії**

Оп. 1.

182. Спр. 4. Доповідь про створення і склад 9-го пішого Вінницького полку військ УНР і телеграми командного складу полку про укомплектування, обмундирування і зброю, 20 арк.

Ф. 2296. Штаб залоги військ Української Народної Республіки у місті Кам'янець-Подільському, м. Кам'янець-Подільський, Подільської губернії
Оп. 1.

183. Спр. 3. Про організацію реквізиційних комісій даному їм військовою силою в справі реквізиції у населення зброї, військового обмундирування та продовольчих продуктів, 44 арк.

Ф. 2299. Головне інтендантське управління Військового Міністерства Української Народної Республіки, м. Київ; лютий 1919 р. - м. Вінниця, Подільської губернії; липень - жовтень 1919 р. – м. Кам'янець-Подільський, Подільської губернії

Оп. 1.

184. Спр. 1. Накази начальника Інтендантської Управи і наказ війську Наддніпрянської Дієвої Армії УНР, 57 арк.

Ф. 2302. Головне артилерійське управління Військового міністерства Української Народної Республіки, м. Київ

Оп. 2.

185. Спр. 2. Копії закону петлюрівської Ради Міністрів наказів головної управи війська та обіжники головного управління генерального штабу і військового міністерства, 74 арк.

Ф. 2373. Штаб 6-ої стрілецької дивізії військ Української Народної Республіки (Польща), табори Олександрів і Ланцут

Оп. 1.

186. Спр. 3. Накази Головної команди військ УНР і командуючого дієвою армією, 336 арк.

Ф. 2537. Міністерство шляхів сполучення УНР, 1918 – листопад 1919 – м. Київ, травень-липень 1920 – м. Вінниця, серпень-жовтень 1920 м. Тарнів, Станіслав (Польща), жовтень-листопад 1920 – м. Кам'янець-Подільський, грудень 1920–1922 м. Тарнів(Польща).

Оп. 2.

187. Спр. 6. Про мобілізацію до армії УНР, про звільнення з посад урядовців часів гетьманщини та будівництва залізних шляхів, 56 арк.

188. Спр. 9. Закони й накази Ради народних міністрів УНР про мобілізацію на військову службу, 80 арк.

189. Спр. 51. Вістник Державних законів УНР, 32 арк.

Оп. 6.

190. Спр. 14. Прикази военного министра о мобилизации старшин, 2 арк.

Ф. 3172. Штаб діючої армії Української Народної Республіки, з 1920 р. Польща.

Оп. 1.

191. Спр. 44. Копії наказів 1-ої Стрілецької Запорозької Дивізії за №13-238, 111 арк.

192. Спр. 48. Копії наказів по 5-ій Херсонській стрілецькій дивізії за №08-95, 116 арк.

193. Спр. 54. Копії наказів (міністерство земельних справ в справі мобілізації, 40 арк.

194. Спр. 55. Копії наказів по МВС, відозва до населення про заклик до мобілізації і посилки на фронт, 136 арк.

195. Спр. 58. Звіт контр-розвідочного відділу штабу Дієвої Армії, листування в справі конфіскації майна, про грабіж у населення та ін., 226 арк.

196. Спр. 60. Переписка про численний та бойовий склад армії. Відомости про бойовий склад Армії Української Народної Республіки та листування в цій справі, 166 арк.

Оп. 3.

197. Спр. 41. Розвідочні звіти Штабу Дієвої Армії та агентурні відомости, 304 арк.

198. Спр. 43. Книга донесень про події на фронтах, 178 арк.

Оп. 4.

199. Спр. 3. Закони штаба петлюрівської дієвої армії. Листування з штабами дивізій про наслідки мобілізації в петлюрівську армію, 62 арк.

200. Спр. 5. Листування з петлюрівським штабом дивізій про закони, реєстраційні картки урядовців по мобілізації в петлюрівську армію, 232 арк.

201. Спр. 7. Статут. Відомости про хід мобілізації в петлюрівську армію, 140 арк.

Оп. 6

202. Спр. 12. Переписка с войсковими частями буржуазно-националистической Украинской республики о военных действиях, о снабжении продовольствием и фуражом войсками части, о местном составе и по другим вопросам, 262 арк.

**Ф. 3205. Особиста канцелярія Голови Ради Народних Міністрів
Української Народної Республіки, м. Вінниця, з 1920 р.– на тер. Польщі**

Оп. 1.

203. Спр. 26. Листування з військовим міністерством про організацію мобілізації до армії УНР, 14 арк.

**Ф. 3211. Похідна канцелярія Військового міністерства при ставці
Головного отамана УНР**

Оп. 1.

204. Спр. 10. Телеграфні розпорядження по армії, огляд преси. Доповіді та листування з Міністерством закордонних справ і Військовою Місією в Польщі про її роботу та поставку обмундирування для армії, 435 арк.

**Ф. 3216. Управа головного комісара уряду Української Народної
Республіки**

Оп. 1.

205. Спр. 20. Доповідні записки і акти про стан в повітах і містах Волинської губернії і залізницях. Листування з Генштабом УНР про реквізицію продуктів польською владою. Заяви громадян про призначення на посади, 112 арк.

Оп. 3.

206. Спр. 4. Переписка з Губерніальним комісаром Поділля, 15 арк.

**Ф. 3217. Штаб 1-ої Запорізької стрілецької дивізії військ Української
Народної Республіки, з 1920 р.– табори Пікуліци, Водовіци (територія
Польщі).**

Оп. 1.

207. Спр. 3. Копії наказів, інструкцій, розпоряджень штаба армії УНР 1-ї Запорізької дивізії, 97 арк.

208. Спр. 5. Рапорти, донесення командирів частин дивізії про склад і бойову готовність частини дивізій, стан мобілізації козаків, 20 арк.

209. Спр. 8. Рапорти та донесення командирів частин дивізії та мобілізації людей і коней, 76 арк.

210. Спр. 15. Листування з командирами частин та відділів про реєстрацію бравих участь в зимовому поході, взаємовідношення з населенням, притягнення до відповідальності дезертирів, 622 арк.

211. Спр. 18. Накази Головної команди війська УНР, 99 арк.

212. Спр. 20. Накази військам армії, 211 арк.

213. Спр. 21. Оригінали наказів по дивізії, 152 арк.

**Ф. 3219. Друга Запорізька стрілецька бригада 1-ої Запорізької
стрілецької дивізії військ Української Народної Республіки, липень-**

**вересень 1920 р. – м. Ряшів с. Коростятин, м. Галич, травень 1921 р. –
Ченстохів, табір Водовіци територія Польщі.**

Оп. 1.

214. Спр. 1. Закони, папери, інструкції, вказівки і пояснення до відома та керування по 2-ій Запоріжській стрілецькій бригаді, 153 арк.

**Ф. 3233. Штаб 1-ої кулеметної дивізії військ Української Народної
Республіки, м. Стехніківці, табір Пікулиці (територія Польщі).**

Оп. 1.

215. Спр. 1. Обіжники, інструкції та розпорядження Штабу Дієвої Армії УНР, 59 арк.

**Ф. 3234. Штаб 2-ої кулеметної бригади 1-ої кулеметної дивізії військ
Української Народної Республіки, вересень 1920 р. м Тлумач, жовтень
1920 р. с. Кутківці, грудень 1920 р.– м. Стехніківці, таб. Пікулиці
(Польща).**

Оп. 1.

216. Спр. 1. Накази по I-й кулеметній дивізії, 68 арк.

217. Спр. 4. Накази по II-й кулеметній бригаді I-ї кулеметної дивізії, 49 арк.

**Ф. 3238. Штаб 4-ої збірної бригади сірожупанників 2-ої Волинської
дивізії військ Української Народної Республіки, 1920 р.– с. Великі Бірки, з
1921 р.– табір Каліш (Польща).**

Оп. 1.

218. Спр. 1. Накази по 2-ій Волинській стрілецькій дивізії УНР, 129 арк.

**Ф. 3239. Штаб 5-ої Чорноморської стрілецької бригади 2-ої
Волинської стрілецької дивізії військ Української Народної Республіки,
1920 р. м. м. Вовковинці, Гримайлів, Сатанів, Нижнів; з 1921 р. – табори
Стрільково, Щепіорно та інші на території Польщі.**

Оп. 1.

219. Спр. 1. Накази по 5-ій Чорноморській стрілецькій бригаді, 48 арк.
220. Спр. 5 Закон і інструкція про цивільних прифронтових комісаріатів УНР та інформаційне повідомлення про зміни в уряді Франції і Англії, організації позиції на Галичині, 61 арк.
221. Спр. 7. Рапорти командирів частин бригади і списки мобілізованих козаків на одержання харчового задоволення, 252 арк.
222. Спр. 17. Список старшин і урядовців та накази командира 5 Чорноморської стрілецької бригади, 49 арк.

**Ф. 3254. Штаб 5-ої стрілецької Херсонської дивізії військ
Української Народної Республіки, табори: Стрільково, Вадовіці, Щепіорно
(територія Польщі).**

Оп. 1.

223. Спр. 3. Закони та накази командуючого дієвої армії про мобілізацію до армії УНР та інструкції мобілізаційним комісіям, 26 арк.
224. Спр. 7. Телеграфні розпорядження по дивізії, 113 арк.

**Ф. 3260. Штаб Наддніпрянської армії Української Народної
Республіки, м. Жмеринка, Подільської губернії.**

Оп. 1.

225. Спр. 1. Накази штаба петлюрівської дієвої армії про наступ контрреволюційної наддніпрянської армії на Київ. Зведення командирів частин про положення на фронті, 39 арк.
226. Спр. 2. Доповіді командира Наддніпрянської петлюрівської армії Тютюнника, начальника штабу та начальника постачання про положення на фронті та матеріальний стан дивізії, 37 арк.

**Ф. 3333. Мобілізаційна комісія по набору новобранців при
Зіньківській волосній народній управі, с Зіньків Летичівського повіту
Подільської губернії**

Оп. 1.

227. Спр. 1. Прохання жителів Зіньківської волості про звільнення їх від мобілізації до петлюрівської армії та посвідчення їх, 51 арк.

**Ф. 3505. Матеріали «Української Народної Республіки і Західної
Української Народної Республіки», зібрані польським урядом в 1919–
1920 рр. (колекція).**

Оп. 1.

228. Спр. 31. Документи повітових (уездних) комиссаров ЗОУНР: Дрогобыча, Городенки, Грудек, Цахановичи Бучач, Чортков, Броды, Добромиль, Борщев, Борогородчаны (собраны польськими повітовими старостами), 331 арк.

229. Спр. 31-а. Документи повітових (уездных) комиссаров ЗОУНР: Дрогобыча, Городенки, Грудек, Цахановичи Бучач, Чортков, Броды, Добромиль, Борщев, Борогородчаны (собраны польськими повітовими старостами), 327 арк.

230. Спр. 31-б. Документи повітових (уездных) комиссаров ЗОУНР: Дрогобыча, Городенки, Грудек, Цахановичи Бучач, Чортков, Броды, Добромиль, Борщев, Борогородчаны (собраны польськими повітовими старостами), 394 арк.

231. Спр. 32. Тоже в Яворове, Гусятино, Калуше, Косово, Лиско, Львове, Мосциско, Надворна, Подгайце, 521 арк.

232. Спр. 32-а. Тоже в Яворове, Гусятино, Калуше, Косово, Лиско, Львове, Мосциско, Надворна, Подгайце, 438 арк.

233. Спр. 33. Тоже в Радехове, Р-Русской, Рогатине, Рудках, Самборе, Сокале, Старем Самборе, 430 арк.

234. Спр. 33-а. Тоже в Радехове, Р-Русской, Рогатине, Рудках, Самборе, Сокале, Старем Самборе. Ч. II, 489 арк.

235. Спр. 34. Тоже в Тарнополе, Тлумаче, Залещиках, Зборове, Жолкве, Жидачах, 332 арк.
236. Спр. 35. Вестник государственных законов и распоряжений ЗОУНР, 219 арк.
237. Спр. 36. Газета «Республіка» (Орган ЗОУНР) 2 февраля 1919, 184 арк.
238. Спр. 38. Отдельные номера газет ЗОУНР «Народ», «Стрелец», «Украинец», «Чорногора», «Бережанський весник», «Громадська думка», «Вістник Державного повітового комісаріату в Підгайцях» та інші, 315 арк.

Ф. 4465. Документи і матеріали українських емігрантських установ, організацій та різних осіб (колекція)

Оп. 1.

239. Спр. 498. Спомини Драмінського П. «З часів державності ЗУНР». Рукопис, 6 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів

Ф. 361. Крушельницький Антін Владиславович – український письменник

Оп. 1

240. Спр. 163. Спогади М. Залізняка, М. Ірчана та інших з історії УГА і УСС, зібрані А. Крушельницьким, 121 арк.

Ф. 581. Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР

Оп. 1.

241. Спр. 146. Накази та оперативні звіти начальної інтендатури Галицької армії при Команді Етапу армії та окружних командувань в Коломиї, Самборі та Чорткові, 143 арк.

Колекція м/ф 9. Матеріали архіву Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові з Національної бібліотеки у Варшаві

242. м/ф 69010. Щоденники, спогади, записники та ін.. про діяльність різних військових формувань, 660 кадрів.
243. м/ф 92255. Спогади старшин УГА, армії УНР, Легіону УСС, 1296 кадрів.
244. м/ф 92257. Діяльність корпусів і бригад Української Галицької Армії (УГА), 1132 кадри.
245. м/ф 95082 ч. 2. ЗУНР: рапорти, донесення, листування Державних і повітових комісаріатів (цивільних і судових) та окружних, повітових, міських військових команд, 1322 кадри.

Державний архів Вінницької області

Ф. 37. Могилів-Подільська міська Управа, м. Могилів-Подільський Могилів-Подільського повіту Подільської губернії

Оп. 1.

246. Спр. 71. Дело о представлении отстрочки по призыву вь войска служащих по Городскому управлению и хозяйству, 24 арк.
247. Спр. 77. Материалы о производстве воинского набора (цыркуляры департамента общих дел, переписка, прошения жителей, выписки из метрических книг и др.), 86 арк.
248. Спр. 78. Материалы о производстве воинского набора (постановления управы, протоколы обследования семейного положения призывников, метрические свидетельства; перепись с Департаментом общих дел, Могилев-Подольским уездом по воинской повинности, списки призывников), 352 арк.

Ф. 230. Вінницька міська Управа, м. Вінниця Подільської губернії

Оп. 1.

249. Спр. 1847. О составлении досрочного призывного списка за 1920 год на христиан г. Винницы, родившихся в 1899 году (списки призывников 1899 г. Рождения по г. Винница), 222 арк.

**Ф. Р. 6023. Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ,
переданих УСБУ у Вінницькій області**

Оп. 4.

250. Спр. 27772. Справа по звинуваченню гр. Дядинок Прокопій Авакумович,
31арк.

Державний архів Івано-Франківської області

Ф. 636. Колекція інформаційних матеріалів для населення

Оп. 1.

251. Спр. 8. Інформаційні матеріали (накази розпорядження, оголошення) за
1918 рік, 48 арк.
252. Спр. 9. Інформаційні матеріали (накази, звернення, оголошення, церковний
календар за 1919 р.), 54 арк.

Державний архів Львівської області

**Ф .257. Товариство з вивчення історії оборони Львова та південно–
східних воєводств у 1918–1920 рр. у Львові**

Оп. 1

253. Спр. 29. Заверенная копия приказов командования 1-го украинского полка
имени князя Льва во Львове, 18 арк.
254. Спр. 169. Заверенные копии переписки Государственного секретариата
военных дел с советом государственных секретариатов Зап. Украинской
народной Республики по вопросу мобилизации, 3 арк.

Оп.2

255. Спр. 1432. Оголошення Золочівського повітового комісаріату ЗУНР про
призив в Українську Галицьку Армію, розпорядження про зміну графіка
роботи Золочівського магістрату ЗУНР, купюри зунрівських гривень та інше,
40 арк.

256. Спр. 1437. Звіти повітових комісарів ЗУНР в Долині, Городку Яглонському, Яворові, Комарно і Лутовиськах Української Національної Ради у Львові про перехід влади в руки зунрівських комісаріатів та формування військових частин для оборони Львова, 12 арк.
257. Спр. 1469. Оголошення Української військової ради ЗУНР в Добромлі про ведення воєнного стану. 10 заповідей для боротьби з поляками та інше, 24 арк.
258. Спр. 1479. Звіти повітових комісарів і кур'єрів Української Народної Ради у Львові про перехід влади в повітах в руки комісарів та ситуацію в містах, 17 арк.
259. Спр. 1567. Мемуари сотника українських січових стрільців Дмитра Кренжаловського «Львів в українських руках 1-21/ІХ-1918», 26 арк.

**Ф. 1259. (Рудковский поветовый государственный комиссариат
Украинской Национальной Рады (УНР))**

Оп. 1.

260. Спр. 11. Переписка с Самборской окружной военной командой и воинскими частями о призыве украинцев 1883–1901 годов рождения и о снабжении продуктами питания, 65 арк.
261. Спр. 72. Списки мужчин 1883–1901 годов рождения для призыва в армию, 162 арк.

Державний архів Тернопільської області

Ф. 32. Тернопільське міське управління.

Оп. 1.

262. Спр. 65. Циркуляри, розпорядження, об'явлення Тернопольского українського націоналістического повітового комиссариата о проведені мобілізації лиц 1893–1901 годов рождения, о сборе оружия для мобілізованных, 16 арк.

Державний архів Хмельницької області**Ф.Р. 261. Маківська волосна народна управа Кам'янецького повіту****Оп. 1.**

263. Спр. 3. Телеграмма главнокомандующего южным районом войск Украинской народной республики (УНР) о борьбе с саботажем, об аресте лиц, выступающих против УНР, копия телеграммы атамана украинских республиканских войск Петлюры о призыве казаков к борьбе за государственную самостоятельность Украины, против изменника генерала Скоропадского, копии телеграмм глава директории УНР о запрещении агитации против УНР, приказ губ. комисара о мобилизации, 78 арк.
264. Спр. 8. Закон «директории» о «мобилизации в армию», протоколы волостного собрания, список кандидатов в гласне волостного самоуправления, 16 арк.
265. Спр. 9. Приказы Каменецкого воинского комиссариата о приеме добровольцев и мобилизации бывших офицеров, военных чиновников в Красную армию, циркуляры, объявления губернского старосты, уездного комисара об уклонении военнообязанных от воинского учета и проведении учета военнообязанных, 28 арк.
266. Спр. 11. Приказ Каменец-Подольское военно-революционного комитета о мобилизации; протоколы волостного собрания и сельских сходов; приказы по волостному военкомату; доклады волостной народной управы об организации внешкольного обучения и дошкольного образования и др., 292 арк.
267. Спр. 12. Приказ Каменец-Подольского военно-революционного комитета о временной мобилизации; телефонограммы Каменецкого уездного комиссара и др., 41 арк.

Ф. Р. 264. Рахновецька народна управа**Оп. 1.**

268. Спр. 3. Закон о призыве на действительную службу офицеров и сверхсрочных унтер офицеров. Извещение старосты Ушицкого уезда о формировании гвардейской дивизии, списки козаков призыва 1919 г. и др., 22 арк.

Ф. Р. 3332. Подільська фінансова палата

Оп. 1

269. Спр. 11. Про мобілізацію на дійсну військову службу, 4 арк.

Електронний архів українського визвольного руху

270. Автобіографія Ковалика Василя та його участь в УГА. URL: https://doc-10-74docs.googleusercontent.com/docs/securesc/l6sg2epft5iclb5m4e0719klag6rg8i1/buacntcspmim1q5c7cs1sclshg2ua984/1614886500000/09621048130468182044/07786588093566629570/12QW804HanMCEeaAOzJM1SJz9_iMM6rCP?authuser=0

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

2/45/0. Kolekcja opracowań i odpisów dokumentów dotyczących stosunków Polski z Łotwą, Litwą, aRosją Radziecką, Gdańskiem, Ukrainą Seria 5

271. Sygnatura 27. Akta po byłym rządzie Ukrainy Naddnieprzańskiej. Odpis numer ewidencji 1. Części I-szej [Ministerstwo Spraw Wojskowych]. "a" pt. "Akta Wschodnio Ukraińskiego Ministra Spraw Wojskowych", 40 s.

272. Sygnatura 44. Hołowna Wijskowa rada - Dobromyl: "Pryказы", 15 s.

273. Sygnatura 53. Powitowi Komisarijaty UNR w Małopolsce. Akt pt. "Pokłyk mobilizacyjny", 10 s.

274. Sygnatura 55. Odpisy "zwitów" czyli raportów składanych Ukraińskiej Narodnej Radzie we Lwowie przez ukraińskich komisarzy powiatowych, kurierów i osoby

przygodne z sytuacji Ukraińców w poszczególnych powiatach zajętej przez Ukraińców części Małopolski, 138 s.

275. Sygnatura 58. Spis dokumentów do akcji politycznej Ukraińców Wschodnio-Galicyskich przeciw Polsce. VI. Akcja ukraińska na terenie Galicji Wschodniej. Dokumenty, 259 s.

II. Опубліковані джерела

276. Архів Української Народної Республіки. Міністерство Внутрішніх Справ. Sprawozdania gubernialnych starost i komisarzów (1918–1920) / упоряд. В. Кавунник. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2017. 336 с.
277. Биншток В. Военные потери России в войну 1914–1918 гг. // Труды комиссии по обследованию санитарных последствий войны 1914–1920 г. г. Москва, 1923. С. 139–153.
278. Війна України проти Радянської Росії у 1920 році (документи та матеріали) / упоряд. і авт. передмови Я. Тинченко. Київ: Темпора, 2020. 420 с.
279. Гражданская война на Украине, 1918–1920 гг.: Сб. документов и материалов: В 3 т., 4 кн. / под ред. С. Короливского и др. Київ: Наукова думка, 1967. Т. 1. Кн. 1. 875 с.
280. Гражданская война на Украине 1918–1920. Крах Белопольской интервенции. Разгром Украинской националистической контрреволюции и белогвардейских войск Врангеля (март-ноябрь 1920 г.): сб. док и материалов: в 3 т., 4 кн. / под. ред. Н. Колесника. Киев: Наукова думка, 1967. Т. 3. 910 с.
281. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917–1922 гг.). Москва: Воениздат, 1971. 788 с.
282. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах / упоряд. В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. Т. 1. 688 с.

283. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах / упоряд. В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. Т. 2. 744 с.
284. Доценко О. Літопис української революції: матеріали і документи до історії української революції. Т. II. Кн.5: 1917–1923. Київ-Львів: [б. в.] 1923–1924. 398 с.
285. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923 рр. Збройна боротьба ЗУНР за свободу, незалежність, соборність: док. і матеріали: у 5 т., 8 кн. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. Т. 1. 584 с.
286. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923 рр. Збройна боротьба ЗУНР за свободу, незалежність, соборність: док. і матеріали: у 5 т., 8 кн. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2008. Т. 4. 886 с.
287. Звідомлення про військово-політичну ситуацію в Україні у червні 1920 р. // Військово-історичний альманах. Київ, 2007. Ч. 2 (15). С. 136-140.
288. Листівки української революційної доби / упоряд. О. Надтока, Г. Черевичний. Київ: ДП «Інформ.-аналіт. Агентство», 2014. 150 с.:іл.
289. Личковъ Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года. Оттиск из журнала «Киевская старина». Киев: Типография Императорского университета св. Владимира, 1905. 50 с.
290. Материалы по естественному движению населения Украины 1867–1914 г. г. // Статистика Украины. Серия I. Демография. Харьков, 1924. Т. III. Вип. 1. 89 с.
291. Матеріали і документи. Звіт з дороги зі Закопаного до Львова // Літопис Червоної Калини. Львів, 1930. Ч. 4. С. 22–23.
292. Матеріали і документи. Перші дні листопада в Східній Галичині // Літопис Червоної Калини. Львів, 1930. Ч. 9. С. 22.
293. Мировая война в цифрах. Москва-Ленинград: Государственное военное издательство, 1934. 127 с.

294. Наслідки огляду покликаних до війська у 1902–1913 рр. // Матеріали санітарної статистики України 1876–1914 рр. «Праці Демографічного інституту». Харків, 1926, Т. 3. С. 105–106.
295. Невідомий лист Симона Петлюри // Військово-історичний альманах. Київ, 2001. Ч. 1(2). С. 142–146.
296. Новосельський С. Матеріали по статистике травматизма, болезненности и инвалидности в войну 1914–1917 гг. // Труды комиссии по обследованию санитарных последствий войны 1914–1920 г. г. Москва, 1923. С. 179–204.
297. Охримович В. Фактичні і фіктивні страти Русинів в демографічному білянсі Галичини за десятилітє 1900–1910. Статистична розвідка. Львів: [б. в.], 1912. 55 с.
298. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Волынская губерния / под ред. Н. Тройницкого. Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. Т. 8. 282 с.
299. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Екатеринославская губерния / под ред. Н. Тройницкого. Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. Т. 13. 254 с.
300. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Киевская губерния / под ред. Н. Тройницкого. Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. Т. 16. 310 с.
301. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Наличное население обоого пола по уездам и городам съ указаним преобладающихъ вьроисповьданій и сословій / под ред. Н. Тройницкого. Санкт-Петербург, 1905. 60 с.
302. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Подольская губерния / под ред. Н. Тройницкого. Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. Т. 32. 306 с.

303. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Полтавская губерния / под ред. Н. Тройницкого. Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. Т. 33. 354 с.
304. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Процентное распределение наличного населения Империи обоего пола по группам занятий / под ред. Н. Тройницкого. Санкт-Петербург: [б. и.] 1905. 22 с.
305. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Таврическая губерния / под ред. Н. Тройницкого. Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. Т. 41. 341 с.
306. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Черниговская губерния / под ред. Н. Тройницкого. Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1905. Т. 48. 378 с.
307. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Харьковская губерния / под ред. Н. Тройницкого. Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. Т. 46. 330 с.
308. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Херсонская губерния / под ред. Н. Тройницкого. Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. Т. 47. 319 с.
309. Переселенческое движение на окраины в 1913 г. // Статистический ежегодник, за 1913 г. Санкт-Петербург: Издание ЦСК, 1914. С. 6.
310. Перші дні Листопада в Східній Галичині. (Матеріали і документи) // Літопис Червоної Калини. Львів, 1930. Ч. 7–8. С. 29–32.
311. Петлюра Симон. Статті, листи, документи / упоряд. В. Сергійчук. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. Т. 3. 616 с.

312. Петлюра Симон. Статті, листи, документи / упоряд. В. Сергійчук. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. Т. 4. 704 с.
313. Поділля і Південно-Східна Волинь у роки Української революції (1919–1921) і повстанського руху під проводом Я. Гальчевського (1921–1924) / упоряд. Байдич В., Завальнюк О. та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006, 2015. 536 с.
314. Племенной состав иммигрировавших в С. Штаты уроженцев России за период 1901–1911 гг. // Статистический ежегодник России 1913 (год десятый). Санкт-Петербург: Издание ЦСК, 1914. С. 42.
315. Птуха М. Таблиці смертності для України 1896–1897 р.р. Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1923. 46 с.
316. Распределение потерь солдатами русской армии в начале войны (приблизительно до начала весны 1915 г.) // Труды комиссии по обследованию санитарных последствий войны 1914–1920 г. г. Москва, 1923. С. 214–217.
317. Россия в мировой войне 1914–1918 года в цифрах. Москва: [б. и.], 1925. 103 с.
318. Русов О. Про заняття українців по перепису 1897 року // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Київ, 1909. Т. ХСІV. С. 98–111.
319. Сазонов Л. Потери России в войну 1914–1919 гг. // Труды комиссии по обследованию санитарных последствий войны 1914–1920 г. г. Москва, 1923. С. 153–179.
320. Сазонов Л. Численность Русской армии в войну 1914–1918 г. г. // Труды комиссии по обследованию санитарных последствий войны 1914–1920 г. г. Москва, 1923. С. 121–139.
321. Українська революція: документи, 1919–1921 / За ред. Т. Гунчака. Нью-Йорк: [б. в.], 1984. Т. 2. 478 с.
322. Українська революція 1917–1921 років у волянсіях / уклад О. Надтока. Київ: ДП «Інформ.-аналіт. Агентство», 2018. 281 с.:іл.
323. Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині / упоряд. Іванущенко Г. Суми: ФОП Наталуха А. С., 2010. Т. 1. 280 с.:іл.

324. Українсько-московська війна 1920 року в документах: оперативні документи штабу Армії Української Народної Республіки / передмова і редакція генерала В. Сальського. Варшава: [б. в.], 1933. Ч. 1. 423 с.
325. Шимонович І. Західна Україна. Територія і населення. Статистична розвідка. Львів: [б. в.], 1926. 21 с.
326. Ярошевич А. Малоросы по переписи 1897 г. Оттиск из журнала «Киевская старина». Киев: Типография Императорского университета св. Владимира, 1905. 13 с.
327. Bitwa o Ukrainę 1920. Dokumenty operacyjne. Część I (1. I–11. V 1920) / pod. Red. M. Tarczyńskiego. Warszawa: RYTM 2016. 1504 s.
328. Bitwa o Ukrainę 1 I-24 VII 1920. Dokumenty operacyjne. Cz. 2 (12 V-14 VI 1920) / pod. kierunkiem J. Ciseka. Warszawa: RYTM, 2020. 1512 s.
329. Bitwa o Ukrainę 1 I-24 VII 1920. Dokumenty operacyjne. Cz. 3 (15 VI-24 VII 1920) / pod. kierunkiem G. Nowika i J. S. Тума. Warszawa: RYTM, 2021. 1512 s.
330. Bitwa Wołyńsko-Podolska 5.IX – 21.X 1920. Dokumenty operacyjne / pod. Red. M. Tarczyńskiego. Warszawa: RYTM, 2014. 1560 s.
331. Czekanowski J. Województwa Małopolskie i Galicja Wshodnia Mandatowa. Szkic etnograficzno-statystyczny. Warszawa: [b. d.], 24 s.
332. Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wshodniej 1912–1923. Warszawa, [b. d.], 1985. 326 s.
333. Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku. Warszawa, 1994. 335 s.
334. Zamorski K. Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857–1910. Kraków-Warszawa: [b. d.], 1989. 204 s.

III. Опубліковані матеріали

Мемуари та спогади

335. Андрусак М. Останній відступ // Літопис Червоної Калини. 1930. Ч. 12. С. 7–8.

336. Артюшенко Ю. Події і люди на моєму шляху. Боротьба за державність (1917–1966). Чикаго: [б. в.], 1966. 221 с.
337. Бемко В. Державний Секретаріат Військових Справ // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. Т. 1. С. 61–70.
338. Бемко В. Команда Запілля і команда Етапу // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. Т. 1. С. 362–364.
339. Бережанщина в спогадах емігрантів. Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1993. 392 с.
340. Блажкевич І. Спогади // Дзвін. Львів, 1991, черв., №6. С. 136–147.
341. Бречка Д. До історії 9-ої Белзької Бригади УГА // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1966. Т. 3. С. 76–86.
342. Брик О. Тернистий шлях українського уряду (1918–1921). Вінніпег: [б. в.], 1969. 152 с.
343. Бутович М. Формування Сірої дивізії у Володимирі-Волинському // За Державність. Матеріали до історії Війська українського. Торонто, 1966. Зб. 11. С. 18–41.
344. Василич О. Жидачів у р. р. 1918–1919 // Літопис Червоної калини. Львів, 1932. Ч. 4. С. 16–17.
345. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): науково-документальне видання. Київ: Темпора, 2003. 288 с.
346. Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). У 3 Ч. Київ-Відень: Дзвін, 1920. Ч. 2. 328 с.
347. Вислоцький І. 16 місяців у рядах київських Січових Стрільців (1918–1919) // Літопис Червоної Калини. 1935. Ч. 11. С. 20–22.
348. Військо // Бережанська земля. Історично-мемуарний збірник. Нью-Йорк: «Видавництво Бережани», 1970. С. 215.

349. Волицький В. На Львів і Київ. Воєнні спогади 1918–1920. Торонто: [б. в.], 1963. 234 с.: іл.
350. Воробець В. Перші дні української державности в Коломиї // Український скиталець. Ліберець, 1921, берез. Ч. 5. С. 8–11.
351. Галій М. На свободній землі // Бережанська земля. Історично-мемуарний збірник. Нью-Йорк: «Видавництво Бережани», 1970. С. 445–452.
352. Гірняк Н. 48 днів на чолі Тернопільської військової округи // Історичний календар-альманах Червоної Калини. Львів, 1938. С. 130–141.
353. Гоза Т. З визвольних днів Перемишля // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1966. Т. 3. С. 59–63.
354. Греків О. Спогади (1917–1921) // Військово-історичний альманах. Київ, 2013. Ч. 1-2 (25-26) С. 115–150.
355. Гриців І. Листопадові дні в Гусятині // Альманах Канади. Українська стрілецька громада в Канаді 1928–1938. Саскатун, 1938. С. 138.
356. Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на Західних землях України: зі спогадами і життєписами членів комітету виконавців Листопадового Чину. Нью-Йорк-Ванкувер: [б. в.], 1973. 408 с.
357. Дівнич А. Окружна Військова Команда Львів // Календар Червоної Калини. Львів, 1925. С. 63–65.
358. Дяченко П. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців армії УНР. Київ: Стікс, 2010. 448 с.
359. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність // За Державність. Зб. 8. С. 9–66.
360. Заклинський М. Бої у Львові в листопада 1918 року // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. Т. 1. С. 370–392.
361. Зелений Б. Останні дні Гал. Армії // Альманах Канади. Українська стрілецька громада в Канаді 1928–1938. Саскатун, 1938. С. 149-152.

362. Зозуля Я. Облога Києва. Відступ української армії на Волинь та організація санітарної служби // За державність. Матеріали до історії Війська Українського. Торонто: Український воєнно-історичний інститут, 1964. Зб. 11. С. 42–64.
363. Зубаль Я. Спогади гімназиста // «Над прутом у лузі». Коломия в спогадах. Торонто, 1962. С. 161–164.
364. Ільницький А. Наша військова справа в період польсько-української згоди 1920 р. // Так творилося українське військо: 10 спогадів учасників Визвольної війни 1917–1920-х років / упор. Р. Коваль. Київ-Вінниця: Дп «Державна картографічна фабрика», 2008. С. 127–131.
365. Калина В. Українсько-польська війна // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. Т. 1. С. 393–425.
366. Калічак І. Записки четаря (спомини 1918–1919). Львів: «Червона калина», 1931. 100 с.
367. Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. Мюнхен: «В-во Хвильового», 1946. Кн. 1. 110 с.
368. Капустянський М. Славетня Дія під Чорним Островом // Альманах Канади. Українська стрілецька громада в Канаді 1928–1938. Саскатун, 1938. С. 108.
369. Карманський П. З великих днів // Український прапор. Відень, 1919. 1 лист. Ч. 23-25. С. 6–7.
370. Карпинець І. Галичина: Військова історія 1914–1921 років / Упоряд.: Стеблій Ф., Якимович Б. Львів: Видавничий дім «Панорама», 2005. 376 с.:іл.
371. Карпинець І. Історія 8-ої Галицької бригади // Літопис Червоної Калини. Львів, 1932. Ч. 10. С. 16–20.
372. Клодницький О. Моя служба в УГА // Вісті комбатанта. Торонто – Нью-Йорк, 1969. Ч. 2. С. 24–32.
373. Клодницький О. Товмаччина // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1966. Т. 3. С. 173–174.

374. Ключ О. Армійський вишкіл УГА // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. Т. 1. С. 365–367.
375. Кравс А. Зав'язок і бої «Групи Хирів» // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1960. Т. 2. С. 45–66.
376. Кравс А. Спогади // Вісті братства кол[ишніх] вояків 1 УД УНА. Мюнхен, 1953, січ.-лют. Ч. 1-2. С. 17–20.
377. Крат М. «1920 рік» (Про забуті дії українського війська) // За Державність. Матеріали до історії Війська українського. Торонто:Український Воєнно-Історичний Інститут, 1964. Зб. 10. С. 79–90.
378. Крезуб А. Група полк. Рогульського // Історичний Календар-альманах Червоної Калини. Львів, 1929. С. 51-61.
379. Крезуб А. Напад большевиків на Кременець в травні 1919 р. // Історичний календар-альманах Червоної Калини. Львів, 1930. С. 54–68.
380. Кренжаловський Д. Львів в українських руках. I–21. XI. 1918. Кам'янець-Подільський: «Стрілець», 1919. 53 с.
381. Криловецький І. Мої спогади з часів збройної визвольної боротьби // За державність. Матеріали до історії Війська Українського. Торонто: Український воєнно-історичний інститут, 1964. Зб. 10. С. 220–230.
382. Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. Нью-Йорк: Червона Калина, 1960. 467 с.
383. Кучабський В. Зовнішньо-політичне положення об'єднаних українських армії у «Чотирикутнику смерті» в липні-серпні 1919 // Літопис Червоної Калини. Львів, 1931. Ч. 10. С. 13-17.
384. Левицький В. Воєнні спомини: УГА-ЧУГА-Армія УНР. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2017. 170 с.
385. Левицький К. Перші дні нашої державності // Український прапор. Берлін, 1925, 10 листоп. Ч. 44. С. 2–3.
386. Магоєн П. При VII-ій бригаді УГА // Літопис Червоної Калини. Львів, 1937. Ч. 11. С. 4–6.

387. Мазепа І. Зимовий похід і партизанський рух на Україні в 1919 р. // Календар-альманах Дніпро. Львів, 1936. С. 89–96.
388. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917–1921). Прага: Пробоем, 1942. Т. 1. 212 с.
389. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. Т. 3: Польсько-український союз. Кінець Збройних змагань У. Н. Р. Прага: Українське видавництво «Пробоем», 1943. 233 с.
390. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. Київ: Темпора, 2003. 608 с.
391. Макарушка Л. Чортківська офензива // Українська Галицька Армія: У 50-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1968. Т. 4. С. 6–63.
392. Марітчак Т. На переломі. Щоденник підхорунжого з 1918 р. // Літопис Червоної Калини. Львів, 1936. Ч. 5. С. 14–16.
393. Мигович П. З війни на війну // Літопис Червоної Калини. Львів, 1939. Ч. 6. С. 21–23.
394. Мигович П. При запасній сотні скорострелів у Стрию // Історичний календар-альманах Червоної Калини. Львів, 1938. С. 141–151.
395. Микитюк Д. Запільні органи правопорядку ЗО УНР // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1960. Т. 2. С. 31–44.
396. Микитюк Д. Короткі історичні нариси бригад УГА // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. Т. 1. С. 86–115.
397. Микитюк Д. 1-ша бригада Українських Січових Стрільців // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1960. Т. 2. С. 67–77.
398. Микитюк Д. Чисельний стан УГА // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. Т. 1. С. 562–563.

399. М. О. Отаман др. Ярослав Воевідка (спомин з гал. фронту від 9. XI. 1918 – 25. V/1919) // Український стрілець. Німецьке Яблонне, 1921. 28 лют. Ч. 4. С. 11–14.
400. Назарук О. Рік на великій Україні. Відень: Видання українського прапору, 1920. 345 с.
401. Науменко Ю. Моя служба в 5 Херсонській Стрілецькій дивізії // За державність. Каліш: Українське Військово-Історичне Товариство, 1937. Зб. 7. С.165–181.
402. Нахман Г-р. Передісторія і історія жидівського пробоевого куріня I корпусу У.Г.А. // Український скиталець. Ліберець, 1921, березень. Ч. 5. С. 17–23.
403. Огієнко І. Рятування України. На тяжкій службі українському народові. Вінніпег: видання товариства «Волинь», 1968. 92 с.
404. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). Київ: Темпора, 2007. 608 с.:іл.
405. Оскілко В. Між двома світами. Рівне-Волинь: Накладом Управи Української народної партії (С.-С), 1924. Ч. 1. 72 с.
406. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. / упоряд. В. Сергійчук. Київ: Поліграфкнига, 2002. 640 с.
407. Побігущий Є. Мозаїка моїх споминів. Мюнхен-Лондон, [б в.]: 1982. 238 с.
408. Порохівський Г. Матеріяли до історії 2-ої Кулеметної бригади // За Державність. Матеріяли до історії війська українського. Каліш: Воєнно-історичне товариство, 1935. С.146–179.
409. Попович Б. Листопад 1918 року // Надбужанщина. Історично-мемуарний збірник. Нью-Йорк – Торонто. 1986. Т. 1. С. 463–468.
410. Пузицький А. Боротьба за доступи до Києва // За Державінсть. Матеріали до історії Війська Українського. Варшава: Український воєнно-історичний інститут, 1935. Зб. 5. С. 9–61.
411. Пунцетело В. Повстанчий загін ямпільщини // Альманах Канади. Українська стрілецька громада в Канаді 1928–1938. Саскатун, 1938. С. 157–159.

412. Решетило-Мицак П. Зі споминів сімнадцятилітнього новобранця // Історичний календар-альманах Червоної калини. Львів, 1932. С. 51–66.
413. Р-кий І. Спомини львівських падолист. днів 1918 р. // Український скиталець. Ліберець, 1920, груд. Ч. 2. С. 4–13.
414. Рожченко Б. Сумної пам'яті днів в Перемишлі // Український скиталець. Ліберець, 1920, листопад. Ч. 1. С. 17.
415. Р. С. Окремий стрілецький Запорожський курінь // Літопис Червоної Калини. Львів, 1931. Ч. 10. С. 20–22.
416. Самутин П. VI-а Січова Стрілецька Дивізія // Вісті комбатанта, 1974. №1. С. 24–25.
417. Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920. Торонто: [б. в.], 1966. 192 с.
418. Сулятицький С. 1-ий Пробоевий Гуцульський курінь // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1960. Т. 2. С. 99–110.
419. Тарнавський А. (сотник). Історія 4-го Запоріжського полку імені полковника Богуна // Літопис Червоної Калини. Львів, 1931. Ч. 6. С. 19–20.
420. Тарнавський М. Спогади. Львів: Червона Калина, 2008. 169 с.
421. Татарський В. Під чотирма прапорами. Мюнхен: [б. в.], 1983. 228 с.
422. Томинчук І. Зі споминів стрільця УГА // Історичний календар-альманах Червоної калини. Львів, 1934. С. 115–121.
423. Трильовський К. До Львова // Український прапор. Відень, 1919, 1 листоп.. Ч. 23-25. С. 14–19.
424. Т. М. Чисельний стан УГА // Літопис Червоної Калини. Львів, 1937. Ч. 5. С. 4.
425. Тулюк-Кульчицький С. Старшинські школи Г. А. // Українська Галицька Армія: у 50-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1968. Т. 4. С. 252–274.
426. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. Київ: Книга роду, 2008. 312 с.

427. Удовиченко О. Від Дністра до перемир'я і відворот за Збруч // За Державність. Матеріали до історії війська українського. Каліш: Українське Воєнно-Історичне Товариство, 1935. Зб. 5. С. 76–123.
428. Удовиченко О. Від Дністра до перемир'я і відворот за Збруч // За Державність. Матеріали до історії війська українського. Каліш: Українське Воєнно-Історичне Товариство, 1936. Зб. 6. С. 77–109.
429. Удовиченко О. Третя залізна дивізія. Рік 1919. Нью-Йорк: Червона Калина, 1971. 264 с.
430. Удовиченко О. Третя залізна дивізія. Роки 1920–1924. Нью-Йорк: Червона калина, 1982. Т. 2. 230 с.
431. Фенців І. Українська артилерія у Львові // Літопис Червоної Калини. Львів, 1929. Ч. 1. С. 3–6.
432. Цегельський Р. «Запасна сотня ім[ені] кн. Василька в Тереховлі» – при повітовій військовій команді в Тереховлі // Українська Галицька Армія: Збірка спогадів. Львів, 2002. С. 11–14.
433. Чаборин М. На шляхах визвольної боротьби // Дороговказ. Торонто, 1969. №26(45) жовтень-грудень. С. 9-12.
434. Чайковський А. Чорні рядки: мої спомини за час від 1 листопада 1918 до 13 травня 1919. Львів: «Червона калина», 1930. 120 с.
435. Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). Київ: Темпора, 2011. 424 с.
436. Шандрук П. Сила доблесті. Київ: Вища школа, 1999. 240 с.
437. Шандрук П. Українська армія в боротьбі з Московщиною (18 жовтня – 21 листопада 1920 р.) // За Державність. Матеріали до історії Війська українського. Каліш: Українське Воєнно-Історичне Товариство, 1934. Зб. 4. С. 201–237.
438. Шанковський Л. Бучаччина в роки визвольної війни 1918–1920 // Бучач і Бучачина. Історично-мемуарний збірник. Нью-Йорк-Торонто. 1972. С. 76–84.
439. Шанковський Л. Де були українські полки австрійської армії при кінці світової війни? // Літопис Червоної Калини. Львів, 1939. Ч. 6. С. 14–17.

440. Шанковський Л. Де були українські полки австрійської армії при кінці світової війни? // Літопис Червоної Калини. Львів, 1939. Ч. 7. С. 19–23.
441. Шанковський Л. Організація УГА у світлі Наказів НКГА з червня-липня 1919 р. // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1960. Т. 2. С. 269–289.
442. Шанковський Л. Піхота Української Галицької Армії // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. Т. 1. С. 145–175.
443. Шевчук Р. Спомини 17-літнього вістуну // Літопис Червоної Калини. Львів, 1939. Ч. 2. С. 13–16.
444. Шкільник М. Україна в боротьбі за державність в 1917–1921 рр. Спомини і роздуми / упоряд. В. Верстюк. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2016. 512 с.
445. Шляхтиченко М. До історії Директорії Української Народної Республіки // Український історик. Нью-Йорк–Мюнхен, 1965. Ч. 1-2. С. 56–61.
446. Шухевич С. Спомини. Від листопада 1918 до квітня 1919. Львів: «Червона калина», 1929. Ч. I. 176 с.
447. Шухевич С. Спомини. Від квітня 1919 до липня 1919. Львів: «Червона калина», 1929. Ч. II. 176 с.
448. Яворський З. Зв'язок 1-ої Бригади УСС // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1960. Т. 2. С. 79–91.
449. Ярема Я. Над Сяном // Українська Галицька армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1976. Т. 5. С. 5–38.
450. Ярема Я. Над Сяном // Українських стрілець. Німецьке Яблонне, 1921, лип. Ч. 13-14. С. 16–37.
451. Nupert W. Walki o Lwów. (od 1 listopada do maja 1919 roku). Warszawa: [b. d.], 1933. 264 s.

452. Агонія большевизма // Україна. Кам'янець-Подільський, 1919. 10 серп. Ч. 2. С. 4.
453. Бюлетень голові команди Українських Республіканських військ // Село. Кам'янець-Подільський, 1918. 28 листоп. №6. С. 2.
454. Бюлетень // Село. Кам'янець-Подільський, 1918. 26 листоп. №4. С. 2.
455. Бюлетень штаба головного командування військ Україн. Нар. Респ. // Село. Кам'янець-Подільський, 1918. 1 груд. №9. С. 2.
456. Бюлетень штаба головного командування військ Україн. Нар. Респ. // Село. Кам'янець-Подільський, 1918. 7 груд. №13. С. 2.
457. В Житомирі // Республіканські вісті. Вінниця, 1918. 17 груд. Ч. 15. С. 2.
458. В Золотоноші // Переяславські вісті. Переяслав, 1918. 20 груд. №2. С. 3.
459. Відділ загальний // Київські губерніяльні вісті. Київ, 1919. 29 січ. №5. С. 1.
460. Від Діректорії // Республіканець. Катеринослав, 1918. 11 груд. Ч. 2. С. 1-2.
461. Від Діректорії // Українська думка. Козятин, 1918. 7 груд. №1. С. 4.
462. Від мобілізаційного відділу Головного Управління Генерального Штабу // Нова Рада. Київ, 1919. 13(26) січ. №18. С. 1.
463. Від мобілізаційного відділу Головного Управління Генерального Штабу // Українська ставка. Вінниця, 1919. 26 січ. Ч. 32. С. 1.
464. Війна з більшовиками // Селянська громада. Кам'янець-Подільський, 1919. 22 черв. Ч. 1. С. 5.
465. Військові справи // Нове життя. Станіславів, 1918. 22 груд. Ч. 22. С. 4.
466. 18 бюлетень Головного Штабу за 5 грудня 1918 року // Васильківські вісті. Васильків, 1918. 9 груд. Ч. 3. С. 1.
467. Вісти з місць // Народне слово. Біла Церква, 1918. 5 груд. (22 листоп.). Ч. 1. С. 4.
468. Вісти з місць // Народне слово. Біла Церква, 1918. 13 груд. (30 листоп.). Ч. 3. С. 4.
469. Вісти з Тарнополя // Нове життя. Станіславів, 1918. 1 груд. Ч. 8. С. 2.
470. Вказівки для звільнення від військової служби в часі мобілізації // Республіка. Станіславів, 1919. 4 квіт. Ч. 53. С. 1.

471. Вказівки для звільнення від військової служби в часі мобілізації // Український голос. Тернопіль, 1919. 10 квіт. Ч. 69. С. 1.
472. В Могилівському повіті // Український козак. Радивилів, 1919. 21 серп. Ч. 35. С. 2.
473. В м. Острозі та повіті // Життя Поділля. Кам'янець-Подільський, 1919. 5 лют. №40. С. 3.
474. В повіті // Бережанський вісник. Бережани, 1919. 24 лют. Ч. 5. С. 4.
475. Всенародна мобілізація // Республіканець. Катеринослав, 1918. 11 груд. Ч. 2. С. 1-2.
476. Всім повітовим Комендантам Київщини // Живе слово. Фастів, 1919. 24 лют. Ч. 13. С. 1.
477. В Ямпольському повіті // Республіканські вісті. Вінниця, 1918. 3 груд. Ч. 4. С. 4.
478. 22-й бюлетень Штабу Головного Командування Українських Республіканських військ // Воля. Ольгопіль, 1918. 14 груд. №9. С. 2.
479. 27 вересня 1919 року // Україна. Кам'янець-Подільський, 1919. 30 верес. Ч. 39. С. 1.
480. Демобілізація // Життя Поділля. Кам'янець-Подільський, 1919. 25 січ. №17. С. 2.
481. Демобілізація козаків // Козацьке слово. Херсон, 1919. 12 січ. Ч. 3. С. 2.
482. Демобілізація республіканських сил // Чернігівщина. Чернігів, 1919. 4 січ. №4. С. 3.
483. Для тих кому треба про це знати // Народня думка. Гайсин, 1919. 5 верес. №6. С. 2.
484. Для чого мобілізують? // Провесінь. Лохвиця, 1918. 25 груд. №30. С. 4.
485. Для чого потрібно було оголосити мобілізацію? // Село. Кам'янець-Подільський, 1918. 6 груд. №12. С. 1.
486. До громадських комісарів... // Покутський вісник. Коломия, 1918. 28 листоп. Ч. 6. С. 3.

487. До Громадських комісарів // Січовий голос. Коломия, 1918. 12 груд. Ч 4. С. 8.
488. До мобілізації // Народне слово. Біла Церква, 1918. 17(4) груд. Ч. 11. С. 4.
489. До мобілізації на Україні // Полтавська громада. Полтава, 1918. 13 груд. №7. С. 2.
490. До мобілізації // Республіканські вісті. Харків, 1918. 19 груд. Ч. 9. С. 1.
491. До мобілізації // Україна. Кам'янець-Подільський, 1919. 24 січ. Ч. 8. С. 1.
492. До мобілізації // Українська ставка. Вінниця, 1919. 1 бер. №61. С. 2.
493. До населення Округа // Січовий голос. Коломия, 1918. 21 груд. Ч. 5. С. 4.
494. До Пана Наказного Отамана // Дзвін. Здолбунів, 1919. 6 трав. Ч. 12. С. 1.
495. До призиву студентів // Трибуна. Київ, 1919. 25 січ. Ч. 28. С. 3.
496. Дубно // Життя Поділля. Кам'янець-Подільський, 1919. 2 берез. №61. С. 2.
497. Євреї і мобілізація // Робітнича газета. Кам'янець-Подільський, 1919. 23 жовт. №523. С. 2.
498. Загальна мобілізація // Народ. Станіславів, 1919. 23 трав. Ч. 31. С. 1.
499. Загальна мобілізація // Республіка. Станіславів, 1919. 23 трав. Ч. 92. С. 1.
500. Зазив // Діло. Львів, 1918. 3 листоп. Ч. 251. С. 1.
501. Законопроект про мобілізацію // Робітнича газета. Кам'янець-Подільський, 1919. 11 січ. №431. С. 3.
502. Закон про додаткове наділення землею козаків Української Народньої Республіканської Армії // Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. Кам'янець-Подільський, 1919. 29 лип. Вип. 27. С. 198–199.
503. Закон про досрочний призив молоді // Республіканські вісті. Вінниця, 1919. 17 січ. Ч. 36. С. 1.
504. Закон про досрочний призив молоді...// Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. Кам'янець-Подільський, 1919. 5 серп. Вип. 29. С. 216.
505. Закон про досрочний призив старшин // Українська ставка. Вінниця, 1919. 19 січ. Ч. 27. С. 1.

506. Закон про досрочний призив // Трибуна. Київ, 1919. 17 січ. Ч. 22. С. 1.
507. Закон про заклик військових до дійсної служби // Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. Кам'янець-Подільський, 1919. 28 січ. Вип. 4. С. 26.
508. Закон про достроковий призив...// Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. Кам'янець-Подільський, 1919. 30 квіт. Вип. 15. С. 116.
509. Закон про загальний достроковий призов до виконання військової повинности народжених в 1900 році // Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. Кам'янець-Подільський, 1919. 26 серп. Вип. 33. С. 251.
510. Закон про заклик військових до дійсної служби // Життя Поділля. Кам'янець-Подільський, 1919. 26 січ. №32. С. 2.
511. Закон про заклик військових до дійсної служби // Народна воля. Кам'янець-Подільський, 1919. 22 січ. Ч. 15. С. 1.
512. Закон про заклик військових до дійсної служби // Трибуна. Київ, 1919. 21 січ. Ч. 25. С. 1.
513. Закон про мобілізацію // Наша справа. Катеринослав, 1919. 23 січ. Ч. 47. С. 2.
514. Закон про мобілізацію // Україна. Кам'янець-Подільський, 1919. 22 січ. Ч. 7. С. 3.
515. Закон про мобілізацію старшин та урядовців-учителів // Бюлетень Інформаційного Бюро Міністерства шляхів. Жмеринка, 1919. 28 лют. Ч. 20. С. 2.
516. Закон про мобілізацію старшин та урядовців-учителів // Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. Кам'янець-Подільський, 1919. 20 лют. Вип. 9. С. 66.
517. Закон про мобілізацію старшин та урядовців-учителів // Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. Кам'янець-Подільський, 1919. 20 лют. Вип. 13. С. 103.

518. Закон про мобілізацію старшин та урядовців-учителів // Українська ставка. Вінниця, 1919. 20 лют. Ч. 46. С. 1.
519. Закон про охотників // Життя і воля. Бердичів, 1919. 30 січ. №24. С. 1.
520. Закон про переведення перевірного освідування де-яких категорій осіб, визнаних нездатними до військової служби // Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. Кам'янець-Подільський, 1919. 8 жовт. Вип. 37. С. 283–284.
521. Закон про поповнення армії та фльоти Української Народної Республіки // Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. Кам'янець-Подільський, 1919. 18 лют. Вип. 8. С. 57.
522. Закон про поповнення армії // Трибуна. Київ, 1919. 29 січ. Ч. 31. С. 1.
523. Закон про поповнення армії та фльоти У.Н.Р. // Українська ставка. Вінниця, 1919. 30 січ. Ч. 35. С. 2.
524. Зарядження повітового Комісаріату в Старім Самборі // Наддністрянські вісти. Самбір, 1919. 6 січ. Ч. 4-5. С. 2.
525. Звільнення від мобілізації // Життя Поділля. Кам'янець-Подільський, 1918. 22 груд. №6. С. 4.
526. Звільнення мобілізованих козаків // Робітнича газета. Кам'янець-Подільський, 1919. 3 січ. №427. С. 4.
527. Зілинський І. Мобілізація // Україна. Кам'янець-Подільський, 1919. 25 січ. Ч. 9. С. 2.
528. Зі сіл // Нове життя. Станіславів, 1918. 10 листоп. Ч. 1. С. 2.
529. З краю // Нове життя. Станіславів, 1918. 12 груд. Ч. 13. С. 2.
530. З краю // Нове життя. Станіславів, 1918. 19 груд. Ч. 19. С. 2.
531. З краю. Снятин. // Нове життя. Станіславів, 1918. 12 груд. Ч. 13. С. 2.
532. З Херсонщини й Поділля // Трудова республіка. Вінниця, 1918. 28 груд. Ч. 9. С. 3.
533. З Перемишля до Передільниці // Український стрілець. Німецьке Яблонне, 1921. 15 черв. Ч. 11. С. 15–16.
534. З приводу мобілізації // Українська ставка. Вінниця, 1919. 24 січ. Ч. 30. С. 4.

535. Інтерв'ю з Військовим Міністром // Український козак. Радивилів, 1919. 30 серп. Ч. 42. С. 1.
536. Інформаційне бюро Української Народної Республіки // Васильківські вісти. Васильків, 1918. 14 груд. Ч. 8. С. 1.
537. Кам'янець на Поділля // Новини. Кам'янець-Подільський, 1919. 26 жовт. Ч. 9. С. 1.
538. Київ // Народне слово. Біла Церква. 13 груд. (30 листоп.). Ч. 8. С. 1.
539. Кременчуг // Народне слово. Біла Церква, 1918. 17(4) груд. Ч. 11. С. 4.
540. Комісії по мобілізації // Козак. Вістник 3-ї пішої дивізії. Нова-Ушиця, 1919. 11 лип. №10. С. 4.
541. Липовецький повіт Київщини // Український козак. Жмеринка, 1919. 16 верес. Ч. 48. С. 2.
542. Міністерство Внутрішніх Справ // Вістник Української Народної Республіки. Вінниця, 1919. 19 лип. Ч. 20. С. 1.
543. Місцеве життя // Наша справа. Катеринослав, 1918. 18 груд. Ч. 26. С. 3.
544. Місцеве життя // Республіканець. Катеринослав, 1918. 20 груд. Ч. 9. С. 1.
545. Мобілізація в Житомирському уїзді // Свободная Волянь. Житомир, 1918. 16 груд. №3. С. 2.
546. Мобілізація // Відродження. Київ, 1918. 17 груд. Ч. 212. С. 3.
547. Мобілізація в зах. Укр. Республіці // Наддністрянські вісти. Самбір, 1918. 23 груд. Ч. 2. С. 6.
548. Мобілізація в Ушицькому повіті // Трудова громада. Кам'янець-Подільський, 1919. 28 черв. №10. С. 5.
549. Мобілізація в Фастові // Трибуна. Київ, 1918. 27 груд. Ч. 8. С. 4.
550. Мобілізація // Життя і воля. Бердичів, 1919. №49. 4 бер. С. 2.
551. Мобілізація // Життя Поділля. Кам'янець-Подільський, 1919. 25 лют. №56. С. 2.
552. Мобілізація // Життя Поділля. Кам'янець-Подільський, 1919. 2 бер. №61. С. 2.

553. Мобілізація 10-ти річників // Стрілець. Кам'янець-Подільський, 1919. 1 жовт. Ч. 76. С. 1.
554. Мобілізація 10-ти річників. Український козак. Радивилів, 1919. 4 жовт. Ч. 63. С. 1.
555. Мобілізація й чужинці // Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. Кам'янець-Подільський, 1919. 26 січ. Ч. 2. С. 4.
556. Мобілізація на Правобережжю // Республіка. Станіславів, 1919. 4 бер. Ч. 26. С. 13.
557. Мобілізація // Народня газета. Вінниця, 1919. 5 берез. №17. С. 3.
558. Мобілізація // Остріжська народна газета. Острог, 1919. 5 берез. №5. С. 3
559. Мобілізація // Подольський край. Кам'янець-Подільський, 1920. 29 верес. №575. С. 2.
560. Мобілізація // Покутський вісник. Коломия, 1918. 4 груд. Ч. 7. С. 3.
561. Мобілізація // Республіканець. Катеринослав, 1918. 26 груд. Ч. 14. С. 3.
562. Мобілізація // Селянська громада. Кам'янець-Подільський, 1919. 22 черв. Ч. 1. С. 1-2.
563. Мобілізація старшин // Наша справа. Катеринослав, 1919. 22 січ. Ч. 46. С. 2.
564. Мобілізація // Трибуна. Київ, 1918. 28 груд. Ч. 8. С. 1.
565. Мобілізація // Трудова громада. Кам'янець-Подільський, 1919. 29 черв. №10. С. 1.
566. Мобілізація // Україна. Кам'янець-Подільський, 1919. 30 верес. Ч. 39. С. 1.
567. Навколо мобілізації // Трибуна. Київ, 1919. 25 січ. Ч. 28. С. 3.
568. На Волині // Відродження. Київ, 1918. 20 груд. Ч. 215. С. 2.
569. Наказ армії Української Народної Республіки // Народне слово. Біла Церква, 1918. 14 (1) груд. Ч. 3. С. 4.
570. Наказ. В доповнення і пояснення // Союз. Умань, 1918. 17 груд. №57. С. 1.
571. Наказ Військового Міністра // Українські вісти. Тернопіль, 1919. 28 черв. Ч. 32. С. 2.
572. Наказ // Вільна Україна. Рівне, 1919. 6 квіт. Ч. 11. С. 1.

573. Наказ // Вільна Україна. Рівне, 1919. 11 квіт. Ч. 14. С. 1.
574. Наказ Головної Управи Війська У.Н.Р. // Українська ставка. Вінниця, 1919. 25 січ. №31. С. 4.
575. Наказ Головної Управи Війська Української Народної Республіки // Життя Поділля. Кам'янець-Подільський, 1919. 28 січ. №33. С. 3.
576. Наказ Головної Управи Війська У.Н.Р. // Робітнича газета. Кам'янець-Подільський, 1919. 21 січ. №438. С. 1.
577. Наказ Головної Управи Війська У.Н.Р. // Трибуна. Київ, 1919. 21 січ. Ч. 25. С. 1.
578. Наказ Головної Управи Війська У.Н.Р. // Українська ставка. Вінниця, 1919. 25 січ. Ч. 31. С. 1.
579. Наказ Головної Управи Війська У.Н.Р. // Українська ставка. Вінниця, 1919. 20 лют. Ч. 46. С. 1.
580. Наказ // Громадянин. Житомир, 1919. №11. 5 січ. С. 1.
581. Наказ до всіх окружних команд // Вісник Державного Секретаріату Військових Справ. Тернопіль, 1918. Ч. 2. С. 1.
582. Наказ // Живе слово. Фастів, 1919. 24 лют. Ч. 13. С. 1.
583. Наказ // Життя і Воля. Бердичів, 1919. 27 лют. №47. С. 1.
584. Накази армії Української народної Республіки // Нова Рада. Київ, 1918. 17 груд. №235. С. 1-2.
585. Накази // Вістник Української Народної Республіки. Вінниця, 1919. 16 лип. Ч. 17. С. 1.
586. Накази // Голос села. Проскурів, 1919. 30 верес. Ч. 2. С. 1.
587. Накази по армії У.Н.Р. // Васильківські вісти. Васильків, 1918. 11 груд. Ч. 5. С. 1.
588. Наказ // Народне слово. Біла Церква, 1918. 24 листоп. (7 груд.). Ч. 3. С. 1.
589. Наказ населенню України // Слово. Кам'янець-Подільський, 1920. 30 верес. Ч. 2. С. 1.
590. Наказ // Останні новини українського телеграфного агентства. Кам'янець-Подільський, 1919. 29 верес. Ч. 14. С. 1.

591. Наказ // Подольський край. Кам'янець-Подільський, 1920. 8 жовт. №583. С. 1.
592. Наказ по залозі м. Рівне та його околиць // Вільна Україна. Рівне, 1919. 9 квіт. Ч. 12. С. 1.
593. Наказ по мобілізації // Подольський край. Кам'янець-Подільський, 1920. 4 листоп. №605. С. 1.
594. Наказ про мобілізацію // Село. Кам'янець-Подільський, 1918. 1 груд. №9. С. 1.
595. Наказ // Республіканець. Катеринослав, 1918. 20 груд. Ч. 9. С. 1.
596. Наказ // Республіканські вісті. Вінниця, 1919. 5 січ. Ч. 30. С. 1.
597. Наказ // Село. Кам'янець-Подільський, 1918. 24 листоп. №3. С. 2.
598. Наказ // Селоспілка. Умань, 1919. 28 серп. №3. С. 4.
599. Наказ // Слово. Кам'янець-Подільський, 1920. 30 верес. Ч. 2. С. 1.
600. Наказ // Союз. Умань, 1918. 10 груд. №55. С. 1.
601. Наказ // Союз. Умань, 1918. 13 груд. №56. С. 1.
602. Наказ // Ставка. Вінниця, 1918. 18 груд. Ч. 3. С. 1.
603. Наказ // Трибуна. Київ, 1919. 23 січ. Екстр. вип. С. 1.
604. Накази // Трудовий шлях. Кам'янець-Подільський, 1919. 11 лип. Ч. 8. С. 1.
605. Наказ // Українська ставка. Вінниця, 1919. 10 січ. Ч. 20. С. 4.
606. Наказ // Українська ставка. Вінниця. 16 лют. Ч. 49. С. 1.
607. Наказ. [URL:avr.org.ua/viewDoc/26745/](http://avr.org.ua/viewDoc/26745/). Дата звернення: 20.05.2020 р.
608. Наказ Ч.12 // Громадянин. Житомир, 1919. 7 верес. Ч. 12. С. 1.
609. Накази // Трудовий шлях. Кам'янець-Подільський, 1919. 11 лип. Ч. 8. С. 1.
610. Настрій на селах // Чернігівські губерніяльні вісті. Чернігів, 1918. 28 груд. №43. С. 3.
611. На Поділля // Життя Поділля. Кам'янець-Подільський, 1918. 18 груд. №3. С. 3.
612. На фронті // Життя Поділля. Кам'янець-Подільський, 1919. 29 берез. №84. С. 3.
613. Нова-Ушиця на Поділля // Село. 1918. 13 груд. №18. С. 2.

614. Новоград-Волинськ 2-4 // Вільна Україна. Рівне, 1919. 5 квіт. Ч. 10. С. 2.
615. Обіжник до державних повітових комісарів // Покутський вісник. Коломия, 1918. 19 груд. Ч. 11. С. 4.
616. Обіжник до державних повітових комісарів // Український голос. Тернопіль, 3 груд. Ч. 11. С. 1-2.
617. Обіжник до Сільських Комісарів в повіті в справі військового перегляду // Збаразьке слово. Збараж, 1919. 9 лют. Ч. 2. С. 2.
618. Обов'язкова постанова // Життя Поділля. Кам'янець-Подільський, 1919. 9 квіт. №93. С. 1-2.
619. Об'ява // Дністер. Могилів, 1918. 7 груд. Ч. 2. С. 1.
620. Об'ява // Сумской вестникъ. Сумы, 1918. 19 дек. №177. С. 1.
621. Оголошенє // Золочівське слово. Золочів, 1918. 23 листоп. Ч. 1. С. 4.
622. Оголошення. Виписка з наказу про мобілізацію // Українська ставка. Вінниця, 1919. 26 лют. Ч. 53.
623. Оголошення // Вільна Україна. Рівне, 1919. 11 квіт. Ч. 14. С. 1.
624. Оголошення // Волинське життя. Житомир, 1919. 6 бер. №39. С. 1.
625. Оголошення // Воля. Сквиря, 1919. 25 січ. Ч. 11. С. 2.
626. Оголошення // Життя і воля. Бердичів, 1919. 27 лют. №47. С. 1.
627. Оголошення // Життя Поділля. Кам'янець-Подільський, 1919. 31 січ. №36. С. 1.
628. Оголошення // Життя Поділля. Кам'янець-Подільський, 1919. 19 лют. №51. С. 2.
629. Оголошення // Життя Поділля. Кам'янець-Подільський, 1919. 20 лют. №51. С. 2.
630. Оголошення // Золочівське слово. Золочів, 1919. 8 лют. Ч. 11. С. 2.
631. Оголошення // Козак. Вістник 16-го загону. Кам'янець-Подільський, 1919. 16 черв. №3. С. 1.
632. Оголошення Мобілізаційної комісії по м. Кам'янцю // Слово. Кам'янець-Подільський, 1920. 5 жовт. Ч. 6. С. 1.

633. Оголошення // Народна воля. Кам'янець-Подільський, 1919. 22 січ. Ч. 15. С. 1.
634. Оголошення // Народна воля. Кам'янець-Подільський, 1919. 26 січ. Ч. 18. С. 1.
635. Оголошення // Народна воля. Кам'янець-Подільський, 1919. 2 лют. Ч. 24. С. 1.
636. Оголошення // Новий шлях. Кам'янець-Подільський, 1919. 21 черв. Ч. 10. С. 1.
637. Оголошення // Переяславські вісті. Переяслав, 1918. 20 груд. №2. С. 4.
638. Оголошення // Полтавська громада. Полтава, 1918. 17 груд. №10. С. 1.
639. Оголошення // Полтавська громада. Полтава, 1918. 25 груд. №16. С. 1.
640. Оголошення // Республіканські вісті. Вінниця, 1919. 29 січ. Ч. 46. С. 1.
641. Оголошення // Трибуна. Київ, 1919. 22 січ. Ч. 26. С. 1.
642. Оголошення Ч. 2249 // Вільна Україна. Рівне, 1919. 11 квіт. Ч. 14. С. 1.
643. Оповідення. URL: in/-vin.livejournal.com/18784.html. Дата звернення: 03.06.2020 р.
644. Офіційний відділ // Полтавська громада. Полтава. 26 груд. №17. С. 1.
645. Під оружя! // Діло. Львів, 1918. 5 листоп. Ч. 253. С. 2.
646. Під оружя // Україна. Жовква, 1918. 16 листоп. Ч. 2. С. 1.
647. Повідомлення Ставки від 11 грудня с. р. // Воля. Сквиря, 1918. 12 груд. №8. С. 2.
648. По Волині // Волинське життя. Житомир, 1919. 11 квіт. Ч. 14. С. 1.
649. Поїздка Головного Отамана на фронт // Український козак. Жмеринка, 1919. 2 лип. Ч. 22. С. 2.
650. Поїздка Головного Отамана на фронт // Український козак. Радивилів, 1919. 2 лип. Ч. 22. С. 2.
651. Поклик // Діло. Львів, 1918. 10 листоп. Ч. 257. С. 3.
652. Поклик до всіх повітових Управ // Станіславський голос. Станіславів, 1918. 19 листоп. Ч. 5. С. 2.

653. Получені поштою // Республіканські вісті. Вінниця, 1918. 13 груд. Ч. 12. С. 2.
654. Поповнення армії та фльоту У. Н. Р. // Нова Рада. Київ, 1919. 29 січ. №20. С. 1.
655. По Полтавщині // Полтавська громада. Полтава, 1918. 18 груд. №11. С. 4.
656. По селах Волині і Поділля // Український козак. Радивилів, 1919. 12 черв. Ч. 5. С. 4.
657. По той бік фронту // Робітнича газета. Кам'янець-Подільський, 1919. 13 квіт. №467. С. 2.
658. По Україні // Життя Поділля. Кам'янець-Подільський, 1918. 28 груд. №11. С. 4.
659. По Україні // Республіканські вісті. Вінниця, 1918. 17 груд. Ч. 15. С. 2.
660. По Україні // Трудова республіка. Вінниця, 1918. 28 груд. Ч. 9. С. 3.
661. По Україні // Український голос. Тернопіль, 1919. 12 берез. Ч. 46. С. 3.
662. Пояснення закону про мобілізацію // Українська ставка. Вінниця, 1919. 24 січ. Ч. 30. С. 1.
663. Правила розприділення у війську охотників // Україна. Кам'янець-Подільський, 1919. 30 січ. Ч. 13. С. 3.
664. Призив новобранців // Селянська громада. Кам'янець-Подільський, 1919. 13 лип. Ч. 4. С. 5.
665. Про мобілізацію // Переяславські вісті. Переяслав, 1918. 20 груд. №2. С. 4.
666. Про мобілізацію студентів-вільних слухачів // Життя і воля. Бердичів, 1919. 25 січ. №20. С. 4.
667. Про потребу війська для народної армії // Республіканські вісті. Вінниця, 1918. 4 груд. Ч. 5. С. 4.
668. Про призов та мобілізацію // Життя і воля. Бердичів, 1919. 30 січ. №24. С. 1.
669. Проскурів // Народне слово. Біла Церква, 1918. 12 груд. (28 листоп.). Ч. 7. С. 4.
670. Рескрипт ч. 4 // Стрийський вісник. Стрий, 1918, 21 листоп. Ч. 1. С. 4.

671. Розпоряд з дня 13 падолиста // Вісник Державного Секретаріату Військових Справ. Тернопіль, 1918. 1 груд. Ч. 1 С. 1-2.
672. Розпоряд // Вісник Державного Секретаріату Військових справ. Тернопіль, 1919. 15 берез. Ч. 7 С. 1.
673. Розпоряд з дня 27 марта 1919 // Вісник Державного Секретаріату Військових Справ. Тернопіль, 1919. 15 квіт. Ч. 10. С. 7.
674. Розпорядження Директорії // Республіканські вісті. Вінниця, 1918. 6 груд. Ч. 6. С. 2.
675. Розпорядки Державного Секретаріату військових справ // Товмацькі вісті. Товмач, 1918. 20 листоп. Ч. 2. С. 1-2.
676. Розпорядок держ. Секр. в справі реклямацій // Наша земля. Чортків, 1919. 26 січ. Ч. 2. С. 2.
677. Розпорядок // Наддністрянські вісти. Самбір, 1919. 3 лют. Ч. 9. С. 1.
678. Розпоряд // Республіка. Станіславів, 1919. 18 трав. Ч. 88. С. 1.
679. Розпоряд // Січовий голос. Коломия, 1919. 22 трав. Ч. 9-10. С. 8.
680. Розпоряд ч. IV // Станіславський голос. Станіславів, 1918. 22 листоп. Ч. 6. С. 1.
681. Розпоряд ч. IV // Діло. Львів, 1918. 15 листоп. Ч. 262. С. 2.
682. Розпоряд ч. V // Діло. Львів, 1918. 15 листоп. Ч. 262. С. 2.
683. 17 бюлетень Головного Штабу від 7 грудня 1918 року // Васильківські вісті. Васильків, 1918. 8 груд. Ч. 2. С. 1.
684. Степаненко А. Замітки і вражіння з села // Вістник Української Народної Республіки. Кам'янець-Подільський, 1919. Ч. 34. 6 серп. С. 3.
685. Стрийщина // Голос з-над Буга. Сокаль, 1918. 12 груд. Ч. 1. С. 6.
686. Телеграма // Вільна Україна. Умань, 1919. 6 квіт. Ч. 11. С. 1.
687. Телеграма Головного отамана Петлюри // Вільна Україна. Рівне, 1919. 1 квіт. Ч. 6. С. 1.
688. Телеграма // Живе слово. Бердичів, 24 лют. Ч. 13. С. 1.
689. Телеграма // Життя Поділля. Кам'янець-Подільський, 1919. 27 лют. №58. С. 2.

690. Телеграма // Життя Поділля. Кам'янець-Подільський, 1919. 2 квіт. №87. С. 2.
691. Телеграма // Життя Поділля. Кам'янець-Подільський, 1919. 11 квіт. №95. С. 2.
692. Телеграма з Штабу Наддніпрянської Армії // Народня думка. Гайсин, 1919. 1 жовт. №16. С. 1.
693. Телеграма із Казатина // Полтавські губерніяльні відомості. Полтава, 1918. 18(5) груд. С. 1.
694. Телеграма // Село. Кам'янець-Подільський, 1918. 27 листоп. №5. С. 2.
695. Телеграфні звістки // Дністер. Могилів-Подільський, 1918. 12 груд. Ч. 5. С. 1.
696. Українське військо // Діло. Львів, 1918. 13 листоп. Ч. 266. С. 1-2.
697. Українська мобілізація // Стрийський вісник. Стрий, 1918. 24 листоп. Ч. 2. С. 2.
698. Установлення влади У.Н.Р. в краю // Діло. Львів, 1918. 8 листоп. Ч. 255. С. 2.
699. Ухвалений Радою Міністрів Закон про мобілізацію старшин та урядовців учителів // Вістник Української Народної Республіки. Кам'янець-Подільський, 1919. 19 лют. Ч. 8. С. 2.
700. Херсонщина // Українська думка. Козятин, 1918. 7 груд. Ч. 1. С. 3.
701. Хроника // Васильківські вісти. Васильків, 1918. 11 груд. Ч. 5. С. 2.
702. Чи будуть дальші мобілізації? Відродження. Київ, 1918. 13 груд. Ч. 208. С. 4.
703. Чим кожен може допомогти? // Село. Кам'янець-Подільський, 1918. 11 груд. №16. С. 2.
704. Чим кожен може допомогти? // Село. Кам'янець-Подільський, 1918. 13 груд. №18. С. 1.
705. Чим селяне повинні допомогти Народній армії // Село. Кам'янець-Подільський, 1918. 6 груд. №12. С. 1.

706. Що робиться в Києві // Переяславські вісти. Переяслав, 1918. 15 груд. №1. С. 2.

IV. Монографії, підручники, книги та статті

707. Авдеев В. Пролог исторической трагедии: Русская мобилизация в июле 1914 года // Военно-исторический журнал. Москва, 1994. №7. С. 39–47.
708. Андрусишин Б. Україна в роки Першої світової війни // Історія в школі. Київ, 1998. № 5-6. С. 10–15.
709. Антонов-Овсиенко В. Записки о гражданской войне: в 3-х т. Москва-Ленинград: Государственное военное издательство, 1932. Т. 3. 350 с.
710. Базанов С. Демобилизация русской армии в ноябре 1917 г. – апреле 1918 г. и ее государственно-политические последствия // Наука. Общество. Оборона. Москва, 2015. №1(4). С.1–6.
711. Берест І. Виселенці та біженці з Галичини і Волині в роки Першої світової війни // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: держава та армія, 2006. №571. С. 201–206.
712. Белоколот О. Перша світова – Український рахунок // URL: <http://ww1.mfa.ua.org/>. Дата звернення: 15.05. 2020 р..
713. Божко О. Українці на фронтах громадянської війни 1917–1921 рр. // Етнічна історія народів Європи. Київ, 2000. Вип. 5. С. 113–117.
714. Бойко О. Військова політика УНР (листопад 1918 – лютий 1919 років) // Студії з історії української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича ПИРОГА: зб. наук. бл. НАН України. Київ, Інститут історії України, 2011. С. 197–211.
715. Бойко Я. Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII - начало XXI в.): этностатистический очерк. Черкассы: Вертикаль, 2007. 47 с.:ил.

716. Будберг А. Вооруженные силы Российской империи в исполнении общесоюзных задач и обязанностей во время войны 1914–1917 г. Париж: [б. и.], 1939. 52 с.
717. Великочий В. Джерела до вивчення державного будівництва ЗУНР. Івано-Франківськ: Плай, 2003. 278 с.
718. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923. У двох томах. Жовква: Видавництво Отців Василіан «Місіонер», 1998. Т. 1. 524 с.:іл.
719. Верменич Я. Локальна історія як науковий напрям: традиції й розвиток. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. 284 с.
720. Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ: Наукова думка, 1992. 368 с.
721. Верстюк В. Українська Центральна Рада й українізація військових частин Російської армії // Український історичний журнал. Київ, 2012. №3. С. 4–27.
722. Волковинський В. Бойові дії // Велика війна і Україна. У двох книгах. Історичні нариси. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2014. Кн. 1. С. 140–159.
723. Волковинський В. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ, 2005. Вип. IX. С. 21–60.
724. Волковинський В. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Український історичний журнал. Київ, 2004. №4. С. 38–56.
725. Гагкуев Р. Белое движение на Юге России. Военное строительство, источники комплектования, социальный состав 1917–1920 гг. Москва: Содружество «Посев», 2012. 704 с.
726. Гагкуев Р. Добровольческая армия и «Монархические» формирования на юге России в 1918 г. // Вестник Иркутского государственного технического университета. Иркутск, 2011. №2. С. 247–254.
727. Гагкуев Р. Роль вербовочных центров в пополнении белых армии Юга России в 1918 г. // Вестник Иркутского государственного технического университета. Иркутск, 2011. №9. С. 238–245.

728. Гай-Нижник П. ЗУНР-ЗОУНР: становлення органів влади і державного управління (1918–1919 рр.). Київ: [б. в.], 2018. 146 с.
729. Гай-Нижник П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). Київ: ЩеК, 2010. 304 с.
730. Гай-Нижник П. Утворення Директорії УНР та формування її військових підрозділів під час анти гетьманського заколоту (листопад-грудень 1918 р.) // Гілея: науковий вісник. Київ, 2020. Вип. 156 (№5). С. 12–33.
731. Галушак М. За пів кроку до перемоги. Військове будівництво та операції Галицької армії в 1918–1919 роках. Львів: Априорі, 2020. 280 с.:іл.
732. Галушак М. Погляди на збройну боротьбу у військово-політичній думці ЗУНР (листопад 1918-липень 1919 р.) // Українознавство. Київ, 2017. №4 (65). С. 142–151.
733. Гарчева Л. Збройні сили Центральної Ради у лютому-квітні 1918 року // Військо України. Київ, 1993. №8. С. 102-107.
734. Головин Н. Военные усилия России в мировой войне. Париж: Товарищество объединенных издателей, 1939. 211 с.
735. Головин Н. Россия в Первой мировой войне. Москва: Вече, 2014. 544 с.:ил.
736. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. Львів: Кальварія, 1997. 288 с.
737. Гордієнко В. Українська Галицька армія. Львів: Меморіал, 1991. 110 с.
738. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. Київ: Генеза, 1996. 360 с.
739. Гудима В. Діяльність органів місцевої влади на Поділлі в добу Директорії під час мобілізації до армії УНР (листопад 1918 – листопад 1920 рр.) // Краєзнавство. Київ, 2010. №1. С. 219–224.
740. Гусев В. Украина в первой мировой войне: между молотом и наковальной. URL:https://zn.ua/SOCIETY/ukraina_v_pervoy_mirovoy_voyne_mezhdu_molotom_i_nakovalney.html. Дата звернення: 27.04.2020 р.

741. Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Матеріали до історії українсько-жидівських відносин за часів революції. Відень: Хамоїн, 1921. 81 с.
742. Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. Нью-Йорк: Червона Калина, 1965. 205 с.
743. Дем'янюк О. Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914–1921 роках. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2011. 320 с.
744. Дедик О. Бої у Львові. 1-21 листопада 1918 року. Львів: Астролябія, 2018. Ч. 1. 192 с. (Серія: Бібліотека «Цитаделі»).
745. Дедик О. Бої у Львові. 1-21 листопада 1918 року. Львів: Астролябія, 2020. Ч. 2. 192 с. (Серія: Бібліотека «Цитаделі»).
746. Дедик О. Військове будівництво ЗУНР: етапи, проблеми, результати // Цитаделя: Львівський мілітарний альманах. 2019. №16. С. 20–29.
747. Дедик О. Чортківська офензива. Частина I. Львів: Видавництво «Астролябія», 2015. 232 с. (Серія: Бібліотека «Цитаделі»).
748. Дедик О. Чортківська офензива. Найуспішніша операція Галицької армії. Львів: Видавництво «Астролябія», 2020. 416 с. (Серія: Бібліотека «Цитаделі»).
749. Дмитро Вітовський / Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті / упоряд. М. Литвин, І. Патер, І. Соляр. Львів, 2009. С. 99–114.
750. Дмитрук В. Вони боролися за волю України (Нарис історії Сірожупанної дивізії): монографія. Луцьк: Видавництво «Волинська обласна друкарня», 2004. 286 с.
751. Довбня В. Січові стрільці Київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років. Київ: Текст, 2002. 220 с.
752. Донченко С. Участь українців в російсько-японській війні 1904–1905 рр. // Наукові записки Тернопільського національного-педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2016. Вип. 1. С. 52–56.
753. Дубровский С. Столыпинская реформа: капитализация сельского хозяйства в XX веке. Ленинград: [б. и.], 1925. 302 с.

754. Етнографія України: Навчальний посібник / за ред.. С. Макарчука. Львів: Світ, 2004. 520 с.
755. Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні: документи і матеріали (1914–1918 рр.). Харків: ХНАПГ, 2010. 360 с.
756. Жванко Л. Політика українських національних урядів щодо біженців // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Історичні нариси. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2014. Кн. 1. С. 511–536.
757. Завальнюк О., Олійник С. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919–травень 1920 рр.). Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. 292 с.:іл.
758. Зайончковский А. Мирова война 1914–1918 гг. Кампания 1916–1918 гг. Москва: Воениздат, 1939. Т. 2. 288 с.
759. Заремба О. Військове будівництво в УНР взимку-навесні 1919 року // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2005. Т. 15. С. 114–122.
760. Заремба О. Формування збройних сил УНР в ході антигетьманського повстання // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2005. Т. 14. С. 282–292.
761. Заремба О. Розбудова збройних сил УНР і українське селянство (весна-літо 1920 р.). URL: <https://kpvit.blogspot.com/2020/03/1920.html>. Дата звернення: 13.04.2021.
762. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів: ЛьНУ ім. І. Франка, 1999. 226 с.
763. Збігнев К. Східні союзники Польщі у війні 1920 року. Українські, російські, козацькі й білоруські військові відділи в Польщі у 1919–1920 рр. Торунь: Видавництво університету Миколи Коперніка, 1999. 228 с.
764. Збігнев К., Срібняк В. Формування з'єднань армії УНР у Польщі в 1920 р. // Український історичний журнал. Київ, 2000. №1. С. 80–95.
765. Здоров А. Військові сили більшовиків та Української Центральної Ради у війні грудня 1917 – березня 1918 рр. Частина 1. Стара чи нова армія? // URL:

<https://proletar-ukr.blogspot.com/2016/01/1917-1918-1.html>. Дата звернення: 15.05. 2020 р.

766. Івакін О. Об'єктивність як неодмінний принцип пізнання // Актуальні проблеми держави і права. Одеса, 2006. Вип. 29. С. 99–102.
767. Іванис С. Симон Петлюра – президент України. 1879–1926. Торонто: Накладом «5-ї станиці Союзу бувших укр. вояків, 1952. 255 с.
768. Історія українського війська / за ред. І. Крип'якевича та ін. Київ: Варта, 1995. Т. 2. 464 с.
769. Кліщинський П. Примусова евакуація населення з прифронтових губерній Правобережної України у червні-жовтні 1915 р. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ, 2009. Вип. XVI. С. 151–158.
770. Коваль Р. Багрянні жнива Української революції: 100 історій і біографій учасників Визвольних змагань. Київ: Діокор, 2005. 266 с.
771. Ковальчук М. Військова діяльність М. Капустянського за доби Директорії (1918–1921 рр.) // Військово-історичний альманах, 2004. Ч. 1(8). С. 20–52.
772. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння: наукова монографія. Київ: Темпора, 2006. 576 с.:іл..
773. Ковальчук М. Українська військова місія в Польщі (липень-листопад 1920 р.) // Україна дипломатична. Київ, 2005. Вип. 6. С. 382–406.
774. Ковальчук М. Українсько-білогвардійська війна: трагічний початок (вересень 1919 р.) // Військово-історичний альманах. Київ, 2004. Ч. 2(9). С. 15–48.
775. Ковальчук М. Чисельність армії УНР у Кам'янецьку добу Директорії (червень–листопад 1919) в світлі архівних документів // Україна XX ст. і культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Київ, 2007. Вип. 12. С. 159–197.
776. Кондратюк К. Втрати Східної Галичини в роки Першої світової війни // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2006–2007. № 15. С. 616–622.

777. Коновалець Є. Причинки до історії української революції // Корпус Січових Стрільців: воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917–1967. Чикаго; [б. в.], 1967. С. 399–447.
778. Королько А. Становлення і функціонування органів української влади на Снятинщині періоду ЗУНР (1918–1919) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2018. №31. С. 54–78.
779. Королько А. Українські повітові ради Покуття періоду ЗУНР: структура і практична діяльність (листопад 1918 р. – травень 1919 р.) // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 2014. Ч. 25-26. С. 91–113
780. Кравчук М. Організаційно-правові аспекти будівництва української Галицької армії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість. Львів, 2000. Вип. 6. С. 306–309.
781. Красівський О. ЗУНР і Польща: політичне та воєнне протиборство (листопад 1918 – липень 1919 рр.). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1999. 53 с.
782. Крезуб А. Нарис українсько-польської війни 1918–1919. Нью-Йорк: Око, 1966. 179 с.
783. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ: Плай, 1993. 203 с
784. Кудлай О. Діяльність народного міністерства військових справ по формуванню та устрою Армії УНР (грудень 1917 р. – квітень 1918 р.) // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. Київ, 2014. Вип. 10. С. 33–63.
785. Кудлай О. Проблеми військового будівництва доби Української Центральної Ради у сучасній українській історіографії // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. Київ, 2019. Вип. 14. С. 5–63.
786. Кучабський В. Від першопочинів до Проскурівського періоду // Корпус Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис. Чикаго: [б. в.], 1969. С. 3–265.

787. Лавер О. Статистика втрат населення Російської імперії, СРСР та українського народу в локальних війнах і конфліктах ХХ століття // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Київ: Інститут історії України, 2004. Вип. 10. С. 415–429.
788. Лавер О. Статистика втрат населення у війнах і конфліктах 1900–1924 рр. // Міжвідомчий збірник наукових праць. Київ: Інститут історії України. 2005. Вип. 14. С. 3–23.
789. Лазарович М. Українські січові стрільці у боротьбі за волю України. Ічня: ПП «Формат», 2018. 766 с.:іл.
790. Лазанська Т. Проблема біженства в українських губерніях Російської імперії // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Історичні нариси. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2014. Кн. 1. С. 481–511.
791. Левик Б. Національна армія Павла Скоропадського в задумах та реальності (квітень-грудень 1918 р.) // Схід. Київ, березень-квітень 2018. №2 (154). С. 93–99.
792. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів: Ін-т українознавства НАН України: видавнича фірма «Олір», 1995. 362 с.
793. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1998. 488 с.
794. Литвин С. Симон Петлюра у боротьбі за Самостійну Україну. Київ: Смолоскип, 2018. 680 с.
795. Лихолат А. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.). Москва: Госполитиздат, 1954. 655 с.
796. Лісевич І. У відблиску польських багнетів. Життя Києва під час перебування в ньому польських військ (травень-червень 1920 р.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. 226 с.
797. Лободаєв В. Революційна стихія: вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. Київ: Темпора, 2010. 672 с.:іл.

798. Лозинський А. Наслідки Першої світової війни для українських військовослужбовців // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. Київ, 2017. Вип. 1 (15). С. 43–52.
799. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Відень, [б. в.], 1922. Кн. 5. 228 с.
800. Лозинський Р. Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини). Львів, 2005. 358 с.
801. Лозовий В. Антигетьманське повстання під проводом Директорії на Поділлі // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.: Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції, 19 вересня 1998. Стара Синява, 1998. С. 197–199.
802. Лозовий В. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2005. 224 с.
803. Лосєв О. Українці в збройних силах Австро-Угорщини в роки Першої світової війни (1914–1918) // Воєнно-історичний вісник. Київ, 2018. Вип. 2(28). С. 5–9.
804. Ляскович Р. Військові мобілізації до Дієвої армії УНР на Київщині (листопад 1918 – лютий 1919 рр.) // Гілея: науковий вісник. Київ, 2019. Вип. 144 (№5). Ч. 1. Історичні науки. С. 82–89.
805. Ляскович Р. Військово-мобілізаційні кампанії на визволених територіях Поділля: організація та результативність (червень – вересень 1919 р.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський, Т. 29. С. 244–258.
806. Ляскович Р. Агітаційно-роз'яснювальна робота як чинник ефективної військової мобілізації до Дієвої Армії улітку 1919 р. (на матеріалах Поділля) // Кам'янець-Подільський у контексті Українсько-європейський зв'язків Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції 7-8 жовтня 2019 р. Кам'янець-Подільський, 2019. С. 96–99.
807. Ляскович Р. Військові мобілізації до армії УНР на Могилівщині: організація і наслідки (січень – червень 1920 р.) // Матеріали XVI Подільської

- наукової історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2020. С. 78–82.
808. Лякович Р. Військові мобілізації на Проскурівщині восени 1920 р.: організація, хід, наслідки // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. праць Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне, 2019. Вип. 31. Кн. 2. С. 47–54.
809. Лякович Р. Військові мобілізації на Ямпільщині наприкінці травня 1920 р. та їх результативність // XII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 185-й річниці з дня народження Юрія Федьковича та 160-й річниці з дня народження Степана Смаль-Стоцького : тези доповідей (Чернівці, 1-2 листопада 2019 р.). Чернівці, 2019. С. 107–109.
810. Лякович Р. Документи фонду 538 ЦДАВО України як джерело до вивчення військових мобілізацій на Поділлі у листопаді 1918 – вересні 1920 рр. // Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина». Хмельницький, 2019. Вип. 1(4). С. 169–174.
811. Лякович Р. Мемуари і спогади як джерело про організацію і проведення мобілізацій до українського війська в Східній Галичині (кінець 1918 – середина 1919 рр.) // Вісник Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2018. Вип. 11. С. 60–72.
812. Лякович Р. Мобілізації до Дієвої Армії УНР 1918–1920 рр.: організація та результативність (за спогадами учасників) // Intermagum: Історія, політика, культура. Житомир, 2018. №5. С. 99–111.
813. Лякович Р. Мобілізації чоловічого населення ЗУНР до Української Галицької армії у першій половині 1919 року: організація, проблеми і результати // Наукові праці Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський, Т. 28: до 100-річчя від заснування університету. С. 377–387.
814. Лякович Р. Мобілізації українського населення до війська ЗУНР: організація, проблеми, наслідки (листопад–грудень 1918 року) // Україна:

- культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2019. Вип. 32. С. 175–186.
815. Ляскович Р. Мобілізаційні комісії як інструмент наповнення армії УНР особовим складом восени 1920 р. // *Specialized and multidisciplinary scientific researches: Collection of scientific papers «ΛΟΓΟΣ» with Proceedings of the International Scientific and Practical Conference, December 11, 2020. Amsterdam, The Netherland, 2020. V. 5. P. 133–136.*
816. Ляскович Р. Мобілізація волинян до армії УНР: організація, хід і результати (кінець листопада 1918 – травень 1919 рр.). // *Волинь у роки української революції 1917–1921 рр.: зб. наук. праць. Луцьк, 2019. С. 161–170.*
817. Ляскович Р. Нове джерело про діяльність органів ЗУНР у листопаді–грудні 1918 р. на Коломийщині: військово-мобілізаційний аспект // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів (5-6 березня 2019 р.): вип. 18 у 3-х томах. Кам'янець-Подільський, 2019. Т. 1. С. 32–34.*
818. Ляскович Р. Нормативно-правова база проведення військових мобілізацій в Українській Народній Республіці (кінець 1918 – кінець 1920 рр.). // *Naukowy i innowacyjny potencjal prezentacji: kolekcja prac naukowych «ΛΟΓΟΣ» z materiałami Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji, Opole, 18 listopada 2018 r. Obukhow, 2018. T. 5. S. 69–75.*
819. Ляскович Р. Проблеми формування військових частин УНР в контексті польсько-українських відносин (січень–травень 1920 р.) // *Вісник Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2019. Вип. 12. С. 210–226.*
820. Ляскович Р. Роль польського фактора в організації українського війська в січні–червні 1920 р. // *Modalități conceptuale de dezvoltare a științei moderne: colecție de lucrări științifice «ΛΟΓΟΣ» cu materiale conferinței științifice și practice internaționale, 20 noiembrie 2020. București, România, 2020. V. 4. P. 115–118.*

821. Ляскович Р. Утворення і діяльність на Поділлі мобілізаційних комісій зі збільшення особового складу армії УНР у 1920 р. // Буковинське віче: сто років від ідеї до реалізації : зб. тез міжнародної наукової конференції (м. Чернівці, 1-2 листопада 2018 р.). Чернівці, 2018. С. 71–73.
822. Мазур О., Баран І., Борищак О. Міграція населення Східної Галичини на початку Першої світової війни: заручники, біженці, вигнанці, евакуйовані // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Держава та армія. Львів, 2013. № 752. С. 50–61.
823. Мазур Я., Сухий О. Українське населення Галичини на початку Першої світової війни: репресивні акції австрійської влади // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Держава та армія. Львів, 2000. № 408. С. 73–78
824. Майоров М. Етнічний склад українських губерній (за даними перепису населення Російської імперії 1897 р.) URL: <http://likbez.org.ua/ua/census-of-the-russian-empire-in-1897-ukrainian-province.html> Дата звернення: 15.05. 2020 р.
825. Макарчук С. Етнодемографічні процеси в Галичині у ХХ ст. // Галичина: етнічна історія: тематичний зб. статей. Львів, 2008. С. 130–164.
826. Макарчук С. Українська Республіка Галичан. Львів: Світ, 1997. 194 с.
827. Михайлова О. Польсько-українське військово-господарче співробітництво (січень-квітень 1920 р.) // Розпорядження ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. Київ, 2007. Вип. 12. С. 198–220.
828. Михайлова О. Польсько-український союз 1920 р.: військово-господарча співпраця на території Правобережної України (кінець квітня – середина червня) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Київ, 2011. Вип. 6. С. 295–336.
829. Монолатій І. Місто двох республік і диктатури. Коломийські сцени української революції. Івано-Франківськ: Галицько-Українська Накладня ім. Якова Оренштайна, 2018. 656 с.
830. Моренець В. Невідома спадщина. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2014. 262 с.

831. На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914–1921 років. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 351 с.
832. Нариси історії Української революції 1917–1921 років: у 2 кн. / за ред. В. Смоля, В. Верстюка та ін. Київ: Наукова думка, 2012. Кн. 2. 460 с.
833. Патола Н. Подільське селянство і мобілізація до збройних сил УНР (літо 1919 р.): чому так сталося? // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2002. Т. 8(10). С. 365–372.
834. Перша світова війна та Україна. Цифри, втрати, статистика. URL: <https://artefact.org.ua/history/persha-svitova-ta-ukrayina-tsifri-vtrati-statistika.html>
Дата звернення: 15.05. 2020 р.
835. Печенюк І. Комплектування російської імператорської армії під час Першої світової війни // Перша світова війна у військово-історичному вимірі (До 100 річчя події). Збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму 26-28 червня 2014 р. Львів, 2014. С. 166–168.
836. Пінак Є., Чмир М. Військо української революції 1917–1921 років. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. 432 с.:іл.
837. Плазова Т. Осіння кампанія армії УНР 1920 р. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Держава та армія. Львів, 2012. №724. С. 163–168.
838. Плазова Т. Припинення бойових дій регулярною армією УНР восени 1920 р. // Вісник національного університету «Львівська політехніка». Серія: Держава та армія. Львів, 2007. №584. С.98–106.
839. Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.
840. Поліщук Ю. Соціокультурні трансформації в Україні наприкінці XIX-на початку XX ст. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2016. Вип. 3-4. С. 391–408.

841. Попов И. Россия и Китай: 300 лет на грани войны. Москва: Астрель, 2004. 511 с.:ил.
842. Ратушняк І. Спроба відновлення правопорядку у Могилів-Подільському повіті в період Української держави 1918 р. // П'ята Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. Матеріали конференції 16-17 жовтня 2015 р. Могилів-Подільський–Вінниця: ПП. Балюк І. Б., 2015. С. 187–204.
843. Ревегук В. Селянство Полтавщини в добу Української революції 1917–1921 рр. Полтава: Полтавський літератор, 2017. 386 с.
844. Реєнт О. Велика війна 1914–1918 рр. як глобальне потрясіння та її наслідки для України // Український селянин. Черкаси, 2018. Вип. 19. С. 4–8.
845. Реєнт О. Історія України ХІХ - початку ХХ ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку // Український історичний журнал. Київ, 2007. №6. С. 218–231.
846. Реєнт О. Перша світова війна та її наслідки для України // Проблеми всесвітньої історії. Київ, 2016. №1. С. 64–78.
847. Реєнт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2008. Вип. 16. С. 252–265.
848. Россия и СССР в войнах XX века: потери вооруженных сил. Статистическое исследование / под. ред. Г. Кривошеева. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. 608 с.:ил.
849. Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ: Альтернативи, 1999. Т. 10. 312 с.
850. Рудь М. Армія Української Народної Республіки напередодні та на початковому етапі польсько-російської війни (грудень 1919 – травень 1920 рр.) // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Держава та армія. 2006. № 571. С. 293–301.
851. Руккас А., Ковальчук М. Діяльність військової секції при дипломатичній місії у Варшаві (грудень 1919-липень 1920 р.) // Київська старовина. Київ, 2003. №5. С. 128–156.

852. Руккас А. Польсько-український військовий союз 1920 р. // Польсько-українська військова співпраця протягом історії. Матеріали конференції. Київ: Дух і літера, 2018. С. 202–234.
853. Руккас А. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа). Київ: Видавець Олег Філюк, 2015. 480 с.
854. Руккас А. 1920 рік: Польща і Україна в боротьбі проти спільного ворога – радянської Росії // Етнічна історія народів Європи. Київ, 2016. Вип. 50. С. 51–76.
855. Руккас А. Українці у Першій світовій: «На пострадянському просторі не передбачуване минуле». URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/08/4/143924/>. Дата звернення: 15.05. 2020 р.
856. Рутар В. Мобілізаційне і матеріально-технічне забезпечення Галицької армії в період українсько-польської війни 1918–1919 рр. (за матеріалами повітової преси ЗУНР) // Військово-науковий вісник. Львів, 2010. Вип. 14. С. 79–92.
857. Савченко В. Нарис Боротьби війська У.Н.Р. на Лівобережжі наприкінці 1918 на початку 1919 рр. (на підставі документів та оповідань свідків) // За державність. Зб. 5. Каліш, 1935. С. 158–185.
858. Савченко В. Симон Петлюра. Харьков: Фолио, 2004. 415 с.
859. Саранча В. Мобілізації військовозобов'язаних під час Першої світової війни (за матеріалами Полтавської губернії) // Краєзнавство. Київ, 2018. №4 (105). С. 41–52.
860. Сіреджук П. Гуцули в боях за українську державу в 1918–1921 рр. // Галичина. Науковий і культурно-просвітній часопис. Івано-Франківськ, 2013. Ч. 22-23. С. 186–193.
861. Слюсаренко П. Армія Української народної Республіки в боях за Східну Галичину у період російсько-польської війни 1920 року // Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття: зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної заочної конф. 5-6 червня 2014 р. Київ, 2014. С. 248–256.

862. Солдатенко В. Запровадження автономії України і збройні сили республіки // Український історичний журнал. Київ, 1992. №7-8. С. 24–38.
863. Солдатенко В. Збройні сили в Україні (грудень 1917 р. – квітень 1918 р.) // Український історичний журнал. Київ, 1992. №12. С. 42–58.
864. Солдатенко В., Савчук Б. Галицька армія у Наддніпрянській Україні. Київ: Світогляд, 2004. 213 с.
865. Солдатенко В. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. У 4-х т. Рік 1919. Київ: Світогляд, 2010. Т. 3. 453 с.
866. Срібняк І. Військова співпраця УНР та Польської Республіки у другій половині 1919–1920 рр.: організаційно-мобілізаційний аспект // Польсько-українська військова співпраця протягом історії. Матеріали конференції. Київ: Дух і літера, 2018. С. 151–177.
867. Срібняк І. З історії діяльності української військової дипломатії в Польщі у 1920 році (за документами Центрального військового архіву в Польщі) // Архіви України. Вип. 2. №323: квітень-червень. С. 86–102.
868. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: власними силами. Скрентон: [б. в.], 1962. Т. 1. 272 с.
869. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: Україна між двома силами. Скрентон: [б. в.], 1963. Т. 2. 248 с.
870. Стахів М. Західня Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923. Скрентон, [б. в.], 1959. Т. 3. 200 с.
871. Стефанів З. Українські збройні сили 1917–1921 рр. [Б. м.]: СУВ, 1947. Ч. 1. 119 с.
872. Строков А. Вооруженные силы и военное искусство в Первой мировой войне. Москва: Воениздат, 1974. 616 с.
873. Стукаліна Н., Лук'янченко С. Військово-політичні успіхи та прорахунки органів державної влади і військового управління ЗУНР у битві за Львів у польсько-українській війні 1918–1919 років // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2019. №32. С. 186–195.

874. Сьліпец Є. Армія Української Народної Республіки в 1920 році // Польща та Україна в боротьбі за незалежність 1918–1920. Варшава, 2010. С. 69–92.
875. Тинченко Я. Дієва армія УНР, листопад 1918 – листопад 1919 р.: науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2017. 164 с.:іл.
876. Тинченко Я. Лицарі Зимових походів 1919–1922 рр. Київ: Темпора, 2017. 760 с.:іл.
877. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ: Темпора, 2011. Кн. 2. 424 с.:іл.
878. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). Київ-Львів: [б. в.], 1996. 371 с.
879. Тинченко Я. Під зіркою Давида. Єврейські національні формування в Україні в 1917–1920 роках: науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2014. 168 с.:іл.
880. Тинченко Я. Українська армія у 1920 році: Військовий союз з Польщею, війна з Радянською Росією та інтернування. Київ: Темпора, 2020. 244 с.:іл.
881. Тинченко Я. Українські збройні сили березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). Київ: Темпора, 2009. 480 с.
882. Тинченко Я. Чисельність галицьких і польських військ під час боротьби за Східну Галичину (листопад 1918 року – червень 1919 року) // Цитаделя. Львівський мілітарний альманах. Львів, 2009. Вип. 1. С. 26–37.
883. Тищик Б., Вівчаренко О. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права. Коломия: Світ, 1993. 120 с.
884. Тищик Б. Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права. Львів: Тріада плюс, 2004. 392 с.
885. Ткачук П. Сухопутні війська України доби революції 1917–1921. Львів: ЛІСВ, 2009. 311 с.
886. Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських збройних сил 1917–1921. Вінніпег: В-во Д. Микитюка, 1954. 176 с.:іл.

887. Урланис Б. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII–XX вв. (Историко-статистическое исследование). Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1960. 565 с.
888. Урланис Б. История военных потерь. Санкт-Петербург: Полигон, 1994. 558 с.
889. Цепенда І., Кугутяк М. Українська націонал-демократія в листопадовій 1918 року національно-демократичній революції на західноукраїнських землях // Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ, 2014. Ч. 25-26. С. 21–40.
890. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Відень: [б. в.], 1921. Кн. 3. 159 с.
891. Чолій С. Мобілізація на периферії. Військовий обов'язок як фактор модернізації імперії Габсбургів 1868–1914: монографія. Київ: ПП «Фірма “Гранмна”», 2016. 288 с.:іл.
892. Чорний С. Національний склад населення України у XX сторіччі. Київ: ДНВП «Картографія», 2001. 88 с.
893. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. 317 с.
894. Шанковський Л. Українська Галицька армія: Воєнно-історична студія. Вінніпег, 1974. 396 с.
895. Шишка О. Слідами листопадових боїв. Львів: Львівська політехніка, 1993. 236 с.
896. Штендера Я. Засуджений до розстрілу. Львів: Червона Калина, 1995. 256 с.
897. Шумінська Н. Особливості підготовки кадрів піхоти Галицької армії // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2016. №2 (130). С. 111–116.
898. Шумінська Н. Особливості комплектування Галицької армії старшинським складом // Військово-науковий вісник : зб. наук. пр. / Акад. сухопут. військ ім. гетьмана П. Сагайдачного. Львів, 2014. Вип. 21. С. 54–66.

899. Ядловська О. Етнічний склад сільського населення Півдня України напередодні 1917 р. // Чорноморський літопис. Миколаїв, 2011. Вип. 3. С. 85–88.
900. Ярославин С. Визвольна боротьба на Західньо-Українських Землях у 1918–1923 роках. Філадельфія: Накладом гуртка прихильників, 1956. 182 с.: іл..
901. Bruski J. Petlurowcy: centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919-1924). Kraków: ARCANA i Bruski, 2000. 600 s.
902. Klimecki M. Lwów 1918–1919. Warszawa: [b. d.], 1998. 205 s.
903. Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią, 1918–1919. Warszawa: Volumen, 2000. 291 s.
904. Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią, 1918–1919. Kraków: Znak, 1990. 311 s.
905. Kozłowski M. Zapomniana wojna. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią, 1918–1919. Bydgoszcz: Świadek, 1999. 330 s.
906. Kolańczuk A. Nekropolie i groby uczestników ukraińskich walk niepodległościowych w latach 1917-1921. Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 2003. 328 s.
907. Krotofil M. Ukraińska Armia Halicka jako przeciwnik Wojska Polskiego 1918–1919 // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2009. Вип. 18. С. 385–388.
908. Krotofil M. Ukraińska armia Halicka 1918–1920: organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2003. 225 s.: fot.
909. Legieć J. Armia Ukrainńskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej 1920 roku. Toruń: Adam Marszałek, 2002. 207 s.
910. Liaskovych R. Mobilization to the UPR army in Podilla region in July-august of the year 1919 // La science et la technologie à l'ère de la société de l'information: coll. de papiers scientifiques «ΛΟΓΟΣ» z avec des matériaux de la conf. scientifique et pratique internationale, Bordeaux, 3 mars, 2019. Bordeaux, 2019. V. 4. S. 19–24.

911. Liaskovych R. Praktik der durchführung der mobilization zu der Ukrainischen armee im von bolschewiken befreiten raum (mai-juni 1919 j.) // Aktuelle themen im context der entwicklung der modernen wissenschaften: der Sammlung wissenschaftlicher Arbeiten «Λ'ΟΓΟΣ» zu den Materialien der internationalen wissenschaftlich-praktischen Konferenz, Dresden, 23 Januar, 2019. Dresden, 2019. B. 3. S. 72–77.
912. Liaskovych R. Ukraińskie zasoby wojskowo-mobilizacyjne w Galicji Wschodniej: skład liczebny, wiekowy i narodowościowy (1918) // Nowa Polityka Wschodnia. Toruń, 2020. №3(26). S. 81–92.
913. Maćzyński C. Boje Lwowskie. Oswobodzenie Lwowa (1-24 listopada 1918 roku). Cz. I. Warszawa: [b. d.] 1921.
914. Odziemkowski J., Rukkas A. Polska–Ukraina 1920. Warszawa: Oficena Wydawnicza Volumen, 2017. 232 s.:il.
915. Palij M. The Ukrainian-Polish Defensive Aliance. An aspect of Ukrainian Revolution, Edmond-Toronto: CIUS Press, 1995. 391 s.
916. Rukkas A. Razem z wojskiem polskim: Armia Ukraińskiej Republiki 1920 r. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2020. 696 s.
917. Rozwadowski T. Insurekcja Ruska – obrona Lwowa // General Rozwadowski. Kraków, 1929. S. 44–67.
918. Skrukwa G. Formacje wojskowe ukraińskiej «rewolucji narodowej» 1914–1921. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008. 717 s.
919. Ślipec J. Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w 1920 roku // Polska i Ukraina w walce o niepodległość 1918-1920. Warszawa, 2009. S. 55–77.
920. Sopotnicki J. Kampania polsko-ukraińska. Doświadczenia operacyjne i bojowe. Lwów: [b. d.] 1921. 139 s.
921. Szajdak S. Polsko-ukraiński sojusz polityczno-wojskowy w 1920 roku. Warszawa: RYTM, 2005. 314 s.
922. Wiszka E. Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. Formowanie, szlak bojowy, internowanie 1920-1924. Toruń: Wydawnictwo naukowe uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2012. 513 s.

V. Автореферати дисертацій і дисертації

923. Берест І. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Львівський національний університет ім. Івана Франка. Львів, 2009. 206 с.
924. Великочий В. Історія ЗУНР: джерела до вивчення державного будівництва: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Прикарпатський університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 1999. 216 с.
925. Галушак М. Військово-політична думка ЗУНР/ЗОУНР (листопад 1918 р. – липень 1919 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. 230 с.
926. Гарчева Л. Політична конфронтація та збройна боротьба Росії з Україною (1917–поч.. 1918 рр.): Автореф. дис. ... д-ра. іст. наук: 07.00.02; НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1995. 54 с.
927. Демчучен О. Формування збройних сил Української Народної Республіки доби Директорії: дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22; Національна академія оборони України. Київ, 2009. 180 с.
928. Задунайський В. Збройні сили УНР (1917–1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02; Донецький державний університет. Донецьк, 1995. 196 с.
929. Левченко О. Бойова діяльність армії Української Народної Республіки (листопад 1918 р. – липень 1919 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Національна академія наук України. Інститут історії України. Київ, 2002. 161 с.
930. Мина Ж. Збройні сили Директорії УНР та їх боротьба за державну незалежність України (листопад 1918 р. – листопад 1920 р.): дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22; Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2008. 178 с.
931. Олійник С. Галицьке військо і визвольні змагання на території Правобережної України (липень 1919 – травень 1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2004. 220 с.

932. Ромашенко В. Українські збройні сили як державотворчий чинник у національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського. Кременчук, 2010. 164 с.
933. Рутар В. Організація тилового забезпечення Галицької армії у 1918–1919 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Львівський національний університет ім. Івана Франка. Львів, 2012. 294 с.
934. Ткачук П. Сухопутні війська збройних сил України доби революції 1917–1921 рр.: дис. ... д-ра. іст. наук: 20.02.22; Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2009. 451 с.
935. Чіхрадзе О., Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918 – грудень 1919 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22; Львівський національний технічний університет, «Львівська політехніка» Львів, 2003. 188 с.
936. Шумінська Н. Становлення Галицької армії, особливості комплектування та підготовки особового складу (листопад 1918 – листопад 1919 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Львівський національний технічний університет, «Львівська політехніка». Львів, 2016. 263 с.
937. Яблоновський В. Директорія УНР: формування засад української державності в 1918–1920 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Київський університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1998. 165 с.

VI. Довідкова та енциклопедична література

938. Кучерук В. Українська Галицька армія: Довідник. Київ: Київська нотна фабрика, 2010. 448 с.
939. Литвин М. Галицька Армія (ГА) // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1: А-Ж. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2018. С. 311–316.

940. Павлишин О. Вітошинський Мирон Іванович // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1: А-Ж. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2018. С. 274.
941. Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1920: Довідкове видання. Київ, 2005. 311 с.
942. Якимович Б. Українська Галицька армія // Довідник з історії України. А-Я. Вид. 2-е доopr. і доп. Київ: Генеза, 2001. С. 907.

ДОДАТКИ

Додаток А

Мобілізації до українських збройних сил протягом листопада 1918 – листопада 1920 рр.

№	Армія	Підстава проведення мобкампанії	Категорії, роки призивного контингенту	Територія проведення мобкампанії	Примітки
1.	Галицька армія	Постанова 13 листопада 1918 року про «частинну мобілізацію всіх обов'язаних до військової служби горожан української народности ЗУНР»	гаджисти до 50 р. демобілізовані з австрійської армії вояки 1883–1900 рр. н	ЗУНР (Східна Галичина)	
2.	Галицька Армія	Розпорядження ДСВС 21 січня 1919 р.; Контрольна перевірка всіх обов'язаних до військової служби <i>Мобілізація проводилася у лютому 1919 р.</i>	Новобранці 1901 р. н. військовики 1883–1900 рр. н.	ЗОУНР	
3.	Галицька Армія	Розпорядження ДСВС Ч. 1768 про «поновний перегляд осіб річників 1883–1900 р. н.» <i>Мобілізація розпочалася у березні 1919 р.</i>	1883–1900 р. н.	ЗОУНР	
4.	Галицька Армія	«Розпоряд ДСВС» 15 травня 1919 р. «Розпоряд Ч.4787 про загальну мобілізацію»	Старшини і новобранці 1869–1901 рр. н.	ЗОУНР	
5.	Галицька армія	Наказ Ч. 1 коменданта Запілля Г. Коссака 13 червня 1919 р.	чоловіки 1879–1901 рр. н.	Борщівський, Бучацький, Гусятинський, Заліщицький, Підгаєцький, Скалатський,	

				Тернопільський, Чортківський повіти	
6.	Республіканська армія	Наказ Директорії УНР 20 листопада 1918 р. про мобілізацію	Козаки 1883–1898 рр. н. Старшини до 1875 р. н.	Бердичівський, Сквирський, Таращанський, Радомисльський, Васильківський, Київський і Вінницький повіти	
7.	Республіканська армія	Закон про мобілізацію 27 листопада 1918 р.	Козаки 1883–1898 рр. н. Старшини до 1875 р. н.	Наддніпрянська Україна	
8.	Армія УНР	Наказ Головної Управи війська УНР 18 січня 1919 р. Ч. 53	Старшини до 43 років, підстаршини до 25 років	Наддніпрянська Україна	
9.	Армія УНР	Закон про поповнення армії та фльоти Української Народної Республіки 26 січня 1919 р.	Новобранці 1899 р. н.	Наддніпрянська Україна	
10.	Армія УНР	Наказ Головної Управи війська Української Народної Республіки Ч. 158 14 лютого 1919 р.	Підстаршини до 40 р.	Наддніпрянська Україна	
11.	Армія УНР	Закон Директорії Української Республіки 17 лютого 1919 р.; Наказ Головної Управи війська Української Народної Республіки 18 лютого 1919 р.	старшини та військові урядовці до 43 років, які займали вчительські та державні посади	Наддніпрянська Україна	
12.	Армія УНР	Наказ Головної Управи Української Народної Республіки 25 лютого 1919 р. на підставі «Закону про заклик військових до дійсної служби», ухвалений РНМ 13 січня 1919 р.	Козаки 1885–1887 рр. н.	Поділля, Волинь, Херсонщина	
13.	Армія УНР	«Закон про достроковий призив до виконання військової повинності народжених в 1900 році, що мають освіту», 24 лютого 1919 р.	Новобранці 1900 р. н.	Наддніпрянська Україна	

14.	Армія УНР	Наказ Головної Управи війська Української Народної Республіки Ч. 205, 6 березня 1919 р.	Учителі до 43 р., які служили у війську	Поділля, Волинь, Київщина, Херсонщина	
15.	Армія УНР	Наказ Головної Управи війська Української народної Республіки Ч. 223, 20 березня 1919 року	Старшини не залежно від віку, які раніше отримали відстрочки по мобілізації	Поділля, Волинь, Херсонщина	
16.	Армія УНР	Наказ Командуючого північної групи військ Української Народної Республіки Ч. 112, 20 березня 1919 р.	Новобранці 1899 р.; новобранці 1900 р. н., які закінчили докласову сільську школу; козаки запасу 1885–1887 рр. н.; підстаршини до 40 р.; старшини та урядовці до 43 р.; лікарі (чоловіки і жінки) до 49 р.	Волинь	
17.	Армія УНР	Наказ Головної Управи війська Української Народної Республіки Ч. 731, 2 квітня 1919 р.	Козаки і підстаршини 1888–1890 рр. н.	Поділля, Волинь	
18.	Армія УНР	Наказ Головної Управи війська Української Народної Республіки Ч. 324, 7 квітня 1919 р.	Новобранці 1899 р. н., тимчасово звільнені у відпустку на підставі закону 26 січня 1919 р.	Поділля, Волинь	
19.	Армія УНР	Закон про загальний достроковий призов до виконання військової повинності народжених в 1900 році, 7 квітня 1919 р.	Новобранці 1900 р. н.	Поділля, Волинь	
20.	Армія УНР	Наказ Командуючого Північного групою військ Української Народної Республіки Ч. 147, 2 травня 1919 р.	Козаки 1885–1898 рр. н.; підстаршини до 40 р.; старшини до 43 р.; всі охочі, не залежно від віку	Острівський, Ізяславський, Новоград-Волинський повіти.	
21.	Армія УНР	Наказ Головного Отамана Українських Республіканських військ Ч. 77, 9 червня 1919 р.	Козаки 1896–1898 рр. н.; підстаршини до 35 р.; старшини до 40 р.	Кременецький, Острозький, Старокостянтинівський,	

				Ізяславський, Проскурівський, Летичівський, Кам'янець- Подільський, Ушицький повіти	
22.	Армія УНР	Наказ Військового міністра Ч. 905, 21 червня 1919 р.	Козаки 1889–1898 рр. н.; підстаршини до 35 р.; старшини до 40 р.	Поділля, Волинь	
23.	Армія УНР	Закон ухвалений РНМ 4 серпня Ч. 3319 «На зміну і доповнення закону від 26 січня 1919 р. про поповнення армії та фльоти Української Народної Республіки».	Козаки 1899 р. н., які були відправлені у відпустку, або до того часу не з'являлися по мобілізації	Звільнені від більшовиків повіти Поділля і Волині	
24	Армія УНР	Наказ Ч. 133 Головної Команди військ Української Народної Республіки, 28 серпня 1919 р.	Козаки 1896–1898 рр. н.	Окремі повіти Поділля та Волині	
25.	Армія УНР	Наказ Ч. 171 Головної Команди військ Української Народної Республіки, 27 вересня 1919 р.	Козаки 1889–1898 рр. н.	Поділля, Волинь, Київщина	
26.	Армія УНР	Закон, ухвалений РНМ 4 листопада 1919 р. «Про зміну законів 26 січня і 4 серпня 1919 р. “Про поповнення армії та фльоти Української Народної Республіки”».	Козаки 1899 р. н., які були відправлені у відпустку, або до того часу не з'являлися по мобілізації	Окремі повіти Поділля та Волині	Не відбулася
27.	Армія УНР	Наказ Начальника штабу Армії УНР ч. 193, 14 листопада 1919 р.	Козаки 1889–1898 рр. н.	Окремі повіти Поділля та Волині	Не відбулася
28.	Армія УНР	Наказ Ч. 24 Могилівського повітового військового начальника 24 січня 1920 р.	Булавні старшини та штаб-офіцери до 50 р.; старшини обер-офіцери до 45 р.; підстаршини до 40 р.; козаки і урядовці до 40 р.	Могилівський повіт	

29.	Армія УНР	Наказ Командуючого Армією Української Народної Республіки, 28 травня 1920 р.	Козаки 1897–1898 рр. н.; новобранці 1899–1900 рр. н.	Ямпільський повіт	
30.	Армія УНР	Наказ Ч. 9 Могилівського військового начальника, 5 травня 1920 р.	козаки 1897–1898 рр. н, що знаходилися у резерві; підстаршини 1897–1898 рр. н.	Могилівський повіт	
31.	Армія УНР	Оголошення командира 3-ї Залізної стрілецької дивізії 12 червня 1920 р.	Новобранці 1899–1900 рр. н.	Могилівський повіт	
32.	Армія УНР	Закон про мобілізацію в звільнених від ворога нашою армією повітах У. Н. Р. для поповнення армії, 14 вересня 1920 р.	Генерали до 55 р; Булавні старшини до 50 р.; Старшини та урядовці до 45 р.; Козаки 1890–1895 рр. н.; лікарі медичні і ветеринарні до 50 р.; лікарські помічники і сестри жалібниці до 45 р.; фельдшери медичні і ветеринарні; підстаршини і урядовці військового часу до 35 р.;	Поділля, Волинь	

Додаток Б

Чисельність населення Східної Галичини на основі перепису 1910 р.

№	Назва повіту	Населення		
		Чоловіче	жіноче	разом
	Східна Галичина	2 633 540	2 702 280	5 335 820
	Львів (місто)	102 625	103 488	206 113
1	Бібрка	43 885	44 642	88 527
2	Богородчани	34 505	34 958	69 463
3	Борщів	52 801	56 519	109 320
4	Броди	71 991	74 225	146 216
5	Бережани	51 619	53 191	104 810
6	Бжозув	38 345	43 064	81 409
7	Бучач	67 883	70 414	138 297
8	Чесанів	42 706	43 843	86 549
9	Чортків	37 351	39 096	76 447
10	Доброміль	34 956	37 147	72 103
11	Долина	56 436	57 395	113 831
12	Дрогобич	87 111	84 576	171 687
13	Городок	40 027	39 656	79 592
14	Городенка	44 646	47 387	92 033
15	Гусятин	46 491	50 400	96 891
16	Ярослав	75 597	74 704	150 301
17	Яворів	42 630	44 090	86 720
18	Калуш	48 009	49 412	97 421
19	Камінка Струмилова	57 320	57 996	115 316
20	Коломия	60 658	64 192	124 850
21	Косів	42 692	43 113	85 805
22	Львів (повіт)	80 578	81 002	161 580
23	Лісько	47 194	51 298	98 492
24	Мостиська	43 368	44 473	87 841
25	Надвірна	45 066	45 597	90 663
26	Печеніжин	22 972	23 822	46 794
27	Підгайці	45 760	47 786	93 546
28	Перемишль	81 509	78 482	159 991
29	Перемишляни	42 526	44 042	86 568
30	Рава-Руська	56 228	59 045	115 333
31	Рогатин	61 382	63 584	124 966
32	Рудки	38 316	38 953	77 269
33	Самбір	53 754	53 691	107 445
34	Сянок	52 064	56 614	108 678
35	Скалат	46 397	49 609	96 006
36	Сколе	28 156	27 197	55 353
37	Снятин	43 213	45 493	88 706
38	Сокаль	53 710	55 540	109 250

39	Станіславів	79 627	78 439	158 066
40	Старий Самбір	29 964	30 846	60 810
41	Стрий	39 958	40 253	80 211
42	Тернопіль	70 314	71 824	142 138
43	Тлумач	56 860	59 206	116 066
44	Теребовля	39 993	41 055	81 048
45	Турка	42 952	42 871	85 823
46	Заліщики	37 235	39 722	76 957
47	Збараж	34 572	36 926	71 498
48	Зборів	30 119	30 546	60 665
49	Золочів	58 165	59 199	117 364
50	Жовква	50 061	49 593	99 654
51	Жидачів	41 180	42 159	83 339

[334, с. 62-63].

Додаток В

Релігійний склад населення Східної Галичини на основі перепису 1910 року

Назва повіту	Римо-католики	Греко-католики	Православні	Євангелісти	Іудеї	інші
Східна Галичина	1 349 630	3 294 420	2680	29 863	658 722	508
Львів (місто)	105 469	39 479	560	3 128	57 387	106
Бібрка	16 623	61 519	-	204	10 171	10
Богородчани	3 545	58 042	-	396	7 479	1
Борщів	21 182	75 363	21	8	12 742	-
Броди	31 714	91 226	375	303	22 596	2
Бережани	29 091	64 934	3	37	10 744	1
Бжозув	63 700	12 375	-	3	5 331	-
Бучач	43 464	77 325	6	20	17 481	1
Чесанів	30 201	45 393	1	173	10 780	1
Чортків	21 443	46 889	2	156	7 945	2
Доброміль	17 941	46 112	-	473	7 575	2
Долина	12 307	86 314	-	2 395	12 812	3
Дрогобич	37 566	102 253	11	2 260	29 588	9
Городок	18 848	52 749	24	1 109	6 882	-
Городенка	11 763	70 084	52	19	10 114	1
Гусятин	26 781	58 813	2	15	11 276	4
Ярослав	75 543	59 533	15	224	14 982	4
Яворів	11 336	68 517	54	451	6 348	-
Калуш	9 854	78 654	1	732	8 178	-
Камінка-Струмилова	28 388	70 046	332	1 878	14 670	2
Коломия	22 189	77 426	281	1 070	23 880	4
Косів	4 145	71 894	32	27	9 702	1
Львів (повіт)	70 067	74 083	14	3 365	14 047	4
Лісько	14 772	69 246	1	573	13 897	3
Мостиська	27 925	52 626	5	54	7 230	1
Надвірна	11 623	67 082	-	507	11 451	-
Печеніжин	1 699	40 891	-	3	4 201	-
Підгайці	24 942	61 271	-	17	7 316	-
Перемишль	56 623	79 962	222	632	22 543	7
Перемишляни	22 488	53 907	2	623	9 548	-
Рава-Руська	17 357	80 794	4	416	16 683	79
Рогатин	21 768	89 574	-	73	13 548	2
Рудки	21 484	49 069	-	324	6 392	-
Самбір	32 788	65 457	1	370	8 829	-
Сянок	42 727	54 670	14	18	11 249	-
Скалат	35 082	48 293	1	9	12 621	-
Сколе	6 041	42 863	-	531	5 918	-
Снятин	7 179	70 733	117	403	10 237	36

Сокаль	21 128	71 564	3	250	16 304	1
Станіславів	35 288	91 115	394	1 352	29 754	163
Старий Самбір	9 056	45 267	-	7	6 480	-
Стрий	15 267	48 942	4	3 231	12 743	24
Тернопіль	46 189	76 073	17	132	19 724	3
Тлумач	20 728	84 926	4	759	9 649	-
Теребовля	31 950	41 755	1	62	7 278	2
Турка	5 212	68 856	1	85	11 668	1
Заліщики	12 761	54 855	74	30	9 237	-
Збараж	22 577	43 571	4	5	5 337	4
Зборів	11 696	42 763	2	5	6 198	1
Золочів	29 999	73 426	10	351	13 586	-
Жовкла	16 875	72 781	12	470	9 520	-
Жидачів	13 242	63 056	1	168	6 871	1

[334, с. 85–86].

Додаток Г

Мовний склад населення Східної Галичини в категорії «розмовна мова» на основі перепису населення 1910 року у повітах

Назва повіту	Польська мова	Руська мова	Інша слов'янська мова	Німецька мова	Інші мови
Східна Галичина	2 113 570	3 133 190	4 422	64 814	825
Львів (місто)	172 560	21 780	800	5 922	103
Бібрка	26 658	61 134	7	693	-
Богородчани	9 524	58 976	51	878	-
Борщів	33 810	74 808	19	467	-
Броди	54 882	86 519	45	3 3609	223
Бережани	42 861	61 716	16	137	1
Бжозув	71 576	9 822	-	3	-
Бучач	64 434	73 247	21	405	-
Чесанів	41 586	44 377	17	435	1
Чортків	29 833	45 528	154	731	3
Доброміль	28 267	42 981	8	788	-
Долина	24 228	84 877	1	4 192	-
Дрогобич	70 673	96 951	61	3 346	11
Городок	27 757	49 726	11	1 802	-
Городенка	24 743	67 109	47	102	-
Гусятин	42 483	53 481	3	83	-
Ярослав	99 840	47 904	883	949	-
Яворів	17 761	67 590	2	917	-
Калуш	16 700	79 102	8	1 577	-
Камінка-Струмилова	45 677	67 287	26	1 910	230
Коломия	47 519	73 793	266	2 963	30
Косів	12 939	72 096	1	729	-
Львів (повіт)	98 923	58 827	51	2 888	2
Лісько	29 627	67 675	30	910	4
Мостиська	38 437	49 219	30	110	1
Надвірна	22 978	66 391	18	1019	-
Печеніжин	5 683	41 057	1	42	-
Підгайці	31 204	61 655	1	631	-
Перемишль	83 311	71 402	664	3 510	36
Перемишляни	34 158	51 442	3	892	-
Рава-Руська	36 781	77 031	3	1 182	-
Рогатин	36 501	88 207	3	198	-
Рудки	30 200	46 731	-	315	-
Самбір	44 801	61 272	8	1 312	-
Сянок	59 034	49 193	42	173	1
Скалат	49 769	45 689	-	263	-
Сколе	9 887	42 625	27	2 224	2
Снятин	15 376	71 355	9	1 882	6
Сокаль	43 267	65 527	-	109	-
Станіславів	62 381	90 454	430	4 012	134

Старий Самбір	16 639	43 943	10	83	-
Стрий	30 043	46 573	75	3 203	2
Тернопіль	72 820	67 968	188	622	6
Тлумач	31 827	83 300	1	902	-
Теребовля	41 691	38 691	146	115	2
Турка	16 865	67 767	63	243	15
Заліщики	23 302	53 165	62	301	3
Збараж	30 741	40 710	1	20	1
Зборів	19 397	41 160	6	48	-
Золочів	47 212	69 242	65	716	-
Жовкла	25 756	71 963	31	1 738	7
Жидачів	18 632	62 156	7	2 433	1

[334, с. 103–104].

Вікове населення Галичини у 1910 році

Вік	Чоловіки	Жінки	Разом
0-9	1 226 743	1 213 820	2 440 563
10-19	827 137	894 692	1 721 829
20-29	543 875	605 906	1 149 781
30-39	440 123	485 847	925 970
40-49	394 841	406 877	801 718
50-59	276 043	268 152	544 195
60-69	159 391	148 933	308 324
70 і вище	68 939	63 205	132 144
Разом	3 937 092	4 087 432	8 024 524

[334, с. 145].

Додаток Е

Народжені в Галичині у 1860–1910 рр.

Рік	Народжені живими			Народжені мертвими		
	чоловіки	жінки	разом	чоловіки	жінки	разом
1860	114 266	108 245	222 511	2781	2007	4788
1861	107 591	100 799	208 390	2112	1597	3709
1862	115 047	107 925	222 972	2374	1814	4188
1863	124 197	116 558	240 755	2533	1840	4373
1864	132 478	123 393	255 871	2769	2026	4795
1865	114 812	107 048	221 860	2317	1725	4042
1866	112 411	104 143	216 554	2255	1651	3906
1867	118 374	110 326	228 700	2373	1731	4104
1868	118 064	111 106	229 170	2169	1584	3753
1869	130 905	123 150	254 055	2691	1822	4513
1870	130 576	122 224	252 800	2832	2082	4914
1871	125 752	116 974	242 726	3041	2190	5231
1872	125 509	116 877	242 386	2842	1990	4832
1873	127 351	117 676	245 027	3051	2249	5300
1874	128 571	118 820	247 391	3109	2320	5429
1875	134 733	125 860	260 593	3272	2400	5672
1876	132 961	123 787	256 748	3465	2404	5869
1877	132 850	124 088	256 938	3668	2610	6278
1878	133 321	125 825	259 146	3717	2781	6498
1879	139 774	131 858	271 632	3838	2986	6824
1880	129 374	121 931	251 305	3522	2773	6295
1881	131 864	124 506	256 370	3798	2815	6613
1882	143 399	135 016	278 405	4251	3313	7564
1883	138 095	130 909	269 004	4002	3009	7011
1884	138 658	131 330	269 998	3716	2997	6715
1885	134 419	126 631	261 050	4167	3057	7324
1886	141 259	132 717	273 966	4121	3156	7277
1887	145 954	139 745	286 699	4459	3434	7893
1888	148 256	139 735	287 991	4415	3373	7788
1889	150 669	142 403	293 972	4499	3361	7860
1890	147 499	139 119	286 618	4481	3422	7903
1891	156 671	146 848	303 519	4752	3538	8290
1892	142 415	133 718	276 133	4105	3209	7314
1893	158 417	148 967	307 384	4652	3307	7959
1894	148 880	140 792	289 672	4290	3298	7588
1895	160 165	150 627	310 792	4155	3251	7406
1896	161 989	152 774	314 763	4497	3220	7717
1897	160 405	152 298	312 703	4295	3135	7430
1898	153 258	144 220	297 478	3973	3015	6988
1899	167 491	156 634	324 125	4522	3387	7909
1900	166 938	157 230	324 168	4274	3180	7454
1901	165 732	156 608	322 340	4115	3212	7327

Зазив

У хвилі, в якій рішається доля Рідної Землі взиває Українська Національна Рада всіх Українців мушин, здібних до оружноі військової служби, від 17 р. життя почавши, явитися у Львові і зголоситися в українській начальній команді, щоби доповнити українські народні полки й уможливити відпущення найстарших вояків. Дальші вказівки дістануть на місци. Кждий доброволець нехай візьме з собою харчів на три дні.

У Львові дня 2 падолиста 1918.

За Українську Національну Раду:

І. Кивелюк д-р.

За президента

С. Томашівський

комісар поборових справ

[500].

Додаток И**ПОКЛИК**

В імени Української Держави покликую отсим всіх військово вишколених мущин від 20. до 30. року життя, а охотників від 18. до 40. року для оборони вітчизни.

Комісарями до переведеня мобілізації іменую: в судовім окрузі Тисьменецькім поручника п. Івана Йосипишина в Тисьмениці; в судовім окрузі Товмацькім хорунжого У.С.С. п. Петра Боберського з Товмача, а в судовім окрузі Отинійськім п. Августина Домбровського з Ворони.

Всім громадським Зверхностям і постерункам Жандармерії приказую на означеній мобілізаційним Комісарем день зібрати всіх військово вишколених від 20. до 30. Року життя і охотників від 18. до 40. року і передати мобілізаційному Комісареві або його заступникови.

Всі жовніри мусять мати своє вбраня, черевики, плечак, шайку, ложку і їду на два дні; а оружже одержать при 95. полку піхоти в Станіславові.

Уніформовані в сотні відійдуть до Станіслава до 95. пп. І будуть приділені до вартової служби в Станіславові.

Всі тепер покликані остануть в службі найдовше оден місяць. В разі потреби заступиться їх новими силами.

В Товмачи, дня 4. падолиста 1918.

(Печатка повітового комісара)

Повітовий Комісар
Української Національної Ради:

Др. Іван Макух.

[235, арк. 21].

ПОКЛИКАНС**до оружно́ї служби!**

На основі зарядженої загальної мобілізації з дня 5. падолиста б. р. покликує Українська Повітова військова Управа в Бродах до чинної військової служби річників 1900–1882 всіх тих, що при посліднім перегляді зістали признані здібними до оружно́ї служби.

Названі висше річники мають з'явити ся в мійській касарни в Бродах в слідуючім порядку:

- 1) 3 громад положених в судовім брідськiм повіті міста Бродів в днях від 6 до 10 падолиста включно.
- 2) 2) 3 громад положених в лешнівськiм судовім окрузі від 11 до 15 падолиста 1918 р.
- 3) 3) 3 громад положених в судовім підкаменецькiм окрузі від 17 до 21 падолиста 1918 р.

Комісарі (начальники) громадські мають покликаних доставити особисто і принести спис покликаних в двох примірниках.

Повітовий Комісарият в Бродах

Дня 6 падолиста 1918.

**Северин Левицький
КОМІСАР ПОВ.**

[228, арк. 15].

ПІД ОРУЖЯ!

Український народ!

В сій хвили важиться доля Твоя, доля Твоїх дітей, Твоїх внуків і правнуків!

Велика світова війна, в котрій поплило стільки крові і сліз, в котрій пропало стільки Твого добра – скінчилася тим, що вона зруйновала старий несправедливий порядок і заставила всі народи будувати новий.

“Кожний нарід має бути вільний і рівний, паном на своїй власній землі! Оден нарід не сміє вже більше панувати над другим!” – проголосив американський президент В і л ь з о н, тому що теперішнє велике нещастя пішло не з чого іншого як тільки з того, що одні народи панували і багатіли, другі служили і ниділи.

Австрійський цар у своїм маніфесті з дня 16-го жовтня пристав на всі домагання Вільсона і візвав усі поневолені в Австрій народи, щоби кожний на своїй землі утворив власну національну державу й обіймив свою частину спадку по Австро-Угорщині.

Всі австрійські народности кинулися будувати свої політичні хати. Не остався позаду й український нарід від Перемишля по Чернівці. Устами многотисячного збору мужів довіря проголосив він у Львові дня 19. жовтня свою державну незалежність і самостійність та покликав Українську Національну Раду будувати безпроволочно сю державність.

Австрійське правительство признало Українську Національну Раду і заявило дня 31. жовтня, що до панування на землі замешканій Українцями ніхто не має права, тільки сам український нарід.

На основі такого права, признаного і Вільсоном і Австрією, займисло українське військо дня 1. падолиста Львів. Українська Національна Рада перейняла від австрійських властей найвисшу управу українськими землями і приступила до будови української держави, в якій не булоби кривди і неволі.

Та вже в перших хвилях нової держави підняв голову лютий і завзятий противник українського народу. – Перед лицем цілого світу не повстидалися П о л я к и заявити, що український нарід не може бути вільний і рівний іншим, тільки мусить дальше бути вічним наймитом Польщі. Таким способом горстка чужинців заперечує нам право до само означення, хоч Українська Національна Рада признала Полякам на українській землі повну рівноправність і свободу, а з Поляками за Сяном і коло Варшави хоче жити в добрій сусідській згоді. Та наші Поляки заявляють, що не хочуть жити з нами по братерськи, тільки хочуть бути й дальше нашими панами, а що ми мусимо їм служити.

Наш ворог не чисельний що правда, та він сильний, бо мав доси всю власть у своїх руках. Він доти не покине своїх претензій, доки ми не покажемо йому до очей, що у нас сила, що у нас єдність, порядок і право.

Д о т о г о м у с и м о м а т и п е р е д і в с і м с в о є в і й с ь к о , н а ц і о н а л ь н у а р м і ю ! Сим хоробрих і безсмертною славою укритих відділів, які в сій хвилі має під рукою Українська Національна Рада, за мало! Тільки велика національна армія в цілім краю, зорганізована і готова, може переконати всіх противників, що даремна їх злість і жадоба панувати над нами! Коли світ побачить, що український нарід став збитою лавою як оден муж і тримає в руках зброю, то з а г а л ь н и й м и р о в и й к о н г р е с , який збереться в найблищім часі для перебудови політичного ладу на світі, признають самостійність українського народу і відкине забаганки його ворогів.

Український народе!

Ми не кличемо Тебе на нову війну! Ми взиваємо Тебе тільки, щоб Ти зрозумів небезпеку хвилі, с т а н у в і з з б р о є ю в р у ц і н а с т о р о ж і Твого права, Твого майна, долі теперішнього і будучого покоління! С т і л ь к о п р о л я в Т и н а й л і п ш о ї к р о в и з а ч у ж у с п р а в у , б у в в і р н и й і х о р о б р и й ; п о с т і й ж е щ е к о р о т к и й м о м е н т з а н а й с в я т і ш і в л а с н і п р а в а , з а н а й ц і н н і ш е в л а с н е д о б р о , з а з е м л ю і в о л ю !

Коли вороги тільки побачать, що ми готові, сильні, єдині душею і тілом; що у нас десятки тисяч таких, які не допустять до панування чужинців на нашій землі, то ті вороги не зачіплять нас і закинуть свої божевільні думки панувати над нами.

Коли у нас буде велика національна армія, то трудна справа упорядкування нової держави зробиться скоро і легко; без великого війська запанував би нелад, а з нього скористали-би тільки противники.

Тому кожний, хто тільки здоровий, нехай записується до української армії! Молодші від 19 до 30 років нехай ідуть як найскоріше до Львова для краювої служби, 17- і 18-літні та від 31 до 36 року життя нехай запишуться у повітового комісаря для повітової служби, а найстарші нехай зголошуються у громадським комітеті для служби в громаді.

Кому тільки доля Рідного Краю лежить на серці, кому не байдуже щастя дітей і внуків, хто не хоче панщини, хто натомість бажає собі справедливого ладу без хлопа і пана, хто не хоче більше жити в неволі, темноті і убожестві, бути визискуваним і поштуркуваним, той зараз як стій пристане до українського війська.

До українського війська! До зброї!

У Львові дня 5. падолиста 1918.

Українська Національна Рада
Українська Генеральна Команда

П О К Л И К
до усіх повітових Управ

Українська Держава будується.

В першій мірі мусимо приступити до зорганізування наших воєнних сил. Треба:

- 1) Зорганізувати в першій мірі доповнюючи запасові команди;
- 2) Виставити полки в давніших їх місцях постою у всіх родах зброї: піхоту, кінноту, пушкарство, відділи технічні, уладити службу санітарну, трен, уряди прохарчування, убору, уоруження, інтендантуру, рахунковість, військове судівництво, жандармерію і військову поліцію.

Всі особи, котрі знають військове діло, прийємо радо, нехай зголошуються особисто або письменно в Генеральнім Комісаріаті у Львові.

Всі повітові організації в місцях побуту давніших доповняючи команд, нехай сей час переводять бранку і спис усіх здібних до оружа від 17-35 року, а до чинної служби негайно покликати річники 1897–96–95. В тій ціли мають повітові організації видати прикази до всіх сіл, належачих до їх округи. Покликані річники організувати сейчас в місцях побуту давних полків. До уоруження і убору прийдуть прикази. Провід обіймають повітові військові комісарі і переведуть усе в діло. Окремі списи після родів зброї мають предложитися військовому комісаріатови у Львові.

У Львові, дня 8. падолиста 1918 р.

Головний військовий Комісаріят.

Маринович, полковник в.р.

[231, арк. 345; 651; 652].

Розпорядок Ч. ІV

На основі постанови Української Національної Ради з дня 13. падолиста 1918 заряджую частинну мобілізацію всіх обов'язаних до військової служби горожан української народності Західно-Української Народньої Республіки, і так:

1. Всіх гаджистів бувшої австрійської армії до 50 р. життя.
2. Річників мужви із здемобілізованої бувшої австрійської армії від 1883–1900 р.
3. Заряджую перегляд річника 1901 та річників 1883–1900 р. в тих граничних повітах, де підчас війни австрійські власти рекрута не побирали.
4. Всі обов'язані до служби під ч.1. зголошуються негайно в приналежній окружній команді.

Що-до обов'язаних до служби під ч.2. начальники громад мають протягом 3 днів, числячих від хвилі доручення отсього розпорядження, зладити списки в 3 примірниках, з того 2 примірники передати негайно повітовому комісареві.

Повітові комісарі передають по одному в тихже примірників окружним військовим командам, котрі зарядять покликання. Мужва має бути все готова до виїзду.

Від обов'язку чинної служби є поки-що звільнені ученики середніх шкіл кожного рода.

Реченець покликання наведених під ч.3. буде поданий пізніше.

Всі досі видані розпорядки і прикази українськими властями військовими і цивільними що-до мобілізації тратять свою силу з днем оголошення сього розпоряду.

Львів, дня 13. падолиста 1918.

Президент Державних Секретарів:

Д-р Кость Левицький в.р.

Державний Секретар Військових Справ:

Вітовський, отаман в.р.

Сей розпорядок відходить до кружних команд і повітових комісарів.

[155, арк. 50; 670; 671; 681].

Розпорядок ч. V

Військовий перегляд роджених в 1901 р.

За відомістю Державного Секретаріату Внутрішніх Справ заряджую, що слідує:

Протягом 48 годин, числячи від хвилі доручення сього розпорядження, мається злагодити в двох примірниках списи всіх осіб мужеського пола української народности, уроджених в 1901 р.

Разом з урядом громадським всі інші рубрики сих списів мають бути виготовлені в сей спосіб, що в рубриці: “Замітка” має навестися, коли котра особа померла, або що вона до служби військової очевидячки неспосібна. До тих послідних зачисляти можна тільки особи, що не мають одної руки або ноги, сліпих на оба ока, глухонімих, кретинів, та сих, що ореченням судовим були узнані за божевільних, без умних, або дурних.

Так приладжені списи мається негайно доручити повітовому комісарови.

В порозумінню з окружною командою заряджують повітові комісарі перегляд.

Президент Державних Секретарів:

Д-р Кость Левицький в.р.

Державний Секретар Військових Справ:

Вітовський, отаман в.р.

Сей розпорядок відходить до всіх урядів парохіяльних, повітових комісарів, окружних команд і до Секретаріату внутрішніх Справ.

У в а г а: Зарядження видані передше тратять свою силу. Тепер обов’язують розпорядки ч.І. – V.

[682].

Поука

Місцевим комісарам

Найважливіші обов'язки місцевих комісарів:

1. Переняти від дотеперішнього начальника громади урядоване (гроші, акта, печатку) в случаю, коли комісарем установлено іншу особу а не дотеперішнього начальника.
2. Прибрати собі самому до помочи яко прибічну раду найменше 4 людей поважних і розумних, з поміж котрих один має бути заступником комісара.
3. Списати всіх людей здібних до оружа від 18 до 40 літ, вибрати з поміж них начальника і 3 старшини. Люди ті будуть становити сторожу безпеченьства (міліцію). Ся сторона служить до удержання спокою і наряду в громаді в кожній порі і потребі дає нічну варту у відповіднім числі і стоїть до розпорядимости повітового комісара, комісара місцевого і жандармерії. Зокрема належить здавлювати при помочі сторожи в самім зародку прояви насильства, грабежі, крадіжки.
4. Сторожа ся має під проводом своїх старшин відбувати що другий день муштру військову...
5. Всяке оружа має бути списане, відібране, зложено в однім місци і держане під замком, а в ночі під вартою.
6. Місцевий комісар є підчинений пов. Комісареві і сповіщає его устні і письмові прикази. Раз на тиждень (у вівторок чи п'ятницю о 11 г. п. пол.) має місцевий комісар або заступник явитись до пов. Комісара щоби здати звіт і відібрати прикази).

(далі текст відсутній)

[233, арк. 263].

Обіжник до державних повітових комісарів

- 1) Державний повітовий комісар є найвищим органом влади на повіті, і як такий він покликаний в першій мірі стояти на сторожі обов'язуючих законів, примінювати їх точно і справедливо супроти всіх горожан держави без виїмку народности, віросповідання і стану.
- 2) Одним з перших обов'язків державного комісара повітового є берегти ладу, спокою, безпеченства життя і майна своїх мешканців, живучих в повіті.
- 3) Ділами цивільної адміністрації повіту завідує виключно державний повітових комісар і в тих ділах не видають ніяких заряджень, ні рішень військової влади, до яких належить знову виключна компетенція у військових справах. Обі влади, цивільна і військова, мають обов'язок співділати в удержанню ладу і публічного безпеченства в повіті.
- 4) Як найвищий орган цивільної адміністрації має право державний повітовий комісар уживати помочи війська для виконання своїх заряджень, а військовий командант обов'язаний йому ту поміч дати.
- 5) В першій мірі подбає державний повітовий комісар, щоби в повіті була переведена правильна військова бранка, до якої обов'язані явитись всі мущини уроджені в.р. 1901, а граничних східних повітах, в яких Австрія рекрутів, ні ополченців не брала, всі мущини уроджені в рр.. 1883–1901. В тій цілі в кожному повіті має бути зложена державним повітовим комісарем в порозумінню з військовою повітовою командою асентерункова комісія, яка в случаю потреби при військовій асистенції в кожній громаді переведе бранку всіх пописових мущин. Коли би на місци не було можна скласти повної асентерункової комісії, то державний повітовий комісар віднесеться до окружної військової команди, щоби вона ту комісію доповнила.

Припильнує також державний повітовий комісар, щоби всі мущини в повіті, уроджені в рр.. 1883–1901, які служили в австро-угорській армії, негайно зголосилися до українського війська...

[228, арк. 247–248; 615; 616; 617].

1 грудня 1918 р.

Інструкція

Для Комісарів громадських в справах обговорення на нараді (сесії) дня 16 грудня 1918

I. Військові справи.

- 1) Комісари громадські мають негайно зладити списи мужви із здемобілізованої австрійської армії від 18–35 літ с.є. уроджених в літах 1900–1883, списи ті мають бути зладжені після 4 груп, і так: до **I** вписати всіх, які вже служать в українські армії з означенням сотні або місця служби, до **II** дезертирів с.є. таких котрі будь то з села або з війська утік і ховаються перед службою військовою, до **III** незголошивших ся до служби військової а перебуваючи в громаді, до **IV** інвалідів неспосібних до жадної військової служби. На доказ їх інвалідности треба доставити разом зі списком всі документи видачі австрійськими військовими властями. Всі чотири групи списів належать зладити в 3 примірниках з котрих оден задержати в громаді для власного ужитку а 2 примірники прислати до 3 днів від хвилі доручення сеї інструкції у Д. Повіт. Комісаріятові. 2) Всіх дезертирів переховуючихся в громаді і таких котрі були обов'язані явитись до військової служби і до нині неявились мають комісари громадські негайно примусово при помочі місцевої міліції і жандармерії відставити до Пов. Військової Команди. 3) Комісари громадські мають також негайно зладити списи всіх уроджених 1901 р. в 3 примірниках з котрих оден задержати для власного ужитку, а 2 прислати негайно Комісаріятові. Всіх уроджених в року 1901 повітомити що мають бути всі готові на заклик до військової бранки...

[231, арк. 382].

Зарядження

Повітового комісаріату в Старім Самборі

1. Наказуєть ся всім громадським Комісарям, щоби сей час подавали до відома війск. Команди назвиська дезертирів, що ховаються по їх селах.

Заказуєть ся видавати родинам, що переховують у себе дезертирів, нафту, сіль і цукор. У таких родин належить переводити реквізиції поживи для армії.

2. Агітаторів та особи, що поширюють неправдиві вістки про українську Републику та баламутять народ, розказуючи, що Поляки йдуть виплачувати причинки і ділити землю між хлопів, та відмавляють народ від бранки, належить сей час арештувати і відставляти до Старого Самбора.

3. Взиваєть ся всіх громадських Комісарів зарядити, щоби кожде господарство в громаді зложило що найменше по 1 парі біля для жовнірів. Біля треба складати повітовій команді в Старім Самборі.

Старий Самбір, дня 27. XII. 1918.

Левицький в.р.
Повітовий Комісар

DERZAWNYJ POWITOWYJ KOMASARJAT

Cz: 100

Pokłyk mobilazacyjnyj

Na osnovi resporjadku D.S.W.S. ta D.S.W.O z dnia / / sicznia s.r. cz:6 i zakona 26/12 1918.
P.236 W.Z. dorz / / wojanni zarjadžuju:

Pokłykanie do pere-hladu wsich mužszczyn w litach wid 1883 do 1901 wkluczno.

Koždyj Komisar selskyj i mijskyj maje nehajno zrobyty wswoji hromadi po-imennej spys wsich mužszczyn neukraino-iw wici wyższe nawydenych ricznykiw i w nyzsze podanych w dniah dostayty ich z tymož spisamy do Komisji pere-hladowej ... a imenno do Derżawnoho Powitiwoho Komisarjatu...

[273, арк. 1].

Ч. 707

ОГОЛОШЕННЯ

На основі розпорядження В.С. з дня 21. січня 1919.

През. Ч. 70219 заряжується осим

П Е Р Е Г Л Я Д

всіх мушин українців уроджених в році 1901.

Перегляд сей належить перепровадити як слідує:

- 1) Всі мушини Українці уроджені в році 1901. обов'язані зголоситися в часі від 29. до 31. січня 1919. р. в годинах урядових у начальників свого місця побуту.
- 2) Начальник громади списує подвійно тих, що зголосяться в консигнації після поданого тут взірця, один примірник тої консигнації належить прислати до 31. січня 1919. р. осібним післанцем до евіденційного уряду в Коломиї при ул. Баньковського.
- 3) Кожному, що зголоситься видає начальник громади особовий виказ після взірця який рівночасно подається громадам.
- 4) Так виказані будуть оглядані від 1. лютого 1919 р. Комісією провірочною при нагоді її урядування в поодиноких громадах.
- 5) Комісії провірочній прислугує право ствердити чи всі обовязані зголосяться (1), чи всі оголошені явилися до перегляду і зарядити примусове спровадженє їх через жандармерію.
- 6) Хто не сповнить обовязку оголошення і не стане в час перед Комісією провірочну, буде після законів строго караним.

Окружна Військова Команда.

[252, арк. 13].

Ч. 706

Провірення відносно військового обов'язку

до

Повітових військових команд жандармерії, жандармських станиць, громадських комісарів, громадських рад, громадських організацій і парохіяльних урядів.

Тому, що від часу розписання мобілізації багато Українців, що обов'язані служити у війську повернуло додів і не мало еше нагоди ставитися до перегляду перед комісією, розписуєся

КОНТРОЛЬНА ПРОВІРКА**всіх обов'язаних до військової служби**

Провірку сю належить перевести після слідуючих основ:

- 1) Всі мужчини Українці уроджені в роках 1883–1900 обов'язані зголоситися в часі від 31 січня 1919 р. в годинах урядових у начальників громад свого місця побуту і принести зі собою всі військові папери.
- 2) Начальник громади списує подвійно тих, що зголосилися в консигнації, після рівночасно залученого взірця, один примірник тої консигнації належить прислати до дня 12 лютого 1919 р. осібним післанцем до Евіденційного Уряду в Коломиї при вул. Баньковського.
- 3) Кожному, що зголоситься видає начальник громади особовий виказ після взірця, який рівночасно подається громадам.
- 4) По 31. січня 1919 р. не сміється нікого із мужин Українців уроджених в роках 1883–1900 подибати без їх особового виказу, інакше його сей час приарештуєся. Всім військовим і цивільним приказуєся, щоби они по 31. січня 1919 р. розвідувалися за всіми мужчинами Українцями повисших річників, стоячих в нечиннім відношенню до військової служби, - чи посідають вони свій особовий виказ.
- 5) Всі, що мають той особовий виказ провірить комісія в днях, котрі будуть в своїм часі оголошені громадам, що до їх відносин до військової служби і потвердить ту провірку в їх виказі.
- 6) Комісіям провірочним признаєся право, в разі наколиб хто не ставився дотепер до перегляду, уконституоватися jako комісія переглядова і констатувати его здібність до військової служби. Всіх в такий спосіб узнаних за здібних сей час записуєся і відсилаєся до Евіденційного уряду в Коломиї при вул. Баньковського, де наступить їх дальше приділенне.

- 7) Даліше прислугує комісії провір очній право ствердити, чи всі обовязані зголосилися (1.), чи всі оголошені явилися до провірки (5) і зарядити примусове перепровадженне сего розпорядження через жандармерію.
- 8) Всім урядам цивільним і військовим примазується отсим перепровадити розпорядження комісії провір очної в наглій дорозі.
- 9) Хто не сповнить обовязку оголошення і не стане в час перед комісію провірочну, буде після законів строго караним.
- 10) Хто по 31. січня 1919 р. буде звільнений від служби військової, маєся сей час зголосити у начальника громади свого місця побуту в ціли перепровадження наведених під 1) і 2) правил.

[252, арк. 1 зв].

Додаток Ш

Розпорядок

Ч. 257/19

Станіславів, дня 18. січня 1919

В цілі урегулювання справи звільнень від військової служби зайнятих при громадянських Урядах осіб військових, заряджую в порозумінню зі Секретаріатом військових справ що слідує:

- 1) Звільняти від чинної служби в Українському війську будуть окружні Команданти лише в таких случаях, коли се лежатиме в публичнім інтересі (служащих при адміністрації, судівництві, пошти, залізниці і школі) і коли пропоновані до звільнення люди мають, що найвисше степен ь підхорунжого. Внески на звільнене мають ставити повітові Комісаріяти.
- 2) Право звільнювання від чинної військової служби людей, що мають степен ь від хорунжого в гору є застережене виключно Державному Секретаріатови військових справ, а належито умотивовані внески мають виходити від Повітових Комісарів через окружні Кманди до Секретаріату військового.
- 3) Звільняти людей від чинної служби із зглядів родинних буде тільки Державний Секретаріат військових прав лише в надзвичайних случаях.
- 4) Перед кінцем лютого с.р. не юуде в загалі звільняти ся людей від чинної служби військової для пільних робіт.

Державний Секретаріат внутрішніх справ.

[676; 677].

DERŻAWNYJ SEKRETARJAT WIJŚKOWYCH SPRAW. PREZYDIJA DERŻ. SEKRETARIJAT
Prez. Cz. 846/Perz.

Wwijszło dnia 22/1. 1919.

Czysło Prez. 63/19

Do Prezydiji Derżawnoho Sekretarijatu U.N.R. w Stanysławowi.

Dochodjat widomosty do Derżawnoho Sekretarijatu wijkowych Spraw, szczo bohato oficyriv pownyt służbu po cywilnych urjadach, i do teper i ne majut' zwilneńje wid obowjazkiw wijkowoji służby.

Derżawnyj Sekretarjat wijkowych Spraw zwertajeś tomu do Prezidiji z proszenńjem seyczas wydaty zarjadzenje do wśjich sobi pidczynenych urjadiw – szczyby ti predłożyły do pjatioch dniw – po widpowidńjim zarjadzenju Prezidiji – Derż. Sekr. Wijk. Sprw. Spysy wśjich muszczyn, szczo służyły pry buwszij awstr. Armija z podańjem wijkowoho stepeńja.

Sprawa nezwyczajnoji wahy i ne terpyt prowołoky.

Stanysławiw, dńja 22. śjicznja 1919.

/-/ Bubeła Sotn.

[254, арк. 2–3].

Ч. 826**Обіжник до Сільських Комісарів в повіті в справі військового перегляду**

В днях від 10.–14. с.м. відбудеться в Збаражі в будинку української школи військовий перегляд річників 1892–1888 значить від 26–30 літ.

До перегляду мають явитись всі без вигляду на обряд, зн. і латинники а також всі від 18–26 року життя, котрі до попереднього перегляду не ставились отже жиди і латинники.

Др. Вітошинський

Обіжник до Сільських Комісарів в повіті в справі покликання новобранців

Заряджую покликання до військової служби новобранців узнаних в січні комісією в Збаражі здібними на день від 10.–14. с.м. Новобранці мають явитись в Окружній команді в Тернополи в назначених осібним розпорядженням термінах і принести з собою дві парі чистого білля і теплу одіж. До служби мають зголоситись всі військові латинники і асентеровані при посліднім австрійським переписі 18–26 року житя.

Др. Вітошинський

[474; 617].

Додаток Я

До громадського Комісара в Замку

На зарядження Українського Державного Секретаряту військових справ заряджується в цілім Равськім повіті повний перегляд річників від 1901 р. до 1883 р. включно, а іменно всіх тих осіб, котрі під час попередніх переглядів були узнані, як нездібні до військової служби; надто заряджується перегляд річників від 1882 р. до 1877 р. включно.

Покликані річники мають приставити громадські комісарі поодиноких сіл в слідуєчих днях: 8/II 1919.

Громади: Замок, Монастирок і (нерозбірливо)

Громадські комісарі мають явитися зі списками 7 річників (підпис)

[234, арк. 364].

Додаток А.1

Окружна Військова Команда в Коломиї

ДЕННИЙ ПРИКАЗ Ч. 99

Коломия, дня 9 цвітня 1919 р.

Перегляд старшин

Завтра дня 10. Квітня 1919 о 10. год. перед. Полуд. відбудеться в Команді Міста перегляд старшин і військових урядовців переглядовою комісією з рамени Н.К.Г.А. і Д. С. В. С. До перегляду мають явитися всі старшини і військові урядовці коломиїської залози а то: 1. Окружної Команди. 2. Інтендантури ОВК. 3. Харчевого складу й пекарні. 4. Магазину одностроїв, 5. Обозної сотні, 6. Полевого суду, 7. Всіх лічниць у Коломиї, 8. Евіденції коней і кінської лічниці 9. Желізничного двірця. 10 Команди міста й військової поліції. 11. Табору інтернованих. 12. Тех. сотні. 13. Тель сотні, 14. Коша П. Дорошенка, 15. Коша п. Мазери, 16. Зап. Батареї арт. Полка, 17. Школи старшин з виїмком тих старшин і військових урядовців, які до 8 год. перед полуд. дня 10/4 ц.р. зложать у ОВК заяву на письмі такого взірця:

Команда

Степень, імя і назвище,
фахове військовое образование,
службовое приділення
дата послідного іменування.

З А Я В А

Заявляю, що я здоров і здібний до служби на фронті.

Коломия, дня.....1919.

Підпис

Дата і місце уродження,

Місце приналежности

Перегляд поза Коломиєю відбудеться пізніше. Про це дасться на час знати.

З нагоди перегляду заряджується:

1. Всі лічниці в Коломиї предложуть до 9 год. перед. полуд. впрост переглядовій комісії спис всіх старшин зі стану хорих із такими розділками: поряд. число, команда, дата послідного іменування, степень, імя і назвище, рік уродження, місце уродження, місце приналежности, службовое приділення перед хорованням, фізичний стан,

степень здібности, замітка. Обидві перед послідні розділки не виповнювати. В замітці навести рід хвороби.

2. Всі відділи пришлють денні станові звідомлення точно до 8. год. рано.
3. Табор інтернованих предложить до 9. год. рано впрост до Команд Міста для переглядової комісії точний стан інтернованих і полонених.
4. Так само предложать до 9 год. рано Пол. Суд точний стан в'язниць / арешту/.
5. Кіш п. Мазепи назначить на протоколянтів для комісії двох старшин, а п. Дор. І старшину, які мають зголоситися точно о 8 год. рано в Команді Міста.

[241, арк. 20 зв.].

Додаток Б.1

Сокаль, дня 24 цвітня 1919

ОБІЖНИК

до сільських і мійських Комісаріятів округу Белзкого

1. В цілі переведення перегляду річників 1883-1901 включно, наказуєсь вибрати негайно в кожній громаді по двох горожан як мужів довіря, старших за віком, котрі добре знають людей своєї громади.
2. Мужі довіря враз з комісаром мають привести своїх людей, ур. 1883-1901 р. включно, а крім того інвалідів, котрі за австр. Часів брали інвалідську платню – в означений день і того дня будуть при переглядовій Комісії.
3. Перегляд відбудесь в будинку Семінарії у Відділі Мобілізаційнім в днях означених в пляні чинности Комісії.
4. Комісари подбають, щоб ті, котрі можуть бути узнаними за здібних заосмотрились в пари біля, чоботи або черевики, та теплу одіж, коц, лижку і менажку.

За виконання сього зарядження відвічальні Комісаріяти під загрозою кари.

Др. Гарасимів
сотник
Військ. Командант

Тисовський
Комісар повітовий

[244, арк. 125].

Додаток В.1**ДЕРЖАВНИЙ ПОВІТОВИЙ КОМІСАР В ТЕРНОПОЛІ**

Тернопіль дня 21 мая 1919

До всіх сільських Комісаріятів, Комісаріату міста і Станиць Жандармерії

О Б І Ж Н И К

Розпорядженем Д.С.В.С. 2 Відділ Ч:917 з дня 8 мая с.р. латинники /: римо-католицького віросповідання:/ котрих мова українська була досі мовою роз говірною, уважають ся за українців і суть до служби військової в українській Армії обовязані.

Поручаєть ся проте громадським Комісаріям, щоби точно розслідили повисшу обставину бо лучалось досі, що многі українці-латинники признають себе Поляками, щоби відтягнутись від сповнювання горожанських обов'язків, а латинників в літах поборових котрих роз говірною мовою досі була польська мова належить заосмотрити потрібними посьвідками.

Розговірною моою належить уважати ту мову, котрою відносний чоловік в щоденнім життю зі своєю найблизшою родиною або сточенем послугує ся.

Всі в літах поборових с.с. річники 1883 до 1901 котрі до тепер з різних прични не ставали ще до бранки перед українською Комісією а знаходяться в селі, як рівнож латинники-українці, мають негайно зголосити ся до додаткової бранки при Окружній Доповняючі Команді в Тернополі, котра від тепер дня для цілого округа виключно переводить сі побори і перегляди.

ПОВІТОВИЙ КОМІСАР:

в.з. ЯКИМЧУК в.р.

[235, арк. 21].

Додаток Г.1

Державний Повітовий Комісаріят в Тернополи

Ч: 3891/19

Тернопіль 9/4 1919

До всіх Комісаріятів громадських і комісаріату міста Тернополя

О Б І Ж Н И К

Державний Секретаріят військ. справ зарядж. розп. 3 дня 22/3 1919 Ч:5001 що до весняних робіт маєть ся відпустити мужву в запілля і з армії в поли / виключаючи старших і військових урядників / в обмеженім числі.

При оцінюванню потреби відпустки маєть ся взяти під увагу:

- 1/. загальне політичне і військове положене
- 2/. Особисті обставини в хазяйстві і
- 3/. Політичну повіність /: льяольність/: чоловіка що числить на відпустку.

Комісарі громадські мають про кожного зокрема на половині аркуша паперу написати прошенє і подати докладний адрес де служить – бути відпущений і його обставини маєткові і родинні як також посвідчити про його політичну певність.

Опісля мають комісари громадські всі прошення одобрити, заосмотрити в одну складинку і як найскоріше відіслати до приналежної станиці Жандармерії.

Дослівний зміст розпорядку буде оголошений в наступнім Українськiм ...» після якого поручено Комісарам громад виконанє ...1.2. і 7 розпорядку.

Повітовий комісар:

Др. Білинський в.р.

[262, арк. 11].

Додаток Д.1

Вказівки для звільнення від військової служби в часі мобілізації.

У відміні, а згл. в доповненню розпорядків В. В. К. 47. –През. Ч. 910, Вістник ч. 4 та В. Вк. 59 През. Ч. 443, Вістник Ч.6, котрі то оба розпорядок самим зноситься, заряджується:

На часове полишення в цивільнім званні можна дозволити лиш тим особам, які вже вступили до війська або яких при перегляді узнано за здібних до військової служби.

Від звільнення виключаються безумовно:

А) Тих, хто не повисувалися мобілізаційному приказові Української Армії, себто від 13/ХІ. 1918 не зголосилися до війська.

Б) Тих, що в будучности сталися винними дезерції, а які по примусовім відставленню їх до війська – старалися про звільнення з військової служби.

В) Тих, які аж до видання сього розпоряду нарочно не слухали приказу ставитися до війська і сеї своєї неслухняности не можуть достаточо оправдати, а о звільнення також стараються.

Зарядження, наведене в уступі в) не обов'язує лише тих, які можуть довірочно доказати, що не явились до перегляду, згл. не ставились до війська, не з власної вини, себто з причини недокладного пояснення, а про яких звільнення вже предложили, згл. предклатати будуть прохання їхні уряди чи власти (Державна Дирекція залізниць).

Звільнені можуть бути:

1) При узглядненню обставин в їх сім'ї.

- а) Голова рідні, коли має що найменше одну шлюбну дитину, коли він вдовець, або коли його жінка нездібна ні до заробітку, ні до праці, коли він не має ніяких родичів (крівняків), а жадне з його дітей не числить більше як 15 років.
- б) Одинокий син нездібних уже до заробітку родичів, або овдовілого батька чи матери, коли родичі не здібні до праці і коли ніхто з прочої рідні не скінчив ще 15 року життя.
- в) Одинокий брат цілком осиротілої сім'ї (без матери і батька) і коли ніякий член тої сім'ї не є старший понад 15 літ.
- г) Кругом сирота.

При в) і г), коли нема ніяких родичів, а хазяйству стрільця з приводу задержання його у війську грозила би господарська руїна.

Тих, що не повернули ще з полону, себто батьків, синів, та братів, дальше нездібних до праці членів родини (інвалідів), мається при оцінюванню потреби звільнення уважати за неіснуючих для дотичної сім'ї.

За таких самих мається також уважати синів і братів, які вже тепер служать в Українській Армії.

- 2) Державні урядники та підурядники зі сталою платнею, коли вони що найменше від 1/І. 1919 сповняють службу в Українській Державі та коли дотичний уряд не знайде на їх місце нікого іншого здатного до тої праці і коли наслідком відходу даної робочої сили наставби безумовно застій у пожаданім рознею урядових тіл. Сюди належить слідуючі категорії урядів.

Державний Секретаріят, Повіт. Комісаріяти, скарбові та телегр. Уряди, залізниця, нотаріяти і харчові уряди.

- 3) Під цими самими передумовинами:

Громадські урядники, як також службовники магістратів і громадських урядів, поліції, газовень і т.п.

- 4) Службовники зведень, заложеніх для публичного добра:

До таких належать: банки, каси ощадности та зачетні, приватні почтові уряди, управителі середних та промислових шкіл, споживні спілки, адвокати, редактори часописів і друкарні.

- 5) Службовники (урядники та робітники) в великих промислових підприємствах, коли вони працюють для заспокоєння потреб війська, або наколи вдержання цього підприємства корисне для держави і публичного добра.

Сюди належать: копальні вугля, соли, нафти та земного воску, залізні гуті, лісові та господарські заряди, керманічі, машиністи і палачі при моторах та шарових плугах, тартаки, сплавники, побережники та лісничі, фабрики штучного корму (для худоби) горальні (спіритусу) гарбарні, фабрики цукру, тютюну та скла.

Прохання о звільнення, до яких треба залучити витяг з метрики, а евентуально також лікарське свідоцтво (від повіт. лікаря) мається в випадку, наведених під точкою 1) предложити через громадських комісарів, а всякі інші прямо політичним Повіт. Комісаріятам.

Всі заподання, наведено впросьбі, мусять бути правдиві, які докладно представляли би господарський стан прохача чи дотичного заведення (підприємства), конечність удержання заряду, дальше, що не можна вистаратися про заступника, час тривання бажаного звільнення і т.и.

Пов. Коміс. мають ці заподання провирити, а опісля прохання з поставленим рівночасно внеском одобрити і відослати до тої військ. Команди, до якої є приділений той, що має бути увільнений. Оціну потреби звільнення мається дуже строго перевести і лише тоді поставити внесок на звільнення чоловіка, коли підприємство безумовно не може дати ніякого заступника, а задержання стрільця у війську спричинило би неповертну шкоду та господарську руїну

заведення. При цій нагоді не треба забути, що горожами неукраїнської народности тільки в малім числі повнять службу у війську, та що через це підприємствам у багатьох случаях не буде зовсім тяжко постаратися про відповідного заступника. Тому повинно ся звільнення перевести лише в нечисленних випадках.

Військові Команди мають оцінювати прохання з військового становища (при дезертирах гл. 1 ст. 3 уст.) і безпроволочно предложити в службовій дорозі (при Армії в полі через К. А.) приналежній В. О. К.

В. О. К. уповновласнюється до останнього рішення лише над поданнями що торкаються мужви, нездібної до фронтової служби, що очевидно має засвідчити військовий лікар. Ці звільнення мається уділяти на час від трьох до шістьох місяців що в кожному случаю (прошенню) виразно зазначити. Подання до фронтової служби, дальше замічених під точкою 4) і 5) сего розпорядку, в кінці всіх старшин як і подання з внеском звільнення на необмежений час мають В. О. К. без виїмку перекладати Д. С. В. С. 2 Відділові до рішення. Просьби о продовження вже діленого звільнення мається предложити чотири тижні перед скінченням його і то таким шляхом, як вище в цім розпоряді зазначається.

Коли відповідь (рішення) на сю просьбу не наспіло би, Повітові Комісаріяти можуть уділити 14 дневу проволоку, а рівночасно мають телеграфічно звернутися до В. О. К. з запитом о інформацію.

Всі звільнення переводять тільки Запасні Куріні і для того людей, що повнять військову службу в іншому місці (тут розуміється також Армію в полі) мається наперед відослати до приналежних Курінів.

В. О. К. (О. Дон. К.) і Повітові Комісаріяти мають вести докладну евіденцію звільнених, а В. О. К. будуть предкладати кожного 1-го місяця (на 1 –го мая також про всіх до того часу звільнених) Д. С. В. С. 2 Відділові спис звільнених.

На випадок, якби люди вживали уділених їм звільнень для іншої цілі, то Повітові Комісаріяти мають їх звільнення уневажнити і донести про се власній В. О. К. в цілі покликання сих людей до війська.

В. О. К. є уповновласнені просителям узнаних за здібних до військової служби з оружжем, чи без оружжя, уділяти в часі перегляду 14-дневої проволоки, коли є дані всі перед умовини потрібні до звільнення а Пол. пов. Коміс. звернуться телеграфіно до В. О. К. з просьбою о звільнення.

Письменні подання треба потім післати поштою.

Звільнення, уділені до часу оповіщення цього розпоряду, остаються поки що в силі, та будуть пізніше провірені.

На посвідки для звільнень розі шлеться В. О. Командам спеціальні друки. Ті посвідки
служитимуть уділенням за легітимацію.

За Секретаря:

Ціріц, полк.

[470; 471; 673].

Додаток Е.1Відпис

Інструкція для комендантів карних експедицій в цілі стягнення всіх збігців і обов'язаних до військової служби:

1. Командант мусить мати все на увазі, що карна експедиція іде проти нашого населення, яке поносить великі тягарі війни. Карається населення за те, що воно хоче ті тягарі облегшити собі в той спосіб, що хлопці дезертирують, або ухиляються від війська, а тимчасом звалують свій тягар на тих, які вірно служать Вітчизні і б'ють ся за всіх. Карну експедицію виконує ся отже в імя тих героїв, що борються ся на фронті і в імя тих сіл, які не прикривають у себе збігців – отже в імя справедливости.
2. Комендант мусить виступати перед населенням з найбільшою повагою, рішучістю і маючи на увазі, що сповняє трагічну задачу оружного виступу проти власного населення.
3. Мужві абсолютно не вільно вести дискусії з громадянами. Переговори веде веде сам Комдант і то якнайменше.
4. Село належить обставити жовнірами зі всіх сторін при входах до села і то групою, а не розстрільною.
5. По обставленню входить до села патруля під командою підстаршини, а комендант іде з партулею. Патруля wraz з комендантом удає ся до місцевого Комісаря взиває його, щоб скликав в протягу години збори громадян.
6. На зборах має виголосити кмдант, а евентуально під старшина бесіду в патрийотичнім дусі, взиваючи село в інтересі его самого до помочи в ловленню збігців. На зборах не може бути допущена дискусія. Опісля комісар громади і громадська рада взгл. поважні громадяни удають ся до громадської канцелярії.
7. Там перед комісарем має комендант експедиції вилігітимувати ся і зажадати:
 - а) виказу всіх збігців і всіх не явивших ся до війська
 - б) визначити реченець (кілька годин) і площу згл. локаль, до котрого мають всі збігці явити ся.
 - в) коли збігці в означенім речинці не зійдуть ся, буде після спису стягати їх експедиція силою і при тім від родини кожного буде стягати ся контрибуція в грошах взгл. в натураліях.
 - г) Коли б котрий збіглець ставив при тім опір, буде застрілений на місці.
 - д) колиби оружний опір (з оружем, косою, ціпами, камінем) ставила часть або все село, буде на ту часть згл. ціле село відкритий огонь з розставлених довкруги

села скорострільів і крісів, а крім того буде на село наложена контрибуція до 100 000 К в грошах або в натураліях.

е) коли опір не устав з унеможливлення стягане збігів силою, місцевість буде підпалена з кількох сторін, а стріли на село не устануть.

8. Всі повисші точки від а до е перечитати громадському комісарові в присутности громадської ради чи кількох господарів.
9. Приказ стріляти на село мусить дати комендант експедиції особисто на письмі і то кожній групі окремо через посланця.
10. Коли збігці зйдуть ся без опору відійти зі співом зі села.
11. Коли проявить ся оружний опір і окаже ся, що в селі є бунтівники і проводирі до дезерції, належить одного з них по переслуханню громадян на місци публічно розстріляти.
12. На кожду найменшу скількість грошей чи натура лій забраних, як контрибуцію належить виставити в двох примірниках точне поквітоване і одно з них оставити громадському комісареві.
13. По скіненю експедиції зібрати селян і промовити до них в партиотичнм дусі та висказати переконане укр.. властий, що село поправить ся і не стягне на себе другий раз такоє ганьби.

Станиславів, дня 13. Мая 1919.

[159, арк. 34].

Додаток Ж.1**Розпоряд**

Державного Секретаріату військових справ з дня 15. мая 1919.

На основі рішення Ради Державних Секретарів з дня 13. мая 1919 р. заряджую:

- 1) Перегляд всіх Українців Західньої Области У.Н.Р., в роказ 1883–1900 включно, які не служать тепер в українській армії.
- 2) Поновний перегляд всіх Українців Західньої Области У.Н.Р., в роках 1883–1900 включно, які не служать тепер в українські армії. Покликання до чинної служби всіх поданих під 1) і 2), які будуть признані здібними до військової служби, заряджувати муть Окружні Військові Команди в міру потреби.
- 3) Покликання до чинної служби всіх здібних до військової служби, роджених в році 1901, о скільки се досі ще не наступило.

Кожному із покликаних до військової служби, котрий зголоситься у власнім придатнім одягу, виплатиться одноразове відшкодування за весь одяг з обувю 500 гривень, а за поодинокі части одягу як слідує:

За здатний до ужитку плащ 200 гривень

За здатну « . » блюзу 90

За здатні « . » сподні 60

« . » чоботи 150

Петро Б у б е л а в.р.

[237, арк. 143; 678; 679].

Додаток И.1**УРЯДОВИЙ ВІДДІЛ**

Д.С.В.С.

IV. Відділ, дов. Ч.4787

ЗАГАЛЬНА МОБІЛІЗАЦІЯ

Отсим заряджую загальну мобілізацію всіх Українців, що служили в бувшій австрійській армії (старшин, підстаршин і мужви) від 18-го до 50-го року життя, крім залізничного персоналу.

Всі рекламації (звільнення від військової служби) старшин і підстаршин, уневажнюється.

Всі покликані на основі отсего розпоряду мають ставитися у власнім одягу і зголоситися протягом 24 годин від оповіщення сего розпоряду в найблизшій Окружній Команді.

В під фронтівій полосі мають зголошуватися в найблизшій Команді бригади або Команди корпусу.

Станіславів, 22 мая 1919

За Державного Секретаря військових справ

Петро Бубела, в. р.

[235, арк. 19; 237, арк. 178; 252, арк. 13; 498; 499];

Додаток К.1

Підгайці дня 23. мая 1919

До

Всіх громадських Комісарів грек-кат. Урядів парохіял. Вп. п. Учителів і цивільної інтелігенції і станиць жандармерії в повіті

Розпорядком з дня 22. мая 1919. зарядила рада Державних Секретарів загальну мобілізацію всего мужеского населения Української народности на цілим просторі Західної області Української Народної Республіки в віці від укінченого 18. р. життя до укінченого 50 р. життя, то є всіх річників в 1900–1869. р.

Мобілізацією обняті всі муштини, що служили в бувший ц.к. австрійській армії.

Реклямації всіх старшин, підстаршин і всеї мужви від 18 до 35 літ, інтелігенції до 50 літ уневажнені. Всі рекламвані мають сей час явитись в Команді міста Підгайці.

Всі змобілізовані мають зголоситись в своїм власнім одягу цивільнім або військовім, черевиках і заосмотритись в харч на 4 дні і 2 парі біля.

Обовязані до військової служби від 18–35 літ, котрі до сеї пори не нарокували, мають сей час зголоситись до Команди міста Підгайці забравши з собою все так як висше сказано.

Для переведення мобілізації річників від 1869 до 1892 заряджуєсь як слідує:

Цілий повіт ділиться на 19 округів мобілізаційних. В тих округах формуватимуться після зарядженого плану відділи, які під командою висланих або місцевих підстаршин ожидати муть приказу до відходу в Окружну військову Команду в Бережанах. Відділи ті зістають аж до приказу в дома, готові на кожний поклик до ви маршу, а аж до поклику вправляють ся (муштрують ся) і збирають всю крісову амуніцію і всі кріси (гвери).

Округи і їх організатори суть:

Ч. округа	Г р о м а д а	Осідок команди відділу	Організатор	Командант
1	Іцків Росоховатер Богатківці	Ішків	О. Яремак	Місцевий підстаршина
2	Семиківці Бинева Маловоди	Семиківці	Михайло Содомора	...
3	Раковець Соснів	Соснів	Йосиф Федик
4	Хатки		Начальник суду	

	Сокольники Золотники Бурканів	Золотники	Скібінський Хитрий Сомен ст. дес.	тойже
5	Гайворонка Котузів Вишнівчик Зарваниця Самова	Вишнівчик	Яків Микитин о. Онуфрій Гайовський	Постерунок жандармерії і місцеві підстаршини
6	Вівсе Юстинівка	Вівсе	Романків Теодор	Командант станіці
7	Михалівка Мозолівка Гниловоди	Мозолівка	Дубовський Ілько	Місцевий підстаршина
8	Доброводи Швейків	Швейків	Бродовил Іван	«...»
9	Заставці Голгочі Волиця Вербів	Голгочі	Дубовський Ілько	Місто офіцер Осадца
10	Сільце Галич Старе місто Загайці Підгайці Угринів	Підгайці	о. Фіцалович	Хорунжий Банах
11	Білокерниця Новосілка	Новосілка	Вороневич Стах	Місцевий підстаршина
12	Мужилів Теляче Щепанів	Теляче	Малис Захарій	віст. Ригайло
13	Волощина Божиків	Волощина	Лада Осип	Гринь

	Сільце Литвинів			Заставецький
14	Рудники Лиса Носів	Лиса	о. Остап Гайдукевич	Колодницький десятник
15	Яблонівка Заставче Камінна гопа Середне	Завалів	Водонос Никола	Місцевий підстаршина
16	Затурин Маркова Завадівка Коржова	Маркова	Володимір о. Гнатів	Ст. дес. Л а з а р к о
17	Бишів Горожанка Товстобаби	Горожанка	Дмитро Грабар Теодор Турчан	Постерунок жандармерії
18	Гнильче Пановичі	Гнильче	о. Шараневич	Місцевий підстаршина
19	Боків Шумляни Славянтин	Шумляни	Прокіп Пастівнич	«...»

Всі Вп. п. організатори так військові як і не військови доберуть собі з котрої громади найбільш свідоміших і патріотичних селян, які освідомлюванем свого села і розведенаем агітації сповнять свій обовязок супроти вітчизни і улегчуть працю організаторів.

Всі громадські Комісарі в віці до 35 літ узнані за здібним до службу з оружєм в руках мають сей час рокувати до Підгаєц а урядоване передати старшим і до жадної військової служби нездібним господарям.

Станицям жандармерії приказую інспекцію над відділами змобілізованих, а в місцевостях поданих в списі занятись муштрою.

Всім громадським Комісарям приказую як найенергійніше переведене мобілізації.

Приказ сей не відноситься до залізничників то є урядників і служби з тим, що нових принять заказуєсь а службу давніше приняту належить огранічити до найконечнійшої потреби.

Змобілізовані в віці від 36 до 50 літ заберуть з собою при ви марші харч на 4 дні – 2 парі біля а виконувати муть свого військовоу службу в своїх власних цивільних будь військових оділах і черевиках.

Приказ сей відчитати на зборах в тій ціли скликаних і прибити на відних місцях.

Пора до діла, бо ворог не спить!

Осип Танчаковський м.п.

Державний повітовий Комісар.

[232, арк. 372].

Додаток Л.1

Команда запілля

Ч. 82/0

Наказ Ч.1.

Чортків, дня 13. червня 1919.

На основі мобілізаційного наказу Диктатора Західної Облaсті У. Н. Р. повітові комісаріати мають переводити бранку (військовий перегляд) всіх Українців Галичини, до 40 року життя включно.

В цілі унормування та прискорення бранки видається наступне зарядження:

- 1) Всі стаційні команди в запіллі мають піддержувати урядування повітових комісарів та станиць Державної Жандармерії. Особливо стаційні команди в осідках повітових Комісарів (Заліщики, Борщів, Бучач, Чортків, Гусятин, Теробовля, Підгайці, Скалат, поки що з осідком у Микуличах) мають подбати про склад бранкових комісій та заснування збірних станиць для збирання і відсилання всіх змобілізованих.

До складу бранкових комісій має входити Відпоручник повітового комісаріату, від поручник військової команди, лікар військової або цивільний, та комісар дотичної громади.

- 2) Після закінчення бранки і запрошення здібних до військової служби, мають стаційні команди щоденно перебирати цих останніх та відсилати як слідує:

а) Всіх новобранців у віці від 18-го до 22-го року до **коша У.С.С.** в Королівці Борщівського повіту.

б) всіх тих, що вже служили у війську від 19. до 35. років та всіх новобранців від 23 до 35 років з Гусятинського та вільної частини Скалатського повіту до вишколу **I корпусу** в Скалі;

в) всіх тих, що вже служили у війську від 19 до 35 років та всіх новобранців від 23-35 років з Борщівського повіту до вишколу **II корпусу** в Борщові;

г) всіх тих, що вже служили у війську від 19 до 35 років і всіх новобранців від 23 до 35 років з Тернопільського, Бучацького і Підгаєцького повітів до вишколу **III корпусу** в Ягольниці

д) всіх тих, що вже служили у війську від 19-35 року життя з Чортківського і Заліщицького повіту до **армійського вишколу в Заліщиках.**

До відсилки людей в подані вище місця належить користуватися залізницею в границях допущених обставинами.

- 3) Всі визнані за здібних до військової служби від 36 до 40 року життя отримують тимчасові відпустки та залишаються поки що дома.

Покликання їх до активної служби буде заряджене окремим наказом.

- 4) Стаційні команди і станиці державної Жандармерії мають подати до прилюдного відома, що за принесений з собою здатний до вжитку військовий одяг буде дотична команда військова виплачувати відшкодування як слідує:

За здатний до ужитку плащ 200 гривень

За здатну « . » блюзу 80

За здатні « . » сподні 60

« . » чоботи 200

Хто має дома кріс, має принести його з собою, за него не буде платитися відшкодування. За принесений крісовий набій буде платитися 20 шагів нагороди.

- 5) До урядування бранкових комісій мається виготовити в повітовім комісаріаті загальний лист в 2-х примірниках. Обидва листи залишаються в повітовому Комісаріаті до дальшого зарядження.

Списки здібних до військової служби належить відсилати з кождохасним транспортом до Команди дотичного вишколу.

Всіх тих, що служили давніше при артилерії належить відсилати до артилерійного коша в Чорткові, всіх бувших Кавалеристів до коша кінноти в Ягольниці, а всіх тих, що служили при саперах (піонірах) залізно дорожнім або телеграфічним полку, до технічного Коша в Чорткові.

Цей наказ до всіх стаційних команд, повітових комісаріатів Команди Державної Жандаомерії та до відома до Н.К.Г.А. і до всіх Команд вишколів.

Командант Запілля
КОССАК полковник

[154, арк. 44].

Команда Запілля

Строго довірно

Ч. през. 94/0

НАКАЗ Ч/З

Чортків, дня 13 червня 1919.

До Всіх Стаційних Команд

По мислі розпоряду п. Диктатора відбувається зараз загальна мобілізація. – Прибранці фунгує станц. Комендант як председатель. – Его обов'язком є подбати, щоб бранка відбувалася беззглядно, строго та, щоб чужі підшепти не впливали на оцінку здібности даного новобранцяю – Мобілізація є загальна, проте служити має кожен – богач і бідний, вчений і неграмотний. – Справедливість однак нами мусить кермувати – при всіх наших вчинках, а тоді найдемо знова, затрачене довіря у народа.

Як з одної сторони належить беззглядно поступати так з другої сторони не належить кожного, який приходить до бранки уважати за здібного, позаяк хорі, слабосильні та каліки є лишень завадию.

При оціні здібности належить так класифікувати:

1. Здібний
2. Без оружя
3. Нездібний.

Професіоністів, а то стельмахів, слюсарів, столярів, теслів, ковалів, поровозників, веслярів, лякерників, боднарів та людей які працювали при копаню окопів, або при будові мостів, належить приділювати до технічного Коша в Чорткові. В першій мірі приділювати мужву, яка в астр. армії служили при саперах, піонерах в залізнодорожним або залізною телеграфічним полку.

За точне виконане цього приказу відвічає особисто стац. комдант, якого в случаях партийности потягне ся беззглядно до строгої судової відвічальности.

За вірність:

КОССАК Полковник

(підпис)

[154, арк. 43].

Додаток Н.1

**НАКАЗ КОМАНДУЮЧОГО АРМІЇ ГЕНЕРАЛА-ПОРУЧНИКА ОЛЕКСАНДРА
ГРЕКОВА ЩОДО ФУНКЦІОНУВАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ ФРОНТОВИХ І ТИЛОВИХ
ЧАСТИН**

25 червня 1919 р.

З огляду на продовжуючіся непорозуміння між фронтом та запіллям ще раз точно нагадую сферу ділань обох підлеглих мені інституцій:

Фронт провадить боєві операції із огляду на гостре питання шо постачання Корпусів людьми та знаряддям, сам комплетує себе, поки не дійде до повного штату, а також сам поповнює для себе амуніцію. В сих обох діланнях безпосередно допомагає фронтови Начальна Команда через Головного Референта і його відділи. Крім того Головний Референт всіми засобами постачає Загальні армейські запаси боєвого знаряддя. Командант Етапів Армії збирає людей, ділить на: 1) старшин, 2) вишколених жовнірів, 3) не вишколених. Старшини уявляють собою старшинський резерв при Начальній Команді, його евіденцію провадить перзональний референт Начальної Команди. Вишколені жовніри віддаються до Корпусів, а коли Корпуси дійдуть штатів, відправляються до розпорядимости Команданта Запілля. Невишколені відправляються Командантом Етапів Армії до Команди Запілля. Всі ці пересування повинні переводитися по точному пляну, зробленому по згоді Командантами Запілля і Етапів. Командант Запілля і Командант Етапів мають в найблищій час цей плян подати мені до затвердження.

Командант Етапів Армії в відбитих від ворого місцевостях оголошує мобілізацію і провадить її до прибуття апаратів запілля. Керування мобілізацією виходить цілковито від Команданта Запілля на всій території, як запілля так і фронта, і переводиться по одному загальному пляну. Командант Етапів Армії в цім разі підготовлює роботу запілля, аби не гаяти часу до прибуття апаратів запілля.

Крім фронтових частин на території запілля Начальна Команда переводить формування нових воєнних частин і організацій. Ця робота провадиться під керівництвом Начальної Команди дотичними фронтовими начальниками (Командантами Корпусів, окремих Бригад). Плян формування і перепровадження його підлягає виключно розпорядженням Начальної Команди, на запілля аж в цьому відношенні накладається завдання найширшої допомоги формуванням, як висилкою старшин і жовнірів, так і постачанням всіми матеріялами і знаряддям.

Команданти формуючих ся частин подають Командантові Запілля про свої потреби, який мусить в найблищій часі всіми можливими йому засобами задовольнити потреби.

Командант Запілля цілком самостійний що до засобів збірної передачі формуючим ся частинам всего потрібного, він отримує від частин лише завдання, від мене наказ це завдання виконати, щодо засобів виконання завдання – абсолютно самостійний.

Головною чинить бою запілля є: 1) Мобілізація, про яку сказано: сюда ж включно і пересування та скупчення мобілізованих.

- 2) Вишколи, де запілля готує необучених після мого наказу 23 червня с.р. Ч.:52 і старшинські школи та курси.
- 3) Встановлення і підтримання порядку в запіллі.
- 4) Господарчі справи, себ-то збірка ріжного знаряддя в запіллі, скупчення його і передача по моїм зарядженням на фронт чи в нові формуючі ся частини, або в заклади запілля, продукція нових запасів, встановлення базисних складів і закладів, приготування теплового одягу на майбутню зиму.
- 5) Всі старшини, які є в запіллі і не мають приділення після... Командант запілля негайно висилає до розпорядимости Команданта Етапів Армії в склад старшинського резерву при Начальній Команді.

Сподіваюся, що цього точного опису ділань і взаємовідносин нарешті вистарчить, аби всі підлеглі мені інституції, як фронта, так і запілля, розпочали спільну координовану працю, помагаючи одна одній.

Начальний Вожд Військ: Греков, генерал-поручник, в.р.

Начальник Штабу Армії: Тернова, полковник, в.р.

[285, с. 472–473].

Додаток П.1

Населення українських губерній за переписом 1897 року

№	Губернії	Населення	К-сть чоловіків
1	Волинська	2 989 482	1 502 803
2	Катеринославська	2 113 674	1 091 715
3	Київська	3 559 229	1 767 288
4	Подільська	3 018 299	1 505 940
5	Полтавська	2 778 151	1 376 539
6	Таврійська	1 447 790	762 804
7	Чернігівська	2 297 854	1 118 696
8	Харківська	2 492 316	1 253 759
9	Херсонська	2 733 612	1 400 981
	Разом	23 430 407	11 780 525

[298, с. 4, 12, 85; 299, с. 3, 96-97; 300, с. 4, 88; 301, с. 8, 10, 12, 24, 30, 34-35; 302, с. 12, 111, 122; 303, с. 12, 124; 305, с. 4, 126-127; 306, с. 8, 138-139; 307, с. 3, 126; 308, с. 4, 140].

Додаток Р.1

**Віковий склад чоловічого українського населення (за мовною ознакою)
згідно перепису 1897 року**

Губернії	До 1 р. (1896 р. н.)	1-9 р. (1888–1895 р. н.)	10-19 р. (1878–1887)	20-22 р. (1875– 1877 р. н.)	23-26 років (1871–1874 р. н.)
Волинська	41 266	270 414	227 755	67 488	77 849
Катеринославська	28 669	206 777	157 858	36 084	43 039
Київська	51 733	361 123	318 090	67 269	91 462
Подільська	41 665	300 987	272 412	58 918	67 899
Полтавська	46 822	337 992	290 544	53 191	63 894
Таврійська	12 146	91 142	69 836	17 742	20 910
Чернігівська	29 079	193 672	161 791	33 931	38 840
Харківська	40 878	268 065	215 506	45 634	54 059
Херсонська	25 408	211 345	158 373	34 952	40 229
Разом	317 666	2 241 517	1 872 165	415 209	498 181

[298, с. 12, 85; 299, с. 96–97; 300, с. 88; 302, с. 12, 122; 303, с. 124; 305, с. 126–127; 306, с. 138–139; 307, с. 126; 308, с. 140].

Додаток С.1

Віковий склад чоловічого населення українських губерній згідно перепису 1897 року

Губернії	До 1 р. (1896 р.н.)	1-9 р. (1888–1895 р.н.)	10-19 р. (1878– 1887)	20-22 р. (1875– 1877 р.н.)	23-26 років (1871– 1874)
Волинська	55 937	383 500	319 788	92 959	107 230
Катеринославська	40 723	285 167	225 258	60 991	72 748
Київська	62 362	442 702	395 000	94 882	106 104
Подільська	50 049	367 322	332 649	80 429	92 689
Полтавська	49 782	360 792	311 423	59 819	71 856
Таврійська	26 679	197 141	158 746	46 512	54 818
Чернігівська	42 823	291 658	244 285	51 296	58 718
Харківська	49 163	320 494	263 506	62 499	74 038
Херсонська	45 000	362 376	287 263	79 773	91 815
Разом	422 518	3 011 152	2 537 918	629 160	730 016

[298, с. 10, 270; 299, с. 224; 300, с. 10; 302, с. 284; 304, с. 10, 304; 305, с. 298; 306, с. 330; 307, с. 286; 308, с. 308].

Додаток Т.1

Народжуваність та смертність юнаків 1897–1900 р. н.

Губернія	1897		1898		1899	
	народилося	Померло	народилося	померло	народилося	померло
Волинська	71 514	826	72 273	758	76 079	614
Катеринославська	63 438	1359	65 545	1598	69 834	1775
Київська	89 530	3660	87 842	2365	89 360	2369
Подільська	71 690	825	67 810	814	72 091	826
Полтавська	67 827	1518	63 360	1417	70 539	1507
Таврійська	37 292	1610	40 084	1883	39 567	1609
Харківська	71 609	2 052	67 454	2093	72 449	2048
Херсонська	67 186	3625	69 119	4147	71 872	4168
Чернігівська	56 908	1205	57 076	975	58 801	954
Разом	596 454	16 680	590 863	16 050	620 592	15 870
Різниця	579 774		574 813		604 722	

[290, с. 1–8, 80–82].

Додаток У.1

Непридатні до військової служби чоловіки 1868–1897 р. н.

Губернії	Вади призовників			
	Сліпі	Глухі	Німі	Несповна розуму
Волинська	960	1228	358	505
Катеринославська	418	843	224	456
Київська	707	944	261	451
Подільська	951	1141	389	679
Полтавська	1012	1226	309	632
Таврійська	233	539	146	342
Чернігівська	707	954	261	451
Харківська	889	1061	237	596
Херсонська	448	873	217	561
Разом	6 325	8 809	2 402	4 673

[298, с. 140; 299, с. 131; 300, с. 154; 302, с. 156; 303, с. 160; 305, с. 169; 306, с. 179; 307, с. 160; 308, с. 182].

Додаток Ф.1

Кількість чоловічого населення 9 губерній України

Вік	Живі	Померли у 1896-1897
0-1	422 518	133 956
1-2	343 663	35 247
2-3	381 788	18 815
3-4	371 934	11 386
4-5	354 083	7609
5-6	334 203	5929
6-7	326 463	4229
7-8	313 675	3100
8-9	315 717	2400
9-10	266 626	2306
10-11	300 193	1782
11-12	230 158	1766
12-13	318 414	1445
13-14	257 887	1356
14-15	253 980	1235
15-16	238 167	1287
16-17	246 102	1411
17-18	238 268	1579
18-19	254 198	1484
19-20	200 551	1586

20-21	216 698	1709
21-22	203 869	1535
22-23	208 533	1476
23-24	195 207	1386
24-25	169 227	1407
25-26	181 866	1350
Разом	7 142 988	248 1

[315, с. 9–10].

Додаток Х.1

Переселенський рух на окраїни у 1913 р.

Губернія	Кількість переселенців
Волинська	2 520
Катеринославська	18 400
Київська	5 646
Подільська	3 565
Полтавська	14 179
Таврійська	11 774
Харківська	10 960
Херсонська	19 460
Чернігівська	6 029
Разом	92 533

[309, с. 6].

Додаток Ц.1

Переселенський рух Російської імперії протягом 1897–1915 рр.

Роки	Кількість переселенців	Із них повернулося назад	% тих хто повернуся
1898	148 317	15 486	10,4
1899	170 136	15 649	9,2
1900	166 266	33 846	20,4
1901	89 088	23 637	26,5
1902	81 921	16 925	20,7
1903	85 824	9 471	11,0
1904	40 001	4 152	10,4
1905	38 750	3 795	9,8
1906	141 294	6 158	4,4
1907	427 339	27 195	6,4
1908	664 777	37 882	5,7
1909	619 320	82 287	17,3
1910	316 163	114 893	36,3
1911	189 791	117 308	64,3
1912	201 027	57 319	28,5
1913	234 877	42 956	18,3
1914	241 874	27 594	11,4
1915	27 651	10 089	34,5
Разом	3 884 416	646 642	16,6

Катеринославська	1902	16 528	474	17 002	13 603	5 145	1 678	2 533	167	566
	1903	15 757	698	16 455	12 020	5 235	1 921	1 826	154	372
	1904	18 521	518	19 039	11 160	8 165	1 438	774	303	552
	1905	18 201	684	18 885	11 031	7 881	1 368	712	344	726
	1906	20 432	951	21 383	12 300	8 666	1 699	661	599	675
	1907	19 987	931	20 918	11 288	7 947	1 621	697	395	628
	1908	19 002	838	19 840	11 322	7 638	1 696	937	437	614
	1909	21 169	963	22 132	12 469	8 236	1 999	615	723	896
	1910	20 803	1 248	22 051	12 621	8 184	1 530	705	1 107	1 095
	1911	21 728	1 491	23 219	12 958	8 682	1 661	575	1 109	931
	1912	22 547	1 410	23 957	12 935	8 620	1 692	645	1 032	946
	1913	31 054	1 294	32 348	20 133	9 347	2 949	1 235	1 336	2 389
	Київська	1902	30 244	4 153	34 397	29 265	10 511	2 158	4 707	1 149
1903		21 865	2 416	24 281	15 289	6 930	1 349	1 690	712	2 218
1904		36 466	4 133	40 599	23 869	15 378	1 806	2 063	1 506	3 177
1905		37 048	3 701	40 749	24 111	15 467	2 031	2 181	1 706	2 726
1906		39 998	3 654	43 652	25 322	16 482	2 246	2 254	2 045	2 295
1907		40 304	3 299	43 603	24 672	15 553	2 207	2 344	2 096	2 472

Подільська	1908	40 647	3 455	44 102	24 781	15 520	2 057	2 209	2 254	2 741
	1909	38 478	3 748	42 226	24 290	14 502	2 133	2 205	2 480	2 970
	1910	42 281	4 119	46 400	26 444	15 897	2 135	2 198	3 223	2 991
	1911	41 465	4 164	45 629	25 594	15 543	1 974	1 998	3 289	2 790
	1912	41 904	4 317	46 221	25 135	15 300	1 730	2 018	3 386	2 701
	1913	52 517	4 267	56 784	31 979	15 613	3 116	1 916	3 632	4 900
	1902	28 972	4 007	32 979	29 274	9 431	1 381	7 185	955	3 138
	1903	30 897	3 326	34 223	27 344	9 706	1 789	4 507	1 065	2 513
	1904	32 047	3 000	35 047	21 424	13 109	1 550	2 054	1 392	2 689
	1905	33 543	3 285	36 828	21 083	13 286	1 534	2 053	1 596	2 614
	1906	33 935	3 356	37 291	20 935	13 397	1 760	1 997	1 747	2 034
	1907	34 236	2 913	37 149	19 831	12 962	1 450	1 775	1 513	2 131
1908	34 431	2 863	37 294	20 020	12 936	1 472	1 933	1 399	2 280	
1909	32 878	3 175	36 053	19 094	11 995	1 377	2 036	1 359	2 327	
1910	36 148	3 070	39 218	21 024	12 933	1 651	2 036	2 040	2 364	
1911	34 462	3 036	37 498	20 902	12 773	1 415	1 900	2 282	2532	
1912	33 817	3 306	37 123	19 679	11 746	1 825	2 016	1 668	2 424	
1913	42 459	3 163	45 622	26 120	11 842	3 253	2 006	1 970	3 949	

Полтавська	1902	27 767	2 625	30 392	23 692	8 818	2 397	4 923	454	2 370
	1903	28 145	2 442	30 587	18 947	8 713	2 466	3 934	616	2 263
	1904	28 722	2 427	31 149	17 438	12 078	1 828	1 449	616	1 713
	1905	30 381	1 898	32 279	17 201	12 114	1 938	1 229	523	1 397
	1906	31 739	1 735	33 474	17 928	13 053	2 013	1 043	598	1 221
	1907	32 197	1 636	33 833	17 350	12 327	1 805	1 090	706	1 422
	1908	32 837	1 872	34 709	17 917	12 767	1 860	1 215	718	1 357
	1909	30 881	1 913	32 794	17 772	11 736	2 023	1 491	881	1 641
	1910	33 853	2 306	36 159	19 640	12 775	1 930	1 663	1 223	2 049
	1911	32 417	2 853	35 270	19 395	12 232	1 743	1 619	1 512	2 289
	1912	34 035	3 253	37 288	20 025	12 408	1 973	1 615	1 281	2 748
	1913	42 894	3 585	46 479	27 012	13 007	3 944	1 997	1 237	4 466
Таврійська	1902	12 583	806	13 389	10 263	424	1 199	1 184	267	843
	1903	12 576	884	13 460	8 541	3 957	974	458	275	810
	1904	13 321	909	14 230	8 703	5 894	876	403	378	886
	1905	13 084	1 044	14 128	8 416	5 443	1 135	507	308	1 023
	1906	13 911	1 329	15 240	8 959	5 880	1 128	595	384	972

	1907	14 560	1 255	15 815	8 529	5 776	960	511	287	995	
	1908	15 235	1 375	16 610	9 017	6 021	1 105	424	502	965	
	1909	16 460	1 442	17 902	10 782	6 266	1 203	877	625	1 811	
	1910	16 028	2 131	18 159	10 428	6 242	934	662	865	1 725	
	1911	16 990	2 005	18 995	10 813	6 783	833	775	958	1 464	
	1912	16 644	1 810	18 454	10 028	6 339	925	661	739	1 364	
	1913	21 200	1 775	22 975	15 873	7 203	2 158	1000	969	2 107	
	Харківська	1902	23 509	1 422	24 931	21 580	7 543	2 221	4 177	209	1 452
		1903	23 125	1 600	24 725	16 885	7 328	2 086	3 161	294	1 515
		1904	23 491	1 650	25 141	14 628	10 234	1 820	904	334	1 389
		1905	26 000	1 756	27 756	15 506	11 015	2 239	728	310	1 214
		1906	26 387	1 691	28 078	15 087	11 245	1 713	748	344	1 037
1907		27 019	1 518	28 537	14 732	10 700	1 980	769	323	1 060	
1908		26 021	1 490	27 511	13 909	10 324	1 703	543	368	971	
1909		27 181	1 533	28 714	14 801	10 550	1 413	727	572	1 539	
1910		27 290	2 080	29 370	15 230	10 609	1 459	873	837	1 452	
1911		27 109	1 992	29 101	14 995	10 547	1 513	723	755	1 457	
1912	28 734	2 206	30 940	15 998	10 837	1 796	804	746	1 815		

	1913	38 635	2 635	41 270	24 060	11 329	3 983	1 142	735	3 224
Херсонська	1902	19 623	1 226	20 849	15 354	6 586	970	3 029	394	1 005
	1903	19 235	1 099	20 334	10 913	6 243	822	3 064	483	828
	1904	21 807	1 132	22 939	15 736	9 561	1 159	1 175	653	994
	1905	22 390	1 532	23 992	13 982	9 615	1 254	1 516	513	1 084
	1906	25 384	1 726	27 110	14 428	10 633	1 088	959	798	950
	1907	25 791	1 625	27 416	14 389	10 214	1 246	1 093	783	1 053
	1908	26 507	1 758	28 265	14 521	10 409	1 275	949	770	1 118
	1909	27 580	1 927	29 507	16 511	10 658	1 303	1 272	1 156	2 122
	1910	29 427	2 921	32 348	17 512	11 526	1 378	1 187	1 330	2 091
	1911	28 432	2 905	31 337	16 956	11 211	1 051	1 184	1 421	2 089
	1912	29 214	3 081	32 295	17 475	11 014	1 171	1 632	1 347	2 311
1913	37 339	3 375	40 714	25 548	11 943	2 774	1 643	1 813	4 167	
Чернігівська	1902	21 248	2 989	24 237	18 847	6 270	2 137	4 520	344	2 336
	1903	22 395	2 497	24 892	17 793	6 760	1 989	4 320	463	2 107
	1904	22 181	2 370	24 551	15 246	9 163	1 524	1 469	483	2 084
	1905	23 470	2 412	26 152	14 887	9 471	1 799	1 477	543	1 597

	1906	25 420	2 104	27 524	15 307	10 114	1 780	1 326	545	1 542
	1907	25 632	2 039	27 671	15 059	9 508	2 054	1 516	573	1 408
	1908	25 915	1 979	27 894	14 683	9 700	1 693	1 118	504	1 068
	1909	24 698	2 193	26 891	14 625	8 819	1 602	1 353	778	2 073
	1910	26 041	2 515	28 556	16 186	9 464	2 426	1 454	1 016	1 826
	1911	25 165	2 366	27 531	15 948	9 250	2 012	1 573	958	2 155
	1912	27 150	2 823	29 973	16 891	9 811	2 193	1 461	1 132	2 294
	1913	34 689	2 976	37 665	21 821	9 890	3 629	1 759	931	3 537
Разом на Україні	1902	206 063	23 087	229 150	189 183	66 770	16 316	38 598	4 722	-
	1903	203 032	20 060	223 092	153 775	64 143	15 088	27 422	5 117	-
	1904	226 604	21 605	248 209	153 022	96 202	13 626	13 617	7 014	-
	1905	234 822	21 574	256 396	148 629	96 380	14 781	13 209	7 660	-
	1906	247 850	21 444	269 294	152 658	101 867	15 095	12 915	8 618	14 163
	1907	251 982	19 202	271 184	148 198	97 363	14 891	12 859	8 040	15 045
	1908	253 770	19 845	273 615	148 930	97 984	14 571	12 129	8 403	15 843
	1909	252 314	21 597	273 911	153 660	95 050	15 121	13 407	10 554	19 528
	1910	268 183	25 223	293 406	165 308	100 975	15 887	13 991	14 147	20 308
	1911	263 511	26 404	289 915	164 409	100 001	14 592	13 645	15 103	21 068

	1912	270 038	28 610	298 648	164 434	98 624	15 513	14 310	14 069	21 918
	1913	346 958	29 475	376 433	224 751	103 649	29 472	16 225	15 412	36 152
	Разом	3 025 127	278 126	3 303 253	1 966 957	1 119 008	194 554	202 327	118 859	236 757

[294, с. 105–106].

Додаток Щ.1

**Перечень мобилизаций и число мобилизованных по категории военнообязанных
(По данным бывшего военного комиссариата на 1 апреля 1917 года)**

Новобранці	Кількість
Призови 1914 року	700 000
Призови 1915 року	700 000
Призови 1916 року	550 000
Народжені у 1896 р.	950 000
Народжені у 1897 р.	700 000
Народжені у 1898 р.	600 000
Засвідчено забракованих білобілетників, раніше запасних и ратників терміну 1910- 1916 рр.	200 000
Всього призвано по мобілізації до війська	13 700 000
Всього взято військовозобов'язаних із населення	15 123 000

[317, с. 18, 20].

Додаток Ю.1

**Баланс расхода людской силы, взятой из населения в войска, по состоянию на
1 сентября 1917 г.**

(По данным Ставки)

Статьи прихода и расхода людской силы	Людей в тысячах	Статьи прихода и расхода людской силы	Людей в тысячах
Приход (взято у населения)	15 798 000	Должно быть на лицо в армии	
В армию ко дню об'явления войны	1 423 000	Насчитывалось на 1 сентября: В действующей армии	5 973 700
За время войны к 1 мая 1917 г. Мобилизовано	14 375 000	В строевых частях	4 783 900
Расход	8 373 000	В запасных частях фронта	400 500
Боевые потери	4 467 800	В частях, управлениях и учреждениях фронта	789 300
Потери убитыми и без вести пропавши ми	775 400	В округах:	1 087 000
Тяжело ранене и уволеные от службы	348 500	В переходных запасных полках	774 000
Взятыми в плен	3 343 900	В запасных частях специальных родов войск	313 000
Санитарные потери	4 269 500	Всего в армии	7 060 700
Эвакуировано во внутренне округа Больных	1 425 000		
Раненых	2 844 500		

[317, с. 20].

Додаток Я.1

Кількість призваних чоловіків українських губерній на 1 вересня 1917 р.

Губернія	Чисельність
Волинська	267 300
Катеринославська	237 000
Київська	383 900
Подільська	391 000
Полтавська	337 800
Таврійська	212 600
Харківська	337 300
Херсонська	438 300
Чернігівська	280 200
Разом	2 885 400

[317, с. 49].

Додаток А.1.1

Війна 1914–1918 рр. і селянське господарство

Губернія	% прийнятих до армії		
	До всього населення	До к-сті всіх чоловіків	До к-сті працездатних чоловіків
Волинська	12,1	24,1	49,9
Катеринославська	8,4	17,7	34,2
Київська	12,2	24,7	51,8
Полтавська	12,0	23,8	49,4
Харківська	11,7	23,0	49,1
Чернігівська	12,4	24,7	50,6
Подільська	11,2	22,6	47,4
Таврійська	11,2	22,6	47,4
Херсонська	11,2	22,6	47,4

*Оскільки відомості по 3-х українських губерніях відсутня, для розрахунку використаний середньо-статистичний показник по Російській імперії.

[317, с 21].

Додаток Б.1.1

Втрати чоловічого населення українських губерній до весни 1915 р.

Губернія	Вибуло із рядів Всього	Вбитих	Пораниених	Померло		Полонених	контужених	Без вісти зниклих	Інші
				від ран	хвороб				
Волинська	30 662	3473	14 549	89	18	253	169	10 941	1 170
Катеринославська	16 649	1754	8 342	49	5	142	111	5 730	516
Київська	29 183	2 700	15 529	86	19	283	210	10 222	134
Подільська	28 037	3 051	14 953	128	34	350	165	9 015	341
Полтавська	25 689	2 636	14 270	68	43	161	279	8 106	126
Таврійська	13 027	1 318	10 106	40	5	250	143	7 193	-
Харківська	21 506	2 390	11 529	69	9	162	240	6 949	158
Херсонська	28 974	3 046	15 813	76	13	205	378	9 261	182
Чернігівська	14 326	1 424	6 817	52	14	186	109	5 680	44
Разом	208 053	21 792	111 908	648	160	1 992	1 804	73 097	2 671

[316, с. 214–217].

Додаток В.1.1

**Баланс використання людських ресурсів в ході Першої світової війни станом на
1 вересня 1917 р.**

Знаходилось в армії і на флоті до початку війни	1 423 000
Призвано у ході війни	13 955 000
Всього залучено в армію і флот за роки війни	15 378 000
Вибуло зі збройних сил за роки війни (всього)	7 429 000
В тому числі:	
Вбито, померло від ран, хвороб, від отруєння газами, нещасного випадку і загинуло із кількості безвісти зниклих (демографічні втрати)	2 254 000
Знаходилося у лікувальних закладах, командах одужуючих і короткочасних відпустках (поранені і хворі)	350 000
Знаходилися на тривалому лікуванні і звільнено зі служби за інвалідністю (важко поранені)	349 000
Звільнено з військової служби солдат, вік який досягнув 43 р. на 1 вересня 1917 р.(на основі постанови Тимчасового уряду від 1 квітня 1917 р.)	226 600
Знаходилось у полоні (в Німеччині, Австро- Угорщині, Туреччині і Болгарії)	2 384 000
Дезертирувало	1 865 000
Залишилось у збройних силах (всього)	7 949 000
Із них:	

- У складі діючої армії	6 512 000
- У складі тилових формувань і органів військового управління, що підпорядковувалися військовому міністрові (запасні полки військових округів, запасні частини спеціальних родів військ, управління та установ Військового міністра)	1 437 000

[848, с. 102].

ВІДОМІСТЬ

про кількість молодих людей, що народились в 1899 році і внесені до призивних списків за 1919 рік

Назва губерній	Кількість
Київська	47 318
Волинська	32 979
Подільська	45 313
Полтавська	38 443
Харківська	42 293
Чернігівська	32 589
Катеринославська	33 619
Херсонська	33 948
Таврійська	38 313
Разом	344 815

*Кількість осіб призовного віку Таврійської губернії розраховано умовно, через відсутність даних у відомості. Розраховано як середнє арифметичне.

[94, арк. 116].

Додаток Д.1.1

Наказ Директорії УНР про мобілізацію 20 листопада 1918 року

Н А К А З

На підставі декрету Директорії Української Народної Республіки

Від 20 листопада 1918 року на моє ім'я

Н А К А З У Ю

Всім громадянам, що перейшли військову муштру у всіх родах зброї і у флоті здатним носити зброю від 20 до 35 років включно, а старшинам до 43-х років негайно стати в ряди армії УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ для захисту здобутків революції та боротьби з гетьманом і гетьманським поміщицьким правительством для здобуття землі і вільних прав трудящому народові та щоб забезпечити республіканський лад і демократичні порядки в Українській Народній Республіці.

Для того комендантами оголошено мобілізацію на повітах Київщини – Бердичівському, Сквирському, Таращанському, Радомишльському, Васильківському, Київському і на Вінницькому повіті Поділля.

1. В сорок вісім годин від часу оголошення цього з'явитися:

- Громадяни Бердичівського повіту – до Бердичівського коменданта.
- Вінницького повіту – до Вінницького коменданта;
- Сквирського і Таращанського повіту – до Білоцерківського коменданта;
- Радомишльського повіту – до Фастівського коменданта;
- Київського і Васильківського повіту – до Васильківського коменданта;

Увага: коли який з означених пунктів буде зайнятий ворожими силами Українській Народній Республіці, то тоді з'явитися в найближчий із означених пунктів.

2. З'явитися добре взутими, по-можливості у військове вбрання зі своєю зброєю, як хто її має. Всі покликані до війська мусять мати при собі харчів на 7 днів.

3. Мобілізовані по селах направляються у відповідні зазначені пункти, зайняти казарми бувших військових частин або великі будинки по одводу коменданта й порозумітися з місцевою управою.

Міські та народні (земські) управи разом з комісарами та комендантами опікуються харчуванням, підготовкою та постачанням мобілізованих.

Увага: Щоб допомогти новому Республіканському Правительству селяни закликаються посилати в пункти мобілізації одного вояка з їжею на 3 дні і прокормом коней на 7 днів.

4. Всі залізничники рахуються мобілізованими і состоящими на дійсній військовій службі...

5. Всі учителі звільняються від мобілізації, але за тими, хто по охоті поступить до війська виплатиться і утримання. Це поширюється і на старшин, що займають посади звільняючи їх від мобілізації.

6. Урядовці державних Земських установ, які одержують утримання відповідне урядовцям установ 6-ї класи, звільняються від мобілізації

7. Хто спізниться з явкою у призначений срок, той буде покараний по присуду військового польового суду.

8. Призиву до війська підлягають люди здорові, перелічених родів, окрім полонених, що повернулися з полону за останні два місяці.

9. Із прийнятих на дійсну військову службу до 30 років включно негайно сформувати полки, використовуючи для цього всі запаси зброї, фуража і харчів, які є на місцях і які можуть бути добути з усіх районів. Призвані від 31 до 35 років на дійсну військову службу лишаяться на військові... і формуються в охоронні сотні й десятки, які залишаються на місцях для підтримання ладу і спокою.

10. В мобілізованих частинах з першого дня перевести найінтенсивнішу військову муштру.

11. Про склад формуємих частин повідомляти щодня по телеграфу Головну Команду. Ця мобілізація тимчасова і не на довгий срок, щоб закріпити демократичний лад і підготувати Українську армію по черговому призиву.

21 листопада 1918 р.

Ставка.

Головний отаман Українських Народних Республіканських військ С. Петлюра
Начальник штабу, отаман Осецький

Оповіщаючи населення про мобілізацію наказую всім призваним з'явитися точно в назначений срок в комендантське управління, а відповідним установам пропоную вжити всіх заходів до переведення наказу Директорії про мобілізацію.

1918 року.

Комендант.

[120, арк. 1–2; 130, арк. 690–690 зв.; 135, арк. 7].

Додаток Е.1.1

Наказ про допомогу республіканським військам 22 листопада 1918 року

Копія телеграми одержаної Ушицьким повітовим комісаром з м. Вінниці 23 листопада 1918 року:

«Наказ корпусу від 22 листопада 1918 року ч.120, щоб робити допомогу військам Директорії Народної Республіки, які борються під Києвом, а також підтримати лад і спокій на Поділля, наказую: негайно з отриманням цього, послати гонців в кожне село, аби кожне село зібравшись на схід, вибрало добровольців з своїх кращих синів, віком від 20 років і якнайскоріше надіслали їх до своїх повітових начальників. Кожне село має послати по 2 чоловіка на кожних 100 душ дорослого мужського населення.

Люди ці повинні бути озброєні. Кожному козакові схід хай видасть посвідчення, що він дійсний представник того села і що село посилає його на допомогу братам козакам, які борються вже під Києвом і для охорони ладу на Поділлі. Цей заклик добровольців робиться незалежно від обов'язкового заклику рекрутів народжених в 1899 р. для котрих строк явки у присутствія буде визначений розісланими телеграмами. Протягом 24 годин з часу оголошення цього наказу, ці особи повинні з'явитися в призивні пункти, котрі відкрити при управліннях повітових військових начальників. З пунктів всіх добровольців відправляти маршовими командами в слідуєчі міста: повітів Вінницького та Літинського в Вінниці, в розпорядження 9 Вінницького пішого полку; Летичівського та Проскурівського в Проскурів, в розпорядження командира 8 Проскрівського пішого полку; Кам'янецького і Новоушицького в м. Кам'янець в розпорядження 7 пішого Подільського полку; Ольгопільського та Гайсинського в Гайсин в розпорядження командира 10 пішого Липовецького полку; Ямпільського та Могилівського в Жмеринку в розпорядження Уманського II пішого полку; Балтського та Брацлавського в Тульчин в розпорядження командира 12 пішого Брацлавського полку. В призначених полках з цих осіб будуть формуватись команди, котрі будуть відправлятись по призначенню штабу корпусу. Для завідування призивними пунктами військовим начальникам призначити по два старшини, з числа маючих у них на учоті. На завідуючих пунктами покладається догляд за порядком на пунктах, а також відправка маршових команд з пунктів до відповідних частин. Міська та народна Земська Управа разом з комісаром та військовим Начальником опікуються харчувати призиваємих, для цього згаданих установам надається право реквізиції харчів та палива. Про кількість людей прийнятих на призивних пунктах і відправлених в частини повіт військовим начальником донести телеграфом штабу корпусу.

Про одержання цієї телеграми телеграфуйте. 22 листопада 1918 року ч.6493.

Отаман Подільського корпусу генеральний значковий Ярошевич.

З оригіналом правдиво: Ушицький повітовий комісар (підпис)

Дуже пильно

Всім міським Управам і волосним правлінням Ушицького повіту

Надсилаючи цю копію депеші наказую на протязі 7 днів зібрати сільські сходи і предложити їм дати добровольців по розрахунку визначеному в депеші. Добровольці повинні явитись з належними посвідченнями в управління повітового військового начальника ... грудня цього року для відправлення їх у військові частини. Наказую вжити всіх заходів до виконання всіх вимог депеші.

«23» листопада 1918 року.

Ушицький повітовий комісар (підпис)

Секретар (підпис)

[268, арк. 20; 597].

Додаток Ж.1.1**Наказ армії Української Народної Республіки 24 листопада 1918 р.****Н А К А З**

Армії Української Народної Республіки

Листопада 24 дня 1918 р.

С Т А В К А**§1**

Наказую прийняти до відома і виконання такий наказ Директорії Української Народної Республіки

1. а) Скласти Армію Української Республіки для оборони Української Народної Самостійної Республіки і захисту всього трудового народу України. Обов'язок кожного вояки захищати всіх, хто живе на Україні, від якої б то не було кривди і несправедливости, та доглядати за тим, аби ніщо не робилось в супереч наказам Директорії і не порушало ладу на Україні; б) всі вояки армії У.Н.Р., як козаки, так і старшини, мусять безперечно слухатися наказів своїх старших і міцно держатися дисципліни, всіх винних за порушення дисципліни карають військовим судом; в) ні один вояка ні має права вирішувати будь-які як справи, що торкаються взаємовідношень між населенням України.

Так само не мають права робити цього ніякі установи і громади, яким це не доручено Директорією; г) всякий вояка повинен доглядати лише за порядком і справедливістю, а для розрішення всяких справ і суперечок направляти людей під своєю охороною до судової влади та до своїх старшин; д) всіх вояків та мирне населення в районі Армії Української Народної Республіки за злочинства, грабіжника та всякі самочинства і безпорядки карати польовим військовим судом.

§2

Армії Української Народної Республіки наказую: а) скинути гетьмана з його узько-однокласним поміщицьким правительством, та піддержати нове Народне Правительство України – Директорію, що бореться за передачу народіві землі і прав порядкувати державою до установа твёрдого демократичного ладу на Україні – Українськими Установчими Зборами; б) захистити на Україні лад для користи трудового народу до сформування нової Народної Армії із громадян чергового призиву.

§3

До складу Армії Української Народної Республіки зарахувати:

А) Окремий загін Українських Січових Стрільців.

Б) Чорноморський Кіш;

В) Українську Сіру дивізію

Г) Запоріжський загін

Д) Перший полк Залізничників

Е) Студентський Полк Січових Стрільців.

Ж) Другий Український Корпус (Подільський).

Е) всі інші частини, що стають на захист Української Самостійної Народної Республіки, що вливаються після мобілізації, оголошеної Директорією.

І) кадри українських корпусів, що перейшли на бік У.Н.Р.

§4

Армію поповнювати:

- А) Мобілізацією бувших військових в зазначених місцях і вказаних строків.
- Б) Охочими людьми й командами.
- В) Призивом молодих років до корпусів, який буде оголошено окремо.

§5

В тих районах, де мобілізація оголошена, підлягають їй всі громадяне Української Народної Республіки.

§6

Із охочих людей в армію прийняти лише тих, що визнають Самостійну Українську Народню Республіку.

§7

Ніхто із охочих людей, які влилися в армію Української Народньої Республіки не має права покидати її по своїй волі. Прохання про увільнення можна подавати не раніш, як прослуживши в армії 2 місяці.

§8

Наказ цей прочитати у всіх військових частинах, корпусах, дівізіях, полках, сотнях і батареях.

Головний Отаман Республіканських Військ
Української Народної Республіки **Петлюра**
24/XI–1918 р.

[86, арк. 4; 584; 588; 837, с. 83].

Додаток И.1.1

Закон про мобілізацію 27 листопада 1918 року

ЗАКОН
ІМЕНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ
Наказуємо:

- 1) Всім громадянам, що перейшли військову муштру во всіх роках зброї і во фльоті, зданим носити зброю від 20-и до 35-ти років включно, а старшинам до 43 років негайно стати в ряди армії Української Народної Республіки для захисту здобутків революції та боротьби з гетьманом і з гетьманським поміщицьким правительством, для здобуття землі і вільних прав трудящому народові та для того, щоб забезпечити республіканський лад і демократичні порядки в Українській Народній Республіці. Для того Комкорам, Комендантам та Військовим Начальникам негайно оголосити мобілізацію на всій території України.
- 2) На протязі 24 годин від часу оголошення цього всім громадянам, підлеглим мобілізації, явитися до пунктів своїх призивних участків, для чого коменданти комкори та військові начальники повинні негайно утворити прийомні комісії в складі представника військової влади, лікаря і представника місцевого самоврядування.
Увага: Коли який із означених пунктів буде зайнятий силами, ворожими Українській Народній Республіці, то тоді з'явитися в найближчий з таких же пунктів.
- 3) З'явитися добре озутими, зодягненими по можливості у військове убрання зі зброєю (оружієм), як хто її має.
Хто має у себе верхових військових коней, кульба (сідла), тим з'явитись кінно.
Всі покликані до війська мусять мати при собі харчі на сім днів
- 4) Мобілізовані по селах направляються у відповідні призивні пункти, де займають казарми бувших військових частин, або великі будинки по одводу коменданта в порозумінні з військовою управою.
Мійські та Народні (Земські) Управи разом з комісарами та комендантами опікуються харчуванням та постачанням мобілізованих.
Увага: щоб допомогти новому Республіканському Правительству і спільній праці, селяне закликаються посилати в пункти мобілізації одного воза на трьох людей з їжею і прокормом коней на сім днів.
- 5) Всі залізничники рахуються мобілізованими і состоящими на дійсній військовій службі і продовжують нести свої обов'язки на залізницях.
- 6) Всі вчителі увільняються від мобілізації, але за тими, хто по охоті по ступить до війська, лишаються посади і утримання. Це поширюється і на старшин, що займають посади, звільняючи їх від мобілізації.
- 7) Урядовці державних, земських установ, які одержують утримання відповідно урядовцям державних установ 6-ї класи, звільняються від мобілізації.
- 8) Хто спізниться з явкою у призначений срок, той буде покараний по примусу військового польового суду.
- 9) Призиву до війська підлягають люде здорові перекислених років окрім полонених, що повернулись з полону за останні два місяці.
- 10) Із прийнятих на дійсну військову службу до 30-ти років включно негайно сформувавши полки, використовуючи для цього всі запаси зброї, фуража і харчів, які є на місцях і які можуть бути добуті з інших районів. Призвані від 31-го до 35-років на дійсну військову службу лишаються на військовій службі і формуються в охоронні сотні й десятки, які залишаються на місцях для підтримання ладу і спокою.
- 11) В мобілізованих частинах з першого ж дня проводити найінтенсивнішу військову муштру.

- 12) Про склад формуємих частин повідомляти щодня по телеграфу Головну Команду.
13) Ця мобілізація тимчасова і не на довгий срок, щоб закріпити демократичний лад і підготувати нову Українську армію по черговому призиву.
Голова Директорії Української Народної Республіки *В. Винниченко*.
Члени: *С. Петлюра, Ф. Швець, Т. Андрієвський*.
27 падолиста 1918 року.

[92, арк. 27 зв.–28; 130, арк. 690–690 зв.; 283, с. 385; 460; 461; 594].

Додаток К.1.1

До Головної Управи

Відомість

Про числовий склад мобілізованих У. Н. Р. на 23 листопада 1918 р.

Таємно

Мобілізаційний Пункт	Записалося з початку мобілізації	Записалося за біжучий день	Відправлено за день в Дієву армію	Загальна кількість людей в даній місцевості	Обмундированих	Озброєних	Готових до бою	Старшин	Разом немундированих
Васильків	696	230	230	330	275	45	45	4	15
Новомиргород	23	-	-	-	-	-	-	-	-
Біла Церква	1850	-	650	1200	650	650	650	-	-
Фастів	400	181	-	-	-	78	-	3	-
Миронівка	1216	160	-	-	-	-	-	-	-
Попельня	742	511	363	413	-	345	-	-	-
Каразнь	1000	-	-	74	-	74	-	-	-
Разом	5927	1082	1243	2017	925	1192	695	7	15

Начальник мобілізаційного відділу П....(підпис)

Помічник Білокінь (підпис)

[68, арк. 6].

Додаток Л.1.1

До Головної Управи

Відомість

Про числовий склад мобілізованих військ Української Народної Республіки за 24 листопада 1918 р.

Мобілізаційні Пункти	Записалося з початку мобілізації	Записалося за біжучий день	Відправлено за день			Загальна кількість людей в даній місцевості	Обмундированих	Озброєних	Готових до бою	Старшин	Всіх нестрєєвих
			В Дієву армію	В резервні полки	В особі команди						
Хвастів	509	109	-	-	109	-	-	78	-	3	-
Біла Церква	4100	-	1600	-	-	1630	1630	-	-	36/28	-
Васильків	921	225	-	259	-	296	120	45	-	6	27
Казатин	3443	638	1310	-	-	1133	-	1797	-	52	150
Миронівка	1226	10	163	-	-	-	-	-	-	-	-
Попельня	1313	471	-	482	-	502	-	350	350	-	-
Цвіткове	38	-	-	-	-	38	-	38	-	-	-
Тараща	300	-	-	-	-	300	-	300	-	2	-
Разом	11850	1453	2973	741	109	3899	1750	2608	2147	99	177

Таємно

Начальник Мобілізаційного відділу (підпис)

Помічник Білокін (підпис)

[68, арк. 7].

Додаток М.1.1

До Головної Управи

Відомість
Про числовий склад мобілізованих військ Української Народної Республіки за 26
листопада 1918 р.

Таємно

Мобілізаційні Пункти	Записалося з початку мобілізації	Записалося за біжучий День	Відправлено за день			Загальна кількість людей в даній місцевості	Обмундированих	Озброєних	Готових до бою	Старшин	Всіх нестрєєвих
			В Дієву армію	В резервні полки	В особі команди						
Хвастів	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Біла Церква	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Васильків	1403	267	-	306	-	226	-	145	145	31	22
Казатин	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Миронівка	2929	1087	704	-	250	169	-	169	169	21	7
Попельня	2195	509	456	-	-	618	-	550	550	9	10
Сміла	744	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Тараща	560	260		160		400	264	264	264	16	-
Разом	7831	2120	1160	466	250	1413	264	1125	1128	83	39

Начальник мобілізаційного відділу (підпис)

Помічник Білокінь (підпис)

[68, арк. 9].

Додаток Н.1.1

До Головної Управи

Відомість

Про числовий склад мобілізованих військ Української Народної Республіки за 25 листопада 1918 р.

Таємно

Мобілізаційні Пункти	Записалося з початку мобілізації	Записалося за біжучий день	Відправлено за день			Загальна кількість людей в даній місцевості	Обмундированих	Озброєних	Готових до бою	Старшин	Всіх нестрєєвих
			В Дієву армію	В резервні полки	В особі команди						
Хвастів	-	259	-	64	152	43	-	-	-	11	-
Миронівка	335	191	70	-	-	39	-	-	-	31	-
Васильків	1136	215	-	246	-	265	246	45	45	8	28
Апостолове	60	-	-	-	-	60	-	40	-	-	-
Разом	2531	665	70	310	152	407	246	85	45	50	28

27.XI.

Проскурів	58	-	-	58	-	-	-	-	-	-	-
Миронівка	2654	1058	1272	-	-	268	-	-	-	8	53
Богуслав	220	-	220	-	-	-	-	220	220	-	-
Тараща	578	8	-	-	-	257	29	209	136	1	10
Попельня	2570	375	402	-	-	587	-	550	550	9	10
Васильків	1723	320	-	228	-	318	228	145	145	37	30
Корсунь	170	170	170	-	-	-	-	-	-	-	-
Сміла	-	650	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Апостолове	61	-	-	-	-	61	-	40	-	-	-
Фастів	-	2	-	-	-	-	-	-	-	12	-
Разом	8034	2583	2064	286	-	1491	257	1164	1054	67	103

Начальник мобілізаційного відділу (підпис)

Помічник Білокінь (підпис)

[68, арк. 22].

Додаток П.1.1

Відомість

Особовий склад мобілізованих військ
На 5 грудня б. р.

Мобілізаційні пункти	Зареєстровано з початку мобілізації	Відправлено до Дієвої армії	Відправлено в резерв військ	Наход. На місцях
Васильківський повіт	10 114	4667	2690	479
Таращанський	7755	5848	1418	2779
Сквирський	6468	1875	482	1362
Чернігівський	12812	4743	355	700
Черкаський	7342	-	-	-
Уманський	2228	-	1800	-
Бердичівський	2517	1310	-	-
Липовецький	9497	2982	-	-
Разом на Київщині	58733	21425	6745	5320
Вінницький повіт	1032	-	-	-
Літинський	1081	-	-	-
Летичівський	10	-	-	-
Проскурівський	232	-	-	-
Кам'янецький	193	-	-	-
Новоушицький	64	-	-	-
Брацлавський	442	-	-	-
Гайсинський	1509	-	-	-
Разом на Поділлі	4568	-	4157	-
Разом на Правобережній Україні	63 301	21425	16902	5320

За Начальника мобілізаційної Управи Білокінь (підпис)

[68, арк. 26].

Додаток Р.1.1

Відомість
Особовий склад мобілізованих військ
На 18 грудня б.р.

Мобілізаційні пункти	Зареєстровано з початку мобілізації	Відправлено до Дієвої армії	Відправлено в резерв військ	Находяться на місцях
Васильківський повіт	28654/123	17231/90	11423/33	-
Таращанський	5626/59	4480/26	728/7	418/16
Сквирський	4902/14	-	4902/14	-
Канівський	8874/126	6877/109	1291/5	706/12
Черкаський	2254/40	-	1670/40	584
Уманський	16 776/117	6900/65	3334	6542/52
Бердичівський	4715/22	3610	1019/22	86
Липовецький	11904/57	6324/25	1271	5453
Звенигородський	4826/86	-	4272/80	554/3
Радомишльський	1822/9	576/4	-	1246/5
Разом по Київщині	90353/653	45998/329	28776/202	15589/88
« _____ »Волині	8050	3200	1350	3500
« _____ »Поділля	30 848/535	2017/22	18570/170	10259/23
« _____ »Полтавщині	7875/70	3627/21	965/49	3283
«...» Чернігівщині	3578/33	-	3558/32	201
Всього мобілізовано	140704/1291	54872/372	53209/153	3265/112

В.О. Начальника Мобілізац. Відділу Білокінь (підпис)

[68, арк. 39].

Додаток С.1.1

ШТАБ
ГОЛОВНОЇ КОМАНДИ
УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ
РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ ВІЙСЬК
«16» січня 1919 року
Ч.126

НАЧАЛЬНИКАМ ВСІХ ОКРЕМИХ ВІЙСЬКОВИХ ЧАСТИН

З огляду на те, що під час загальної мобілізації в військові частини попало багато непевного елемента, котрий багато шкодить частинам, понижаючи моральну вартість, провокуючи їх, що врешті решт веде частину до розвалу. Щоб запобігти цьому, треба звернути найпильнішу увагу на особистий склад старшин та козаків кожної частини і все, що непевне з Українського боку і недисципліноване, а також злодії, грабіжники, провокатори та агітатори повинні пішуче зганятись з частин.

Всім Начальникам частин пропоную вжити найрішучих заходів, щоб перечистити особистий склад частин, доносячи в Ставку щотижня про настрої в частинах.

ЗА НАЧАЛЬНИКА ШТАБУ ГОЛОВНОЇ КОМАНДИ
УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ РЕПУБЛІКАНСЬКИХ ВІЙСЬК
Отаман військових справ Тютюнник

НАЧАЛЬНИК ОПЕРАТИВНОГО ВІДДІЛУ
Сотник (підпис)

[70, арк. 14].

Додаток Т.1.1**ПРОЕКТ МІЖУРЯДОВОЇ КОМІСІЇ
ЗАКОН**

Про заклик військових до Дійсної служби та про перевірочне освідкування осіб, яких визнано нездатними до військової служби.

На зміну існуючих законоположень ухвалити:

І. ПРО ЗАКЛИК ПО МОБІЛІЗАЦІЇ**Загальні положення**

1. Для поповнення армії та фльоти Української Народної Республіки закликаються до війська, в спосіб мобілізації, всі громадяни Української Народної Республіки, які проходили військову службу по всіх родах зброї, як на муштрових, так і на немуштрових посадах.
2. Зазначеному в попередньому артикулі цього заклику по мобілізації підлягають також громадяни, котрі, при призивах їх до відбування військової повинності, були залічені до «ополчення» і підлягали заклику по мобілізації під час минулої всесвітньої війни, але з ріжних причин не вступили до війська і не проходили служби в військах.
3. Граничний термін, до котрого, на підставі цього закону, можуть залякатись на дійсну військову службу по мобілізації військовообов'язані громадяни, визначається для генералів і булавної старшини до 50-55-ти років включно; для молодшої старшини та військових урядовців до 45-50 років включно; для підстаршин урядовців військового часу, запасових козаків та матросів і бувших ополченців – до 38 років включно; для лікарів (медичних, ветеринарних, санітарних, зубних), а також фармацевтів (провізорів, аптекарських помічників), коли вони проходили військову службу і займали посади, класи котрих відповідають рангам генералів чи булавної старшини – до 50-55 років включно, а інші як і ті, що не проходили військової служби до 45-50-ти років включно; для лікарів-жінок – до 45 років включно; для шільних ветеринарних фершалів і для лікарських помішників – до 45 років включно; для фершалів (медичних, ветеринарних) – до 40 років включно; для лікарських помішників – жінок – до 35 років включно.
4. Наказ про заклик по мобілізації, встановлення категорій військовозобов'язаних, років, яких необхідно взяти до війська, та першого ... мобілізації видається Верховною владою і переводиться в життя Міністрами Військовими, Внутрішніх Справ, Фінансів та Шляхів через відповідні органи.
5. Перший день явки по мобілізації, в залежності від умов: Військовим Міністром по згоді з Міністром Внутрішніх Справ безпосередньо, або встановлення його доручається місцевим Військовим Начальникам та Управам по військовій повинності, по взаємній їх згоді.
6. На Військового Міністра покладається завчасно, до оголошення мобілізації, подавати на місця через відповідні органи розпис про кількість людей і до яких резервних частин направляти їх зі збірних пунктів, під час мобілізації. Коли такий розпис завчасно не буде подано, то він подається одночасно в розпорядження про мобілізацію.
7. На Міністра Фінансів покладається аби всі асигнування в справі переведення мобілізації та видача по цім асигнуванням проводились Державними Скарбницями негайно, поза чергою і аби місцеві Державні Скарбниці були забезпечені своєчасно грішми для цієї потреби.
8. На Міністра Шляхів покладається, щоби своєчасно підготовлялись засоби пересування та виконувались наряди військової влади по перевозці мобілізованих залізницями.

9. Докладний порядок переведення мобілізації на місцях встановлюється окремими правилами та інструкціями, які видаються Міністрами: Військовими, Внутрішніх Справ, Фінансів і Шляхів – кожним в межах свого відомства і після попередньої згоди між собою.
10. В разі не функціонування сталих мобілізаційних органів, справа переведення мобілізації (арт. 4 цього закону) покладається на Військового Міністра через утворення його розпорядженням Військово-Мобілізаційні Комісії. В склад кожної і з цих комісій входить по одному представнику від Міністерства Внутрішніх Справ.
Військовий Міністр, на порозумінням з Міністром Внутрішніх Справ визначає компетенцію Військово-мобілізаційних комісій і видає для них належні інструкції.
11. Після налагодження сталих мобілізаційних органів, до них від Військово-мобілізаційних комісій переходить справа переведення заклику по мобілізації. Час і порядок перезняття справ сталими бригадами від Військово-Мобілізаційних Комісій встановлюється по згоді Військового Міністра з Міністром Внутрішніх Справ.

ПОРЯДОК МОБІЛІЗАЦІЇ:

12. Мобілізовані з'являються на збірні пункти повітових військових начальників, або на інші призначені пункти. На цих пунктах провадиться прийом їх, розподіл по командам та відправка до резервових частин, згідно одержаному розпису.
13. Закликані по мобілізації вважаються вступивши ми на дійсну військову службу з днем явки на збірний пункт і з того дня перебувають на повному утриманні і харчуванні від Державного Скарбу.
14. Закликані по мобілізації, коли місце мешкання їх знаходиться від збірного пункту далше, чим за 25 верст, відправляються до зазначеного пункту на підводах, залізницями, або водою, порядком, який зазначено в статуті про Земські повинності.
15. Наряд підвод для доставки мобілізованих на збірні пункти робиться волостними управами. Наряд-же підвід для відправки мобілізованих зі збірних пунктів до військових частин робиться Повітовими Народними та Міськими управами на вимогу Військових Начальників.
16. За принесені з собою справний одяг, взуття, зброю та інше, що пригodne для потреб армії, резервові частини мають виплачувати мобілізованим гроші по цінах, які будуть встановлені Головним Постачанням, за рахунок Державного Скарбу.
17. Всім з'явившимся по мобілізації провадиться на збірному пункті зовнішній поверховий медичний огляд. Заявивши себе хорими чи нездатними до військової служби оглядується на збірному пункті лікарем. Коли після огляду лікарем підтвердиться заява про хворість чи недугу, то мобілізовані направляються до Управи по військовій повинності, для остаточного освідування о здатности до військової служби.
18. На збірні пункти лікарі, в кількості одного або двох, в залежності від потреби, призначаються розпорядженням Командирів резервових чи місцевих частин з числа військових, а де це не можливо виконати, лікарі запрошуються Військовим Начальником безпосередньо, або через місцеву цивільну владу. В цьому випадкові виконання такої вимоги для лікаря є обов'язковим.
19. Освідування мобілізованих, що направляються зі збірного пункту, провадиться Управами по військовій повинності на підставі таких розписів хворостей: для старшин, лікарів, шкільних ветеринарних фершалів, лікарських помішників, фармацевтів та військових урядовців – розпис хворостей (літ. А,Б,В і Г.), який прикладаю до арт.390 «Устава о воинской повинности», видання 1915 року, а для підстаршин, козаків, бувш. Ополченців – розпис хворостей на час війни, який

оголошено в «Собр.Узак. и растр. Прав (бувш. Російського) від 6 травня 1917 року ч.102.

20. Для освідування лікарів-жінок та сестер-жалібниць при Управах по військовій повинності утворюється, по можливості, експертиза з двох лікарів-жінок, які дають висновок відносно стану здоровля освідуємої. На підставі такого висновку Управи по військовій повинності виносять постанову про здатність чи нездатність даної особи до військової служби.
21. Постанови Управ по військовій повинності по здатність чи нездатність освідуємих осіб до військової служби, являються остаточними і оскарженню не підлягають, але Губерніяльним Управам по військовій повинності надається право перевіряти, в порядку догляду такі постанови повітових чи Мійських Управ по військовій повинності.
22. Лікарі, які беруть участь в переведенню мобілізації як на збірних пунктах і в Управах по військовій повинності, одержують добові гроші в розмірі, який встановлено при командировках для урядових осіб місцевих установ, що займають посаду VI-ої класи.

МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МОБІЛІЗОВАНИХ ТА ЇХ СКЛАД

23. За закликаними на дійсну військову службу по мобілізації військовообов'язаними, котрі перебували під час заклику на посадах урядових та громадських, а також в приватних торговельно-промислових та інших установах – залишаються їх посади, а за родинами їх – право на помешкання, яким мобілізований користувався до заклику. Час перебування закликаних на військовій службі зараховується в термін для вислуги ними пенсій та інших переваг як на цивільній державній службі, так і на службі по самоврядуванню, або в інших підприємствах, де ці пенсії чи переваги встановлені.
24. Сім'ї закликаємих по мобілізації користуються грошовою допомогою від Держави. Права осіб на грошову допомогу і розмір її встановлюється окремим законом.

ЗВІЛЬНЕННЯ ТА ВІДСТРОЧКИ ПО МОБІЛІЗАЦІЇ

25. З числа військовообов'язаних вищезазначені особи тих років і категорій, які підлягають оголошеній мобілізації, вважаються прикликаними на дійсну службу, з залишенням на займаємих посадах:
 - а. Всі штатні служачі Центральних та Місцевих Установ, старшин та військові урядовці, що займають штатні посади перших чотирьох класів, а козаки – перших шести класів;
 - б. Всі штатні служачі Головної Губерніяльної, Повітових та Мійських Управ по військовій повинності, які займають штатні посади перших восьми класів;
 - в. Залізничні служачі;
 - г. Всі штатні поштово-телеграфні служачі;
 - д. Служачі в військових частинах та інституціях військового відомства;
 - е. Всі штатні служачі зовнішньої поліції, при чому старшини та військові урядовці тільки ті, які займають штатні посади не нижче начальників районів;
 - ж. Всі штатні служачі в міських пожарних командах, при чому старшини та військові урядовці лише ті, які займають посади не нижче брандмейстерів;
 - з. Всі штатні служачі в в'язницях, при чому старшини та військові урядовці лише ті, які займають штатні посади не нижче помішників начальників в'язниць;

- и. Штатні служачі лісової охорони, та лісової адміністрації, при чому старшини та військові урядовці лише ті, як і займають штатні посади перших шести класів;
- к. Всі робітники експедиції заготовлення державних паперів, крім старшин та військових урядовців.

Списки про таких служачих відповідними інституціями надсилаються до місцевих Повітових Військових Начальників, які приймають цих осіб на учот, як мобілізованих, і видають їм належні персональні посвідчення.

26. Від негайної явки на збірні пункти по мобілізації звільняються:

- 1) Тяжко хворі – по видужанню; Хворість має бути доведена відповідними лікарськими посвідченнями, складеними при участі чина поліції, або адміністрації, а в селі – сільського старости, який є присутнім при огляді лікарем хворого. Доказом про хворість для мешканців сіл, в котрих нема лікарів, можуть служити посвідчення місцевих сільських старост;
- 2) Ті, що знаходяться в в'язницях на підставі судових вироків, або через перебування під слідством чи судом – до увільнення з в'язниці.

27. Від заклику від мобілізації зовсім звільняються:

- а. Члени Ради Республіки, на час сесій;
- б. Голови, та завідувачі окремими відділами Губерніяльних і Повітових Народніх Управ, як і міських само врядувань та єврейських громадських управ;
- в. Голови й Секретарі волостних народніх Управ;
- г. Медичні лікарі, які завідують лікарнями губерніяльних і повітових Народніх Управ та міських самоврядувань, не менш як на 15 штатних ліжок;
- д. Ветеринарні лікарі, які завідують ветеринарними пунктами губерніяльних та повітових народніх Управ і Міських самоврядувань;
- е. Повітові та Міські лікарі;
- ж. Штатні вчителі вищих, середніх та нищих шкіл як державних, так міських, земських та громадських, якщо останні користуються прав державних шкіл, причому старшини та військові урядовці лише ті, які займають штатні посади приват-доцентів і вище;
- з. З числа жінок-лікарів, лікарських помішників та сестер-жалібниць – вагітні, а також ті, що мають малолітніх дітей до 10-ти років.

28. Відстрочки заклику по мобілізації надаються:

- а. Всім учням вищих, середніх та нищих шкіл, яких перелічено в додаткові до арт. 55 і 57 статуту військової повинності від 8-го листопаду 1918 року, коли вони фактично в тих школах навчаються, - крім старшин та військових урядовців. Відстрочки надаються до скінчення освіти, але не далі, як до 25-ти річного віку включно для учнів вищих шкіл і 23-х річного віку для учнів середніх та нищих шкіл;
- б. Кваліфікованим робітникам, які рацюють не менше трьох місяців до оголошення заклику мобілізації у слідуючих підприємствах – Губерніяльних і Повітових Народніх Управах та Міських Самоврядувань: – на водопроводах, електричних станціях, скотобойнях, каналізаціях, в друкарнях, а також санітарам та служачи на телефонних станціях, - крім старшин та військових урядовців;
- в. Кваліфікованим робітникам фабрично-заводських підприємств, друкарень, що працюють на Державу, а також – на водяних та порових шляхах, які займають штатні (постійні) посади не менш як за три місяці до оголошення мобілізації, крім старшин і військових урядовців, і

- г. Тим з закликаємих осіб, у котрих залишаються малолітні діти до 14-ти років включно і тяжко хора жінка, які потребують догляду та опікування, а також вдовцям, у котрих лишаються малолітні діти до 14-ти років включно, що потребують також догляду та опікування після окремої в кожному випадкові перевірки.
29. Зазначені в попередньому 28 артикулі відстрочки заклику по мобілізації видаються, або на термін від трьох до шести місяців, в залежності від потреби. Термінові відстрочки після скінчення їх, можуть в випадках конечности продовжуватись надалі.
30. Розгляд справ і надання відстрочки чи звільнення по мобілізації покладається на комісії, які утворюються при Повітових та Міських управах по військовій повинності. Комісії ці складаються з Голови та Членів, що входять в склад Повітових чи міських Управ по військовій повинності та доповнюється представниками від Міністерства Праці і Податковим Інспектором.
31. Особи, що мають, згідно арт. 27 і 28 цього закону на звільнення чи відстрочку, або установи, в котрих вони працюють, звертаються з відповідними заявами до зазначених в попередньому (30) артикулі Комісії, додаючи до них належні документи.
32. Звільнення чи відстрочки по мобілізації надаються Комісіям при Управах по військовій повинності по відповідній постанові, про яку повідомляється зацікавлена особа чи установа, а також місцевий Військовий Начальник з надсилкою копії постанови. Кожному звільненому від мобілізації чи одержаному відстрочку Комісією надається відповідне посвідчення.
33. Комісії мають право робити через належні установи фактичну перевірку прохань і документів в справі звільнення чи відстрочки по мобілізації.
ПРИМІТКА: Все діловодство Комісії ведеться при Управі по Військовій Повинності, під доглядом Радника Управи.
34. Для об'єднання і курування справами звільнення, або надання відстрочок по мобілізації, а також для розв'язання принципових питань та скарг на місцеві комісії, при Військовому Міністерстві утворюються розпорядженням Військового Міністра спеціальна комісія в складі трьох представників від Військового Міністерства, двох від М-ва Вн. Справ і одного – від. М-ва Юстиції.
Зазначена комісія має постійного Голову і Секретаря.
35. Військовому Міністрові, в порозумінню з Міністром Внутрішніх Справ, надається право в надзвичайних випадках звільняти від мобілізації або надавати відстрочки тим особам, яких не передбачено артикулами 27 і 28 цього закону.

**ПРО ПЕРЕВІРОЧНЕ ОСВІДУВАННЯ ОСІБ, ЯКИХ ВИЗНАНО НЕЗДАТНИМИ
ДО ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ**

36. Одночасово з переведенням заклику по мобілізації військовообов'язаних переводиться також перевірочне освідування за ті роки, які закликаються по мобілізації, осіб, котрих по освідуванню в військових комісіях, шпиталях чи Управах по військовій повинності, було визнано раніш нездатними до військової служби зовсім чи з заліченням до «ополчення» 2-го розряду, або до запасу 2-го розряду.
ПРИМІТКА: Зазначеному перевірочному освідуванню підлягають також ті особи, які не мають жодного документа про відношення до військової повинності.
37. Первірочне освідування провадиться Повітовими та Міськими Управами по військовій повинності по місцю мешкання осіб, що підлягають освідуванню. Ці особи з'являються до зазначених Управ безпосередньо.
38. Особи, які будуть визнані при перевірочному освідуванню здатними до військової служби, негайно приймаються до війська, як зарахуванням, згідно арт.20 Статуту

Військової повинності від 8-го Листопада 1918 року до запасу I-го розряду другої категорії; або до запасу другого розряду, в залежності від віку крім старшин та урядовців, які зараховуються по розсуду Військового Міністерства.

39. Від перевірного освідування зовсім звільняються:
- а. Ті, що займають посади, виконання котрих звільняє по закону від військової повинності (арт. 69 Статуту Військової Повинності від 8-го листопаду 1918 року і арт.98 і 101 Російського Статуту про військову повинність видання 1915 року).
 - б. Ранені всіх розрядів, які одержують пенсії від Держави на підставі артикулів 1,7 і 8 «Положення о призьрній нижних воінских чинов и их сімейств», прикладеного до закону від 25 червня 1912 року «О призьрній нижних воінских чинов и их семейств».
 - в. Сліпі, безрукі, безногі, глухонімі, божевільні, як-то родичами буде надіслано до Управи по військовій повинності відповідний документ (посвідчення лікаря, земельного старости).
40. ... (арт.36), які належать до категорій, що перелічені в арт. 25, 26 і 28 цього закону, підлягають відправці до перевірного освідування, а ті з них, яких буде визнано здатними до військової служби, залічується до запасу I-го розряду другої категорії або до запасу 2-го розряду, в залежності від віку, з наданням прав на звільнення чи відстрочку, згідно арт.25,26 і 28 цього закону.
41. Артикули: 4,6,8,9-12,13 (що до розпису хворостей: 17-21,26-33, в відповідних випадках пристосовуються також при переведенню перевірного освідування.

ПРО ВИДАТКИ ПО МОБІЛІЗАЦІЇ ТА ПЕРЕВІРОЧНОМУ ОСВІДУВАННЮ:

42. Всі видатки щодо переведення заклику до війська по мобілізації та перевірного освідування відносяться на військовий фонд
43. На випадок відсутності на місцях асигнувань на видатки по переведенню освідування, місцеві скарбниці, після одержання на місцях розпорядження про мобілізацію, негайно видають командірам Резервових бригад, Військоим Начальникам і Управам по військовій повинності, на їх вимоги, аванс на рахунок військового фонду в розмірі: для перших 15.000 гр., для других по 3 000 000 гр., а для третіх по 500 000. Гривень. Цей аванс має рахуватись до майбутніх асигнувань.

ПРИМІТКА: Коли мобілізація буде провадитись Військово-мобілізаційними комісіями (арт.10) зазначені в цьому артикулі аванси видаються позичково з сум відповідних резервових частин.

ПРО ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕЯВКУ ПО МОБІЛІЗАЦІЇ ДО ПЕРЕВІРОЧНОГО ОСВІДУВАННЯ

44. За неявку по мобілізації на збірний пункт або до перевірного сповідування винні притягуються до відповідальності по 129 і 134 арт. Військово-карного Статуту.
45. Особи, які після прийняття по мобілізації чи після перевірного освідування, втечуть зі збірного пункту чи зі шляху слідування до резервових частин, рахуються дезертирами і підлягають карі, як за дезерцію, по 128 і 134 арт. Військово-Карного Статуту.

[41, арк. 35–44].

Додаток У.1.1

У.Н.Р

НАРОДНЄ МІНІСТЕРСТВО

ПОШТ І ТЕЛЕГРАФІВ

Поштовий Департамент ДО НАЧАЛЬНИКА ШТАБУ ГОЛОВНОГО

Мобілізаційн. част. КОМАНДУВАННЯ РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ

«23» грудня 1918 р. ВІЙСЬК НА УКРАЇНІ

Ч. 243

м. Київ

При Міністерстві Пошт і Телеграфів існує Мобілізаційна частина, до компетенції котрої належить такі питання:

1. Улаштування п.-т. мобілізаційних плянів;
2. Організація польових п.-т. інституцій, як в звичайний так і в військові часи.
3. Набуття і реєстрація всього майна потрібного для польових п.-т. інституцій, в звичайний і в військовий часи.
4. Реєстрація в звичайний час урядовців, які мусять обслуговувати польові інституції.
5. Командіровка під час війни п.-т. урядовців, які для укомплектування польових установ, так і для того, щоб збільшити штати постійних інституцій.
6. Забезпечення п.-т. урядовців і їх родин призначеною добовою та іншею платнею.
7. Опіка про військовополонених.-т. урядовців і їх родин.
8. Забезпечення посадами польових п.-т. урядовців по скінченню війни.
9. Призив п.-т. урядовців на військову службу в звичайний час і під час війни.
10. Пересилка кореспонденції в дієву армію і з неї під час війни і улаштування п.-т. зносин на великих маневрах і при переміщеннях військ в мирний час.
11. Улаштування в постійних п.-т. інституціях військової цензури для поштової і телеграфної кореспонденції.
12. Евакуація і реевакуація.-т. інституцій і майна урядовців і їх родин на випадок прихода ворога.
13. Прохання про відпуск і витрату поверх кошторисних кредитів, як під час перед мобілізаційного періоду, так і під час війни.
14. Складання обрахунків про витрачений кредит, якій був асигнований п.-т. відомству на видатки, викликані через військовий час.

Доводячи про се до відома, Міністерство просить всі листування по вищезазначеним питанням надсилати до нього, або звертатись по цім питанням до мобілізаційної частини Міністерства, телефоном 35-40.

КЕРУЮЧИЙ МІНІСТЕРСТВОМ

ПОШТ І ТЕЛЕГРАФІВ

(підпис)

В.о Директор Департаменту (підпис)

Завідуючий частиною (підпис)

[83, арк. 4-4зв].

Додаток Ф.1.1

ІМЕНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

З а т в е р д ж у є м о: 13 січня 1919 року

Голова Директорії *В.Винниченко*. Члени: *А.Макаренко, Петлюра, Ф.Швець*.Посвідчив В. о. Державного секретаря *М.Корчинський**Ухвалений Радою Народних Міністрів***ЗАКОН*****про заклик військових до дійсної служби***

На доповнення закону Директорії Української Народної Республіки від 27 листопада 1918 року постановити:

1. Закликати до війська Української Народної Республіки всіх громадян-підстаршин та козаків, котрі по призову або мобілізації раніш служили в війську всіх родів зброї та во фльоті, як на муштрових так і на немуштрових посадах, народжених з 1 січня 1893 по 31 грудня 1898 року, а старшин, лікарів, фармацевтів та військових урядовців (урядовці військового часу закликаються тих же родів як і козаки) до 50 річного віку включно.

Примітка: 1. Всі служиві у фльоті тільки приймаються на учот і звільняються в відпуск до розпорядження.

Примітка: 2. Всі особи зазначеного в цьому законі віку, котрі при призовах їх до відбування військової повинності були залічені до «ополчення» і підлягали призову по мобілізації під час минулої війни, але по різних випадках користувалися відстрочками, не вступили до війська і не проходили служби в військах, фактично – нині підлягають призову на однакових підставах зі своїми однорічниками, які проходили службу.

2. Перший день явки на збірні пункти по мобілізації, а також кількість закликаних років та територія призиву встановлюється кожний раз окремим наказом військового Міністра.

Примітка: Коли який небудь з пунктів явки закликаних буде занятий силами ворожими Українській Народній Республіці, то закликані повинні з'явитися на збірний пункт найближчого Військового Начальника.

3. Військовому Міністру надається право поширити призов і на старші роки в міру дійсної потреби на підставах цього закону.
4. Приймання та розташування закликаних Військовим Начальником провадити мобілізаційним порядком, керуючись «руководством по призову». Управам по військовій повинності для переосвідкування хворих закликаних до призову, відкрити свої засідання в складі членів, які передбачено статутом по військовій повинності.

Хворих закликаних, підлеглих іспиту, направляти до шпиталів по-за вказівками Начальника санітарної управи.

Примітка: Правом на звільнення від явки на збірні пункти користуються лише явні каліки (сліпі, безрукі та безногі). Всі інші являються для перегляду на медичну комісію, яка керується правилами, передбаченими «Уставом військової повинності».

5. Командирам корпусів до часу призиву командирувати на збірні пункти Військових Начальників по 2 лікарі, а де це виконати не можливо – притягнути до праці на збірних пунктах на час призову лікарів, котрі зараз служать на державній службі чи в військових частинах.
6. Освідкування здоровля тих, що закликаються, утворити на підставі розписів хворостей, а саме: для старшин, урядовців і лікарів: розпис хворостей літери А, Б, В і Г, який прикладено до арт. 390 «Устава о воинской повинности» від 1915 року, а для козаків: «розпис хворостей на час війни», який оголошено «Въ собраніи узаконеній в распоряженій Правительства» від 6 травня 1917 року Ч. 102.

7. Всі закликані повинні з'явитися на збірні пункти добре узутими, зодягненими, по можливості в військове убрання, та зі зброєю, як її хто має.

Примітка: За справну одіж та обув в військових частинах буде заплачено закликаним на службу гроші по розцінці, яка буде встановлена Головним Інтенданством.

8. Всі закликані повинні мати при собі харчі на 7 днів для харчування на збірних пунктах.
9. Наряд підвод для доставки тих, що призиваються на збірні пункти, де це повинно бути по мобілізаційним обміркуванням, утворити волосним управам, а на станціях посадки для відправлення зі збірних пунктів до військових частин – Земським та Мійським самоврядуванням – в останнім разі на вимогу Військових Начальників.
10. Всі залізничні служачі, згідно з додатком першим «до руководства по призыву», а також штатні служачі поштовотелеграфічного відомства, а рівно служачі в військах та інституціях військової офіції тих років, що закликаються, залічуються на дійсну службу з залишенням на своїх посадах, крім тих, котрі закликані до залізнично-технічного корпусу.
11. Закликаних по мобілізації направляти до військових частин, згідно зі вказівками Головного Управління Генерального Штабу.
12. За призваними по мобілізації козаками, підстаршинами, старшинами та військовими урядовцями, які мали посади в урядових громадських, а також приватних торгово-промислових та інших установах, залишаються їх посади. За родичами призваних по мобілізації, які утримувались на кошти мобілізованих, залишається надалі право на їх помешкання та платню від тих урядових, громадських й приватних установ, в котрих мобілізовані мали посади. Платня залишається в половинному розмірі. Родини всіх інших мобілізованих, яких члени не підходять під зазначену категорію мобілізованих – одержують пайок від казни, коли вони не мають інших засобів для життя.
13. Звільняються від призову по мобілізації:
- а. Служачі всіх державних інституцій, займаючі посади перших 7 клясів, всі служачі Головної Управи військової повинності та у всіх губерніальних, мійських та повітових управах по військовій повинності, а також і особи державного контролю;
 - б. Чини міліції та адміністративно-політичного департаменту;
 - в. *Всі служачі і робітники експедиції заготовлення державних паперів;*
 - г. Всі служачі у в'язницях;
 - д. Голови і члени губерніальних, повітових і волосних народних управ, як і мійських самоврядувань;
 - е. Завідуючі та їх помічники окремими відділами губерніальних та повітових управ, мійських само врядувань, та секретарі волосних народних управ;
 - ж. Агрономи, землеміри, як і інші спеціалісти губерніальних та повітових народних управ та мійських самоврядувань по всім галузям господарського життя;
 - з. Лікарі та їх помічники, як і медичинські так і ветеринарні губерніальних, та повітових народних управ і мійських само врядувань, а також мійські та повітові лікарі;
 - и. Зборщики податків та страхові агенти губерніальних повітових народних управ та мійських само врядувань, як зборщики волосних управ;
 - к. Робітники губерніальних, повітових народних управ та мійських самоврядувань, які працюють не менш одного місяця до оголошення цього закону на водопроводах, електричних станціях, скотобойнях, каналізаціях, друкарнях, пожежних командах, а також санітари, служачі на телефонних станціях, без яких праця зазначених установ і підприємств буде гальмуватися.

- л. Кваліфіковані робітники фабрично заводських підприємств та друкарень, які працюють на Україні та займають штатні (постійні) посади;
- м. Голови, члени управлінь та бухгалтери кооперативних установ, як в центральній так і на місцях, завідувачі окремими відділами та інструктори кооперативних установ;
- н. Всі учні середніх та нижчих шкіл до скінчення освіти;
- о. Всі учні вчительських семінарій та інститутів і вищих шкіл, як державних так і приватних, але таких, що користуються правами державних шкіл, а також керівники, інструктори по шкільній, позашкільній освіті державних, мійських та земських інституцій.

Примітка: Старшини – вчителі звільняються від мобілізації тільки ті, котрі займають штатні (постійні) посади.

п) служачі лісової охорони та лісової адміністрації, котрі займають штатні посади;

р) ті військові-полонені, котрі знаходяться на своїх постійних місцях проживання не більше од 2-х місяців до дня оголошення цього закону;

с) всі підданці чужоземних держав, які мають посвідчення про підданство від відповідних консульств та місій.

14. Особи, що мають право на звільнення по зайнятим ними посадам повинні з'явитися до відповідних місцевих та повітових управ по військовій повинності та подати посвідчення про право їх на відстрочку. Зазначені управи постановляють своє рішення про право закликаних на відстрочку від призову.

Примітка: Інституції, перелічені в цьому законі можуть надіслати списки до вищезазначених управ про тих закликаних, котрі повинні скористуватися відстрочкою (с. 30) від призову. Списки ці розглядаються управами і по них робляться постанови. В цьому разі особиста явка закликаного до управи не обов'язкова.

- 15. Для розгляду прав закликаних на відстрочку від призову мійським та повітовим управам по військовій повинності зорганізувати окремі комісії при участі податного інспектора.
- 16. Для вирішення негайних питань по призову і відстрочкам скласти при Генеральному Штабі розпорядження Начальника Генерального Штабу постійну комісію, якої рішення визнати остаточними.
- 17. Військовому Міністерству надається право звільняти від мобілізації, або надавати відстрочки тим особам, про котрих відстрочка, або звільнення непередбачено цим законом, по відповідним проханням тих, чи інших інституцій.
- 18. Всі видатки по цьому призову віднести на військовий фонд.
- 19. Всі, хто ухиляється від явки при цьому призову, або зпізниться без поважних причин з явкою до призивного строку, підлягають відповідальності по закону військового часу.

Підписав: Голова Ради Народних Міністрів. В.Чеховський
Військовий Міністр Отаман Греків.

З оригіналом згідно:
Старший Діловод Шклярук.

[7, арк. 34–43; 13, арк. 180–182; 32, арк. 6–10; 86, арк. 47; 92, арк. 28 зв.–30 зв., 59–61; 94, арк. 4–6; 125, арк. 57зв–58; 146, арк. 13; 185, арк. 69–71; 188, арк. 4–6; 189, арк. 14; 459; 462; 463; 507; 510; 511; 512; 513; 514; 612; 629; 633; 640; 641; 662].

Наказ Головної Управи Війська У.Н.Р.
18 січня 1919 року Ч. 53

(Офіційно). На підставі затвердженого Директорією У.Н.Р. 13 січня ц. р. закону про мобілізацію, наказую:

- 1) Призвати всіх старшин до 43 річного віку та підстаршин до 25-річного віку по всім повітам і містам, де мобілізація згідно закону Директорії У.Н.Р. від 27 листопаду досі не провадилась.
- 2) Усім закликаним по цьому наказу з'явитись 22 січня 1919 р. до відповідних повітових військових начальників, звідки їх направити в розпорядження:
 - а. На Київщині, Полтавщині, Чернігівщині – штабу осадного корпусу в Києві.
 - б. На Волині та Поділлію – штабу Холмсько-Гаицького фронту в Вінниці.
 - в. На Херсонщині та Катериносдавіщині до 3 кадрового корпусу на станції Роздільна.
- 3) Коли після заклику старшин цим наказом і укомплектування військових частин залишиться лишка старшин, то назначеним вище штабам скласти з них резерви старшин.
- 4) Негайно по виконанні цього заклику штабу Холмсько-Гаицького фронту та осадного і кадрового корпусів надіслати до Головного Управління Генерального Штабу та до Головного Штабу відомости про кількість прийнятих осіб.

Підписав Військовий Міністр Отаман *Греків*.

[42, арк. 53; 43, арк. 59; 187, арк. 17; 190, арк. 1; 563; 574; 576; 560; 577; 625; 627; 640].

Додаток Ц.1.1

ІМЕНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Затверджуємо: Голова Директорії В. Винниченко

Члени А.Макаренко.

Член-Секретарь Андрієвський

18 січня 1919 року м. Київ

Посвідчили: В.о. Державного Секретаря Михайло Корчинський

УХВАЛЕНИЙ РАДОЮ НАРОДНИХ МІНІСТРІВ

П О С Т А Н О В А

про прийом в Дієву армію Української Народної Республіки охотників

В розвиток закону про поліпшення стану служачи дієвої армії Української Народної Республіки, що затверджено Директорією Української Народної Республіки 7 січня 1919 року постановити:

1. Приймати на умовах цього закону, в Дієву армію тих козаків і підстаршин, котрі в теперішній час не підлягають військовій службі примусово по мобілізації, але бажають послужити народному війську охотниками і захищати землю волю і самостійність України в сучасній боротьбі з її зовнішніми і внутрішніми ворогами.
2. Доручити Військовому Міністрові розробити правила прийому до армії охотників згідно цього закону.
3. Всі витрати по прийому охотників в Дієву Армію віднести на військовий фонд.

ГОЛОВА РАДИ НАРОДНИХ МІНІСТРІВ В. ЧЕХОВСЬКИЙ
ВІЙСЬКОВИЙ МІНІСТР ОТАМАН ГРЕКІВ

З оригіналом згідно:

Начальник відділу Департаменту

Законодавчих Справ

[31, арк. 4; 92, арк. 49–49 зв].

Додаток Ш.1.1

ІНСТРУКЦІЯ

по організації та формуванню охочих частин

Згідно закону 7-го січня 1919 року і 15-го січня, затвердженого від 18 січня б/р. та телеграми Військового Міністра ч.84 від 17-го січня, телеграма 2 Помішника Начальника Генерального Штабу ч.112/112 від 20 січня, в дієвій армії та в окремих дієвих корпусах негайно приступити до формування охочих частин на вищезазначених підставах:

1. В районах корпусів, як на фронті, так і в тилу при кожному пішому полку в першу чергу скласти з охочих людей одну сотню військового часу в складі 3-х стрілецьких чот і одної кулеметної чоти (4 кулемета Льюкса), згідно штата не окремої сотні трохкурінного пішого полку військового часу.
2. По мірі прибуття охочих людей продовжити формування не окремих сотень, як вищевказано, збираючи їх куріні (по 4-ре), до котрих додавати по одній кулеметної сотні в складі 8 кулеметів (Макса або Кольта), як це вказано в штаті 3-х курінного пішого полку на військовий час.
3. Сформувані таким ладом куріні збирати по три полки, до котрих додавати спеціальні сотні та команди, згідно штату трохкурінного полку військового часу.
4. Полки по 2 зберати в бригади, потім по сформуванню полків формувати дивізію.
5. В артилерії – при кожному гарматному полку сформувати одну батарею військового часу, згідного штату легкої батареї військового часу. По мірі дальнішого формування артилерійських частин батареї по три збирати в гарматні полки.
6. Коли буде можливо формувати з охочих людей кінни частини, то формувати з них лише окремі кінни сотні, згідно штату кіннох сотні військового часу, входячи в склад моторохчетного кінного полку.
7. Формування вказаних вище частин провадити під загальним керуванням командуючих арміями та окремих дієвих корпусів.
8. Крім того дозволяється формувати вказані частини зазначеним вище порядком і в тих місцях, де не растушовани штаби полків.
9. При формуванні вищезазначених частин мати на увазі й пильно доглядати, аби до них не було призначено людей не певних Української Народної Республіки й карного елемента.
10. Про хід формування Командуючими арміями та окремими дієвими корпусами повідомляти щосуботу Начальник Генерального Штабу.
11. Всі вступивши до армії охочи дають окрему обіцянку з тим, що вони:
 - а) повинні обов'язковою службою на протязі шести місяців, а в військовий час можуть бути звільнені тільки окремим наказом;
 - б) будуть непохідно боротися за Самостійну Українську Республіку з її ворогами внутрішніми та зовнішніми;
 - в) будуть виконувати всі обов'язки козака (старшини, урядовця) Республіканської Армії чесно і совісно, як повинно це козакові (старшині, урядовцю);
 - г) безперервно, докладно, непохитно і негайно виконувати всі накази і распорядження Військової Влади Української Народної Республіки, як в дієвій армії, так і в резерві і в запасових частинах;
 - д) в разі непослуху законам, наказам і распорядженням Військової Влади підлягають карам, зазначеним в Військово-карнім і дисциплінарнім статутах, як нині існуючим, та к і в тих, котрі будуть видані в Українській Народній Республіці;

е) коли порушують обіцянку і самовільно покинуть військову службу будуть вважатися дезертирами і підлягати всім карам, які встановлено, чи буде встановлено в Українській Народній Республіці за дезертирство.

26 січня 1919 року Ч.173. Підписав Начальник Головного Управління Генерального Штабу, Отаман БРОНСЬКИЙ

З оригіналом з г і д н о:
Д і л о в о д Шклярук (підпис)

[94, арк. 60–60 зв].

Додаток Щ.1.1**Правила розподілення у війську охотників**

Військовим міністром затверджено такі правила розподілення по військам охотників, прийнятих на службу управами по військовій повинності під час призиву по закону від 20 січня 1919 року. Згідно примітки до арт. 19 (статут військової повинності).

- 1) Повітові військові начальники отримують від управ по військовій повинності за цих охотників, про вибір ними частини, або галузі війська (1 ст. 192 статуту військової повинності).
- 2) По отриманню зови, повітові військові начальники по скінченню прийому в коші чи участкові по телеграфу дають знати в штаб свого корпусу і місцевої бригади по одержані заяви, а саме хто подав заяву в якій частині бажає служити і яку має освіту і спеціальну підготовку.
- 3) Штаби корпусів призначають охотників по частинам корпусу керуючись нижче зазначеним: 1) охотники повинні бути призначені по частинам пропорціонально їх штатному складу. 2) охотники призначаються в частину вибраної ними галузь військ; 3) Винятки допускаються в межах пропорціональності X розподілення.
- 4) Особи, які виявили бажання поступити в кінноту в тих корпусах де нема кінних дивізій, призначаються в корпусну кінноту, або артилерію.
- 5) Особи зі спеціальною підготовкою, призначаються в частини відповідаючи їх спеціальностям.
- 6) Охотники, хлопоти котрих про призначення їх в зазначені частини не передбачається можливим розподіляються по частинам військ цілком по погляду командіра корпусу.
- 7) Розподілення охотників по частинам корпусів зроблене штабами корпусів, надсилається повітовим військовим начальн. місцевих бригад по телеграфу.
- 8) У відгадку поважних причин допускається по згоді командирів корпусів перевод охотників, котрі мають середню, або вищу освіту, з частин одного корпусу в частину другого корпусу. Призначення охотників до морських частин дозволяється тільки з тієї території, котра граничить з морем.

УГА

Додаток Ю.1.1

НАКАЗ
по Головному Управлінню Генерального Штабу

Ч.19

22 січня 1919 р.

§1

Оголошую до відома в копії наказ війську Української Народної Республіки від 20 січня б. р. ч.13.

П р и з н а ч а ю т ь с я: Начальник Генерального Штабу отаман Осецький заступником Військового Міністра і одночасно Головним Інспектором Військ Української Народної Республіки з залишенням по Генеральному Штабу.

Отаман МЕЛЬНИК – Начальником Генерального Штабу.

Голова Військово-учотного комітету Отаман Генерального Штабу БРОНСЬКИЙ – Начальником Головного Управління Генерального Штабу.

Підписали: Військовий Міністр Отаман Греків, Начальник Головного Штабу Отаман ХІЛОВОЧЕНКО.

§2

На підставі п.16 закону про призив від 13 січня ц.р. при головному Управлінні Генерального Штабу утворюю комісію по вирішенню негайних питань з приводу призиву і відстрочок по ньому.

Головою комісії призначено Отамана ЯНУШІВСЬКОГО, членом – сотника ОСЕЦЬКОГО і діловодом – п. ЯБЛОНСЬКОГО. Від Міністерства Внутрішніх Справ призначено членом комісії п. ЖИЛІЄВА.

Комісії почати працю 22-го січня ц.р. щоденно.

Підписав Начальник Головного Управління
Генерального Штабу
Отаман БРОНСЬКИЙ

З оригіналом згідно:

Т. В. о. Начальник Канцелярії (підпис)

Додаток Я.1.1

ІМЕНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

З а т в е р д ж у є м о: 26 січня 1919 року

Голова Директорії *Петлюра*. Члени: *А. Макаренко*. Член-секретарь *Ф. Швець*.

Посвідчив: В. об. Державного Секретаря *Михайло Корчинський*

Ухвалений Радою Народніх Міністрів Закон про поповнення армії та фльоти Української Народної Республіки.

На зміну і доповнення існуючих законів постановити:

1. Для укомплектування армії та фльоти Української Народної Республіки зробити про всіх місцевостях України, на протязі часу з 10-го лютого по 1-е березня 1919 року, достроковий призов молодих людей, котрі народилися в 1899 р.

П р и м і т к а: 1. В тих місцевостях, до призову через надзвичайні обставини в зазначені строки буде не можливо, Міністрові Внутрішніх Справ зі згодою з Військовим надається право призначити для призову інші строки хоча б і раніш 10-го лютого, з необхідною зміною порядку призову.

П р и м і т к а: Для збереження часу і виконання призову на протязі згаданого в артикулі 1 строку, призов новобранців провадити переважно в містах, без виїзду до призивних участків, за винятком повітів, в яких буде утворено на час призову другі тимчасові Управи по військовій повинності й випадків конечної необхідности.

2. На протязі тих часів (арт. 1 цього закону) притягнути до виконання військової повинности тих, що народились раніш од 1899 року і не досягли 35 річного віку, якщо вони не виконали до цієї пори військової повинности по ріжних обставинах, а саме: а) через неявку своєчасно до призиву, б) через одержання відстрочок для скінчення освіти (як що ці відстрочки утратили силу), в) по фізичним хибам і г) яко працювавши під час минулої війни на оборону.

П р и м і т к а: Особами, що виконали військову повинність рахуються всі ті, котрі виконали цю повинність по російському статуту військової повинности.

3. Призов до виконання військової повинности молоді, що народилася в 1899 році, який відбувся по м. Києві і повіті під час гетьманщини, на підставі скасовано закону 30-го листопада 1918 року, лічити не дійсним. Всі особи, які являлись в зазначений призов мусять з'явитись знову до виконання військової повинности на загальних підставах і переглядом їх прав на льоти та відстрочки щодо виконання військової повинности.

4. Тих осіб, зазначених в артикулі 1 і 2 цього закону, які служать по Міністерстві Шляхів і прикликані на військову службу по мобілізації на підставі закону 1 січня 1919 року, лічити виконуючими військову повинність. Якщо ці особи будуть відпущені з мобілізованих частин раніш строків служби, що встановлені Статутом Військової повинности (арт.19) для прийнятих до війська, то вони підлягають заліченню до постійного війська для дослуження загально встановлених строків служби.

5. З числа прийнятих до виконання військової повинности на підставі артикулу 1 і 2 цього закону, прийняти до війська всіх, які будуть здатними до військової служби, за винятком льотних 1 розряду по родинному становищу, а також осіб, які не одержали зазначеної льоти через існування другого члена родини, що досяг 16-ти років, або знаходиться на дійсній військовій службі по жеребу чи охотником (арт. 16 Статуту Військової повинности).

6. Жеребовиймання в цей призов не провадити.

7. Строки служби для прийнятих до війська на підставі цього закону вираховувати: а) для прийнятих до 1 березня цього року, з 1 березня, і б) для прийнятих з 1 березня до 15 квітня – 15 квітня.

П р и м і т к а: Особам, що народились в 1899 році і були прийняті до Сердюцької дивізії на підставі закону 24 липня 1918 року, строк служби рахувати з 1-го числа місяця, який слідує за прийомом до дивізії.

8. Тих з народжених в 1899 році, які під час минулої війни були у війську охотниками і прослужили в ньому не менш року, або котрі прослужили і менш року, але були поранені чи контужені, чи одержали бойові нагороди, на дійсну службу не призивати, а зачислити до запасу армії чи фльоти. Всі, які не задовольняють зазначеним умовам з числа згаданих охотників, підлягають призову до війська для дослуження загальностановлених строків служби, при чому вони попереду мусять з'явитись до підлеглої Управи по військовій повинності, для медичного огляду в здатности до військової служби.

П р и м і т к а: Правила зазначеного артикулу поширюються на них з числа народжених в 1899 році, котрих при попередніх призовах було по яких-небудь обставинах прийнято на військову службу.

9. Ті з народжених в 1899 році, яких під час призову до Сердюцької дивізії не взято до військової служби через фізичні хиби, мусять з'явити в цей призов для остаточного вирішення питання про прийом їх до військової служби або про увільнення від вступу до неї.

10. Льготи по родинному становищу для прийнятих до Сердюцької дивізії визначити на підставі родинного стану, який існував в 1918 році до прийому в дивізію, при чому тих, які матимуть льготу 1-го розряду, повернути з дивізії з заліченням до запасу армії 1-го розряду, 2 категорії на загальних підставах.

11. Надати право підлягаючим виконанню військової повинності особам подавати докази, що посвідчують права на льготи або відстрочки по відбуванню військової повинності, а також на винятки по званнях та роду занять до скінчення в кожному повіті або місті загальних дій по призову (до 1-го березня).

12. Особам, які бажають поступати до війська охотниками, надати право подавати про те заяву до 1 березня 1919 року.

13. Останнім строком дій повітових і міських Управ по військовій повинності, що до додаткового приймання в військо осіб, які своєчасно не з'явились до призову, чи визнані здатними до служби по переосвідуванню в Губерніальних Управах по військовій повинності, а також які були в лікарських установах, встановити для зазначеного в цьому законі призову 15 квітня 1919 року. Тих з осіб, питання про прийом котрих не буде вирішено остаточно до зазначеного строку, притягнути до військової повинності в слідуєчий призов.

14. При виконанні цього призову в іншому керуватись статутом військової повинності, затвердженим 8-го листопаду 1918 року та змінами до нього, які будуть внесені додатково, з наданням права Міністру Внутрішніх Справ з згодою з Військовим Міністром, у зв'язку з зміною загального строку початку і скінчення призова і прийому на службу новобранців, відповідно змінити строки для виконання всіх других дій, що до призову і прийому війська.

15. На покриття податків, які викликаються здійсненням цього закону, використувати кредит, який був асигнований на видатки по переведенню закликаних новобранців в 1918 році на підставі закону 25 жовтня 1918 р. для чого продовжити чинність цього закону і залишити ці кредити на 1919 рік.

16. Лікарям, які беруть участь в засіданнях Управ по військовій повинності по виконанню цього призову, видавати платню 12 карбованців, за кожний день засідання.

17. Ті що не з'являться без оглядних причин в цей призов для освідування до часу провадження його в підлежному участкові, але з'являться для освідування по скінченню строку зазначеного в арт. 1 цього Закону, караються: ті що прийняті на

- дійсну службу, після зачислення до неї – дисциплінарному визиску по погляду військового начальства, а ті, що не прийняті – арешту не більше 6-ти тижнів.
18. Ті, що не з'явилися без оглядних причин для освідування до скінчення в кожнім повіті чи місті загальних дій по призову, але з'явилися до скінчення останніх дій, що до додаткового прийому у військо (арт.13 цього закону), караються: замкненням у в'язниці на час від 2-х до 4-х місяців. Тій же карі підлягають і ті, котрі будуть визнані по освідуванню в Управах по військовій повинності підлежними іспиту чи переосвідуванню і не з'являється до остатнього строку дій, що до додаткового прийому в військо (арт. 13 цього закону).
 19. Ті, що не з'являються без оглядних причин для освідування, іспиту чи переосвідування до скінчення остатніх дій, що до додаткового призиву в військо (арт. 13 цього закону), караються позбавленням всіх прав стану і засланням на каторжні роботи на строк від чотирьох до шости років. Цій же карі підлежать: а) ті, які з метою ухилення від військової повинності, самі, чи при допомозі других покалічать себе, розструять собі рани чи з яким-небудь другим чином пошкодять своєму здоровлю, як що будуть визнані через це нездатними до військової служби, б) ті, які будуть допомагати самокаліцтву чи ухиленню від військової повинності.
 20. Ті, які несвоєчасно з'являються без оглядних причин на збірний пункт караються дисциплінарним визиском, а ті, котрі зовсім не з'являються на збірний пункт з метою ухилення від військової служби підлягають карі, яка встановлена попереднім (19) артикулом.

[92, арк. 41 зв.-43; 214, арк. 92-92 зв; 521; 522; 523; 635; 637; 668].

Додаток А.1.2

НАКАЗ
ГОЛОВНОЇ УПРАВИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ
РЕСПУБЛІКИ

Ч.155

«4» лютого 1919 року

(По Головному Управлінню Генерального Штабу)

Н А К А З У Ю:

- 1) Штабам кадрових корпусів негайно довести до повного штату мобілізаційні учотно-призивні відділи, котрим взяти на себе всю працю по учету, мобілізації та призову.
- 2) Управління Начальників місцевих бригад тимчасово залишаються, як органи інспектуючі роботу повітових військових начальників з повідомленням про те відповідних комкорів.
- 3) На виконання праці по призову рекрутів відкрити кредити командирам 2-го та 7-го корпусів по розрахунку 10 000 000 карбованців кожному. 1,3 та 4 корпусам по 5 000 000 карбованців кожному. Росход цей внести на військових фонд.
- 4) Всім військовим Начальникам виконувати функції, які були на їх обов'язках і досі. У всій праці військові начальники підлягають безпосередньо командирам кадрових корпусів, в райони котрих вони входять і всі розпорядження ГУГШ виконувати через штаби цих корпусів.
- 5) Комкорам кадрових корпусів слідкувати за успіхом праці. Повітовим комендантам в повній мірі допомагати Військовим начальникам в справах учету і заклику, розташування, задовільнення закликаних та відправки, як мобілізуючих козаків, так і рекрутів, котрі будуть закликані до війська.
- 6) Всім повітовим військовим начальникам, копії донесень командирам корпусів по мобілізації надсилати також начальникам місцевих бригад в округу котрих вони досить входили

Підписали: Військовий Міністр, Отаман Греков

Начальник Головного Управління Генерального Штабу, отаман Бронський

З оригіналом згідно:

Начальник Канцелярії Військового Мністерства, Отаман Галкин

[42, арк. 126 зв.; 71, арк. 4 зв.; 92, арк. 5; 175, арк. 8; 176, арк. 8; 185, арк. 33].

Додаток Б.1.2**Н А К А З**

Головної Управи Війська Української Народної Республіки

Ч. 158

14 лютого 1919 року

(По Головному Управлінню Генерального Штабу)

На підставі затвердженого Діректорією Української Народної Республіки 13 січня б. р. закону про мобілізацію, наказую:

§1

Призвати до війська всіх підстаршин до 40 річного віку по всіх повітах та містах території Української Народної Республіки.

§2

Перший день явки на збірні пункти Повітових Військових Начальників – 20 лютого 1919 року, останній 2 березня.

§3

Всіх закликаємих по цьому наказу Повітовим Військовим Начальникам відправити:

- 1) Закликаємим по пункту 1-му до Штабів кадрових корпусів: а) на Київщині до 4-го в Бердичів, б) на Волині – з повітів: Володимир-Волинського, Ковельського, Пинського, Луцького, Лубенського, Кременецького, Старокостянтинівського – до 7 кадрового корпусу – в Дубно, з прочих – до 1-го в Житомир, в) на Поділля – до 2-го в Винницю, г) на Херсонщині – до 3-го в Бірзулу.

§4

Комкорам 1,2,3,4 та 7-го зформувати з мобілізуємих підстаршин запасові сотні, та перебрати старшинський склад свого корпусу і замінити в частинах зі складу мобілізуємих по цьому наказу всіх невідповідних в муштровому відношенню осіб.

§5

По скінченню мобілізації відповідним Комкорам телеграфувати в Винницю ГУГШ скільки підстаршин, якого віку прийнято і скільки в які частини корпусу призначено.

Підписали: Військовий Міністр, Отаман Греков

За Начальника Головного Управління Генерального Штабу, Отаман Шайбле

З оригіналом згідно:

Начальник Канцелярії Військового Міністерства, Отаман Галкин

[42, арк. 128; 47, арк. 61; 71, арк. 6; 606].

Додаток В.1.2

НАКАЗ
ГОЛОВНОЇ УПРАВИ ВІЙСЬКА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ
«18» лютого 1919 року
Ч.162
м. Вінниця

(По Головному Управлінню Генерального Штабу)

Законом затвердженим Директорією Української Народної Республіки 17 лютого б.р. постановлено:

1. Призвати до війська У.Н.Р. по мобілізації:

- а) Всіх старшин та військових урядовців до 43-річного віку, які займають по різних школам вчительські посади до 7-ї класи включно.
- Б) всіх старшин та військових урядовців до 43-річного віку включно, які займають посади на Державній та громадській службі до 5-ї класи включно.
- В) всіх старшин та урядовців, які навчаються у вищих школах.

2.Порядок проведення цієї мобілізації в життя та встановлення строку явки доручається Військовому Міністрові.

На підставі п.2-го вищезазначеного закону наказую:

§1.

Перший день явки на збірні пункти повітових військових начальників встановити 22 лютого, останній 2 березня.

§2

Повітовим Військовим Начальникам всіх закликаних по цьому наказу відправити до Штабів кадрових корпусів:

- а) на Київщині – 4-го корпусу в м. Бердичів, б) на Волині – 1-го корпусу в м. Житомир, в) на Поділлію – 2-го корпусу в м. Вінницю, г) на Херсонщині – 3-го корпусу в м. Бірзула.

§3

З мобілізованих старшин і військових урядовців Комкорам утворити резерви при Штабах корпусів і надсилати щотижня до ГУГШ в Вінницю відомості про кількість старшин і військових урядовців у цих резервах по родах зброї і спеціальності.

Штакорам негайно по прийомі надіслати до Головного Управління Генерального Штабу поіменні списки на всіх мобілізованих старшин та військових урядовців.

Комкорам кадрових корпусів переобрати старшинський склад свого корпусу і замінити зі складу мобілізуємих по цьому наказу в частинах всіх не відповідних в муштровому відношенню осіб, котрих залічити до резерву.

Підписали:

Т. в. об. ВІЙСЬКОВИЙ МІНІСТР,
ОТАМАН СИРОТЕНКО

Т. в. об. НАЧАЛЬНИК ГОЛОВНОГО УПРАВЛІННЯ
ГЕНЕРАЛЬНОГО ШТАБУ, Отаман ШАЙБЛЕ

З оригіналом згідно:

Старший діловод Сафонюк.

[32, арк. 13; 42, арк. 135 зв; 50, арк. 29 зв.; 92, арк. 7–7 зв.; 100, арк. 47; 108, арк. 5; 118, арк. 46; 125, арк. 59; 188, арк. 13; 266, арк. 113–113 зв.; 476; 515; 516; 517; 501; 518; 551; 557; 579; 582; 626; 686; 689; 699].

Додаток Г.1.2

НАКАЗ

Головної Управи Української Народної Республіки

25 лютого 1919 року

Ч.183

(По Головному Управлінню Генерального Штабу)

На підставі затвердженого Директорією Української Народної Республіки 13 січня б. р. закону про мобілізацію до війська всіх козаків народившихся в 1885,1886 і 1887 році по Волині, Поділля, Київщині та Херсонщині.

Перший день явки на збірні пункти повітових військових начальників 6 березня, останній 10 березня.

Всіх закликаних по цьому наказу Повітовим військовим начальником відправити:

- а. На Волині зо всіх повітів та на Поділля з повітів: Проскурівського, Летичівського, Літинського, Вінницького, Кам'янець-Подільського, Ушицького – пункти формування частин 2 Запасової бригади.
- б. На Поділля з повітів: Брацлавського, Гайсинського, Ольгопільського, Балтського, Могилівського, Ямпільського – в розпорядження начальника 1-ої Запасної бригади; з Київщини та Херсонщини теж в розпорядження Начальника І-ї Запасної бригади до м. Рибниця.

Начальнику І-ої Запасової бригади укомплектувати з мобілізованих 2 піших запасових полки, 1 кінний запасовий полк, 1 запасовий гарматний полк, запасовий технічний курінь в складі, який вказати в телеграмі НАЧГУГШ від 28 лютого Ч.282 і крім того тяжкий гарматний запасовий полк і запасовий радіо дивізіон.

Про отримання цього наказу телеграфуйте

Підписали: Т.в.о. Військовий Міністр отаман Сиротенко

Начальник Головної Управи Генерального Штабу Отаман Шайбле

Ч.126/217

Згідно: діловод ГУПАЛО

[42, арк. 142 зв.; 185, арк. 37; 188, арк. 16; 266, арк. 210–211; 492; 550; 552; 556; 622].

Додаток Д.1.2

Відомість

Про складі старшин, урядовців, лікарів, фельдшерів, писарів і козаків 58 діевого полку 10 армійського корпусу (Отamana Орлика)

Назва сотень і команд	По списку	хворих	в відпуску	Втікачів	в командіровці	на лице	коней
Штаб полку	Старшин і козаків						
24 січня 1919 року	37& 1386	134	120		9&369	24& 712	129
25 січня	33& 1391	1&34	88		8&370	24&...	
28 січня	34& 1357	.. &22				26& 895	205
29 січня	34& 1405	...&24	46		2&316	35& 898	208
31 счня	40& 1425	21	1&337	87		19& 814	
1 лютого	94& 1361					81& 900	
2 лютого	91& 1402			90		73& 1111	
3 лютого	91& 1403	7&23		110		73& 899	
4 лютого	71& 1405	2&22		145		63& 865	
5 лютого	96& 1404	2&22		91		86& 927	
9 лютого	57& 1319			74		139& 733	
15 лютого	49& 1657					871 (озбр) 374 (неозбр)	
17 лютого	133& 1654					844 (озбр) і 311 (неозбр)	
18 лютого	134& 1666					109& 1246	
19 лютого	132& 1658					197& 1278	
20 лютого	133& 1657					108& 1283	
21 лютого	134& 1696					111& 1285	
22 лютого	134& 1664					110& 1283	
23 лютого	133& 1706					108& 1322	
24 лютого	129& 1689					106& 1274	

Командир полку (підпис)

Осаул полку

Хорунжий (підпис)

[171, арк. 1–64].

Додаток Е.1.2

15.II.1919

В доповнення і зміну телеграми від 26 січня 1919 року ч.172 військовий міністр наказав:

- 1) Заклик новобранців провести в першу чергу по губерніям Волинської, Подільської, Київської, Херсонської, Холмщини та Підляшшя.
 - А) території указаних губерній по корпусам поділити між корпусами згідно указаному: 1-ий Волинський корпус – всі повіти Волинської губернії, крім повітів Володимир-Волинського, Ковельського та Пінського;
 - Б) 2-й Подільський корпус, всі повіти Подільської губернії, крім Балтського;
 - В) 3-й Херсонський корпус – всі повіти Херсонської губернії і Балтський;
 - Г) 4-й Київський корпус - всі повіти Київської губернії;
 - Д) Шарківський корпус – нижчезазначені повіти Волинської та Холмської губернії, Холмський з Владавським, Замостський з частинами Тамарівського і губернівського / Більський, Володимир-Волинський, Ковельський, Брестський.
- 3) 7-му Харківському корпусу додатково крім новобранців з повітів вказаних в пункті «д».
- 2) призначаються 9000 рекрутів з повітів Київсько-Волинської-Подільської губернії, при чому, з Київської і Подільської губернії призначити по 2000 рекрутів, а з Волині 5000. Повіти, в котрих мусять бути призначені ці рекрути призначаються відповідними комкорами, маючи на увазі призначити повіти найближчі до міста розташування і корпусу Рівне. Всіх цих новобранців надіслати до міста Рівно, де розподілення по частинам зробити розпорядження комкора сім.
- 3) Для поповнення корпусу кадрової охорони призначити з повітів Київської губернії 6969, новобранців з повітів Подільської губернії 4722. Пункти, куди їх буде надіслано будуть вказані додатково.
- 4) Загальна кількість рекрутів, котру належить забрати з кожного повіту встановлюється:
 - а. Волинська губернія, повіти: Житомирський 3293, Дубенський 1357, Із'яславський 1590, Кременецький 1428, Луцький 1594, Овручський 1385, Острожський 1389, Рівненський 2162, Старокостянтинівський 1308, Новоград-Волинський 2767. (18 273)
 - б. Подільська губернія: Кам'янець-Подільський 1922, Балтський 3081, Брацлавський 2245, Вінницький 2163, Гайсинський 2121, Лeticівський 1637, Літинський 1849, Могилівський 1518, Ушицький – 1664, Ольгопільський 1816, Проскурівський 1799, Ямпольський 1644. (23459)
 - в. Київська губернія: м. Київ 438, Київський 3069, Бердичівський 2530, Звенигородський 2073, Канівський 2284, Липовецький 1962, Радомильський 3562, Сквирський 1952, Таращанський 1873, Уманський 1526, Черкаський 2727, Чигиринський 2121, Васильківський 2965. (29 082)
 - г. Херсонська губернія: Херсонський 4332, м. Миколаїв 135, Олександрівський 3744, Ананьївський 1526, Лізаветградський 4529, Одеський 1471, м. Одеса 540, Тираспольський... - ; (16 277)

З повітів Волинської та Холмської губернії обзначених в пункті «д» §2 встановити комкору 7 по згоді з комісаром Холмщини та Губкомендантом Волині призив по Холмщині, Підляшшю та повітам Володимир-Волинському і Ковельському утворити згідно окремих вказівок ГУГШ комкору сім комкору Холмщини і губкоменданту Волині телеграми від 4 лютого ч.192.

- 5) Всім комкорам щосуботи повідомляти мобілізаційний відділ головного управління генерального штабу про хід призиву **5 лютого 1919** року ч.194.

Начальник Головного Управління Генерального Штабу
Отаман Бронський

Додаток Ж.1.2

ІМЕНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

З а т в е р д ж у є м о: 24 лютого 1919 року.

За Голову Директорії *Ф. Швець*, Член: *Андрієвський* за Члена-Секретаря *А. Макаренко*.

Посвідчую: Державний Секретар *М. Корчинський*
Ухвалений Радою Народніх Міністрів
ЗАКОН

про достроковий призив до виконання військової повинности народжених в 1900 році, що мають освіту.

В зміну і додаток існуючих узаконень постановити:

1. Для додаткового укомплектування армії та фльоти Української Народної Республіки вчинити по всім місцевостям України достроковий призив молодих людей, котрі народились в 1900 році і мають освіту не низче двухкласової сільської (дві класи гімназії, реальної школи і інших, коли вони вибули з цих шкіл).
2. Зазначений в пункті 1 призив провести з технічного боку мобілізаційним ладом.
3. Першим днем явки на збірні пункти повітових військових начальників призначається 5-е березня.
4. З числа призваних на підставі цього закону залічити до війська всіх, які будуть признані здатними до військової служби, окрім льотних 1-го розряду по родинному становищу.
5. Тих з осіб, зазначених в артикулі 1-му, які служать або служили по Міністерству Шляхів, включаючи прикликаних по мобілізації на підставі закону 1-го січня 1919 року, направити до Штабу залізнично-технічного корпусу в Бердичів, при чому тих, котрі уже мобілізовані повинно направлятися розпорядженням Міністра Шляхів, а останні Військовим Начальником, на збірні пункти котрих вони підлягають явці.
6. При встановленні прав на вільготи та відстрочки по відбуванню військової повинности в цей призив керуватись статутом військової повинности від 8 листопаду 1918 року та законом від 26 січня 1919 року про поповнення армії та фльоти. Визнання прав на льготи та відстрочки покладається на повітові та мійські Управи військової повинности.
7. Видатки, які викликаються здійсненням цього призиву віднести на військовий фонд, та на лишки кредитів, асигнованих на призив новобранців народжених в 1899 році, по належности.
8. Члени прийомних Комісій Управ військових Управ військової повинности одержують за участь в засіданнях добові гроші, встановлені штатами, а лікарі по 12 карбованців за засідання.
9. Ті, які несвоечасно з'являються без уважних причин на збірний пункт караються дисциплінарним взиском, а ті, котрі зовсім не з'являються на збірний пункт з метою ухилення від військової служби або котрі скрили про свою освіту, караються позбавленням всіх прав стану і засланням на каторжні роботи від 4-х до 6-ти років.
10. Закон цей ввести в силу по телеграфу.

[33, арк. 1; 37, арк. 97; 50, арк. 42 зв.; 92, арк. 43–43 зв.; 107, арк. 3; 185, арк. 36; 266, арк. 14; 508; 624; 628].

Додаток И.1.2

Наказ
Головної Управи Війська Української Народної Республіки
Ч.223

20 березня 1919 року

(По Головному Управлінню Генерального Штабу)

При сучасному скрутному стані Української Народної Республіки, коли люті вороги напружують усі сили аби знищити Нашу Державу – святий обов'язок кожного свідомого громадянина стати на захист Батьківщини, а тому по наказу Головного Отамана на підставі закону від 17 лютого про мобілізацію і по згоді з Міністром Внутрішніх Справ, наказую:

- 1) Закликати до війська без винятку всіх старшин, які підлягали мобілізації на підставі закону 17 лютого 1919 року, котрі після закону 17 лютого про мобілізацію одержали на підставі закону від 13 січня арт.17 і роз'яснення Головного Управління Генерального Штабу від 18 лютого відстрочки чи звільнення від мобілізації.
- 2) Всі питання в справі надання відстрочок чи звільнення від мобілізації, котрі ще не розв'язані, залишити без наслідків, а нове прохання про звільнення та відстрочки не задовольняти.
- 3) Військовим інституціям та установам відправити до війська всіх старшин, підкомандіровання котрих не загальмує справи, залишивши для праці саму обмежену кількість. Реєстри старшин, які будуть залишені в цих інституціях для праці з зазначенням займає мої посади надіслати до Головного Управління Генерального Штабу для доповіді мені.
- 4) Військовій владі по згоді з відповідними органами Міністерства Внутрішніх Справ утворити на місцях перевірку всіх осіб, які підлягають мобілізації по оголошеним законам та наказам і досі не з'явилися до призиву, притягаючи всіх ухиляючихся до карної відповідальності на підставі закону про надзвичайні військові суди.
- 5) Від мобілізації на підставі цього наказу звільняються старшини-урядовці державних та громадських інституцій, займаючи посади перших чотирьох класів і старшини вчителі, займаючи по різних школах посади перших чотирьох класів, і старшини вчителі, займаючи по різних школах посади перших 6 класів, губерніяльні та повітові комісари та начальники карно-розвідочних відділів.
Це звільнення відноситься тільки до тих зазначених вище осіб, які займають вказані посади і фактично виконують по ним обов'язки на території, котра зараз зайнята нашим військом. Всі ж евакуйовані з території зайнятої ворогом, ніяким звільненням не підлягають.
- 6) Всім закликаємим по цьому наказу з дня оголошення його на місцях з'явитись до відповідних Повітових Начальників, а цим останнім всіх з'явившихся відправити:
 - а) зо всіх повітів Волині до м. Рівно в розпорядження Командуючого Північною групою;
 - б) з повітів Вінницького, Літинського, Могилівського та Ямпільського до Жмеринки в розпорядження Командуючого Східним фронтом;
 - в) з повітів Проскурівського, Летичівського, Н. Ушицького та Кам'янець-Подільського до Кам'янця-Подільського в запасовий полк 2-ї запасової бригади;
 - г) з повітів Брацлавського, Гайсинського, Ольгопільського, Балтського і з повітів Херсонщини до Бірзули в розпорядження Командуючого Південно-Східним фронтом.
- 7) Всім повітовим Військовим Начальникам телеграфувати в Кам'янець-Подільський Г.У.Г.Ш. про всіх відправляємим з збірних пунктів, а Командуючим Північною групою, Східним фронтом, Південно-Східним фронтом і Командиру

Запасового полку 2-ї запасової бригади телеграфувати в головне Управління Генерального Штабу.

Підписали:

Т.в.о. Військового Міністра *Сиротенко*

В.о. Начальника Головного Управління Генерального Штабу

Отаман Шайбле

З оригіналом згідно:

Начальник канцелярії Військового Міністерства

Отаман Галкін

[42, арк. 155 зв.; 43, арк. 150–151; 92, арк. 12–12 зв.; 188, арк. 19–19 зв].

Додаток К.1.2

НАКАЗ

Командуючого Північної групи військ
Української Народної Республіки
Ч.112.

20-го березня 1919 року, ст. Рівне.

§1

В останній тиждень в де яких місцевостях, а особливо в місцях тільки що звільнених від більшовитського гноту, втраплялись вибухи селян проти більшовиків і цілим скопом селяни приходили з зброєю в руках до військової влади і прохали направити для совмісної діяльності з військовими частинами проти більшовиків. Щиро дякую за таке вираження громадянського почуття перед рідною своєю Ненькою Україною і за бажання захищати її зі зброєю в руках. Але ж треба помятати, що міцність армії в її організації. Між тім ні, випадково зібравшіся групи, не можуть бути кожна окремо задоволені потрібним господарством, обозом, медичним майном: не мають ні штабів командного складу, ні лікарів; не мають гармат, ні належної кількості кулеметів, взагалі ці доброхітно зібравшіся люди не можуть уявляти собою змуштрованих, певно організованих, легко керуємих і задовольнених частин, а уявляють цілком випадково. Більш-менш загіни нічим не забезпечені і можуть бути міцні тільки тимчасово пориванням сподіяти добре для України діло. Вважаючи на це прошу приходячих з сел. Добровільно зі зброєю в руках повернутися до дому і стати на свою безпосередню працю, але-ж с свого боку примушувати всіх, призначених вищою військовою владою осіб, негайно з'явитись на збірні пункти для відправлення в війська згідно нарядів, зазначених моїм Штабом.

НАКАЗУЮ прибути по мобілізації і по призову:

- 1) Всім молодим людям, котрі народилися в 1899 року (дострокового призову), а також людям народившимся в 1900 році, які скінчили не менше двох класової сільської школи і які зараз навчаються в школах.
- 2) Всім запасовим козакам котрим до 1-го січня 1919 року скінчилось 25 років (включно) і родившихся в 1885, 1886 і 1887 роках.
- 3) Всім під старшинам до 40 років включно.
- 4) Всім народним вчителям як нижчих так і вищих шкіл до 43 років включно, які проходили ряди війська.
- 5) Всі старшини та урядовці до 43 років включно.
- 6) Всі старшини та урядовці до 43 річного віку включно які займають на державних та громадських службах посади до 5-го клясу включно.
- 7) Всі старшини та урядовці до 43 років включно які навчаються в вищих школах.
- 8) Всім лікарям як чоловікам, так і жінкам, лікарським поміщикам та хвершалам (лікарям до 49 років включно).

ПРИМІТКА: а) закликати до війська без винятку, всіх старшин які підлягають мобілізації на підставі закону від 17-го лютого б.р., котрі після відання цього закону одержали на підставі закону 13 січня арт.17 і роз'яснення Гугша від 18-го лютого, відстрочки чи звільнення від мобілізації.

Б) Всі питання в справі відстрочок чи звільнення від мобілізації, котрі ще не були роз'ясненні залишити без наслідків нове прохання, про звільнення та відстрочку, не задовольняти.

В) Військовим інституціям та установам, відправити до війська всіх старшин, відрядження котрих не загальмує справи, залишивши для праць саму обмежену кількість. Реєстр старшин які будуть залишені на займаємих посадах надіслати до Гугша.

Г) Від мобілізації звільняються: старшини та урядовці державних та громадських інституцій займаючі посади, по різних школах старше шесті клясів, губерніяльні,

повітові комісари та начальники міліції як місцевої так і повітової та начальники карнових відділів, звільнення відноситься тільки до тих зазначених вище осіб, які займають в дійсності перелічені посади і фактично виконую по ним обов'язки, на території котра зараз занята нашими військами всі-ж евакуйовані з території занятої ворогом, ніким звільненням не підлягають.

Д) Від призову звільняються, але-ж беруться на учот формацепти, поштово-телеграфвні служачі, председателі з'їзду мирових судій і їх секретарі.

Е) Запасові козаки нікими льготами по відстрочці чи звільненню від мобілізації некорестуються; а для рекрутів льгота дається на загальних підставах бувших законах.

Згідно вищезазначеного НАКАЗУЮ мобілізацію провести на протязі трех діб (днів) першим же днем рахувати 31 березня, останнім 3 квітня б.р. Військовим Начальникам призначати для мобілізованих збірний пункт і направляти призованих при реєстрах – списках в двух примірниках по вказівкам отамана Штабу північної групи.

Всі ухилившієся від мобілізації будут притягнуті до відповідальности, по законам військового часу, перед надзвичайним військовим судом.

Отаман О С К І Л К О
Начальник Штабу Отаман А Г А П І Є В
Нач. Інспектор відділу Сотник Т О К О В И Й

[170, арк. 97–98].

Додаток Л.1.2

Н А К А З
ГОЛОВНОЇ УПРАВИ ВІЙСЬКА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ
«2» квітня 1919 року
Ч. 731

Сучасне становище У.Н.Р. вимагає напруження всіх громадських сил Республіки від оточивши зі всіх боків ворогів.

Подіями останніх тижнів на фронті вже виявилось, що громада зрозуміла гибельність панування москалів для країни, для її економічного добробуту і політичної незалежності.

На зайнятій нашим військом території Волині та Київщини людність великими масами постає для боротьби з насильниками більшовиками. Метою більшовизму є знищення національно-культурної незалежності українського народу, аби знову почати таку ж експлуатацію багатств і людності України, як це було за Московських царів.

З огляду на начавшийся на фронті перелом в бойових подіях, для рішучого відпору ворожому війську і остаточно його вигнання і визволення рідного краю – Я, Головний отаман Українських Республіканських військ звертаюсь до громадянства з закликом вступати до рідного війська і наказую:

1. Закликати до війська звільнених моїм наказом козаків і підстаршин народившихся в 1888, 1889 і 1890 роках – на всій території, занятої нашим військом.
2. Провести на місцях перевірку всіх досі закликавщихся до війська по мобілізації козаків – з 21 до 24 річного віку включно і з 28 до 33 річного віку включно; підстаршин до 40 річного віку і старшин до 43 річного віку; при цій перевірці керуватися телеграмами військового міністра від 6 березня Ч. 542 і НачГУГШ від 7 березня Ч.543 і Наказами Головної Управи війська УНР про мобілізацію.
3. Всі мобілізовані і ті хто з'являється на збірні пункти повітових військових начальників повинні з'явитись добре одягненими, озброєними і харчами на сім днів. За одяг проводити виплату грошей згідно наказу Головної Управи військ УНР від 21 березня 1919 року (Ч.7). За кожен принесену справну рушницю виплачують 100–150 карбованців, за кожен справний кулемет – 500 карбованців
4. Всіх з'явившихся на збірні пункти повітових військових начальників відправити: а) з повітів Луцького, Кременецького, Лубенського до Луцька в розпорядження командувача Холмською групою Отамана Осецького; б) з повітів Овручського, Житомирського, Новоград-Волинського, Із'яславського і Острожського до Рівно – в розпорядження командуючого північною групою отамана Оскілко; в) з повітів Проскурівського, Кам'янець-Подільського та Старокостянтинівського – в розпорядження Командира залізнично-технічного корпусу.
5. Мобілізація ця повинна бути виконана на протязі п'яти днів з дня одержання цього наказу. Першим днем мобілізації лічити день одержання цього наказу на місцях.
6. Про одержання цього наказу і про хід мобілізації телеграфувати ГУГШ Рівне.

Підписали: Головний отаман Петлюра. В. О. Військового міністра Отаман Сиротенко.

З оригіналом згідно:

НачГУГШ

Отаман Шайбле

Копія з копією згідно

Старший діловод (підпис).

[92, арк. 15; 108, арк. 58; 572; 623; 691].

Додаток М.1.2

02 квітня 1919 р.

ІНСТРУКЦІЯ

Старшинам, призначеним представниками від Військового Міністерства до
Повітових Військових Начальників

В кожний повіт території Української Народньої Республіки, зайнятої військами республіки командується один з старшин з опитом і досвідом для допомоги проведення мобілізації на місцях;

Мета надсилки старшии – бути представником Військового Міністерства на місця за-для орієнтовки ГУГША проте, як проводиться мобілізація на місцях, які причини перешкоджують мобілізації, що треба зробити – для прискорення її і крім того, інформувати місцеву владу, та населення про те, що відомо про сучасний політичний мент.

Старшина по приїзді на місце мусить:

- 1) З'явитись до Повітового Військового Начальника і з'ясувати мету свого приїзду.
- 2) Дати Військовому Начальнику останні накази про мобілізації, котрими треба керуватися.
- 3) Слідкувати за ходом мобілізації і з'ясувати причини неявки мобілізованих, для чого треба поїхати до тих волостей, де не явившихся оказалось найбільше число, виявити причини неявки на місці і вжити всіх заходів, що перешкоди ці були негайно усунути.
- 4) Щоденно ГУГШУ про хід мобілізації і про те, що треба зробити за для успіху його проведення.
- 5) Інформувати місцеву владу та населення про сучасні військові і політичні події.
- 6) Повертатись тільки тоді, коли мобілізовані всі з'явилися і представили повний доклад і від'їхати до призначення міст.

Командировка продовжується приблизно до закінчення мобілізації, оголошеної наказом ч. 731 Головної Команди, а саме: коли мобілізовані від'їдуть вже до призначеного місця.

По скінченню всієї цієї праці кожний представник повинен дати повний звіт своєї діяльності Г. У. Г. Ш.

Добові гроши командированим старшинам відпускаються інституціями, від котрих старшини признаються в розмірі 30 карб. на добу, крім одержуємих вже на евакуацію і аванс на роз'їзди по 500 карб. кожному. На цей аванс мусять бути представлені рахунки.

Підписали: В.о. Військового Міністра, Отаман СИРОТЕНКО.

В.о. Начальника Головн. Управл. Генер. Штабу, отаман ШАЙБЛЕ.

З оригіналом згідно:

Начальник Канцелярії Військового Міністерства, отаман Галкин

[42, арк. 157 зв.–158 зв].

Додаток Н.1.2

НАКАЗ
ГОЛОВНОЇ УПРАВИ ВІЙСЬКА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ
7 квітня 1919 року
Ч. 342

НАКАЗУЮ:

- 1) Закликати до війська всіх новобранців рядових народжених в 1899 році, які на підставі закону від 26 січня були прийняті управами по військовій повинності і тимчасово звільненні додому в відпустку або зовсім не з'явилися по яким би то не було умовам.
- 2) Всіх вказаних новобранців зі збірних пунктів повітових військових начальників відправити:
 - А) з повітів Луцького, Кременецького та Дубенського – до Луцька в розпорядження командувача Холмською групою Отамана Осецького;
 - Б) з повітів Овручського, Житомирського, Новоград-Волинського, Рівненського, Ізяславського, Острожського та Старокостянтинівського – до Рівно, в розпорядження командувача Північною групою отамана Оскілко;
 - В) з повітів Проскурівського, Кам'янець-Подільського до Корпусу Січових Стрільців в Крем'янець в розпорядження комкора Січових Стрільців.
- 3) Заклик цей провести на протязі п'яти днів з дня одержання цього наказу.
- 4) Провести на місцях перевірку всіх народжених в 1899 році як це вказано в наказі Головної команди від 2 квітня Ч.731. Представникам Військового Міністерства при повітових військових начальниках при проведенні цього заклику виконувати покладені на них обов'язки згідно наказу від 2 квітня Ч. 237 і інструкції Військового Міністерства при повітових військових начальниках при проведенні цього заклику виконувати покладені на них обов'язки згідно наказу від 2 квітня Ч. 237 і інструкції Військового Міністра.
- 5) Перевозку новобранців по залізниці зробити по безпосередньому зношенню повітових військових начальників з Начальником Військових комунікацій в Здолбунові.
- 6) Про одержання цього наказу і про хід заклику телеграфувати Головному Управлінню Генерального Штабу.

Підписав: Військовий Міністр Сиротенко
Начальник Головного Управління Генерального Штабу

Отаман Шайбле

З оригіналом згідно
Діловод

[92, арк. 16–16 зв.; 188, арк. 22-22 зв.; 573].

Додаток П.1.2

ІМЕНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

З а т в е р д ж у є м о 7-го квітня 1919 року

Голова Директорії *Петлюра*. Члени: *Макаренко, Андрієвський*.

З А К О Н

про загальний достроковий призов до виконання військової повинності народжених в 1900 році.

- 1) Для додаткового укомплектування армії Української народної Республіки вчинити по всім місцевостям України достроковий призов всіх тих молодих людей, котрі народилися в 1900 році і не призвані до виконання військової повинності, на підставі закону 22-го Лютого цього року.
- 2) Зазначеній в пункті 1-му призов провести з технічного боку мобілізаційним ладом при чому оголошення призову покладається на повітові та мійські управи військової повинності.
- 3) Встановлення першого дня явки на збірні пункти повітових військових Начальників доручається Військовому Міністру, по згоді з Міністром Внутрішніх Справ.
- 4) З числа призваних на підставі цього закону залічити до війська всіх, які будуть признані здатними до військової служби, окрім льотних 1-го розряду по родинному становищу.
- 5) При встановлені прав на вільготи та відстрочки по відбуванню військової повинності в цей призов, керуватись статутом військової повинності, від 8 листопаду 1918 року та законом 26-го січня 1919 року про поповнення армії та фльоту. Вільготи по родинному становищу та відстрочки для скінчення освіти надавати на однакових умовах з народженими в 1899 році.
- 6) Видатки, які закликаються здійсненім цього призиву віднести на військовий фонд та на лишки кредитів, асигнованих на призов новобранців народжених в 1899 році, по належности.
- 7) Лікарям, які беруть участь в засіданнях як на збірних пунктах військових Начальників, так і в повітових чи мійських управах військової повинності по виконанню цього призову встановити платню по 12 карбованців за кожен день засідання.
- 8) Ті, які несвоєчасно з'являться без уважних причин на збірний пункт, караються дисциплінарним взиском, а ті, котрі зовсім не з'являються на збірний пункт з метою ухілення від військової служби, караються позбавленням всіх прав стану і засланням на каторжні роботи від 4-х до 6-ти років.

[50, арк. 110; 92, арк. 44–44 зв.; 509].

Додаток Р.1.2

НАКАЗ
Командуючого Північною групою військ
Української Народної Республіки

Ч. 147

2 травня 1919 року ст. Рівне

§1

Оголошую телеграмму начальника головного управління генерального штабу: «Військовий міністр наказав: негайно закликати до війська на підставі виданих законів нижче вказані категорії запасу по повітам: Остріжському, Із'яславському та Новоград-волинському:

1) Всіх козаків, які народилися з 1 січня 1885 року по 31 грудня 1890 року і з 1 січня 1893 до 1 грудня 1898 року і які по різним причинам досі не з'явилися до війська, а також і всіх козаків які народились з 1 січня 1891 року по 31 грудня 1892 року, крім того всіх охочих не залежно від віку. 2) Всіх підстаршин до 40 років включно. 3) всіх старшин до 43 років включно.

Ціх мобілізованих зі збірних пунктів повітових військових начальників відправити: а) з Остріжського повіту до Рівно в розпорядження отамана Желіховського. б) з Із'яславського повіту половину до Шепетівки в розпорядження отамана Коновальця для укомплектування підлеглих йому частин на фронті, решту в до залізнично-технічного корпусу в Дубно. в) з Новоградволинського в Рівно в распоряженія Отамана Желіхівського для укомплектування підлеглих йому частин.

26 квітня 1919 року. Ч.781 м. Рівне. Начгуш Отаман ШАЙБЛЕ

Оригінал підписал:

Отаман ЖЕЛІХІВСЬКИЙ

З оригіналом згідно:

Начальник штабу, Отаман ПРОТОЗАНІВ

[90, арк. 41; 170, арк. 129].

Додаток С.1.2

Н А К А З
Головної Управи в і й с ь к а У.Н.Р.
«20» травня 1919 р.

(По Головному Управлінню Генерального штаба)

Досвід бувших наших наступів на Схід показав, що людність, яка уже покуштувала більшовицької влади, з великою охотою йде до нашого війська з метою допомогти йому в останньому вигнанню ворога з нашої землі.

Але при цьому було з'ясовано, що місцеві органи військової учотно призивної влади – повітові військові начальники, запізнюються в проведенні мобілізації та призиву в звільнених місцевостях, бо зустрічають при своєму поверненні на території підвладного повіту, розруйновані пошту, телеграф і місцеву адміністративну владу, а також не мають грошей і можуть почати свою працю тільки через деякий час.

Отже, аби усунути вказані вище перешкоди і найліпше використати народне обурення і бажання помсти ворогу хоча тільки на деякий більш-менш широкій смузі наказую:

- 1) Розпорядженням НАЧГУГШ утворити при штабі Північної групи, штабі Корпусу Січових Стрільців і при штабі Запорозького корпусу «Управління Рухомого Військового Начальника», згідно додавочого штату і пристосовно до законоположень про існуюче управління повітових військових начальників.
- 2) Вказаним рухомим військовим начальникам при посуванні нашого війська наперед провадити працю по мобілізації та призиву в прифронтовій смузі, підлеглий групі чи корпусу, де зруйновані місцеві управління повітових військових начальників, керуючись всіма законами та наказами про мобілізацію та призиви, які до цього часу видані.
- 3) На грошовому та іншому задоволенню вказані рухомі військові начальники лічаться при штабі тої групи чи корпусу при якому утворені і працюватимуть.
З цих штабів вони одержують усі гроші на видатки по мобілізації (друк оголошень, харчування набраної людності та інше), з віднесенням цих видатків на військовий фонд.
- 4) Працюватимуть вказані рухомі військові начальники в повному порозумінню з вказівками Головного Управління Генерального Штабу, командуючого групи чи корпусу відносно району і рухомою управою по військовій повинності, яка теж утворюється при названих вище штабах – розпорядженням Міністерства Внутрішніх Справ по згоді зі мною, – притягаючи для допомоги різні органи місцевої адміністративної та громадської влади.
- 5) При посуванні нашого війська наперед рухомий повітовий військовий начальник в порозумінні з управою по військовій повинності і при допомозі штабу групи чи корпусу вживає всіх заходів аби негайно по звільненні місцевості від ворога у всіх селах були розклеєні оголошення та об'яви про мобілізацію та призив зі всіма необхідними вказівками і з призначенням пункту явки.

Зібраних старшин, козаків та новобранців, по перевірці документів, освідчуванню кого треба і по складенню необхідних реєстрів, рухомий військовий начальник відправляє по вказівкам штабу групи або корпусу до дієвих частин, або в запасові курені при дивізіях чи в інші навчальні частини відповідної групи.

- б) Складені по волостям реєстри про прошедших через управління рух військового начальника військовозобов'язаних з вказівками про прийнятих, одержавши відстрочку чи зовсім звільненого – військовий начальник передає до місцевого повітового військового начальника, який вже надалі проводить свою працю по набору людності. Відповідний документ на мобілізованих запасових осіб, включаючи і бувших ратників, мусять складатись окремі, а на новобранців, які притягаються для військової повинності – окремі.

- 7) При забиранню військовозобов'язаних до війська мати на увазі телеграму НАЧГУГШ від 11 травня Ч.806 і інструкцію в справі притягнення військовозобов'язаних озброєною силою.
- 8) Утворення вказаних в пункті I цього наказу – рух військових начальників провести негайно.

Військовий Міністр, ОТАМАН Сиротенко
Начальник Головного Управління Генерального Штабу, Отаман Шайбле

[42, арк. 163–164; 45, арк. 359; 92, арк. 18–18 зв].

Додаток Т.1.2

З а т в е р д ж у є м о: Військовий Міністр *Сиротенко*
Міністр Внутрішніх Справ *І. Мазена*. 20 травня 1919 р.

І Н С Т Р У К Ц І Я

**В справі притягнення до війська при допомозі озброєної сили
військовообов'язаних, які до того часу не з'явилися по мобілізації чи по
призову.**

1. Командуючи групами відряджають окремі військові частини (дві три сотні) в розпорядження кожного повітового Коменданта для перевірки населення при допомозі цих частин. Перевірка провадиться поступово місцевости для притягнення до війська всіх осіб, що підляжать в службі війську, згідно виданим законам та розпорядженням центральної військової влади по мобілізації (запасові козаки) чи призову (новобранці).

Примітка: Командуючому групою надається покласти справу керування перевіркою і притягненням до війська людности і на окрему особу по своєму призначенню (замість повітового Коменданта), але з тим, щоб вона працювала в повній згоді зо всіма вказаними в цій інструкції особами і згідно цієї інструкції.

2. В указаній в пункті І справі – військовим частинам допомагає цивільна влада (повітові Комісари, міліція з охоронними сотнями і волостна та сільська адміністрація), яким відомо, хто не з'явився по призову чи по мобілізації.
3. Перед початком перевірки повітовий Комендант, Повітовий Військовий Начальник, Повітовий Комісар, Начальник призначеної для перевірки військової частини та Начальник міліції і охоронної сотні збираються на спільну нараду, на яку запрошують і інших потрібних осіб влади: Радників і Секретарів повітових Управ по військовій повинності та представників трудових Рад. На *цій нараді* намічається план діяльності що до перевірки і притягнення до війська не з'явившихся осіб.
4. Перевірка повинна робитись несподівано, аби людність не могла переходити, з метою ухилення, від одної місцевости до другої, де уже провадилась перевірка, а для цього озброєні силу необхідно поділяти на декілька загонів і надсилати одночасно по різним селам.
5. До війська брати тільки осіб того віку і категорій, про мобілізацію та призив котрих дані закони та розпорядження Військового Міністра (по Головному Управлінню Генерального Штабу) та Міністра Внутрішніх Справ (по Головній Управі військової повинности) Особи, відносно котрих таких розпоряджень зазначеними Міністрами видано не було – притягненню до війська не підляжать.

Всі вказівки в цій справі Повітові Коменданти в порозумінню з військовими Начальниками та повітовими Управами по військовій повинности мусять *дати Начальникам кожного окремого загону.*

6. Затриманих осіб направляти до місцевих повітових військових Начальників, які по виконанню всіх встановлених законом формальностей, направляють їх до відповідних частин, по вказівкам Командуючих групами.
7. Зазначеним повітовим військовим Начальникам повітові Коменданти або призначені Начальниками груп для керування перевіркою окремі особи дають належну охорону з своїх козаків, або з козаків, маючих ся з повіткомендантів чи з міліціонерів – для провадження прийнятих осіб.

8. При виконанні цієї справи керуватись між іншим вказівками, які було видано ранше в телеграмі Начальника Головного Управління Генерального Штабу, від 7-го березня під №543 і в телеграмі керуючого Міністерством Внутрішніх справ під №360.
9. Про наслідки кожної окремої перевірки та по закінченню перевірки в цілому повіті повітові коменданти і повітові військові Начальники повідомляють Головне Управління Генерального Штабу і Командуючого відповідною групою, а повітові Комісари повідомляють про це Головну Управу військової повинності.
10. *З забираємими* до війська поводитись лагідно, аби не обурювати населення проти Державної Влади і з'ясовувати їм необхідність міри-наметою захисту батьківщини і власного їх добробуту.

За принесені речі виплачувати по приході мобілізованих та новобранців до військових частин, а у військового Начальника видавати посвідчення, на якому зазначити, що одягнено власне та що одержано від скарбу на збірному пункті.

Пояснення Головної Управи військової повинності:

Зазначена інструкція, в зв'язку з скасуванням повітових комендантів і инш. В деяких частинах своїх втратила силу, а тому керуватись нею необхідно в зв'язку з пізнішими інструкціями, які затверджені Військовим Міністром 11 серпня 1919 року.

Тесту немає.....

- 1) Перевірка повинна робитись несподівано, аби людність не могла переходити, з метою ухилення від одної місцевості до другої, де вже провадилась перевірка.
- 2) Коли затримані особи повинні прибути на збірний пункт по залізниці, на Вас покладаються обов'язки прохати розпорядження НАЧВІКОРЕС про заготовлення в призначеному пункті необхідного числа вагонів, про що повідомити коменданта, котрий проводить перевірку.
- 3) При виробленні пляна звернути особливу увагу на уникнення дезерції по подорожі з волостей до збірного пункту.
- 4) Про наслідки кожної окремої перевірки телеграфувати до МОБВІДДІЛУ ГУГШ суворо зазначати з яких вони волостей скільки затримано окремо запасних, окремо новобранців і окремо дезертирів і скільки з них втікло по подорожі з волостей до збірного пункту. Про всіх втікачів негайно повідомляти коменданта, котрий проводить перевірку для негайного їх затримання і перепроводження до збірного пункту.
- 5) По прибутті затриманих на збірний пункт і по виконанню всіх встановлених канцелярських формальностей направляти їх до відповідних частин військ згідно наряду і розпорядження ГУГШ під доглядом прийомщиків-конвоїрів від частин або груп військ.
- 6) Про всі розпорядження видаємоі ВАМИ етапним, тиловим місцевим комендантам, а також начальникам етапних сотен Галиційських військ повідомляти одночасно відповідних їх начальників:
 Про етапних комендантів-Начальника військової комунікації.
 Про комендантів місцевих тилових комендатур-Коменданта тила Дієвої армії.
 Про н-ків етапних сотен – н-ку команди Галиційської армії.

[92, арк. 36–36 зв].

Додаток У.1.2

Оголошення

Спільними бойовими подіями козаків і повстанців-селян наше військо продовжує тяжку боротьбу з ворогом і не далеко той час, коли насильники **більшовики-комуністи будуть вигнані з рідної нашої землі.**

На підставі Наказу Головного Отамана Українських Республіканських Військ Петлюри від 9 червня 1919 року під.ч.77 закликаються до війська по мобілізації:

- 1) Всі козаки, служивші в війську, які народились з 1 січня 1896 р. по 31 грудня 1898 року, себ-то, за 1896, 1897 і 1898 роки.
- 2) Всі підстаршини до 35 років включно.
- 3) Всі старшини до 40 років включно.
- 4) Закликані особи мусять з'явитися на протязі трьох днів зі дня оповіщення цього наказу.

Позаяк місцеві апарати по призиву і мобілізації що не налагоджені переведення в життя цієї мобілізації покладаю на штаби дієвих груп і дивізії, а саме: кожній групі і окремій дивізії провести мобілізацію для своїх частин в слідуєчих повітах:

а) І-й дивізії / Північній/ в Кременецьким і Острозьським.

Б) Останнім дивізіям групи Січових стрільців в Старокостянтинівським і Із'яславським.

В) Запоріжській групі – в Проскурівським і Летичівським.

Г) з-й пішій дивізії/ Запоріжська Січ/ в волостях Каменець-Подільського і Новоушицького повітів на північ від лінії Збриж–Смотрич–Дунаївці, Новоушиця виключно.

д/ 3-й пішій дивізії в останніх волостях Каменець-Подільського і Новоушицького повітів.

3/ Пунктами явки призначаються:

Для Кременецького і Острозьського повіта міста Ямпіль.

Для Старокостянтинівського і Із'яславського повіта – м. Теофіполь.

Для Проскурівського і Летичівського повіта м.Проскурів.

Для Каменець-Подільського і Ново-Ушицького повіта м.Дунаївці.

4/ Штабам групи 1-ой, 2-ой і 3-ой дивізії надіслати в пункти явки свох старшин не менш 3-х чоловік для проведення мобілізації і відправки мобілізованих по частинам груп і дивізій.

5/ Для освідуння заявивши себе при явці хворими чи не здатним идо служби, скласти в пунктах явки комісію в складі одного із представників штабу, старшого / на якого покладається головування комісією, 2-х лікарів і представника місцевої громадянської влади.

6/ на принятих до війська, також на звільнених в тимчасовий відпуск по хворості, чи забракованих зовсім від служби повинні складатись списки з тим, аби ці списки збереглись при штабі до утворення повітових військових начальників, котрим вони мусять передані після налагодження мобілізаційних апаратів. Списки складати по повітам окремо.

7/ Всім звільненим в відпуск по хворості, чи зовсім від служби видати відповідне посвідчення від прийомної комісії.

8/ Мобілізація ця повинна бути виконана на протязі сьоми доб з дня одержання сього наказу.

9/ Всім мобілізованим з'явитись на збірні пункти добре одягненими, озброєними і з харчами на 7 доб. При кожній рушниці мати 120 набоїв.

10/ За справну зброю котра буде принесена мобілізованим, штаби дивізій і групи належить виплачувати гроші по слідуєчому обрахунку.

За з ліню російську рушницю або вінчестер.....30 грив

Теж саме без засува/затвора та без багнета.....20

Багнет.....10

Засув /затвор/.....	20
3 лінейн рушничний набій.....	50 шаг
Кулемет Максима, Кольта або Люіса.....	300
Теж саме без засува/затвора	250
Засув/Затвор.....	50 шаг
Гармата 3-х дюйм. Польова, гірна або 6 дм, або 48 лінейна.....	1000 грив
Те ж саме без засува/затвора/ без заціла без панорами.....	550
Засув гарматний.....	200
Стрільна приспособа.....	50
Гарматний набій 3 дм, 6 дм, 48 лін.....	30
Бінокль /т.ракува/.....	200
Кулеметна стрічка.....	20
Гарматний хомут зі шлеєю.....	200

За зброю вимагаючу невеликого улаштування платити половину зазначеної платні, за зброю зовсім зіпсовану платити стільки, скільки є, наприклад: половина рушниці має гідний засув /затвор/ та багнет – платити за підрахунком цих речей. Зброя після оплати лічиться державною.

11/...

12/ Про хід мобілізації штабам груп і дивізій щоденно телеграфувати в штаб дієвої армії і ГУГШ.

Підписав: Головний Отаман ПЕТЛЮРА і за Військового Міністерства ШАБЛЕ. З оригіналом згідно: Діловод Гупало

З копією згідно:

В.об. Діловода Державного Інспектора

9-ї залізничної Дівізії (підпис)

[20, арк. 10; 92, арк. 34 зв.–35; 119, арк. 20; 138, арк. 37–37 зв.; 188, арк. 71; 202, арк. 139; 631].

Додаток Ф.1.2

По мобілізації
НАКАЗ
Військового Міністра
21 червня 1919 року
Ч. 905

м. Кам'янець-Подільський

З 22-го червня цього року почався призив по мобілізації: всіх козаків служивих у війську, які народились з 1 січня 1889 року по 1 грудня 1898 року.

Всіх підстаршин до 35 років включно.

Всіх старшин до 40 років включно.

Прохаю всі Цивільні Установи, а Військовим НАКАЗУЮ: всіх підлеглих цій мобілізації осіб нез'явившихся своєчасно без поважних причин в указані пункти призиву заарештовувати і направляти в Кам'янець-Подільську в'язницю для передачі їх Військовому надзвичайному суду.

Військовий міністр
Отаман СИРОТЕНКО

[94, арк. 56; 265, арк. 22 зв.; 266, арк. 158; 571; 636].

Додаток Х.1.2**ОГОЛОШЕННЯ**

Згідно наказу головного отамана довожу до відома всього населення, що не з'явившихся по мобілізації будуть притягнуті до неї при допомозі озброєної сили, яка буде переводити найпильнішу перевірку і ніхто з підлягаючих мобілізації не зможе ухилитись. Кожний підлягаючий мобілізації повинен знати і пам'ятати, що за:

1. Неявку по мобілізації на збірний пункт з метою ухилення від військової служби.
2. Дезерцію під час подорожі до збірного пункту або під час перебування в ньому.
3. Дезерцію під час подорожі до призначених частин.
4. Дезерцію під час участі в бойових подіях.

ПІДЛЯГАЄ САМІЙ СУВОРІЙ КАРІ, наприклад, запасові по вирішенню головного військового суду по статті 123 і 134 постановлені каторзі від 4-х років до безстрокової, а по закону про надзвичайні військові суди, 2-й арт. Ст.. 2, п. Б (по статтям 128 ч. I 121...про кари) карі на смерть.

Військовий міністр – Отаман Сиротенко

Кам'янець на Поділлію

3 липня 1919 року

[13, арк. 78; 49, арк. 51; 113, арк. 13].

Додаток Ц.1.2

**ТИМЧАСОВИЙ ЗАКОН
ПРО УТВОРЕННЯ ПО КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ ПОВІТУ КОМІСІЇ ДЛЯ
ПЕРЕВЕДЕННЯ МОБІЛІЗАЦІЇ**

1. Для переведення мобілізації в Кам'янецькому повіті по волостям утворити 3 Комісії в складі:
Одного представника від Військового Міністерства, одного від Міністерства Внутрішніх Справ, Голови Волостної Управи тої волості, де буде проводити працю Комісія і одного лікаря.
2. Головування в цих комісіях покладається на представника Військового Міністерства, при чому лікар в комісію входить, як експерт.
3. Комісія проводить попередній огляд осіб, заявивши себе хворими чи нездатними до військової служби.
4. Постанови Комісії про осіб, які будуть визнані здатними до військової служби, являються остаточними, при чому такі особи направляються до військових частин.
5. Комісії надається право самій вирішити питання про осіб, які потребують тимчасового відпуску через хворість, а також давати таким відпуск безпосередньо, але не більш, як на півтора місяця.
6. Особи, які будуть визнані комісією зовсім нездатними до військової служби, направляються при спискові, з зазначенням знайдених осіб, до місцевої повітової Управи по військовій повинності, для остаточного освідчення і вирішення питань про нездатність чи здатність до військової служби.
7. Призначення членів комісії від військової та цивільної влади покладається на Повітового комісара та військового начальника по належності, а лікаря – на Повітову Народню Управу, по вимозі Повітового Комісара.
8. Голова, члени комісії і лікар за час своєї праці одержують добові гроші в розмірі по 60 гривень на добу, а також роз'їздні по дійсній вартості.
9. На канцелярські видатки на кожну комісію відпускається по 400 гривень.
10. Видатки по арт. 8,9 цього закону віднести на військовий фонд із грошей, які асигновано в розпорядження Міністра.
11. Для задоволення прийнятих на службу козаків харчовими грішми в розпорядження комісії Військовим Начальником з одержаних на цю потребу авансів відпускається приблизна кількість необхідних грошей, в витраті котрих комісія надсилає до Військового Начальника справоздання і документи.
12. На Міністрів Військового і Внутрішніх Справ покладається вироблення і затвердження інструкцій зазначеним комісіям в справі їх обов'язків щодо мобілізації. Оригінал за належність підписали.

Правдиво: діловод

Пересилається повітовому комісару для відома і керування

4 Липня 1919 р.

Подільський Губерн. Комісар.
Управляючий Канцелярією

[84, арк. 57; 92, арк. 33–33 зв.; 540].

Додаток Ш.1.2

Військовий Міністр Отаман Сиротенко

Міністр Внутрішніх Справ І. Мазепа
30 червня 1919 року

І Н С Т Р У К Ц І Я

комісіям, які утворено для переведення по Кам'янець-Подільському повіту

1. Для кожної комісії намічається район в п'ять волостей по призначенню повітового комісара по згоді з військовим начальником.
2. Кожна комісія проводить свою працю в місці перебування Волостної Управи, переїжджаючи з одної волості до іншої.
3. В розпорядження кожної комісії повітовим комендантом дається загін озброєної сили в кількості 40-50 чоловік.
4. До прибуття до волості, а де це не можливо, по прибутті, комісія робить розпорядження Волостній Управі, аби Управа оповістила людиність про явку до волості для прийому, назначивши день явки і наказавши, що після прийняття, козакам не будуть даватися домашні відпустки. По прибутті до волості, комісія, незалежно оповістки Волостної Управи розсилала козаків з отряду для оповіщення про працю комісії і для зібрання людиності і провадження її до волости при допомозі сільського комісара.
5. Комісія повинна прийняти всі заходи аби докладно роз'яснити населенню волості мотиви мобілізації й також мусять дістати в Міністерстві преси та інформації всі відомості уряду до населення і розповсюдження їх по волості через Волостну Управу.
6. По мобілізації комісія призиває: а) всіх козаків, які були у війську і народились в 1889–1896 роках включно; б) всіх підстаршин до 35 років включно. Що торкається старшин та медичного персоналу, то вони повинні з'явитися до військового начальника в Кам'янець-Подільський.
7. З призиваючи козаків комісія оглядає тільки тих, хто зараз не хворіє й не здатен до служби.
8. При огляді керуватися розписом хвороб...[с.23].
9. Права комісії по огляду зазначені в законі 27 червня про утворення комісій.
10. Про порядок складення списків і відповідних випадках документів на козаків і про розмір харчових грошей для прийнятих по мобілізації, комісія одержує вказівки у військового начальника.
11. Всі козаки здатні до служби відправляється комісією зі списками І при конвою до повітового військового начальника для відправки до відповідних військових частин.
12. Про хід мобілізації комісія кожний день дає відомості по телефону Військовому Начальникові і Повітовій Управі по військовій повинності з зазначенням кількості прийнятих.
13. Канцелярська робота комісії покладається на служачи Волостної Управи.
14. По закінченню праці у волості комісія робить розпорядження Волостній Управі аби та надіслала до Військового Начальника списки всіх осіб, які ухилились від явки по мобілізації.
15. По закінченню робіт в своєму районі комісія дає Військовому Начальникові і Повітовій Управі по військовій повинності справездання з поверненням невитрачених грошей. Крім того всі справи свої та списки комісія здає Військовому Начальнику.
16. Комісія повинна пояснити мобілізованим, що родини прикликаних до війська, які не мають засобів для існування будуть одержувати від Республіки пайок після

обслідування їх матеріального становища при допомозі Волостних Військових Начальників.

З оригіналом згідно. Старший діловод Начмобвідділу Г.У.Г.Ш (підпис)

[13, арк. 56–56 зв.; 92, арк. 22 зв.–23; 281, с. 454].

Додаток Щ.1.2

Українська
Народня Республіка
Кам'янецький

Повітовий комісар

14 липня 1919 р.

№2145

м. Кам'янецт на Поділля

До Пана Подільського Губерніяльного комісара

Згідно пропозиції П. Міністра Внутрішніх Справ від 2 цього липня, під ч.666, повідомляю Пана Комісара, що перша та друга Комісії для переведення мобілізації від'їхали 12 цього липня.

Перша комісія до волостей: Довжецької, Гавриловецької, Рихтецької, Баговецької та Маківської, а друга – до волостей: Орининської, Лянцкорунської, Циківської, Балинської та Смотрицької.

Третя Комісія, для котрої призначений район в складі волостей: Купинської, Бережанської, Ольховецької, Куявської та Городоцької ще не від'їхала, позаяк декотрі села з вказаних волостей ще не визволені від ворога.

Повітовий комісар Огородник (підпис)

Радник Повітрової Управи (підпис)

[13, арк. 117].

Додаток Ю.1.2

НАКАЗ

Головної Управи Війська У. Н. Р.

«25» червня 1919 р.

Ч. 13

м. Кам'янець-Подільський

1) Всі старшини, котрі підлягають сучасній мобілізації і займають посади урядовців в різних інституціях чи міністерствах повинні бути звільнені зі всіх посад і направлені не пізніше трьох діб, з дня одержання цього наказу до відповідних військових начальників для залічення їх в частини військ.

З цього виключаються старшини, які звільняються від мобілізації згідно закону 17 лютого б.р. і наказу Головної Управи У.Н.Р. під Ч. 223.

- 2) Посади урядовців можуть бути зайняті старшинами: а) маючими більше як 40 років; б) маючи свідоцтво про залічення їх до III чи IV категорії хворости чи по раненню.
- 3) Відповідальність за невиконання цього наказу покладається на Директорів департаментів та рівних їм по владі осіб всіх інституцій.

ПІДСТАВА: Наказ Головного Отамана Республіканських військ від 9 червня 1919 р. Ч.77

Підписав: Військовий Міністр

Отаман Сиротенко

Начальник Головного Управління генерального Штабу

Отаман Шайбле

З оригіналом згідно:

Старший діловод (підпис)

[42, арк. 182 зв; 92, арк. 22; 123, арк. 8; 188, арк. 31].

Додаток Я.1.2

Н А К А З
Головної Управи Війська Української Народної Республіки
Ч. 48

9 липня 1919 р.

(По Канцелярії Військового Міністерства)

До мого відома дійшло, що багато старшин, урядовців та козаків, які належать заклику до мобілізації, аби уклонитися від останньої, стараються устроїтися на різні посади в тилкових інституціях всіх міністерств.

Аби запобігти цього способу уклинення від мобілізації – військовій владі НАКАЗУЮ, а цивільній пропоную приймати на немуштрові посади лише вояків ранених, або звільнених зовсім від військової служби, які представляють відповідні свідоцтва, прийом-же на посади вояків, здібних до служби в армії зовсім забороняю.

Підписали: Т. в. об. Військового Міністра, Отаман *Шайбле*
Начальник Канцелярії Військового Міністерства, Полковник *Бродовський*.

З оригіналом згідно:

Начальник Загальної Управи, Військових Старшина *Кандиба*.

[2, арк. 26; 42, арк. 221; 100, арк. 97; 585].

Додаток А.1.3

НАКАЗ

По Залозі м Кам'янця на Поділля

9 липня 1919 року

Ч.44

§1

Досі багато люду обов'язаного захищати Родину від більшовиків, не з'явилося по мобілізації. Через що робляться облави і кожний раз кілька мот вищезазначених військово-обов'язаних буває заарештовано. На жаль, несвідомістю цього назвати (неможна, бо поміж заарештованих більшість людей інтелігентних).

Звертаюся до всіх інтелігентів, аби негайно, ще не зголосившись у Військового начальника – зголосилися. Попереджаю, що як і після другої облави деякі явні дезертири будуть притягнуті мною до Надзвичайного суду, надалі буду притягати всіх не зареєстрованих і коли суд присудить до смертної кари вирок безумовно затверджу.

§2.

Наказую всім без винятку мужчинам від 17 до 45 років включно уявитися до Штабу Залози для реєстрації їх відношення до військової служби для чого мати при собі відповідальні документи.

Початок явки 11 липня від 9 годин ранку до 14 годин.

12 липня маючим прізвища на букви від А. до К. включно.

13 липня маючим прізвища на букви від У до Я включно.

§3.

Пропоную всім як державним і другим інституціям, а так і другим інституціям, а також приватним обивателем і військовим частинам, котрі мешкають у м. Кам'янці і його околицях і мають самоходи (автомобілі) легкові, грузові, які б то не були в 3-х денний срок 9, 10, 11 цього липня з'явитися до Штабу Залози для реєстрації.

У немаючих реєстраційних карток від штабу Залози самоходи будуть реквізовані, а винувні будуть передані до суду.

§4.

Всім військовим частинам, розташованим в районі Залози не відкладно зв'язатись зі Штабом Залози телефоном і щоденно надсилати до Штабу Залози для зв'язку на всю добу козаків, а як козаків нема то старшин. Ті частини котрі мають у тебе мійський телефон, сповістити ч. свого телефону

Т. в. о. Начальник Залози, Отаман Білевич

[13, арк. 115; 122, арк. 34; 604].

Додаток Б.1.3

ІНФОРМАЦІЯ

під час загального призову народжених в 1899 році, було прийнято на військову службу на
Поділля:

Кам'янецький повіт – 1092;
Проскурівський – 1024;
Летичівський – 1105;
Літинський – 1031;
Вінницький – 1278;
Брацлавський – 1416;
Гайсинський – 1459;
Ольгопільський – 1668;
Ямпільський – 1100;
Могилівський – 1071;
Ушицький – 1261;
РАЗОМ.....**13 505**

За останні часи про хід призову докладних відомостей не має. Одержано відомости,
що по:

Могилівському повіту до 20 серпня прийнято 1711 новобранців;
Летичівському – 4 і 5 вересня прийнято 117, 6 і 7 вересня – 159, 9 і 11 вересня 102
новобранці, а разом 378;
Проскурівському повіту прийнято від 16 до 20 серпня 87 новобранців;
Ушицькому повіту до 9 серпня прийнято 575 новобранців;
Ямпільському до 16 вересня прийнято 247 новобранців;
Кам'янецькому повіту до 17 вересня прийнято 317 новобранців.

17 вересня знову надіслано всім повіткомісарам депешу під ч.11 аби вони негайно
телеграфували про кількість з'явившихся та прийнятих новобранців.

Радник Губ. Управи (підпис)
Секретар (підпис)

[19, арк.13].

Додаток В.1.3**НАКАЗ Ч.133**

28 серпня 1919 року

Головної Команди військ Української Народної Республіки

(по Головному Управлінню Генерального Штабу)

В зміну артикула 1 пункту а наказу Головної Команди Військ У.Н.Р. від 9-го червня 1919 року під №77, н а к а з у ю:

Во всіх повітах, включаючи Кам'янець-Подільського, Проскурівського, Ново-Ушицького, Могилівського, Ямпільського, Винницького, Летичівського, Сароконстантинівського, Літинського і Брацлавського призвати до війська в першу чергу всіх козаків служивих в війську, які народились на протязі з 1 січня 1896 року по 31 грудня 1898 року.

Підписали: Головний Отаман *Петлюра*Військовий Міністр, Полковник *Петров***Пояснення Головної Управи військової повинности:**

- 1) З виданням цього наказу мобілізація козаків повинна провадитись надалі лише за 3 роки (народжені 1896–1898), крім повітів: Кам'янець-Подільського, Проскурівського, Ново-Ушицького, Могилівського, Ямпільського, Винницького, Летичівського, Сароконстантинівського, Літинського і Брацлавського по яким мобілізація оголошена і мусить провадитись за 10 років (1889–1898).
- 2) В зв'язку з цим, рокі підлеглих мобілізації необхідно змінити в виданій Військовим Міністром інструкції від 11 серпня (ч. по збір.26) і в об'їзникові М.В.С. 30 червня ч.676.

[92, арк. 40–40 зв].

Додаток Г.1.3

Іменем Української Народньої Республіки
Затверджуємо 1 вересня 1919 року
ГОЛОВА ДИРЕКТОРІЇ ПЕТЛЮРА
ЧЛЕН А. МАКАРЕНКО
ЧЛЕН-СЕКРЕТАРЬ Ф. ШВЕЦЬ
Посвідчую: Державний Секретарь Л.ПРАМЧЕНКО
УХВАЛЕНИЙ РАДОЮ НАРОДНИХ МІНІСТРІВ
ЗАКОН

Про переведення перевірконого освідування деяких категорій осіб визнаних нездатними до військової служби.

На зміну відповідних законів постановити:

1. Для з'ясування здатності до військової служби, встановити перевірконе освідування всіх осіб, в тому числі і старшин, яких по освідуванню в військових комісіях, шпиталях чи Управах по військовій повинності, на протязі часу з 1 серпня 1917 року по 27 листопада 1918 року було визнано нездатними до військової служби зовсім чи з зачисленням до «ополчення» другого розряду, або в запас 2 розряду / Статут військової повинності від 8 листопада 1918 року/.

2. Особи, які підлягали перевірконому освідуванню в 1916 і 1917 роках, згідно законам був. Російського уряду, і в свій час не з'явились до освідування, або котрі хоча являлись, але питання про їх здатність чи нездатність до військової служби не було остаточно вирішено Управами по військовій повинності/ після посилки на іспит, або після звільнення в відпуск по хворості/, - підлягають нині явці до зазначеного освідування, незалежно від часу їх первісного забракування.

3. Встановлення віку, до якого підлягають освідуванню особи, послідовності, терміну і порядку освідування надається Міністру Внутрішніх Справ, по згоді з Військовим Міністром.

4. Від перевірконого освідування звільняються:

а/ ті, що займають посади, виконання котрих звільняє по закону від військової повинності / ст. 69 Статуту військової повинності/ від 8 листопада 1918 року і ст. 98 і 101 Російського статуту про військову повинність, вид. 1915 року, а також від призову по мобілізації / ст. 13 закону 13 січня 1919 року «про заклик військових до дійсної служби і п. «а» і «б» ст. 1 закону 17 лютого 1919 року», «про мобілізацію старшин та урядовців вчителів» / , - поки вони займають згадані посади.

б/ ранені всіх розрядів, які одержують пенсії від Держави, на підставі ст. от. 1, 7 і 8 «Положення о призванні нижних воинских чинов и их семейств», прикладеного до закону від 25 червня 1912 року « о призванні нижних воинских чинов и их семейств».

5. Особи, які навчаються в вищих та середніх школах, що знаходяться в межах України і зазначені в списках, прикладених до статуту військової повинності від 8 листопада 1918 року, підлягають явці до освідування, але, по зачисленню до запасу першого розряду другої категорії, їм надається відстрочка для окінчення освіти до 1 числа місяця, який слідує після закінчення іми навчання, або за вибуттям їх з зазначених шкіл. Ці відстрочки надаються на загальних підставах не далі того віку, який встановлений законом.

6. Зазначене перевірконе освідування провадиться по місцю мешкання осіб, які підлягають освідуванню, повітовими та мійськими Управами по військовій повинності.

7. Постанови повітових та мійських Управ по військовій повинності, відносно здатності до військової служби освідуємих осіб, виносяться більшістю голосів з перевагою голосу Голови, на випадок рівності голосів. Ці постанови являються остаточноними і оскарженню не підлягають, але Губерніяльні Управи по військовій повинності мають право перевіряти зазначені постанови в порядку догляду, на підставі примітки до ст. 94 Статуту військової повинності від 8 листопада 1918 року.

8. Всі особи, які будуть визнані при перевірочному освідуванні здатними до військової служби, негайно приймаються до війська, з зачисленням згідно ст. 20 Статуту Військової повинності від 27 листопада 1918 року до запасу першого розряду другої категорії, або до запасу другого розряду, в залежності від віку, крім старшин і військових урядовців, які зачисляються по розсуду військової влади.

9. Особи, що займають посади в урядових, громадських, а також в приватних торговельних, а також інших установах, якщо вони по освідуванню будуть взяті до війська, користуються правами, які встановлено ст. 12 закону 13 січня 1919 року «про заклик військових до дійсної служби» для призваних по мобілізації та доповненням до нього.

10. Ті, що не з'являються без оглядних причин до перевірочного освідування на протязі місяця після встановленого строку, караються як за ухилення від військової повинності, на підставі ст. 19 закону 26 січня 1919 року « про поповнення армії та фльоти Української Народньої Республіки», а саме: позбавленням всіх прав стану і засланням на каторжні роботи на строк від чотирьох до шести років.

11. Лікарі, які беруть участь у засіданнях Управ по військовій повинності по перевірочному освідуванню, одержують платник по сто / 100 / гривень за кожний день засідання.

12. Видатки, які викликаються в справі перевірочного освідування, віднести на військовий фонд, для чого з зазначеного фонду асигнувати в розпорядження Міністра Внутрішніх Справ двісті тисяч / 200.000 / гривень.

Оригінал підписали:

ГОЛОВА РАДИ НАРОДНИХ МІНІСТРІВ В. МАРТОС
МІНІСТР ВНУТРІШНІХ СПРАВ І. МАЗЕПА

[28, арк. 4–4 зв.; 93, арк. 3–4].

Додаток Д.1.3

Пояснююча Записка

ДО ЗАКОНОПРОЕКТУ ПРО ЗМІНУ АРТ. І ЗАКОНУ 1 ВЕРЕСНЯ 1919 РОКУ ПРО ПЕРЕВЕДЕННЯ ОСВІДУВАННЯ ДЕЯКИХ КАТЕГОРІЙ ОСІБ, ВИЗНАНИХ НЕЗДАТНИМИ ДО ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ.

Скасування в арт. І. наведеного закону виразу: «на протязі часу з 1 серпня 1917 року по 27 листопада 1918 року» і заміна його на вираз: «до сього часу» себто до моменту видання сього закону викликається такими міркуваннями:

1. При виданню закону 1 вересня 1919 року про перевірочне освідування малось на увазі переглянути лише тих осіб, яких було забраковано, починаючи від останнього переосвідування, яке провадилось по розпорядженню бувш. Російського Уряду і до початку діяльності влади Директорії У.Н.Р.
2. На протязі сучасної революції на Україні перебували різні окупантські влади, з котрих кожна на свою руку переводила призови та мобілізації і видавала різні документи військовозобов'язаним про звільнення їх від військової служби.
3. Зараз є велика кількість осіб, які мають фальшиві документи до військової повинності, багато з них зовсім ніяких документів не мають, а багато мають документи про звільнення від військової служби, які вони одержали на протязі революції від Установ насильно, загрожуючи розправою на випадок визнання їх здатними до військової служби.
4. В зв'язку з характером війни, яка велась до цього часу багато людей звільнялось комісіями та установами від військової служби без відповідних підстав, лише по міркуванням гуманним, коли виявилось, що цих людей неможливо направити до відповідної частини або не було можливості тримати в лікарнях до остаточного видужання і інш.
5. Все це, а також потреба перевести в майбутньому точний учот військовозобов'язаних і взагалі потреба упорядочення справи утворення армії і встановлення точних мобілізаційних розрахунків в майбутньому вимагає аби всіх мужчин, принаймні, тих років яких буде закликано тепер і в майбутньому по мобілізації і які мають різні документи про звільнення від військової служби, було перевірено шляхом переосвідування і аби у них були на руках одноманітні документи про відношення до військової повинності від влади Української Народної Республіки починаючи з часу діяльності її після заключення згоди з Польщею.

При існуванні в арт. І законі 1 вересня 1919 року виразу: «Починаючи з 1 серпня 1917 року по 27 листопада 1918 р.» такого упорядочення досягнути неможливо, бо цей період захвату невелику кількість осіб, яких перелічено вище.

Міністр ВНУТРІШНІХ СПРАВ М. БІЛІНСЬКИЙ

[93, арк. 7–7 зв; 520].

Додаток Е.1.3

ВІДОМІСТЬ
про хід мобілізації запасних і призиву новобранців до 7 жовтня 1919 року

Назва повіту	Прийнято за попередні дні									3 28 вересня по 7 жовтня								
	старшин	підстаршин	козаків	М. Лікар.	М. Хверш	В. Лікар.	В. Хверш	У.в.ч.	Новобран.	старшин	підстаршин	козаків	М. Лікар.	М. Хверш	В. Лікар.	В. Хверш	У.в.ч.	Новобран.
Кам'янецький	68	323	3057	-	-	-	-	-	497	3	8	44	-	-	-	-	-	7
Ново-Ушицький	56	690	5323	1	29	-	1	6	918	2	3	33	-	1	-	-	-	-
Могилівський	49	192	5122	-	9	-	-	1	1135	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ямпільський	28	36	229	-	-	-	-	3	343	-	-	-	-	-	-	-	-	108
Брацлавський	142	-	4476	-	3	2	-	43	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Вінницький	167	945	3358	22	10	7	7	-	476	-	29	173	-	1	-	-	-	-
Летичівський	104	766	3913	-	25	-	-	6	418	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Літинський	89	1086	2699	-	20	-	8	-	886	-	-	1239	-	-	-	-	-	-
Гайсинський	-	-	-	-	-	-	-	-	854	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Проскурівський	34	91	1821	-	2	1	1	-	171	-	14	106	-	2	-	-	-	7
Із'яславський	-	149	3459	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Новоград-Волинськ.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Старокостянтинівс.	10	15	823	-	-	-	-	-	298	3	14	522	-	-	-	-	1	14
Житомирський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Липовецький	61	1	2692	-	14	-	6	14	-	-	-	745	-	1	-	-	-	-
Уманський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Бердичівський	15	-	1210	10	16	2	7	3	67	-	-	105	-	-	-	-	-	-
Рухвійськ. Нач. 3 див.	16	77	1905	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Волинської групи	7	-	2302	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ольгопільський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	10	220	-	-	-	-	-	-
Разом	846	4369	42389	33	129	12	30	77	6063	11	78	3167	-	5	-	-	1	130

Начальник мобілізаційного відділу ГУГШ (підпис)
Військовий старшина (підпис)
[168, арк. 93].

Начальник II частини (підпис)

Додаток Ж.1.3**НАКАЗИ**

Головної Команди Військ Української Народної Республіки

27 вересня 1919 року

Ч.171

(По Головному Управлінню Генерального Штабу)

1. З огляду на насуваючуся небезпеку від денікінської неволі, яка веде за собою старий режим і нову гетьманщину, наказую в повітах:

Балтським, Гайсинським, Ольгопільським, Ямпільським, Вінницьким, Літинським, Летичівським, Могилівським, Проскурівським, Кам'янець-Подільським, Ново-Ушицьким, Брацлавським, Бердичівським, Сквирським, Таращанським, Звенигородським, Уманським, Липовецьким, Анановським, Із'яславським та Житомирським провести в найкоротший термін мобілізацію річників 1898 до 1889 включно.

Переведення в життя мобілізації в прифронтовій смузі належать Штабам Дієвої та Начальної Команди Галицької Армії щоби прискорити мобілізацію.

Всім відповідним мобілізаційним органам виявити найсильнішу енергію та напруженість праці під загрозою карної відповідальності, як за зраду Народові і Республіки.

Селяни закликуються з'явитися зі зброєю і одягом за-для захисту своїх найсвятейших прав на Землю і Волю.

Мобілізованих негайно відряджати до військових частин. За кожен зайву годину перебування їх на збірнім пункті будуть винні каратися, як за надбання про своєчасну відправку і саботаж.

2. Скасування наказу Головної Команди Військ У.Н.Р. від дня 23 серпня ц.р. ч.133.

На тій області, яка, згідно наказу Головної Команди Військ У.Н.Р. від 11 вересня ц.р. ч.–ОП.–607 і ВІД 18-го вересня ц.р. ч.–ОП.–696 належать до фронтової смуги, мобілізації провадити порядком, вказаним Штабом Дієвої Армії та Начальною Командою Галицької Армії – кожної в межах приналежної їм території. В області стану і запілля провадити мобілізацію порядком, зазначеним в наказі Головної Управи Військ У.Н.Р. від 12-го серпня ц.р. ч.113.

3. Наказ цей ввести в життя по телеграфу.

Головний Отаман **Петлюра**

Військовий Міністр

Полковник **Петрів****27 вересня 1919 року.**

[12, арк. 67; 13, арк. 219; 14, арк. 2; 19, арк. 138; 44, арк. 67; 45, арк. 43 зв.; 94, арк. 52, 57; 111, арк. 59; 113, арк. 28-28 зв.; 124, арк. 15-15 зв.; 143, арк. 46; 188, арк. 64; 288, с. 87; 312, с. 122-123; 322, с. 151-152; 479; 553; 554; 566; 586; 590; 692; 830, с. 256].

**Відомість
про хід мобілізації і призову новобранців за 3-10 жовтня 1919 року**

Назва повіту	старшин	підстаршин	козаків	Новобранців
Кам'янецький	7	6	36	11
Новоушицький	-	3	82	-
Могилівський	4	10	97	105
Ямпільський	-	12	75	-
Брацлавський	2	15	85	-
Вінницький	-	28	262	-
Летичівський	-	7	159	-
Літинський	-	3	441	-
Проскурівський	-	-	-	5
Новоград-Волинський	-	-	187	-
Старокостянтинівський	-	4	325	23
Липовецький	5	53	2274	-
Бердичівський	-	9	93	-
Всього	18	150	4116	144

[166, арк. 8].

Додаток К.1.3

**Відомість
про кількість мобілізованих запасних і призваних новобранців, відправлених по
частинам війська (по повідомленням начальників) за 3-10 жовтня**

Назва частин	старшин	підстаршин	козаків	Новобранців
Запоріжська група	-	9	460	-
Корпус січових стрільців	-	6	521	23
Волинська група	-	-	8	-
Київська група	7	88	2257	-
Галицькі частини	-	30	583	-
Курінь власного резерву Головного Отамана	-	-	50	-
Технічні частини і установи	4	2	5	-
Кінні запасні частини	4	-	13	-
Наштадієві	4	1	63	-
Разом	25	142	4116	144

[158, арк. 43-а; 166, арк. 8].

Додаток Л.1.3

**Відомість
про хід мобілізації запасних і призиву новобранців за 10-17 жовтня 1919 р.**

Назва повіту	Старшин	Підстаршин	Козаків	Новобранців
Кам'янецький	2	1	11	4
Новоушицький	-	3	76	5
Могилівський	1	-	7	-
Ямпільський	1	1	9	45
Брацлавський	-	-	-	-
Вінницький	-	17	105	-
Летичівський	2	9	59	-
Літинський	1	-	90	-
Гайсинський	-	-	-	-
Проскурівський	-	-	-	-
Із'яславський	-	-	274	-
Новоград-Волинський	5	-	653	-
Старокостянтинівський	-	-	-	-
Житомирський	-	-	-	-
Липовецький	-	-	-	-
Уманський	-	-	-	-
Бердичівський	-	-	-	-
Звенигородський	-	-	-	-
Таращанський	13	87	1603	-
Сквирський	-	-	-	-
Васильківський	-	-	-	-
Канівський	-	-	-	-
Київський	-	-	-	-
Радомисльський	-	-	-	-
Ольгопільський	13	-	52	-
Разом	25	131	2939	104

[158, арк. 43-а].

Додаток М.1.3

ІМЕНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Затверджуємо 4 листопада 1919 року

Голова Директорії ПЕТЛЮРА

Член А. МАКАРЕНКО

Член-Секретарь Заєць

Посвідчую: державний секретар Л. ШРАМЧЕНКО

УХВАЛЕНИЙ РАДОЮ НАРОДНИХ МІНІСТРІВ

ЗАКОН

Про зміну законів 26 січня і 4 серпня 1919 року «про поповнення армії» та фльоти Української Народної Республіки».

На зміну / ст.. ст. 7, II і 13 закону 26 січня 1919 року / Вістник Державних Законів 1919 року вип. 8 ч.101 / і ст.. 3 закону 4 серпня 1919 року» про поповнення армії та фльоти Української Народної Республіки» / Вістник Державних Законів 1919 року вип. 31 ч. 445 постановити:

1. Строки служби для прийнятих до війська на підставі закону 26 січня 1919 року вираховувати: для прийнятих з 1 січня по 1 квітня – з 1 квітня для прийнятих до 1 липня, з 1 липня до 1 жовтня, і для прийнятих з 1 жовтня до 1 січня – з 1 січня.

2. На час війни надати право підлягаючим виконанню військової повинності особам надавати докази, що посвідчують права їх на льоти, аби відстрочки по відбуванню військової повинності, незалежно від строку, які встановленні ст.. XI закону 26 січня 1919 р. але при умові, що ці льоти та відстрочки визначається на підставі тих прав, які зазначені особи мали до менту початку освідування новобранців при переведенні загального призову згідно ст.. I закону 26 січня 1919 року і примітки до неї.

3. В зв'язку з війною і потребою утворення сталої Української армії скасувати, встановлений ст. 13 закону 20 січня 1919 року продовжений ст.. 3 закону 4 серпня 1919 року / до 1 жовтня 1919 останній строк дій повітових і мійських управ на Військовій повинності, що до додаткового прохання осіб, які своєчасно не з'явилися до призову, чи визнані здатними до служби по переосвідуванню в Губерніяльних Управах по Військовій Повинності, а також які були в лікарських установах на іспиті. Прийом зазначених новобранців згідно закону 26 січня 1919 року провадити без обмеження строку.

4. Закон цей оголосити по телеграфу.

Підписав: Голова Ради Народніх Міністрів Міністр Внутрішніх Справ І.МАЗЕПА. З копією згідно: За Начальника Головної Управи Військової Повинності /підпись/.

Копія з копій згідно

Помічник Начальника Мобілізаційно-Призивного відділу, сотник.....(підпис).

[24, арк. 1–1 зв; 58, арк. 24; 64, арк. 8–8 зв.; 193, арк. 4–4 зв].

Додаток Н.1.3

Із Штабу Дієвої армії

14.11.1919

НКГА

Наказ війську Наддніпрянщини Дієвої армії УНР ч.193

13 листопада 1919 року, по штабу

З огляду на переорганізацію Наддніпрянської Дієвої армії на підставі наказу війську Наддніпрянської Дієвої армії від 12 листопада ц.р. ч.190 для найскорішого переведення в життя мобілізації наказую:

- 1) Негайно, по одержанню цього наказу перевести перевірку мобілізованих 1898 по 1889 рік включно в Старокостянтинівському, Проскурівському, Летичівському, Літинському, Могилівському, Новоушицькому та Кам'янець-Подільському повітах і тих, хто не служить у військах, притягти силою до служби.
- 2) Мобілізацію в зазначенім районі проводити виключно розпорядженням командирів збірних дивізій: Волинської, Київської, Запорізької та Січових стрільців через запасові курені відповідних дивізій.
- 3) Для проведення мобілізації призначається райони: а) Волинський збірний дивізіон – Летичівський та Літинський повіти; б) Київської збірної дивізії – Кам'янець-Подільський повіт; в) Запорізької збірної дивізії – Новоушицький та Могилівський повіти; г) Збірній дивізії СС – Проскурівський та Старокостянтинівський повіти.
- 4) Мобілізацію переводити по мірі потреби і маючого на виду одягу і зброї. Всіх мобілізованих обов'язково задовольнити необхідними речами, одягом, взуттям і харчами.
- 5) Командирам збірних дивізій розташовувати свої запасові курені в таких пунктах свого району, де було найвигідніше збирати мобілізованих.
- 6) Повітовим військовим Начальникам зі своїми апаратами всіма засобами допомогти цій мобілізації.
- 7) Що торкається медичного огляду різного роду задовольень мобілізуємих і інших питань, які будуть виникати при мобілізації, повинно керуватися наказом війську наддніпрянської Дієвої армії від 27 вересня ц.р. ч.109.
- 8) Про хід мобілізації штабами збірних дивізій щоденно телеграфувати в Штаб Дієвої армії і ГУГШ про одержання цього наказу негайно повідомити. Наказ цей перевести в життя по телеграфу.

Підписали: Командуючий армією, Отаман Тютюнник. Начальник Штабу, отаман Сінклер

[157, арк. 291 і-м].

Додаток П.1.3

НАКАЗ
Головної Управи Війська Української Народної Республіки

Ч. 205

6 березня 1919 року

(По Головному Управлінню Генерального Штабу)

На підставі затвердженого Директорією Української Народної Республіки 28 лютого б.р. закону про мобілізацію всіх народніх учителів по згоді з Міністром Внутрішніх Справ НАКАЗУЮ:

§1

Призвати до війська Української Народної Республіки всіх народніх учителів до сорока-трьох річного віку, які проходили ряди військ.

§2

Перший день явки на збірні пункти Повітових Військових Начальників 15 березня, останній – 18 березня.

§3

Всіх закликаємих по цьому наказу Повітовим Військовим Начальникам відправити:

а) на Волині зо всіх повітів та на Поділля з повітів: Проскурівського, Летичівського, Литинського, Винницького, Кам'янець-Подільського, Ушицького в пункти формування частин другої запасової бригади по вказівкам Командіра 2 запасової бригади.

б) на Поділля з повітів: Брацлавського, Гайсинського, Ольгопільського, Могильовського, Балтського, Ямпольського і з Київщини та Херсонщини в розпорядження Начальника 1-ї запасової бригади до м. Рибниця.

§4

Закликаємим по цьому наказу призначити до учених курінів при 1 та 2 запасових бригадах.

§5

По закінченню цієї мобілізації відомости надіслати до ГУГША і про отримання цього наказу телеграфувати до ГУГША.

Підписали: Т.в.об. Військового Міністра,

Отаман Сиротенко

Т.в.о. Начальника Головного Управління Генерального Штабу,

Полковник Радзін

З оригіналом згідно:

Начальник Канцелярії Військового Міністерства,

Отаман Галкин

[42, арк. 130 зв.–131].

Додаток Р.1.3**Наказ Ч.288****20 травня 1919 року****Головної Управи військ У.Н.Р.**

На підставі п.17 Закону від 13 січня про заклик військових до дійсної служби і в зміну наказу Головної Управи військ ч.223 наказую рахувати всіх членів повітових Трудових Рад звільненими від мобілізації, докіль вони знаходяться членами цих Рад.

Т Е Л Е Г Р А М А**Міністерства Внутрішніх Справ по головній Управі військової повинності від 8 квітня під ч.381, на ім'я Управ по військової повинності.**

З приводу виникших питань по згоді з Головним Управлінням Генерального штабу пояснюється: 1) Комісії по відстрочкам, які утворено на підставі закону 13 січня про мобілізації не скасовані, а тому вони мусять провадити свою працю відносно козаків та підстаршин без зміни; 2) в пункт 13 закону 13 січня внесено зміну законом 17 лютого тільки відносно старшин та військових урядовців, з котрих звільняються від мобілізації лише ті, що займають посади по Державнім та громадським інституціям: учителя не нижчої шостої класи, а інші не нижче четвертої класи, а також про котрих зазначено в наказі Головної Команди військ У.Н.Р. №223, або відносно яких будуть окремі розпорядження Військового Міністра, на підставі пункту 17 закону 13 січня; 3) заклик по мобілізаціям торкається козаків та бувших ополченців, які були у війську і звільнені відтіля по демобілізації, ті ж що забраковані зовсім при призовах чи при мобілізаціях або у війську, як не військово-обовязані, мобілізації не підлягають.

[92, арк. 36].

Додаток С.1.3

Міністерство Внутрішніх Справ

До п.п. Губерніяльних і Повітових Комісарів про тимчасову організацію влади на місцях

Підтверджуючи попередні циркуляри до неухильного їх виконання від 11 червня про відновлення діяльності державних і громадських інституцій і про організацію народної самоохорони, в розвиток і поповнення цих циркулярів і в зміну циркуляру, від 11 червня про організацію адміністративного апарату, Міністерство Внутрішніх Справ пропонує п. п. комісарам тимчасово до затвердження Правительством і переведення в життя закону про систему управління на місцях керуватись слідуючими правилами щодо тимчасової організації адміністративного апарату і встановлення порядку і спокою в місцях, звільнених від більшовицької влади.

1. Влада в селі

1. Представником адміністративної влади в селі являється сільський комісар, обов'язково грамотний, якого обирає схід і затверджує Повітовий комісар. Сільський комісар має свою печатку.
2. Кандидат на сільського комісара вибирається громадою і затверджується Повіткомісаром, кандидат виконує обов'язки комісара в разі його хвороби, або відсутності.
3. В допомогу сільському Комісареві громадою можуть бути обрані від одного до трьох помічників його.
4. Для збору податків збирається громадою сільський зборщик.
5. В селі на кожних десять дворів вибирається по одному десяцькому. Десяцькі скликаються сільським комісаром для різних доручень тільки в тому разі, коли для цього виникає дуже спішна потреба.
6. Сільський комісар, його помічники і зборщик отримують від громади плату, яку постановлює схід. Десяцькі плати не отримують.

2. Обов'язки Сільського Комісара.

На обов'язку Комісара села лежить наступне:

- 1) Для забезпечення населенню порядку та спокою негайна організація, на підставі наказу від 11 червня, тимчасової охорони села, яка після відновлення апарату повітової міліції повинна допомогти і працювати з нею в повному контакті.
- 2) Енергійна боротьба з агітаторами, які з'являються в селі без посвідчення від повітових або губерніяльних волостей, а також з різними злочинцями, в тому числі з грабіжниками комуністами, яких необхідно заарештовувати і надсилати до Повітового комісара, в випадках розбою повстань проти існуючої влади припинити їх озброєною силою.
- 3) Не допускати злочинної агітації проти У.Н.Р.
- 4) Негайно та енергійно проводити в життя усі розпорядження уряду У.Н.Р та її закони, для чого широко оповіщати про ці розпорядження та закони розклеюючи їх по селу на людних місцях і оголошуючи їх на зборах громад.
- 5) Дбати про неухильне виконання наказів уряду про мобілізацію та призиви.
- 6) Всіх тих, що ухиляються від мобілізації, а також дезертирів, що повтікали з фронту, негайно затримувати і передавати повітовому комісару для притягнення їх до відповідальності по законам військового часу. В цій справі, волостним та сільським комісарам допомагає повітова міліція і народна самоохорона.
- 7) Всіма засобами допомагати нашому війську, особливо в прифронтовій смузі, де місцева влада в порозумінні з місцевими громадськими організаціями та населенням, взагалі повинна робити якнайбільшу допомогу Дієвій армії в справі постачання і харчів, а також організації догляду за раненими та хворими козаками і т. і.

II. Влада в волості

- 1) Голова Волосної Народної Управи являється і Волосним комісаром, в якій должності він затверджується Повітовим Комісаром.
- 2) Заступником Волосного Комісара, Повітовий Комісар затверджує одного із членів Волосної Народної Управи по представленню Волосного Комісара.
- 3) Канцелярія Волосної Народної Управи обслуговує потреби Волосного Комісаріату, причому Волосний комісар має окрему від Волосної Народної Управи печатку.

Обов'язки Волосного Комісара

На обов'язку волосного комісара лежить наступне:

- 1) Виконання всіх розпоряджень вищої над ним влади і оголошення їх в межах своєї волості
- 2) Догляд за виконанням всіх правил, зазначених в цій інструкції відносно села.
- 3) Загальний надзор за діяльністю сільських комісарів. Постійний зв'язок з ними та повіткомісаром.
- 4) Негайна підготовка всього, що необхідно для успішного проведення мобілізації та призиву, а власне: заготовка призивних списків, учот коней, возів, і. т. п.
- 5) Дбати про негайне відновлення діяльності Волосної Земельної Управи а також про організацію при Волосній Народній Управі продовольчого відділу, для чого відповідна інструкція отримується: щодо земельної Управи від Повітової Земельної Управи, а що до продовольчого відділу від Повітової Продовольчої Організації.
- 6) Волосний комісар підлягає Повіт-комісару, якому щотижня від відомості про становище волості, а в особливих випадках доносить негайно.

III. Влада в повіті

Губерніяльний комісар, не чекаючи звільнення всього повіту від більшовицької влади, допускає до виконання обов'язків Повітового Комісара, особу, котра займала цю посаду до приходу більшовиків, або в порозумінню з місцевими громадськими організаціями призначає нового Повіт-комісара, котрий затверджується Міністерством.

Обов'язки Повітового Комісара

На обов'язку Повітового Комісара лежить наступне:

1. Виконання всіх розпоряджень вищої влади та догляд за виконанням усіх правил, зазначених в цій інструкції відносно села і волості.
2. Негайна організація сільських, волосних та повітових комісарів на підставі вищезазначених правил і загальний надзор за їх діяльністю.
3. Негайна організація в селах і містечках народної самоохорони, згідно наказу Ради Народних Міністрів від 11 червня, а також негайне відновлення апарату міліції на наступних підставах:

А) Повітовий Комісар, або допускає до виконання обов'язків повітового начальника міліції, особу, котра займала цю посаду до приходу більшовиків, або призначає нового начальника повітової міліції, який затверджується Губкомісаром.

Б) Повітовий Начальник міліції, керуючись штатами, які існували до приходу більшовиків, негайно призначає із цілком певних людей, районних начальників міліції і набирає відповідний кадр міліціонерів. Для того щоб міліціонери при виконанні своїх службових обов'язків могли бути цілком безсторонніми і не були зв'язана родинними зв'язками чи близького знайомства, бажано, аби міліціонери призначались на посади поза межами тієї волості, де вони постійно проживають.

В) Народна самоохорона, як організація тимчасова, утворена в допомогу міліції до встановлення більше сталого ладу і спокою в місцевостях, звільнених від більшовиків, повинна провадити свою роботу в повному контакті з міліцією.

4 Відновлення Діяльності Повітової Народної Управи, допомога організації при цій управі продовольчого відділу, згідно інструкцій Губерніяльної Продовольчої Організації і відновлення діяльності Повітової Земельної Управи, згідно інструкції Губерніяльної Земської Управи.

Примітка: Для об'єднання діяльності цих органів і доцільного використання місцевих сил можуть бути утворені при Повітових Народніх Управах колегії із представників Повітового Комісаріату і повітових Управ Народної (Земської) Земської, Земельної та Продовольчої.

5. Негайно відновлення діяльності Повітової Управи по Військовій Повинності, котра повинна якнайскоріше підготувати все необхідне для проведення мобілізації та призиву в повіті, взагалі вживати всіх заходів, аби мобілізація та призив проходили планомірно та успішно.
6. Скликання, не дождаючись утворення інституту волосних інструкторів інформаторів, повітового з'їзду представників від всіх волостей (не менше двох від кожної волости), обраних Волосною Управою, або волосним сходом для докладного ознайомлення, а сучасним моментом та порядком відновлення влади на місцях. На цих з'їздах мають право участі тільки інструктори – інформатори повіту, утворені Повіткомісаром, згідно п.7 цього циркуляру.
7. Для планомірної інформації населення про діяльність правительства, докладного інструктування щодо відновлення влади на місцях і підготовки населення щодо проведення в життя розробляє мого правительством закона про місцеве управління, Повіткомісар утворює, згідно прикладаємим штатам, інститут волосних інструкторів-інформаторів на чолі з повітовим інструктором. Волосні інструктори набираються по можливості із місцевих людей і по рекомендації Волосної Управи, або волосного сходу. Повітова інструкторська організація підлягає Повітовому Комісару, який після набору відповідного числа інструкторів негайно скликає повітовий з'їзд волосних інструкторів інформаторів.
8. Повіткомісар щотижня надсилає по прикладає мій формі Губкомісару відомості про становище повіту, а про особливі випадки повідомляє негайно.

IV Влада в Губернії

Губерніяльний комісар є представник адміністраційної влади в губернії, на обов'язку якого лежить слідує:

- 1) Енергійне проведення в життя всіх законів та розпоряджень Уряду У.Н.Р. та постійний надзор за виконанням їх державними інституціями та громадськими установами.
- 2) Відновлення повітових комісаріатів і загальний надзор за їх діяльністю.
- 3) Догляд за виконанням всіх правил зазначених в цій інструкції відносно сел., волости та повіта.
- 4) Організація в губернії народної самоохорони, відновлення апарату міліції на вищезазначених підставах, взагалі забезпечення населенню порядку та спокою.
- 5) Відновлення діяльності Губ. Народньої Управи, допомога утворенню при цій управі продовольчого відділу, згідно інструкції Міністерства Народнього Господарства і відновлення діяльності Губ. Земельної Управи, згідно інструкції Міністерства Земельних Справ.

Примітка: Для об'єднання діяльності цих органів і до цільного використання місцевих сил можуть бути утворені при Губерніяльних Народніх Управах колегії із представників Губерніяльного комісаріату і Губерніяльних Управ: Народньої (Земської) Земельної та Продовольчої.

- 6) Відновлення діяльності Губерніяльної Управи по військовій повинності та інших державних установ.
- 7) Пильний догляд за тим, аби робота по мобілізації провадилась планомірно і в повному контакті цивільної влади з військовою.
- 8) Видання спеціальних відозв, а також своєчасно повідомлення населення через інструкторів-інформаторів (див. п.9) про мобілізацію та її значіння для Республіки.
- 9) Скликання не дожидаючись утворення інституту повітових інструкторів інформаторів, з'їзду повітових комісарів для об'єднання та координування їх діяльності.
- 10) Утворення інституту повітових та волосних інструкторів інформаторів на чолі губерніяльним інструктором, який підлягає Губерніяльному Комісару. По мірі потреби Губерніяльний

Комісар закликає з'їзди повітових інструкторів, а після звільнення всієї губернії з'їзд волосних інструкторів.

- 11) Губкомісар щотижня надсилає до Міністерства відомости про становище губернії, а в особливих випадках повідомляє негайно.

Міністр Внутрішніх Справ
I. Мазепа

№778

24 червня 1919 року

м. Кам'янець-Подільський

[112, арк. 19–20 зв.; 542].

Додаток Т.1.3

Головна Управа
Військової повинності
31 жовтня 1919 р.
М. Київ

Д О К Л А Д

Згідно особистого Вашого розпорядження про з'ясування питання щодо усунення дезерції зі збірних пунктів Військових Начальників мобілізованих козаків, Головна Управа докладає:

1. Для підтримання ладу на збірних пунктах повітових військових начальників і допомоги у провадженню мобілізації, наказом Головної команди військ У.Н.Р. від 31 серпня під ч.138 утворено піші караульні півсотні;
2. Обіжником Міністра Внутрішніх Справ (по Загальному Департаменту) від 26 вересня під ч.1993 на обов'язок Повітових Комісарів покладено допомагати Військовим Начальникам в перепровадженню мобілізованих до військових частин.
3. За мобілізованими військові частини мусять надсилати на збірні пункти прийомщиків з вагоном козаків для припровадження їх до частин;

Таким чином справа забезпечення дезерції мобілізованих зі збірних пунктів і в подорожі до частин з формального боку забезпечена. Необхідно лише аби видані розпорядження було переведено в життя, а також аби військові частини своєчасно надсилали прийомщиків з козаками на збірні пункти, бо невиконання цього головним чином шкодить справі мобілізації. З приводу цього слід звернутись до Головного Управління Генерального Штабу і прохати відповідних розпоряджень з його боку.

Крім того, на думку Головної Управи в околицях повітового міста на вихідних шляхах на час мобілізації необхідно ставити варту з міліціонерів, або козаків, які б перевіряли всіх виходячих чи виїжджаючих з міста і затримували б дезертирів, котрих і повертали б на збірний пункт під особистий догляд.

По останньому питанню ніяких розпоряджень не видавалось, а тому, коли це буде виконано доцільним, необхідно видати таке розпорядження з боку Міністерства Внутрішніх Справ по Адміністраційному Д-ту, віданню котрого підлягає міліція.

В.о. Начальник Головної управи військової повинності (підпис)
Урядовець для доручень 5 кл. (підпис)

[117, арк. 78].

Додаток У.1.3.

Н а к а з

Головної Команди Військ У. Н. Р.

Ч.15.

25 лютого 1920 року

Аби уникнути безладдя, яке творилося за останній час в м. Кам'янці, наказую припинити до відома і виконання наступне:

1) За відсутності Військового Міністра в м. Кам'янці ніхто не може його заступити, а тому всім способам, що надали собі титул заступників, забороняється вживати їх надалі.

2) Отаману О. Шаповалу проводити формування 4 стр. Бригади згідно наказу Головної Команди Військ У.Н.Р. Ч.3. від 10 січня 1920 року, словесних вказівок Військового Міністра і по штатам затвердженим 25 лютого 1920 року.

Отаман О. Шаповал підлягає безпосередньому Військовому Міністрові і ніхто не може втручатися в справу формування 4 Стр. Бр.-ди з метою яких би то не було змін і т.і. Про хід формування Отаман Шаповал інформує через військову Реферантуру п. Міністра Огієнко; до нього також звертається за допомогою у всьому що потрібно. Для формування 4 Стр. Бригади повинен бути використаний весь військовий матеріал в м. Кам'янці та його околицях, за винятком осіб В-ого М-ва, для чого Головноуповноваженому м. М-ві Огієнко вжити всіх заходів і взагалі допомагати отаману Шаповалу всім, чим можна, в справі формування 4 Стр. Бр.-ди.

Ніяких інших формувань, крім затверджених Головним Отаманом і Військовим Міністром бути не може.

Отаманові Шаповалу щотижня представляти черех військового Референта при Головноуповноваженому звіт про хід формування 4 бригади.

3) Всі особи Військового Міністерства перебувають в Кам'янці лише приватно. Керуючим персональним складом і завідуючим майном центральних інституцій Військового Міністерства призначається Головний Воєнний Прокурор Полковник Мошинський.

Полковнику Мошинському не належить інших функцій Військового Міністерства крім обов'язку зберегти апарат Військового Міністерства, майно і персональний склад, інтереси якого він має заступати скрізь, де потрібно. Полковнику Мошинському скласти список всіх осіб військового Міністерства, а цей список можуть бути включені ті особи, що були в складі Військового Міністерства 18 листопада 1919 року. Всі ці особи рахуються на військовій службі і задовольняються утриманням по попередніх посадах, Полковнику Мошинському все майно, діла Військового Міністерства привести в порядок. Скласти йому реєстр і все підготувати для відчинення праці по першому наказу.

До числа осіб військового Міністерства можуть бути прилучені співробітники інших військових установ, що перебувають в Кам'янці. Але можуть бути залічені до Військового Міністерства особи, що були і будуть корисні своїми знаннями і працею для У.Н.Р. Список цих осіб повинен бути негайно представлений на затвердження Військовому Міністрові.

4) Юнацька школа, збірно-етапний пункт /бувш. Військовий Кам'янецький пункт/, команда видужуючих, всі українські військові шпиталі – підлягають Головноуповноваженому Уряду У.Н.Р. у Кам'янці.

На п. Головноуповаженого також покладається:

а) опікування і відповідне роз приділення всіх військових осіб, що опиняється в Кам'янці та його околицях.

б) збір відомостей та охорона всього військового майна в Кам'янці та його околицях.

Грошове задоволення по всім зазначеним § переводиться з військового фонду.

Головний отаман Військ У.Н.Р. П Е Т Л Ю Р А

Військовий Міністр Ген Штабу Полковник С А Л Ь С Ь К И Й

З оригіналом згідно: Нач. Похід. Канцелярії Головного Отамана У. Н. Р.
(підпис). /м.п./. З копією згідно: Секретарь Управл. Рефер. Військ. Справ /підпис/.

Згідно:

Діловод Черняхів (підпис)

[127, арк. 12–12 зв.; 128, арк. 8–8 зв].

Додаток Ф.1.3

НАКАЗ ч. 24

Могилів-Под. Повітового Військового Начальника

24 січня 1920 р.

Згідно розпорядження Начальника залоги м. Могиліва-Подільського від 24 січня 1920 року за Ч.40 підлягають мобілізації: всі булавні старшини, штаб-офіцери до 50 років, старшини обер-офіцери до 45 років, підстаршини до 40 років, юнаки, а також всі урядовці які не служать у війську і військових інституціях, до 40 років.

Всі підлеглі заклику на військову службу мешкаючи в м. Могилів-Под. повинні з'явитись в 3-х добовий строк, не пізніше 27-го сього Січня включно, в Управління Могилів-Под. Повітового Військового Начальника, Монопольна вулиця Ч.38 одягнені і узуті. За одяг і узутя будут повернені гроші.

Всі нез'явившиися в означений строк будут заарештовані і притягнені до відповідальности по закону військового часу.

Могилів-Под. Повітовий Військовий Начальник

Полковник ГУДИМА

[246, арк. 3].

Додаток Х.1.3

Затверджую:

Головний Отаман Військ У.Н.Р. ПЕТЛЮРА

25.ІІ. 1920 р.

ІНСТРУКЦІЯ ДЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ
В РУМУНІЇ І ПОЛЬЩІ

- 1) Основна мета цієї інструкції дати організаторам українських військових формувань в Румунії та Польщі ті потрібні вказівки, які при відсутности закінченої й усталеної систематизації послужили б підставами як при організаційній, виховавчій роботі, так і при військовому керуванню в цілях узагальнення й усталення одноманітності в цілій українській армії.
- 2) Гасло під яким має формуватись армія є «Незалежна Українська Нар. Республіка».
- 3) Виходячи із положення вищезазначеного параграфа організацію Українських військ слід переводити постілько стосунки з Румунами чи Поляками не будуть на перешкоді, точно, в цілковитій згоді з організаційним устрійом цілої Української армії, по пляну, який вироблений у Військовому Міністерстві. Як для взірця й керування прикладається при цьому схеми й штати організації дівізії і її запасової бригади.
- 4) Одноманітність і одноцільність устрою у відношенню до цілої армії обов'язковим во всіх відношеннях. Чому слід керуватись статутами муштровими, дисциплінарним і внутрішньої служби, а також всіма інструкціями і законами в У.Н.Р.
- 5) Зміни конче потрібні в залежности від тамошніх стосунків з Румунами та Поляками по причинах політичним, дипломатичним, або яким-иншим лише можуть запасти з відома і за згодою п. Військового Міністра.
- 6) Всі військові формування у своїй головній масі мають складатися як із козаків, так і старшин української національності. Чужинцями можна укомплектовувати спеціально технічні або другорядні частини і відділи.
- 7) Головним джерелом поповнення передбачається українськими полоненими Німеччини й Італії, для чого треба безпосередньо зноситись з д-ром Окопенко в Відні, доводячи про це до відома п. Військового Міністра.
- 8) Не виключається можливість поповнення полоненими, які ще залишилися або й не полоненими, які випадково перебувають на територіях Австрії, Угорщини, Чехословаччини, Семігирья, Болгарії і Турції. В випадках добре використати Українські представництва на зазначених землях в цілях притягання українців до військової служби.
- 9) Загальне правило, яким керуватися при притяганню українців до військової служби, що торкається громадян У.Н.Р., то їх набирати шляхом рекрутації й мобілізації згідно виданими до цього часу законами і розпорядженнями Уряду Республіки.
- 10) Українців, які в території чужих Держав (Закарпатської України, Буковини, Галичини, Бесарабії) приймаються добровільно й не на перекор волі їх Урядів і Властей.
- 11) До чужинців триматися тієї ж самої засади, що й до українців в §9.

- 12) Найменший термін військової служби для добровільно вступивших: для козаків 1 рік, рахуючи з моменту вступу частини на територію У.Н.Р., а для старшин до моменту закінчення війни і демобілізації.
- 13) Від кожного, добровільно вступившого, як від козака, так і старшини відбирати підписку признання ним умов і складання ним же приречення на чесність, дотриманість і вірність військової служби У.Н.Р.
- 14) Кожний полонений посідає правами на відпуску строком не більш одного місяця по вступу його частини на територію Республіки і в місцевості зайняті нашими військами.
- 15) При увільненню у відпустку керуватися правилом, що із кожної сотні або рівної її частині одночасно не сміє бути на відпустці більше 15% цілого складу.
- 16) Обсадження військових старшинських посад переводиться розпорядження і за відповідністю відповідних Командирів, а затверджує всіх старшин на службі в Українській армії і на посадах, починаючи з курінних Головний Отаман Військ У.Н.Р.
- 17) Задоволення грішми і всіми іншими по нормам Румунської або Польської армії, під час перебування на території цих Держав.
- 18) При недостатці кваліфікованих старшин запобігти цьому в слідкуючій спосіб: постарати на посади технічно-спеціальної служби у війську другорядного значіння і в штабах закликати старшин чужинців, а на посади молодших старшин (хорунжих і чотарів) в піхоті можна визначити із звичайних козаків, підстаршин і підпрапорщиків при умові випробуваної моральності і певному хоча би невеликому освітньому цензові.
- 19) По закінченню трьох місяців служби таких старшин, вони можуть бути кваліфіковані Головним Отаманом за представленням Командіра Дівізії по іменно.
- 20) При не точно виясненому числу доповнення людським матеріалом застерігається послідовність у формуванні і укомплектуванню них казаками. Кожну слідуючу частину формувань, коли склад попередньої дійде до 75% штатного числа.
- 21) Черга (нумерація) військових одиниць обов'язково загально армейська і відповідні чергові номери рахувати в Польщі – для дівізії 6 і 7, для куринів з 46 включно по 63 включно; в Румунії для дівізії починачи з 8, а для куринів від 64 включно.
- 22) Озброєння бажано дотримати загально армейського типу. На випадок коли по місцевим умовам прийдеться озброюватися нашою системою, то постаратися додержати якусь одну систему.
- 23) Найбільше це торкається артилерії. Коли прийдеться приймати на озброєння не російську, а французьку, австрійську або яку іншу, треба додержатися во всіх формуваннях однієї системи і тої яку найлегше на весь час боротьби забезпечити постачанням і муніцією.
- 24) Дотримуватися одноманітності в уніформі є дуже бажаним. Але буде в більшості залежати від отриманого матеріалу. Поскілко без спеціальних на то втрат можна уніформу змінити до приписової, то слід це обов'язково зробити. Обов'язкові відзнаки останнього зразку. Герб на лівому рукаві, на комірці відзнаки по рангам (комбінація крапок і стрічок) кольор відповідний роду війська. Зразки висилаються.

- 25) При зформуванні запасових частин звертається увага на добірність і працьовитість персоналу.
- 26) Утворенню цих частин надається велике значіння в розумінні точного і справного джерела поповнення як вишколених людським матеріалом так і річовими засобами бойових частин на фронті.
- 27) Організувати просвітно-національну роботу в залежності від місцевих сил і засобів. Ця справа має надзвичайну вагу. Особливу увагу звернути на виховання старшин та козаків в дусі відданості їх інтересам У.Н.Р. і її Уряду.
- 28) Особливо мусить бути звернута сама пильна увага на солідарність просвітно-національної роботи у вишколах запасових частин.
- 29) В цих цілях ще зарані треба зорганізувати просвітні відділи закликавши відповідне число лекторів професорів. При чому бажана організація спеціальних старшинських курсів по Українознавству (географії, історії України, українська мова і українська література) на взірць як це існувало у галицьких частинах.
- 30) В справах історично-дієвих пропагандо-інформаційних при запасових бригадах завести пресові квартири, як це існувало у галицьких січових стрільцях.
- 31) При цій пресовій квартирі являється обов'язковим видавництво власними силами данної дивізії періодичного часопису або листу.

Оригінал підписав:

Військовий Міністр Генерального Штабу полковник Сальський.

25.ІІ.1920 р.

З оригіналом згідно:

Начальник Канцелярії, Сотник Стрижак
За Начальника відділу Спорядження військ

П і д п о л к о в н и к (підпис)

[97, арк. 1–2 зв.; 321, с. 103–106].

Додаток Ц.1.3

Інструкція

Начальнику Інформаційно-Регістраційного Бюро

А. О реєстрації старшин

1. Реєстрації належать: а) всі старшини і урядовці, які служили Українській армії до останнього часу, б) старшини і урядовці українці, які служили в армії УНР в часи за Гетьмана, а також і в момент повстання проти гетьмана перейшли в Добровольчу армію, в) старшини і урядовці українці, які в момент початку боротьби проти Добровольчої армії перейшли на бік Добровольців, г) старшини і урядовці українці, які не служили ще в армії УНР, д) старшини і урядовці українці, які служили в більшовицькій армії, е) старшини і урядовці не українці, які служили і бажають служити в армії У.Н.Р., ж) старшини і урядовці не-українці, які бажають служити в армії УНР, но ще в ній не служили, з) козаки, які добровільно хочуть служити в армії УНР і раніш в ній служили.
2. Всі реєструємі старшини, урядовці і козаки заповнюють реєстраційну картку.
3. Після реєстрації старшина, урядовець і козак залишається на місці до його виклику в урядового повітового військового Начальника (Кам-Под).

Б. Оголошення для реєстрації

4. Повітовий Військовий Начальник вживає всі заходи для широкого освідомлення населення про формування армії і реєстрації, для чого: а) користується допомогою польського командування, б) місцевими Просвітами, в) місцевими організаціями, г) місцевим самоврядуванням.
5. Для інформації населення він розсилає зазначеними засобами відозви до населення і інформації, одержуємі від командіра запасової бригади.

В. Отправка старшин

6. По полученні наряда від Командіра запасової бригади Повітовий Військовий Начальник в порозумінні з місцевим польським командуванням, відправляє потебуєму кількість старшин, урядовців і козаків на місце призначення (кам-под).
7. Відправляємі старшини, урядовці і козаки повинні получить від Повітового Військового Начальника: а) припис начальника, б) документ подорожний від польського командування, в) прогони на відправку від місця відправки до місця призначення (Кам-Под), по рахунку 250 карбованців в сутки.

ПРИМІТКА: В сутки рахувати по залізниці 300 в., на конях 50 в.

8. Начальник Інформаційно-Регістраційного Бюро підлягають безпосередньо Командірові 2 Запасової Бригади.
9. Повітовий Військовий Начальник по суботам представляють командірові Запасової бригади спис і реєстраційні картки старшин і козаків...*(далі текст нерозбірливий)*

[96, арк. 5].

Додаток Ш.1.3

Ч. 33

18 травня 1920 року

§1

При цьому окремим додатком оголошую відомість формування запасових бригад.

§2

Командірам 1,3 і 7 Запасових Бригад негайно приступити до формування кадрів запасових бригад керуючись слідуючим:

- а) Кадр 1-ої запасової бригади сформувати в м. Жмеринки зі старшин і козаків знаходящихся в районі Жмеренкі.
- б) Кадр 3-ї запасової бригади сформувати в Проскурові зі старшин і козаків маючихся у районі Проскуріва.
- в) Кадр 7-ї запасової бригади виділіть з 6-ї запасової бригади по згоді меж Командірами 6-ої і 7-ої запасових бригад.

§3

Формування кадрів повинно бути закінчено к 25 травня, після чого кадри будуть пересунуті:

- а) 1-ої Запасової бригади – в Ананьїв.
- б) 3-ої Запасової бригади – в Умань.
- в) 7-ої Запасової бригади – в Київ.

Наказ відносно пересування буде виданий додатково.

§4

При формуванні запасових бригад користуватись додавасими штатами.

Підписали: Головний Отаман *Петлюра*. Військовий Міністр Генерального Штабу, Полковник *Сальський*. З оригіналом згідно: Начальник Наказно-Персонального відділу, Підполковник *Якубовський*.

[101, арк. 39].

Додаток Ш.1.4

Відомість
Формування Запасових Бригад

При якій дивізії постоїть зап. Бригада	З яких повітів отримує укомплект.	Розташуванн я зап. Бригади	Комадир зап. Бригади	Де формується кадр і в яку чергу
1 Запорозьська	Одеського Тираспольського Ананіївського	Одеса тимчасово- Ананьїв (інт і 2 курінь) Тирасполь (1 курінь)	Сотник Сомоловський	Формується в Жмеринці 1 черга
3 Залізна	Могилівського Ямпільського Новоушицького Проскурівського Кам'янецького	Бар (інт. I кур.) Могилів (I кур.) Ямпіль (I кур.)	Полковник Мазуренко	Існує
4 Київська	Уманського Чигиринського Звенигородського Черкаського Таращанського Липовецького	Черкаси (штаб і 2 курінь) Умань (1 курінь)	Полковник Мишаків	Формується в Проскурові 1 черга
2 Волинська	Літинського Летичівського Вінницького Старокостянтинівського Із'яславського Кременецького	Вінниця (штаб і 2 курінь) Літин (1 курінь)	Полковник Сірко	Формується в Вінниці 1 черга
5 Херсонська	Херсонського Єлісаветградського Олександрійського	Херсон Єлісаветград Миколаїв (все 1 курінь)		2 черга
6 Стрілецька	Бердичівського Житомирського Новоград-Волинського	Бердичів (штаб і 2 курінь) Житомир (2 курінь)	Полковник Порохівський	існує

	Овручського Острожського Ровенського			
7 бригада	Київського Сквирського Канівського Васильківського Радомишльського	Київ (штаб і 2 курінь) Васильків (1 курінь)	Генрал-хорунжий Веденяк-Белінський	3 6 Запоріж. Бригади в Бердичеві 1 черга
11 бригада	Брацлавський Ольгопільський Балтський	Тульчин (штаб і 2 курінь) Гайсин (1 кур.)	Підполковник Пилипенко	3 2 Запоріж. В Кам-Под. 1 черга
1 Запор. Корпус	Гайсинський	Балта (1 курінь)		

[96, арк. 4].

Додаток Щ.1.3**ІМЕНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ
ЗАТВЕРДЖУЮ
1920 Р.****Голова Директорії
ЗАКОН****Про тимчасову зміну способу проведення мобілізації військовозобов'язаних
В додаток існуючих законоположень Рада Народних Міністрів****У Х В А Л И Л А:**

1. До налагодження на території Української Народної Республіки, після зайняття її українським військом, органів Міністерства Внутрішніх Справ (управ по військовій повинності, міліції, волосної та сільської адміністрації) і на випадок негативної потреби поповнення армії до налагодження зазначених органів, надати Військовому Міністерству право переводити мобілізацію військовозобов'язаних безпосередньо через військові органи, а саме: запасові бригади та управління військовозобов'язаних під нагальним керуванням Головного Управління Генерального штабу.
2. При переведенні таким шляхом мобілізації, освідкування здатності до військової служби мобілізованих, а також розгляд та надання прав на відстрочки чи звільнення від мобілізації, в передбачених законом випадках, покласти замість управ по військовій повинності, на комісії, які організуються на час мобілізації військовою владою (по однім на кожен збірний пункт) в складі: 2-х військових старшин, з котрих один призначається Головою комісії, представника від самоврядування, представника від української організації (національного союзу чи просвіти), представника Міністра Внутрішніх Справ і 2-х лікарів.
3. На Військового Міністра покладається виробити і подати запасовим бригадам, військовим начальникам та комісіям і інструкцію про технічний порядок проведення мобілізації встановленим цим законом шляхом.
4. По налагодженню на місцях органів Міністерства Внутрішніх Справ, Міністр Внутрішніх Справ повідомляє Військового Міністра, зазначена тимчасова система переведення мобілізації тратить свою силу.... Справа мобілізації переходить до сталих органів, на яких згідно існуючим тепер законам, покладається переведення мобілізації.

[21, арк. 2–2 зв].

Додаток Ю.1.3

РЕЄСТР

ГОЛОВНИХ РОЗПОРЯДЖЕНЬ ВІДНОСНО ПЕРЕДБАЧАЮЧОГОСЯ
ПРИЗИВА І МОБІЛІЗАЦІЇ

- 1) Передбачається провести в найближчому часі призив новобранців народження в 1899-1900 рр. і мобілізувати запасових народжених в 1896 і 1897 рр.
- 2) Як призив, так і мобілізацію передбачається проводити на підставі існуючих законів через повітових Військових Начальників і Повітових Управ по військовій повинності.

ПРИМІТКА: виключая з цього правила було надано право тільки одній 2-ої Стрілецької дивізії провести мобілізацію в Могилівському повіті власними засобами при дотриманні наступних умов: а) мобілізувати народжених в 1897 і 1898 рр. на підставі існуючих законів, б) вжити всі заходи, щоб призвані прийшли до війська, використавши для цього як власні сили, так в крайньому випадку і поляків, в) для поповнення під старшинами мобілізувати в тому же повіті підстаршин народжених у 1890-1898 рр., г) для поповнення старшинами мобілізувати старшин, до 40 років Обер-старшин і до Років Штаб Старшин, д) для поповнення медичним персоналом мобілізувати лікарів, ветеринарів, лікарських помішників до 45 років, а жінок тих же професій до 35 років.

- 3) Повітові Військові Начальники будуть безпосередньо підлягати Запасовим бригадам, котрі відносно них будуть нести функції місцевої бригади.
- 4) Для поповнення 6-ої Запасової Бригади призначаються новобранці мобілізуємі з повітів: Житомирського, Бердичівського, Новоград-Волинського і Овручського, а в Рівненському і Острозькому повітах дозволяється брати тільки добровольців.
- 5) Розпорядженням запасових бригад необхідно: а) призначити відповідних і здібних старшин на посади Повітових Військових Начальників в повітах регіону бригади, б) виявити чи маються дані у волостях для призиву 1899–1900 рр., як що не мається, то потрібно ці дані відновити, в) зібрати відомості в якому стані знаходиться по учоту і призиву запаса і підготувати все до заклику 1897–1898 рр. г) попередити місцеву владу про майбутній призив і мобілізацію, д) вжити заходів по ремонту помешкань і заготовити провіанту для луживія.

Взагалі зробити якнайскоріше всю підготовчу працю по майбутньому призиву і мобілізації зазначених років і про зроблене в цьому напрямку донести в ГУГШ.

За 1-го Генерал-Квартирмейстера Генштабу Полковник ...

За Начальника Мобілізаційної Управи Сотник Татарулів.

З оригіналом згідно:

Начальник Учетно-призовного Відділу

С о т н и к Магаляс (підпис)

[96, арк. 6–6 зв].

Додаток Я.1.3

ЗАТВЕРДЖУЄМО 27 травня 1920 року.

Міністр Внутрішніх Справ М. Білінський

Військовий Міністр Генерального Штабу Полковник С а л ь с ь к и й
ТИМЧАСОВІ ПРАВИЛА

Мобілізації військовозобов'язаних.

Для Установ і урядових осіб Міністерства Внутрішніх Справ:

Обов'язки Губерніяльного Комісара і Губерніяльної Управи по військовій
повинности.

1. Губерніяльний Комісар, як вищий представник Влади в губернії і як Голова Губ. Управи по військовій повинности негайно поновляє діяльність зазначеної Губерніяльної Управи.
2. Стежить за негайним виконанням підвладними повітовими установами і урядовими особами всіх підготовчих робіт в справі по мобілізації, що зазначені в цих правилах, об'єднує і направляє ж діяльність, а також передає всі розпорядження Центральної Влади і дає від себе належні розпорядження і вказівки.
3. Надсилає до Головної Управи військової повинности М. В. С. телеграфно, або через нарешного, коли не буде телеграфного зв'язку, відомости про повіти, які звільнено від ворога і в яких наставлено адміністраційну владу.
4. Надсилає до тої ж Головної Управи відомости про час виконання в повітах губернії підготовчі роботи в справі мобілізації.
5. По одержанню розпоряджень про мобілізацію, передає їх телеграфно, або через нарешного, коли не буде телеграфного зв'язку, на місця і стежить за точним і негайним виконанням мобілізації в губернії чи в звільненій частині її.
6. Надсилає до Головної Управи військової повинности відомости про час одержання розпорядження про мобілізацію і про час надсилки його на місця.
7. Командірує в потрібних випадках на місця радника Губ. Управи військової повинности, або інших досвідчених людей, для догляду за точним виконанням на місцях мобілізації і для інструктування.
8. Через день повідомляє Головну Управу військової повинности про хід мобілізації.
9. На випадок неявики населення деяких місцевостей по мобілізації і одержання від повітового Комісара прохання про надсилку озброєної сили (за відсут. Такої у Повіт. Комісара), надсилає цю силу в данну місцевість, якщо вона є в його розпорядженню (жандармерія чи інша). Колиж не буде – звертається до командіра запасової бригади про надсилку такої сили від військових частин.
10. По закінченню мобілізації надсилає негайно до Голови Управи військової повинности статистичні дані про наслідки мобілізації, які буде одержано від Повітових Комісарів.
11. Все діловодство в справі мобілізації, включаючи підготовчу працю, зосереджується і ведеться згідно закону (арт. 94 статуту військової повинности), в Губерніяльній Управі військової повинности, яка виконує і підготовляє свої розпорядження від імені Губерніяльного Комісара.

**Обов'язки Повітового Комісара
(організаційна і підготовча робота)**

1. Як тільки буде звільнено територію повіту Української Народної Республіки і поставлено адміністраційну владу, повітовий Комісар (чи особа, яка буде замінити його), як вищий представник адміністраційної влади в повіті і як Голова Повітової Управи по військовій повинности, не чекаючи окремих розпоряджень, безпосередньо приступає до

негайного поновлення діяльності повітової Управи по військовій повинности, волосних і сільських Управлінь та міліції та інших, підвладних йому установ.

2. Скликає спільну нараду з представників: Управи по військовій повинности, земства, мійської Управи, військового начальника, начальника місцевої пошти та телеграфу, начальника міліції, на якій обмірковується і виробляється плян передачі на волости і по районах міліції розпоряджень та оголошень по мобілізації.

На тій же нараді виробляється розрахунок явки військовообов'язаних по Мобілізації з місць мешкання до повітового міста і маршрут слідування їх (згідно руководству по призову), а також намічається плян пристосування і оборудовання збірного пункту військового начальника та розташування мобілізованих після прибуття до міста, поділяючи обов'язки в цій справі між земством, мійською управою і військовим начальником, які й приступають до виконання його.

3. Негайно через повітову управу по військовій повинности надсилає розпорядок явки мобілізованим з маршрутом слідування їх до волосних Управ і міліційних районів (через управління), подаючи їм належні вказівки, яким чином будуть передані розпорядження і оголошення про мобілізацію і взагалі що до виконання пляна мобілізації.

4. Надсилає через ту-ж управу копію пляну розсилки розпоряджень і оголошень про мобілізацію, копію розпорядку явки мобілізованих і маршруту слідування їх до військового начальника, мійської і земської Управи.

5. Робить (через військову управу) розпорядження волостним управам, а в містах, включаючи заштатні, поселках та посадах – міліції, про негайне складання списків військовообов'язаних за три роки що народилися в 1896, 1897 і 1898 р. і мають бути взяті по мобілізації в першу чергу. Дає практичні вказівки про порядок складання списків. Списки мусять бути складені в трьох примірниках, з котрих оден зараз же надсилається до військового начальника, оден залишається у волости, а оден переться сільському комісару, а в містах, поселках та посадах міліції.

6. По виконанню всеї зазначеної підготовчої роботи в повіті (включаючи волости та села), доносить про це телеграфно або спеціальними нарочними, як що не буде телеграфного зв'язку до Головної Управи військової повинности М. В. С., через Губерніяльного Комісара або безпосередньо, в залежности від умов.

7. Стежить за підвладним установами, що причасні до мобілізації (Управа по військ. повинности, волосні управи, міліція і сільські комісари), аби вони негайно виконували усі завдання по підготовчій праці відносно мобілізації і вживає всіх потрібних для цього заходів.

Примітка: Все діловодство в справі мобілізації зосереджується і ведеться згідно існуючим законам в управі по військовій повинности.

Робота після одержання розпоряджень про мобілізацію

8. По одержанню розпорядження про мобілізацію повітовий Комісар скликає екстрену нараду зазначених в п. 2. Установ та осіб, на якій обмірковується порядок работ по виконання мобілізації і об'єднується діяльність в цій справі після чого усі причасні установи приступають до праці по виконанню мобілізації, вживаючи заходів про популяризацію її.

9. Під час мобілізації стежить за своєчасним і успішним виконанням підвладними установами і особами мобілізації, для чого, між іншим, робить розпорядження про що денне донесення йому про хід мобілізації на місцях.

10. Коли виявиться, що в де-якій місцевості мобілізація йде неуспішно і, що люди не з'являються на збірний пункт, негайно вживає рішучих заходів що до примусу до явки, для чого посилає в ті місцевості озброєну силу, яка буде в його розпорядженню, а коли такої сили не буде, то доносить про це губерніяльному Комісару.

11. На випадок перешкод в придбанню військовим начальником харчів для збірного пункту, допомагає йому в придбанню цих харчів, звертаючись до земства та військової управи, кооперативів й приватних торговців.

12. Через доносить губернiальному комісару по телеграфу, чи нарочним, в залежності від умов, про хід мобілізації в повіті.

Обов'язки управління Повітової Міліції та Н-ка її.

1. По одержанню пляну підготовчої роботи, який буде складено на спільній нараді, скликаній повіт. Комісаром, управл. Приступає до негайного переведення його в життя.
2. Розробляє плян розсилки розпоряджень та оголошень по мобілізації по повіту, коли таку пересилку буде покладено на обов'язок міліції і намічає відповідних для цього осіб.
3. Розробляє плян охорони порядку під час мобілізації, як в місті і на збірному пункті, так і по шляхах слідування мобілізованих.
4. Виробляє плян діяльності чинів районних міліційних участків і дає їм належні вказівки взагалі і проте, яким способом і в якій мірі чини міліції мусять давати допомогу волосній та сільській адміністрації в справі поспішного переведення мобілізації, а також – міській управі, в справі розташування мобілізованих.
5. Робить розпорядження, згідно одержаних вказівок, про складання районними участками в містах, включ. і зашт., поселках та посадах списків осіб, які мають бути покликані по мобілізації, порозумівшись в тій справі з повітовою управою по військовій повинності.
6. Стежить за виконанням підготовчої роботи підвладними особами і доносить повітовому Комісару про час виконання цієї роботи.
7. По одержанню розпоряджень і оголошень по мобілізації, зараз-же розсилає їх згідно наміченому пляну, по повіту і стежить за своєчасною розклеюю оголошень в місті, а також за тим, коли (в який час) повернуться нарочні після виконання доручень.
8. Стежить за виконанням підвладними установами пляну охорони порядку в місті і на збірному пункті, направляючи діяльність в цій справі і дає розпорядження про командірування в розпорядження військового начальника осібних міліціонерів для допомоги в розташуванню мобілізованих.
9. Вкупі з Повітовою Народньою Управами допомагає Військовому Начальнику, через своїх урядників в придбанню харчів для збірного пункту.
10. Стежить за діяльністю урядників районної міліції повіту, об'єднує і направляє їх діяльність, доручаючи їм щоденно доносити про хід мобілізації в участку.
11. Доносить що дня Повітовому Комісару про хід мобілізації.
12. Допомагає Повітовій Народній і Міській Управам по збору підвод від населення для перевозки мобілізованих до військових частин чи до іншого місця, по вимогам Військового Начальника.

Обов'язки районних міліційних участків

1. Негайно виконують всі підготовчі распорядження по мобілізації, які буде одержано від Управління Міліції, і доносять Управлінню про час виконання.
2. Входять в порозуміння з волосною сільською адміністрацією про порядок діяльності під час мобілізації і намічають та поділяють свої обов'язки що до діяльності.
3. Допомагають сільській адміністрації в складенню чи перевірці списків підлеглих мобілізації, як що виникне в цьому потреба.
4. Складають, згідно одержаних вказівок списки осіб, які мають підлягати призову по мобілізації по містам, посольках та посадах.
5. По одержанню розпоряджень і оголошень про мобілізацію, зараз же розклеюють оголошення на людних місцях і оповіщають окремо населення про мобілізацію, а також доносять Управлінню Міліції про час одержання распоряджень та оголошень.

6. Висилають в намічені завчасно пункти чинів міліції для охорони порядку в містах слідування мобілізованих.
7. Стежить аби не було антидержавної агітації, та за своєчасним збором, посадкою і відправкою мобілізованих в повітове місто, де допомагаючи в цій справі волосній та сільській адміністрації.
8. Вживають заходів, аби не було ухилившись від мобілізації.
9. Доносять щоденно Управлінню Міліції про хід мобілізації.
10. Як ще в де-яких місцевостях населення виявить як небажання йти по мобілізацію, вживають заходів, аби вплинути на нього і примусити негайно виконати законне розпорядження Уряду У. Н. Р., пояснюючи про відповідальність.
11. Після мобілізації стежить, аби не було ухилившись і не появлялось в дорученій місцевості дезертирів, яких затримує і надсилає по належності, в розпорядження військового начальника, допомагаючи в цій справі також волосній і сільській адміністрації.

Обов'язки Повітової Управи по військовій повинності.

1. Розробляє і підготовляє під керуванням Повітового Комісара, всі пляни й розрахунки що до підготовчої праці по мобілізації, і розсилає ці пляни та розрахунки належним установам повіту. Все діловодство в справі мобілізації, включаючи й підготовчу працю, зосереджується, згідно закону в Управі по Військовій повинності.
2. Від імені Повітового Комісара, яко Голови Управи, стежить за виконанням підготовчої роботи в справі мобілізації, розв'язує виникаючі питання і дає вказівки.
3. По одержанню распорядження про мобілізацію, складає відповідні оголошення, друкує їх, і розсилає вкупі з распорядженнями по належності, згідно пляну.
4. В перший день мобілізації переходить в колегіальному складі на збірний пункт Військового Начальника де відкриває діяльність по освідуванню військовообов'язаних, які будуть направлятись Військовим Начальником, керуючись в цій справі існуючими законами, руководством по призиву та распорядженнями.
5. Приступає до розв'язання прав осіб, покликаних по мобілізації на відстрочки по мобілізації, згідно існуючих законів (Основний закон 13 січня 1919 року).
6. Після закінчення мобілізації надсилає до Губерніяльної Управи по військовій повинності, а коли її не буде існувати, по тереторіяльним умовам – безпосередньо до Головної Управи по Військовій Повинності М. В. С., статистичні дані про кількість з'явившихся на збірний пункт, прийнятих і відправлених до частин, забракованих, одержавших відпуски по хворости, одержавших відстрочки по мобілізації і ухилившись. Відповідні для складання цих даних відомости Управа дістає від Військового Начальника.

Обов'язки Мійських Управ.

1. По одержанню складеного загального пляну про підготовчу працю що до мобілізації, негайно виконує обов'язки в складі оборудовання збірного пункту, виробляє плян розташування прибуваючих по мобілізації, намічаючи розводящих по помешканням, також плян поширення кількості місць в міських лікарнях для захворівших на збірних пунктах і повідомляє повітового Комісара про час закінчення праці.
2. По одержанню розпорядження про мобілізацію, збирає при допомозі міліції розводящих і зі списками помешкань направляє їх в распорядження Військового

Начальника, згідно вказівкам котрого вони приступають до розташування мобілізованих.

3. Допомагає Військовому Начальнику в справі передавання харчів, потрібних для харчування мобілізованих на збірному пункті.
4. Збільшує число місць в міських лікарнях, для захворівших на збірному пункті.
5. По вимогам військового Начальника і при допомозі міліції збирає у населення підводи для перевозки запасних до військових частин або до інших намічених пунктів (п. 9. Закону від 13 січня 1919 року про заклик до війська).

Обов'язки повітової народної Управи

1. По одержанню загального пляну про підготовчу працю по мобілізації, негайно виконує обов'язки в справі оборудовання збірного пункту і виробляє пляни поширення місць в земських лікарнях для захворівших на збірних пунктах, повідомляючи Повітового Комісара про час закінчення праці.
2. Про одержанню розпорядження про мобілізацію:
 - а) допомагає Військовому Начальнику в справі придбання харчів, потрібних для харчування мобілізованих на збірному пункті.
 - б) Збільшує число місць в земській лікарні, для захворівших на збірному пункті.
 - в) По вимогах Військового Начальника, на підставі артикулу 9-го закону 13 січня 1919 року про заклик до війська, і при допомозі міліції, збирає у населення підводи для перевезення мобілізованих до військових частин, або до інших намічених пунктів.

Обов'язки жандармерії та Начальників частин її.

1. В порозумінні з Повіт. Комісаром і Начальником Міліції намічає плян охорони порядку під час мобілізації, як в місті і на збірному пункті, так і в повіті, по шляхах слідування мобілізованих і дає належні вказівки підвладним частинам.
2. Під час оголошення мобілізації стежить: аби не було антидержавної агітації, а також за виконанням частинами пляну охорони порядку в місті, на збірному пункті і в повіті, по шляхах слідування мобілізованих, направляючи діяльність в цій справі підвладних частин.
3. На випадок потреби, по вимозі Повіт. Комісара, дає озброєну силу для примусу населення до явки по мобілізації з тих місцевостей, в котрих воно виявить небажання йти добровільно чи по мобілізації.
4. Допомагає місцевій адміністрації у виловленню ухилившись та дезертирів і в перепровадженню, по належности, в розпорядження Військового Начальника.

Обов'язки волосних Управлінь та їх Голов

1. По одержанню розпоряджень ще до підготовчої праці по мобілізації, Волосне Управління негайно приступає:
 - а) до виробки плану про спосіб і порядок розсилки розпоряджень та оголошень про мобілізацію на села.
 - б) до виробки наряду підвод для пересування військовообов'язаних до повітового міста, згідно одержаному розрахунку явки і маршруту слідування.
 - в) до намічення уповноважених для збору підвод і завідування посадкою військовообов'язаних.
 - г) до складання, на підставі призивних списків або способом, який буде вказано Повітовим Комісаром, через Управу по військовій повинности, списків військовообов'язаних, яких буде призначено для мобілізації в першу чергу. Списки складаються окремо по кожному селу в трьох примірниках і за стільки років, за скільки буде вказане з повіту. Один примірник списку негайно

надсилається до Військового Начальника, один до сільського комісара, а один залишається у волості.

2. Робить належні розпорядження і вказівки підвладним сільським Комісарам, що до негайного переведення в життя підготовчої роботи по мобілізації.
3. Доносить повітовому Комісару про час закінчення підготовчої роботи.
4. Входить в порозуміння з міліцією для об'єднання діяльності під час мобілізації.
5. Після одержання розпорядження і оголошення про мобілізацію з повіту зараз же розсилає, згідно наміченому пляну распорядження і оголошення Сільським Комісарам, а також повідомляє уповноважених по збору підвод.
6. Доносить Повітовому Комісару про одержання розпоряджень і оголошень по мобілізації і про час розсилки їх на села.
7. Стежить за своєчасним і планомірним виконанням мобілізації, за своєчасною посадкою військовозобов'язаних на підводи і відправкою їх з місць. Вживає заходів що до успішного переведення мобілізації по волості.
8. Доносить Повітовому Комісару щоденно про хід мобілізації і про перешкоди в цій справі.
9. Стежить за виловленням ухилившихся від явки і надсилає їх за допомогою до міліції та жандармерії до повітового міста, в розпорядження Військового Начальника.

Обов'язки Сільського Комісара

1. Одержаний від волости список військовообов'язаних яких буде взято в першу чергу по мобілізації, негайно перевіряє по селу і робить відповідні помітки про те, кого нема на мешканні в селі і хто з занесених в список, по маючихся у них документах Української Влади (або бувш. Російської) не підлягає мобілізації, як не військовообов'язаний (інвалід, каліка).
2. Коли буде одержано від волости наказ, скласти списки безпосередньо, негайно приступає до складання їх в трьох примірниках.
3. Складені, згідно п. 2, списки надсилає до волости в примірниках, а оден лишає у себе і чекає розпорядження про мобілізацію.
4. Робить по дворам наряд підвод, яких село мусить виставити під час мобілізації, для перевозки військовообов'язаних до повітового міста, керуючись в цій справі вказівками волосної Управи.
5. Входить в порозуміння з місцевою міліцією для об'єднання діяльності під час мобілізації.
6. По одержанню розпорядження про мобілізацію, зараз же приступає до розклейки на видних місцях села надісланих оголошень про мобілізацію. При допомозі соцьких та десяцьких оповіщає мешканців кожного двора про мобілізацію і вказує, коли і де вони мусять зібратись для посадки на підводи і слідування в повітове місце.
7. З тим самим нарочним, який привезе розпорядження про мобілізацію, надсилає до волости донесення про час одержання такого розпорядження.
8. В день, який призначено для відправки військовообов'язаних з місць, збирає, їх при допомозі соцького та десяцьких а також міліції до місця посадки, перевіряє по спискам і вкупі з мобілізованими їде до повітового міста де передає їх Військовому Начальнику. В той же час посилає нарочного до волости з донесенням про те, коли і скільки відправилось людей по мобілізації.
9. Коли повертається на село, перевіряє, чи всі, що підлягали мобілізації, явились на збірний пункт Військового Начальника і вживає заходів до затримки і відправки тих ухилившихся до волости.
10. На випадок, коли в деяких місцевостях населення ухилиться від явки по мобілізації, зараз же доносить про це нарочним до Волосної Управи і вживає всіх заходів, аби вплинути на мобілізованих і заставити їх виконати законні розпорядження Уряду

Української Народної Республіки, пояснюючи про сувору відповідальність по законам військового часу за невиконання розпорядження.

11. Після мобілізації стежить, аби в село не появлялись дезертири, яких затримує і надсилає до волости, при допомозі міліції.

За Начальника Головної Управи військової повинности
Шевчик

[3, арк. 3–12; 26, арк. 11–16; 93, арк. 17–21 зв.; 199, арк. 44–48].

Додаток А.2.1

У.Н.Р.
 Помічник
 Командіра
 3 Запасової
 Стрілецької бригади До Головної Управи Генерального Штабу
 14 червня 1920 р. (Мобілізаційна частина)
 Ч.1791
 Ст. Жмеринка

РАПОРТ

З приводу того, що намічених мобілізаційною управою кандидатами на посади повітових військових начальників старшин, зараз немає в резерві, як то зазначено в надписі під ч.1259 прикладені до мого рапорта від 13/06 під ч.1704 прошу утриматись з цими призначеннями.

До цього додаю, що коли виявиться можливість відправити старшин на посади повітових військових начальників в м: Балту, Гайсин, Брацлав і Ольгопіль, то в ці повіти мною намічені:

В Балту – сотник ПРОЦЕНКО
 В Гайсин – підполковник ЄФРЕМІВ
 В Брацлав – підполковник СОКОЛЬНИК (Новоушицький повіткомісар)
 В Ольгопіль – сотник КОВАЛЕНКО

Зазначені старшини, які луживі раніш по управлінням повітвійськоначальників, на ці посади будуть найбільш підходящими. Відносно обсадження інших посад в цих управліннях, а саме: помічників та діловодів, то я, коли не знайдуться кандидати в резерві, надам право самим військово начальникам підшукати відповідних кандидатів і приставити на затвердження.

Крім того, прошу мобілізаційну управу дати мені відомости в яких повітах уже зараз можливо приступити до підготовчої праці, щодо мобілізації, а, маючи приклад руйнування місцевою польською владою цієї праці в Кам'янці, прошу вжити належних заходів перед вищою польською владою, аби було зроблено відповідне розпорядження в районі II Запасової бригади аби місцева польська влада не перешкоджувала всім моїм розпорядженням в цім відношенню, бо інакше, ні реєстрація, ні підготовча праця, щодо мобілізації не буде виконана.

Одночасно, необхідно звестись з Міністерством Внутрішніх Справ, аби останнє вжило негайних заходів по відновленню Повітових Управ по військовій повинності та волонських народніх Управ, бо ці інституції в місцях перебування Польської влади – припинили свою діяльність, аби з них як реєстрація, так і мобілізація не можливі.

Полковник Пилипенко (підпис)
 В.о. Начмобчастини Сокольник (підпис)

[95, арк. 179–179 зв].

Додаток Б.2.1

ПРОЕКТ В ЧОМУ МАЄ ВИЯВИТИСЬ ДОПОМОГА З БОКУ ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ (адміністрації та жандармерії) В СПРАВІ ПЕРЕВЕДЕННЯ МОБІЛІЗАЦІЇ ПО ПОВІТАМ: КАМ'ЯНЕЦЬКОМУ, ЛЕТИЧІВСЬКОМУ І НОВОГРАД- ВОЛИНСЬКОМУ

1. Одержані в повітовому центрі оголошення про мобілізацію та інші пояснення від повітових Управ по військовій повинності воєводство повіту негайно розсилає нарочними до волосних (гмінних) Управлінь, а останні надсилають (також через нарочних негайно) до сільських старост чи осіб, які замінюють їх.
В містах оголошення та пояснення надсилаються до військової поліції (чи жандармерії).
2. Військова поліція (чи жандармерія) в містах, а сільські старости чи особи, що їх замінюють по одержанню оголошень зараз же (в день одержання) розклеюють їх на людних місцях і при допомозі поліції (чи жандармерії) на словах оголошують по дворам про мобілізацію річників / народжених в 1897 і 1898 р. р., яку заряджено урядом Української Народньої Республіки для поновлення Української Армії про те, коли мобілізовані повинні зібратись в місті мешкання, для відправки до повітового міста (про це буде зазначено в оголошенні та поясненні).
3. В той же час (або раніш в залежності від умов) сільський староста чи особа, що замінює його, а в містах жандармерія чи поліція складають списки всіх народившихся в 1897 і 1898 р. р. і окремо підстаршин до 35 років включно в 3-х примірниках, з котрих один лишають у себе, оден передають до волости, оден передають повітовому Військовому Начальнику вкупі з людьми. Списки мусять бути складені завчасно, аби вони вкупі з людьми обов'язково поступили до Військового Начальника в зазначений в оголошенні час.
4. До дня збору мобілізованих в місцях мешкання (явки зазначено в оголошенні), для відправки в повітове місто Сільський староста, чи особа що замінює його робить наряд підвод, яких при допомозі поліції (чи жандармерії) збирає рано в день відправки, садовить на них мобілізованих (по 6-ть на парну підводу і по 3 на одноконну) і вкупі з ними та одним примірником складеного списку іде до повітового міста, де передає людей зі списком Військовому Начальнику, а сам після цього повертається додому.
5. Повернувшись до дому сільський староста чи особа, що замінює його стежить за тим, аби не було на місці ухилившись від мобілізації та появилось дезертирів, яких затримує і направляє через поліцію (чи жандармерію) до Військового Начальника, безпосередньо через волості в залежності від умов.
Ухилившись рахуються всі ті з закликаємих років (хто не буде мати посвідчення від Повітової Управи по Військовій Повинності після оголошення мобілізації про звільнення його від військової служби).
6. Поліція (чи жандармерія) стежить за порядком під час збору мобілізованих посадки на підводи і відправки з місця мешкання, та під час слідування їх до повітового міста. Дає Сільському старості чи особі, що замінює його, допомогу по зборі і відправці мобілізованих, а також допомога виловленню ухилившись від мобілізації та дезертирів, яких по належності до Військового Начальника.
7. Тім з осіб, що підлягають мобілізації і які не будуть мати документів про персональність, сільський староста (чи особа, що замінює його або поліція чи жандармерія) видають посвідчення про персональність.

8. Волосні (гміні) Управління стежать, аби сільські старости своєчасно і точно виконали все, що вимагається від них в справі мобілізації і аби оголошення та інші пояснюючі папери були розіслані своєчасно по всім селам. Крім того доносять до воєводства про коли і яким чином відправлено ними на села оголошення та інші пояснюючі папери про мобілізацію. Ці відомости Воєводство передає Військовому Начальнику.

Зазначені Управління мають догляд також за тим, чи провадиться і як саме справа виловлення ухилившихся від мобілізації та дезертирів з боку сільських старост (чи осіб що їх замінюють).

9. Вища адміністрація повітового міста (староство) дає припис і волостні адміністрації та поліції (чи жандармерії) про точне і загальне виконання всього наведеного, дозволяє представникам Української Влади інформувати населення про мету мобілізації і взагалі популяризувати справу мобілізації, а також допомагає Військовому Начальнику та повітовій Управі по Військовій повинности в запрошенні лікарів для участі в освідуванню мобілізованих, якщо в такий допомозі виникає потреба, а також в поміщенню в місцевій лікарні тих змобілізованих, які захорують в збірному пункті чи будуть потребувати іспиту.

[92, арк. 65–65 зв].

Додаток В.2.1**ПОРЯДОК ПЕРЕВЕДЕННЯ МОБІЛІЗАЦІЇ В ПОВІТАХ КАМ'ЯНЕЦЬКОМУ, ЛЯТИЧІВСЬКОМУ, НОВО-УШИЦЬКОМУ, СТАРОКОНСТАНТИНІВСЬКОМУ І НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКОМУ**

1. Справою мобілізації в центрі керує Військове Міністерство (через запасові бригади), в порозумінні з Міністерством Внутрішніх Справ У.Н.Р.
2. Підготовляють мобілізацію в повітах – повітові військові Начальники та повітові Управи по військовій повинності У.Н.Р. (останні мають бути поновлені).
3. Виконання мобілізації відносно розсилки та розклейки оголошень про мобілізацію, складання списків на мобілізованих (два річники, які народились в 1897–1898 рр.), збору підвод та посадки на них мобілізованих, відправки останніх до повітового міста, на збірний пункт військового Начальника і, нарешті, відносно охорони порядку під час мобілізації, – провадить через Польську адміністрацію та жандармерію (повітову, волостну, сільську), для якої Управи по військовій повинності, вкупі з Військовими Начальниками всі необхідні оголошення та пояснення, які передають через місцеву Польську владу, а остання подає їх для виконання по належності, з відповідними наказами.

Попереду остаточного притуплення до виконання мобілізації, має бути порозуміння між місцевою Польською владою, та Військовим Начальством і Управами по Військовій повинності.

4. Після доставки людей в повітове місто (або в інший призначений пункт) на збірний пункт Військового Начальника загальна робота Польської адміністрації та жандармерії кінчається, а залишається тільки стеження, аби не було ухилившись від мобілізації, та не появлялись після мобілізації дезертири, котрі затримуються та направляються до Військового Начальника. Крім того, залишається ще охорона порядку на збірному пункті Військового Начальника до закінчення мобілізації, якщо у військового Начальника не було власне охорони від частин Української армії.
5. Прийом явившихся по мобілізації людей, харчування їх і відправка по частинах, лежить на обов'язку Військових Начальників, а освідування в здатности до військової служби відноситься до обов'язків Управ військової повинности.
6. В справі придбання харчів для харчування козаків на збірному пункті, Військовим Начальникам, в потрібних випадках допомагає Польська влада (комендатура та инш.) з огляду на це території зазначених вище повітів знаходяться в розпорядженості Польської влади.
7. Всім з'явившимся по мобілізації і визнаним по огляду нездатними до військової служби будуть видані відповідні посвідчення Управами по військовій повинности У.Н.Р., які й будуть служити законними документами. Всі інші документи рахуються не дійсними до осіб з раніш виданими документами, а також тих у котрих не буде жадного документа про відношення до військової служби є народженими в 1897 і 1898 р .р. належить рахувати ухилившимися та затримувати.

Додаток Г.2.1

В ЧОМУ МАЄ ВИЯВИТИСЬ ДОПОМОГА З БОКУ ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ (адміністрації та жандармерії) В СПРАВІ ПЕРЕВЕДЕННЯ МОБІЛІЗАЦІЇ ПО ПОВІТАМ: КАМ'ЯНЕЦЬКОМУ, ЛЕТИЧІВСЬКОМУ, НОВОУШИЦЬКОМУ, ПРОСКУРІВСЬКОМУ, СТАРОКОСТЯНТИНІВСЬКОМУ І НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКОМУ

1. Одержані в повітовому центрі оголошення про мобілізацію та інші пояснення від Повітових Управ по військовій повинності, воєводство повіту негайно розсилає нарочними до волосних (гмінних) Управлінь, а останні надсилають (також через нарочних і негайно) до сільського старости чи осіб, які замінюють їх. В містах оголошення та пояснення надсилаються до військової поліції (чи жандармерії).
2. Військова міліція (чи жандармерія) в містах, а сільські старости чи особи, що їх замінюють по одержанню оголошення зараз же (в день одержання) розклеюють їх на людних місцях і при допомозі поліції (чи жандармерії), на словах оголошують по дворам про мобілізацію двох річників (народжених в 1897 і 1898 рр.), яку заряджено Урядом Української Народної Республіки для поповнення Української армії і про те, коли мобілізовані повинні зібратись в місці мешкання для відправки до повітового міста (про це буде зазначено в оголошенні та поясненні).
3. В той же час (або раніш, в залежності від умов) сільський староста чи особа, що замінює його, а в містах жандармерія чи поліція складають списки всіх народившихся в 1897 і 1898 рр. і окремо підстаршини до 35 років включно та лікарів і лікарських помічників до 45 років включно в 3-х примірниках, з котрих один лишають у себе, один передають до волості, один передають повітовому Військовому Начальнику, вкупі з людьми. Списки мусять бути складені завчасно, аби вони вкупі з людьми обов'язково поступили до Військового Начальника в зазначений в оголошенні час.
4. До дня збору мобілізованих в місцях мешкання, зазначеного в оголошенні, для відправки в повітове місто, Сільський староста чи особа, що замінює його, робить наряд підвод, яких при допомозі поліції (чи жандармерії) збирає рано в день відправки, садовить на них мобілізованих (по 6 на парну підводу і 3 на однокінну) і вкупі з ними та одним примірником складеного списку їде до повітового міста, де передає людей зі списком Військовому Начальнику, а сам після цього повертається додому.
5. Повернувшись додому сільський староста чи особа, що замінює його, стежить за тим, аби не було на місці ухилившись від мобілізації та неявлялось дезертирів, яких затримує і направляє через поліцію (чи жандармерію) до Військового Начальника, безпосередньо через волость в залежності від умов.

Ухилившимися рахуються всі ті з закликаних років, хто не буде мати посвідчення від Повітової Управи по військовій повинності, виданий після оголошення мобілізації про звільнення його від військової служби.

6. Поліція (чи жандармерія) стежить за порядком під час збору мобілізованих, посадки на підводи і відправки з місця мешкання, так і під час слідування їх до повітового міста.

Дає сільському старості чи особі, що замінює його, допомогу по зборі і відправці мобілізованих і по зборі підвод для мобілізованих, а також допомагає у виловленні ухилиючихся від мобілізації та дезертирів, яких перепроваджує по належності до повітових військових начальників.

7. Тим з осіб, що підлягають мобілізації і які не будуть мати документів про персональність, сільський староста (чи особа, що замінює його) або поліція (чи жандармерія) видають посвідчення про персональність.
8. Волосні (гмінні) Управління стежать, аби сільські старости своєчасно і точно виконали все, що вимагається від них в справі мобілізації і аби оголошення та інші пояснюючі папери були розіслані своєчасно по всім селам. Крім того, доносять до

воєводства про те коли і яким чином відправлено ними на села оголошення та інші пояснюючі папери про мобілізацію. Ці відомості воєводство передає Військовому Начальнику.

Зазначені управління мають догляд також за тим чи провадиться і як саме справа виловлення ухилившись від мобілізації та дезертирів з боку сільських старост (чи осіб, що їх замінюють).

9. Вища адміністрація повітового міста (воєводство) приписи волосній адміністрації та поліції (чи жандармерії) про точне і негайне виконання ними всього наведеного, дозволяє представникам Української влади інформувати населення про мету мобілізації і взагалі популяризувати справу мобілізації, а також допомагає Військовому Начальнику та повітовій Управі по військовій повинності в запрошенню лікарів, для участі в освідуванні мобілізованих, якщо в такій допомозі виникає потреба, а також в розміщенню в місцеві лікарні тих з мобілізованих, які захворіють на збірному пункті, чи будуть потребувати іспиту
10. Вища адміністрація повітового міста (воєводство, інтендатура, а в разі можливості і поліція чи жандармерія) допомагає військовому начальникові в придбанні харчів для харчування козаків на збірному пункті і в разі потреби, з огляду на те, що територія зазначених вище повітів знаходиться в розпорядженні польської влади.

[96, арк. 13–13 зв].

Додаток Д.2.1

Стан людей Армії У. Н. Р.

№	Назва частин	Кількість людей	Примітка
1	Запоріжська дивізія	4045	
2	Волинська «_____»	2855	
3	Залізна стр. «_____»	5192	
4	Київська «_____»	2692	
5	Херсонська «_____»	444	
6	Окрема кінна «_____»	1364	
7	Брон-Потяг Запоріжец	115	
8	_____ Кармелюк	176	
9	_____ Черноморец	230	
10	Штаб Армії	730	
11	Тил Армії	573	
12	Юнацька Школа	464	
13	Окрема Залізна Сотня	250	
14	Шпіталі	409	
15	1 Збірна запасна бригада	1200	
16	2 Збірна запасна бригада	1500	
	Разом	22 239	

29 серпня 1920 р.

Начальник постачання Дієвої армії Полковник (підпис)

Діловод канцелярії (підпис)

[62, арк. 8].

Додаток Е.2.1

НАКАЗ

Командуючого Армією Української Народної Республіки

Мобілізація Могилівського повіту скінчилася. Настала черга дати козаків Української Народної Армії Ямпільському повіту, а тому після НАКАЗУ ГОЛОВНОГО ОТАМАНА ВІЙСЬК УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ПЕТЛЮРИ НАКАЗУЮ:

- 1) Призвати з Ямпільського повіту до дійсної служби козаків народившихся в 1897 і в 1898 роках, підстаршин не старше 30 років до бойових частин, а народившихся в 1899 і 1900 роках до рекрутових частин, звідки по скінченні військового навчання вони поступлять в ряди бойових частин.
- 2) Вищезазначених призиваємих до війська козаків зібрати до волостних народних Управ і там здати приємщикам, котрі при ідуть від військових частин згідно слудуючого розпису

Назва волости	До якої військової частини здає козаків	Термін здачі і збору
Ямпільська	Запоріжської	25 травня 11 годин ранку
Дзигівська	-	25 травня 11 годин ранку
Клембівська	Волинської	25 травня 11 годин ранку
Яругська	Херсонської	25 травня 11 годин ранку
Бабчинецька	Київської	26 травня 11 годин ранку
Чернівська	Запоріжської	26 травня 11 годин ранку
Томашпільська	Волинської	26 травня 11 годин ранку
Комаргородська	Херсонської	26 травня 11 годин ранку
Рожнятівська	Київської	26 травня 11 годин ранку
Мурафська	Запоріжської	27 травня 11 годин ранку
Краснянська	Волинської	27 травня 11 годин ранку

Рахно-Лісінська	Херсонської	27 травня 11 годин ранку
Мовчанівська	Київської	27 травня 11 годин ранку
Пеньківська	Запорізької	28 травня 11 годин ранку
Тиманівська	Волинської	28 травня 11 годин ранку
Княжеська	Херсонської	28 травня 11 годин ранку
Велико-Кісницька	Київської	28 травня 11 годин ранку

По військовим обставинам мобілізація має бути проведена додатково.

3) Тяжкі обставини загального сучасного становища Батьківщини вимагають, щоб по можливості кожен козак з'явився до служби у власному годному доносці одягу, обуви та з білизною. Хто це все матиме на собі, тому військова частина заплатить за одяг, обув та білизну.

Хто має можливість принести з собою на службу рушницю, котра була видана йому з фронту, або здобута власними заходами, хай несе і рушницю, котру після служби одержить й обратно або по власному бажанню одержить за неї гроші в військовій частині.

4. Місцевій адміністрації вжити енергійних заходів до притягнення після мобілізації в найкоротшому часі до суворої судової відповідальності по законам У.Н.Р. всіх тих злочинців, котрі сховаються від служби, Батьківщини по хатах себто дезертирів, яких маю надію в Ямпільському повіті не знайдеться.

5. Медичний огляд козакам котрі заявлять про свою фізичну нездатність до служби у війську про ізвести в військових частинах окремими комісіями по призначенню начальників дивізії в порозумінню з місцевою адміністрацією в складі лікаря і членів від війська і від місцевого громадянства оказавшихся дійсно негодним до служби у війську негайно по постанові комісії відпустити додому з відповідними про це посвідченнями.

КОМАНДУВАННЯ АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ.

В. об. Повітового Комісара Ямпільщини Ф. Шевченко
28 травня 1920 р. м. Ямпіль

[199, арк. 2].

Додаток Ж.2.1

Список Ч.1.

Мобілізованих Дзигівської волости Ямпільського повіту прошедших через Штадів і по розподіленню відправлених в частини згідно поміток.

№	Прізвище, ім'я й по батькові	Рік народження	Віра	Рід Зброї
1	Клейкор Ноїх Шапсович	1900	Іудей	-
2	Штільман Шая Срулевич	1900	Іудей	
3	Меерсон Оля Борохович	1900	Іудей	
4	Ханіс Гершко Давидович	1900	Іудей	
5	Клойман Матус-Аврам Давидович	1899	Іудей	
6	Олькінд Беня Морткович	1899	Іудей	
7	Меерсон Шмуль Елевич	1899	Іудей	
8	Сенюк Павло Кондратович	1900	Прав.	
9	Лампига Онуфрій Миколайович	1900	Прав.	
10	Трахтенгец Мігель Кільманович	1899	Іудей	Фельдшер
11	Черпялевський Мордко Васильович	1898	Прав.	Піхота
12	Левков Григорій Янкович	1900	Прав.	
13	Гуцуленко Кирило Григорович	1900	Прав.	
14	Балітовий Трофім Сільвестрович	1900	Прав.	
15	Лисак Пантелімон Федорович	1900	Прав.	
16	Муляр Іван Гаврилович	1899	Прав.	
17	Олейник Сава Михайлович	1900	Прав.	
18	Русанський Юхим Олексійович	1898	Прав.	Кіннота
19	Побережний Юлько Федорович	1899	Прав.	
20	Вовк Григійр Гнатович	1899	Прав.	
21	Ротар Павло Давидович	1897	Прав.	

22	Баштовий Тимофій Олександрович	1900	Прав.	Піхота
23	Фурман Микита Олексійович	1899	Прав.	
24	Лисак Марко Миколайович	1899	Прав.	
25	Пухляк Мойсей Степанович	1898	Прав	

Список 2.

1	Собкокасян Фомич	1900	Прав.	
2	Допашко Василь Парфенієвич	1898	Прав.	Піхота
3	Куронський Дмитро Петрович	1897	Прав.	Кіннота
4	Козак Михайло Гаврилович	1900	Прав.	Піхота
5	Слюсар Ксенофонт Дмитрович	1898	Прав.	
6	Олейник Степан Феногенович	1900	Прав.	Піхота
7	Брижак Василь Іванович	1900	Прав.	
8	Галайтата Петро Павлович	1898	Прав.	
9	Василовський Дмитро Костянтинович	1898	Прав.	
10	Козлов Кирило Власович	1897	Прав.	
11	Сплавський Кость Григорович	1899	Прав.	
12	Сенюк Семен Петрович	1900	Прав.	
13	Юрченко Порфирій Григорович	1900	Прав.	
14	Масний Стах Васильович	1899	Прав.	
15	Лубковський Григій Павлович	1900	Прав.	
16	Мильман Янколь Гершкович	1899	Гудей	
17	Копилінський Никонір Андрійович	1899	Прав.	
18	Ящишин Климентій Онуфрійович	1900	Прав.	
19	Русинак Епіфаній Дем'янович	1900	Прав.	
20	Олійник Філько	1900	Прав.	

21	Лупковський Кільян	1899	Прав.	
22	Бойчук Карпо	1899	Прав.	
23	Меленчук Іван	1900	Прав.	
24	Брісман Михайло	1900	Прав.	
25	Жмутський Данило	1900	Прав.	
26	Гусак Степан	1900	Прав.	
27	Черненко Афанасій	1900	Прав.	
28	Кінзерський Афанасій	1898	Прав.	
29	Лисий Ефім	1899	Прав.	
30	Біленький Сільвестр	1899	Прав.	
31	Грежобвський	1898	Прав.	

Список Ч.3.

1	Козак Володимир Фомич	-	-
2	Гулько Федор	-	-
3	Медведський Йосип Іванович	-	-
4	Козак Федір Андрійович	-	-
5	Руснак Опанас Іванович	-	-
6	Василевський Людвіг Францович	-	-
7	Дзіговський Марк Іванович	-	-
8	Клига Владислав Андрійович	-	-
9	Іванов Кость Іванович	-	-
10	Лампіга Карп Якович	-	-
11	Дорош Андрій	-	-
12	Гуцол Тихон Прокопович	-	-
13	Шмотаковський Кирило Михайлович	-	-
14	Казмір Марко Ананійович	-	-

15	Вовк Олекса Іванович	-	-
16	Токар Кирило Олексійович	-	-
17	Заболотний Кіндрат Онуфрійович	-	-
18	Дудник Пилип	-	-
19	Лавров Олександр	-	-

Спис Ч. 4.

1	Швець Влас Іванович	-	-
2	Думанський Михайло Георгійович	-	-
3	Бистрицький Антін Станіславович	-	-
4	Білінський Тодір Тодорович	-	-
5	Батальський Мар'ян Йосипович	-	-
6	Чайківський Никифор Ілліч	-	-
7	Луцький Родій Ілліч	-	-
8	Білецький Іван Митрофанович	-	-
9	Ізрахівський Федор Михайлович	-	-
10	Туренко Михайло Олексійович	-	-
11	Семенчук Степан Іванович	-	-
12	Остафійчук Гнат Маркович	-	-
13	Собко Хедесь Онуфрійович	-	-
14	Болоточних Максим Якович	-	-
15	Видига Іван Гнатович	-	-
16	Бриндзак Радіон Павлович	-	-
17	Василевський Михайло Васильович	-	-
18	Сердій Григій Гаврилович	-	-

19	Овчарик Яків Семенович	-	-
20	Міценко Елменій Максимович	-	-
21	Гордій Федор Васильович	-	-
22	Швець Трофим Іванович	-	-

Спис Ч.5.

Мобілізованих Чернівецької волості, Ямпільського повіту прошедших через Штадів і по розпридленню відправлених в частини згідно поміток

№	Прізвище, ім'я й по батькові	Рік народження	Віра	Рід Зброї
1	Соболевський Іов Антонович	1900	Прав.	Рекрут
2	Нікольський ...	1900	Прав.	Рекрут
3	Копневич ...	1900	Прав.	Рекрут
4	Політанський Лукаш Петрович	1897	Прав.	Піхота
5	Срабовський Микита Йосипович	1899	Прав.	Рекрут
6	Якимчак Калікс Людвикович	1900	Прав.	Рекрут
7	Горницький Степан Якимович	1899	Прав.	Рекрут
8	Коваль Федір Степанович	1900	Прав.	Рекрут
9	Маришен Степан Маркович	1900	Прав.	Рекрут
10	Бабичук Петро Людвигович	1900	Прав.	Рекрут
11	Адамчук Володимир Самойлович	1900	Прав.	Рекрут
12	Форись Андрій Юхимович	1898	Прав.	Піхота
13	Волошен Петро Савелійович	1897	Прав.	Гармат.
14	Павличенко Каленик Ілліч	1898	Прав.	Піхота
15	Брухаль Петро Сильвестрович	1897	Прав.	Піхота
16	Моржловський Антін Вікторович	1900	Прав.	Рекрут
17	Кучківський Антін Мар'янович	1900	Прав.	Рекрут
18	Скригилік Пантелеймон	1900	Прав.	Рекрут

	Федорович			
19	Бриндзя Марко Людвигович	1900	Прав.	Рекрут
20	Брухаль Кароль Барткович	1898	Прав.	Піхота
21	Мординський Олександр Войтк.	1899	Прав.	Рекрут
22	Канюка Марко Северинович	1898	Прав.	Піхота
23	Адамчук Болеслав Карлович	1897	Прав.	Піхота
24	Карук Мирон Іванович	1899	Прав.	Рекрут
25	Блищишен Пилип Федорович	1900	Прав.	Рекрут
26	Грабовський Захар Сергійович	1900	Прав.	Рекрут
27	Григорчук Григiр Якович	1900	Прав.	Рекрут
28	Петраків Сергiв Якович	1899	Прав.	Рекрут
29	Політанський Король Гнатович	1899	Прав.	Рекрут
30	Мазяр Лавро Іванович	1900	Прав.	Рекрут
31	Адамчук Кондрат Остапович	1900	Прав.	Рекрут
32	Адамчук Йосип Вікентієвич	1898	Прав.	Піхота
33	Адамчук Янко Францович	1900	Прав.	Рекрут
34	Брухаль Лавро Пилипович	1899	Прав.	Рекрут
35	Якубовський Віктор Гнатович	1897	Прав.	Піхота
36	Якубовський Амбросій Ол.	1898	Прав.	Піхота
37	Дулей Іван Сидорович	1899	Прав.	Рекрут
38	Герчиця Захар Федорович	1900	Прав.	Рекрут
39	Свіщевський Яцько Петрович	1899	Прав.	Рекрут
40	Свіщевський Юліан Іванович	1899	Прав.	Рекрут
41	Ясковський Віктор Антонович	1899	Прав.	Рекрут
42	Пяста Іван Вікторович	1898	Прав.	Піхота
43	Якубовський Микита Авксентьєвич	1900	Прав.	Рекрут

44	Бабичук Юліан Сильвестрович	1900	Прав.	Рекрут
45	Стражнюк Матвій Людвигович	1898	Прав.	Рекрут
46	Старецький Янко Янкович	1898	Прав.	Кіннота
47	Коспольник Августин Іванович	1898	Прав.	Кіннота
48	Слободянюк Якуб Францович	1898	Прав.	Піхота
49	Гульницький Северин Михайлович	1898	Прав.	Піхота
50	Соболовський Бенодько Матвійович	1898	Прав.	Піхота
51	Брухаль Іван Миколайович	1898	Прав.	Піхота
52	Макогончук Петро Захарович	1900	Прав.	Рекрут
53	Луцишен Григій Романович	1900	Прав.	Рекрут
54	Слободянюк Яків Сергійович	1900	Прав.	Рекрут
55	Луцинюк Семен Якович	1900	Прав.	Рекрут
56	Марчук Григій Павлович	1899	Прав.	Рекрут
57	Маляр Гаврило Маркович	1897	Прав.	Піхота
58	Бриндя Мар'ян Франкович	1897	Прав.	Піхота
59	Політанський Яків Павлович	1897	Прав.	Піхота
60	Ралунка Йосип Іванович	1897	Прав.	Піхота
61	Шаповал Яків Степанович	1898	Прав.	Піхота
62	Стрілець Антін Петрович	1898	Прав.	Рекрут
63	Політанський Остап Петрович	1900	Прав.	Рекрут
64	Галунка Андрій Костянтинович	1899	Прав.	Рекрут
65	Суперсен Павло Гнатович	1899	Прав.	Рекрут
66	Бабій Стефан Франкович	1899	Прав.	Рекрут
67	Залевський Михайло Семенович	1900	Прав.	Рекрут
68	Мартинюк Яків Васильович	1898	Прав.	Піхота
69	Шевцов Іван Гнатович	1900	Прав.	Рекрут

70	Стражнюк Янко Венедиктович	1899	Прав.	Рекрут
71	Могеденко Максим Дем'янович	1900	Прав.	Рекрут
72	Коваль Юхим Олександрович	1900	Прав.	Рекрут
73	Ліщинський Юліан Дарійович	1897	Прав.	Піхота
74	Жавневський Грицько Петрович	1897	Прав.	Піхота
75	Журавський Василь Лаврентійович	1900	Прав.	Рекрут
76	Пяста Лавро Вікторович	1900	Прав.	Рекрут
77	Ковловський Терень Никифорович	1897	Прав.	Піхота
78	Остапчук Дем'ян Мефодійович	1898	Прав.	Піхота
79	Якимчук Янко Каспрів.	1900	Прав.	Рекрут
80	Титус Юліан Августинович	1900	Прав.	Рекрут
81	Басистюк Микола Пантелефмонович	1899	Прав.	Рекрут
82	Гендзіора Семен Артемович	1899	Прав.	Рекрут
83	Дмитришин Демонтій Максимович	1899	Прав.	Рекрут
84	Рибчук Михайло Фомич	1900	Прав.	Рекрут
85	Красуляк Іван Евменьович	1899	Прав.	Рекрут
86	Суперсен Флоріан Данилович	1898	Прав.	Піхота
87	Маниляк Федір Мартинович	1900	Прав.	Рекрут
88	Бациян Мар'ян Вікторович	1899	Прав.	Рекрут
89	Басистюк Іван Пилипович	1900	Прав.	Рекрут
90	Віткевський Казимир Станіславович	1897	Прав.	Кіннота
91	Дмитришин Мефодій Григорович	1897	Прав.	Піхота
92	Бихарський Левко Франкович	1900	Прав.	Рекрут

93	Гнатковський Пилип Віцентієвич	1900	Прав.	Рекрут
94	Гудик Сергій Йосипович	1898	Прав.	Піхота
95	Красуляк Іван Григорович	1899	Прав.	Рекрут
96	Аntenюк Опанас Лаврентійович	1900	Прав.	Рекрут
97	Петровський Яків Григорович	1900	Прав.	Рекрут
98	Волошен Йосип Лук'янович	1898	Прав.	Піхота
99	Миколайчук Героній Терентійович	1900	Прав.	Рекрут
100	Войцеховський Іван Бенедіктович	1900	Прав.	Рекрут
101	Миколайчук Август Калітанович	1900	Прав.	Рекрут
102	Яцишен Мусій Кирилович	1898	Прав.	Піхота
103	Якубовський Фабіян Станіславович	1899	Прав.	Рекрут
104	Гулько Спиридон Миколайович	1898	Прав.	Піхота
105	Антонюк Іван Ісаакович	1900	Прав.	Рекрут
106	Болодовський Йосип Вікторович	1900	Прав.	Рекрут
107	Бехарський Іван Сильвестрович	1897	Прав.	Піхота
108	Шлінгенський Янко Григорович	1900	Прав.	Рекрут
109	Якимчак Станіслав Миколайович	1899	Прав.	Рекрут
110	Гендзерюк Федір Микитович	1899	Прав.	Рекрут
111	Дмитришин Кирило Олексійович	1899	Прав.	Рекрут
112	Ременакс Петро Маркович	1899	Прав.	Рекрут
113	Рибчук Андрій Гаврилович	1898	Прав.	Піхота
114	Банах Каспрот Карлович	1899	Прав.	Рекрут
115	Савтюк Мусій Кондратович	1897	Прав.	Піхота
116	Шелінговський Андрій Миколайович	1897	Прав.	Піхота

117	... Павло Васильович	1897	Прав.	Піхота
118	Володовський Павло Гнатович	1898	Прав.	Піхота
119	Банах Вікентій Гнатович	1898	Прав.	Піхота
120	Стасинюк Вейнух Марцевич	1900	Прав.	Рекрут
121	Кукільський Антін Клісов.	1900	Прав.	Рекрут
122	Стасюк Дмитро Балеріанів.	1900	Прав.	Рекрут
123	Джуренко Дмитро Костянтинович	1900	Прав.	Рекрут
124	Макогончук Роман Тимофійович	1898	Прав.	Піхота
125	Ляхович Левко Петрович	1899	Прав.	Рекрут
126	Миколайчук Стах Гнатович	1899	Прав.	Рекрут
127	Грабовський Семен Захарович	1898	Прав.	Піхота
128	Рябчук Сава Дмитрович	1899	Прав.	Рекрут
129	Якимчук Микола Людвигович	1900	Прав.	Рекрут
130	Красуляк Петро Лаврентійович	1900	Прав.	Рекрут
131	Мельник Кость Пантелеймонович	1899	Прав.	Рекрут
132	Омелянський Степан Гнатович	1899	Прав.	Рекрут
133	Ясінський Захар Андрійович	1899	Прав.	Рекрут
134	Козак Сава Фадейович	1898	Прав.	Піхота
135	Коваль Андрій Климович	1900	Прав.	Рекрут
136	Моржинський Калікс Георгійович	1899	Прав.	Рекрут
137	Політанський Вікентій Іванович	1899	Прав.	Рекрут
138	Їжаковський Пилип Павлович	1899	Прав.	Рекрут
139	Петровський Вікентій Іванович	1899	Прав.	Рекрут
140	Грудянський Гнат Карлович	1898	Прав.	Піхота
141	Політанський Віктор	1900	Прав.	Рекрут

	Станіславович			
142	Котовський Антін Фомич	1900	Прав.	Рекрут
143	Котовський Франц Карлович	1898	Прав.	Піхота
144	Вехарський Гореній Фомич	1899	Прав.	Рекрут
145	Пацюра Кость Іванович	1899	Прав.	Рекрут
146	Закривський Севестьян Якович	1899	Прав.	Рекрут
147	Постовпак Іван Миколайович	1898	Прав.	Рекрут
148	Соболевський Станіслав Йосипович	1900	Прав.	Рекрут
149	Квітковський Рафал Казимирович	1900	Прав.	Рекрут
150	Гендевіора Грицько Григорович	1898	Прав.	Піхота
151	Гендевіора Василь Лук'янович	1898	Прав.	Піхота
152	Василенко Кирило Максимович	1900	Прав.	Рекрут
153	Шалих Мефодій Іванович	1900	Прав.	Рекрут
154	Зінькевський Альберт Томашів.	1900	Прав.	Рекрут
155	Забільський Степан Петрович	1898	Прав.	Піхота
156	Забільський Володимир Петрович	1900	Прав.	Рекрут
157	Копиця Пантелеймон	1898	Прав.	Рекрут
158	Галунка Дмитро Семенович	1898	Прав.	Піхота
159	Качинський Антін Йосипович	1900	Прав.	Рекрут
160	Голодовський Степан Йосипович	1899	Прав.	Рекрут
161	Насковський Микола Тимофійович	1898	Прав.	Піхота
162	Зіньковський Бенедикт Павлович	1899	Прав.	Рекрут
163	Лойко Іван Остапович	1899	Прав.	Рекрут
164	Ідіковський Вікентій Бенедіктович	1900	Прав.	Рекрут

165	Сафтюк Михайло Степанович	1899	Прав.	Рекрут
166	Франюк Фома Лаврентійович	1899	Прав.	Піхота
167	Шевчук Михайло Порфірович	1898	Прав.	Піхота
168	Чепенко Степан Прокопович	1898	Прав.	Рекрут
169	Семенюк Гнат Григорович	1900	Прав.	Піхота
170	Свидницький Дмитро Августович	1898	Прав.	Піхота
171	Наставний Король Янкович	1898	Прав.	Піхота
172	Данилюк Василь Маркович	1900	Прав.	Рекрут
173	Пастернак Франко Франкович	1899	Прав.	Рекрут
174	Володовський Адам Венедіктович	1902	Прав.	Зап. Кур.
175	Суперсен Мартин Франкович	1898	Прав.	Піхота
176	Суперсен Болеслав Павлович	1899	Прав.	Рекрут
177	Слободянюк Сидір Михайлович	1898	Прав.	Піхота
178	Шмигельський Каленик Іванович	1900	Прав.	Рекрут
179	Коваль Грицько Якович	1900	Прав.	Рекрут
180	Островський Юліан Семенович	1898	Прав.	Піхота
181	Бухарський Юліан Франкович	1899	Прав.	Рекрут
182	Жмуд Михайло Вікентійович	1899	Прав.	Рекрут
183	Страпнюк Іван Никифорович	1899	Прав.	Рекрут
184	Шаповал Юліан Станіславович	1898	Прав.	Піхота
185	Бровчак Іван Васильович	1897	Прав.	Піхота
186	Миколінський Іван Якович	1900	Прав.	Рекрут
187	Антонюк Лука Федорович	1899	Прав.	Рекрут
188	Грабовський Яків Семенович	1897	Прав.	Піхота
189	Шаповал Іван Войтович	1900	Прав.	Рекрут
190	Чепенко Володимир Іванович	1900	Прав.	Рекрут

191	Мазур Пилип Леонтійович	1899	Прав.	Рекрут
192	Колодій Іван Андрійович	1899	Прав.	Рекрут
193	Банах Гнат Михайлович	1900	Прав.	Рекрут
194	Герчицький Король Вікторович	1900	Прав.	Рекрут
195	Миколінський Мар'ян Іванович	1898	Прав.	Піхота
196	Шаповал Іван Степанович	1898	Прав.	Піхота
197	Брухаль ...	1890	Прав.	Рекрут
198	Брацурак Юліан Юхимович	1898	Прав.	Піхота
199	Юзаковський Микола Степанович	1897	Прав.	Піхота
200	Бурдейник Іван Андрійович	1900	Прав.	Рекрут
201	Жмудь Петро Дем'янович	1899	Прав.	Рекрут
202	Брухаль Павло	1899	Прав.	Рекрут
203	Мазяр Іван Юзефович	1899	Прав.	Рекрут
204 Наум Мефодійович	1899	Прав.	Рекрут
205 Сидір Григорович	1898	Прав.	Піхота
206 Тимофій Макарович	1898	Прав.	Рекрут
207	Брухаль Степан Дмитрович	1900	Прав.	Рекрут
208	Дзюба Пилип Лукіч	1900	Прав.	Рекрут
209	Пастернак Михайло Карлович	1899	Прав.	Рекрут
210	Брухаль Мар'ян Остапович	1900	Прав.	Рекрут
211	Шаповал Ілля Людвигович	1898	Прав.	Піхота
212	... Феофан Ілліч	1898	Прав.	Піхота
213	Гарчицький Северин Вікторович	1898	Прав.	Кулем.
214	Моргуляе Ілля Карпович	1898	Прав.	Піхота
215	Шаповал Віктор Валентинович	1897	Прав.	Піхота
216	... Петро Іванович	1897	Прав.	Піхота

217	Брухаль Пилип Франкович	1898	Прав.	Кулем.
218	Насіковський Альбін Миколайович	1900	Прав.	Рекрут
219	Щербан Симон Васильович	1899	Прав.	Рекрут
220	Чепенко Семен Миронович	1900	Прав.	Рекрут
221	Володовський Вікентій Петрович	1899	Прав.	Рекрут
222	Насіковський Пилип Михайлович	1897	Прав.	Піхота
223	Бровка Теофан Михайлович	1899	Прав.	Рекрут
224	Миколінський Степан Олександрович	1899	Прав.	Рекрут
225	Насіковський Бернад Семенович	1897	Прав.	Піхота
226	Микулінський Павло Миколайович	1898	Прав.	Піхота
227	Якимчак Янко Янкович	1899	Прав.	Рекрут
228	Микулінський Степан Франкович	1899	Прав.	Рекрут
229	Крук Максим Олексійович	1898	Прав.	Піхота
230	Ткаченко Давид Йосипович	1899	Прав.	Рекрут
231	Мазур Василь Левкович	1897	Прав.	Піхота
232	Слободянюк Аксентій Опанасович	1898	Прав.	Піхота
233	Веретка Самоїл Микитович	1900	Прав.	Рекрут
234	Грабовський Клим Миколайович	1898	Прав.	Ратн.
235	Волошин Грицько Микитович	1899	Прав.	Рекрут
236	Політанський Мар'ян Михайлович	1899	Прав.	Рекрут
237	Політанський Яким Семенович	1900	Прав.	Рекрут
238	Шалак Грицько Дем'янович	1900	Прав.	Рекрут

239	Одямчук Володимир Гнатович	1898	Прав.	Рекрут
240	Журавський Павло Лаврентійович	1897	Прав.	Рекрут
241	Шаповал Якуб Степанович	1900	Прав.	Рекрут
242	Шаповал Матвій Леонтійович	1900	Прав.	Рекрут
243	Світницький Мартін Августинович	1898	Прав.	Рекрут
244	Скупський Савко Миколайович	1898	Прав.	Піхота
245	Пастернак Пилип Власович	1900	Прав.	Рекрут
246	Пастернак-Рудецький Франко	1899	Прав.	Рекрут
247	Сельський Каленик Фомич	1900	Прав.	Рекрут
248	Данилюк Антін Пилипович	1900	Прав.	Рекрут
249	Дмитришен Федір Юхимович	1899	Прав.	Рекрут
250	Дмитришен Михайло Пилипович	1900	Прав.	Рекрут
251	Тадеуш Леон Миколайович	1900	Прав.	Рекрут
252	Кравець-Білоус Іван Васильович	1899	Прав.	Рекрут
253	Маріновський Гегонім Антонович	1900	Прав.	Рекрут
254	Їжакевський Віцько Григорович	1900	Прав.	Рекрут
255	Вонсович Казімір Йосипович	1897	Прав.	Гарм.
256	Буцен Войтко Йосипович	1899	Прав.	Кін.
257	Насіковський Томаш Сільвестрович	1897	Прав.	Піхота
258	Маниляк Проків Іванович	1897	Прав.	Піхота
259	Казюра Ісаак Тимофійович	1900	Прав.	Рекрут
260	Штифурак Іван Степанович	1897	Прав.	Піхота
261	Шнирук Грицько Дем'янович	1897	Прав.	Піхота
262	Штифурак Прокіп Іванович	1897	Прав.	Піхота

263	Луць Іван Олексійович	1897	Прав.	Піхота
264	Флуд Яків Олексійович	1897	Прав.	Піхота
265	Гринишен Герасим	1897	Прав.	Піхота
266	Дедурик Михайло Григорович	1898	Прав.	Піхота
267	Ткач Іван Андрійович	1898	Прав.	Кулем.
268	Біленький Прокіп Павлович	1898	Прав.	Піхота
269	Штогрин Пилип Кіндратович	1898	Прав.	Піхота
270	Лужанський Андрій Миколайович	1898	Прав.	Піхота
271	Павлишен Павло Григорович	1898	Прав.	Гарм.
272	Лужанський Семе Мойсейович	1899	Прав.	Рекрут
273	Карачек Михайло Філіменович	1899	Прав.	Рекрут
274	Біленький Андрій Семенович	1899	Прав.	Рекрут
275	Романишин Андрій Трофимович	1899	Прав.	Рекрут
276	Шнирук Феодосій Якович	1899	Прав.	Рекрут
277	Шнирук Іван Дем'янович	1899	Прав.	Рекрут
278	Гринишен Гнаи Ксенофонович	1899	Прав.	Рекрут
279	Флуд Федір Якович	1900	Прав.	Рекрут
280	Ткач Олекса Федорович	1900	Прав.	Рекрут
281	Гнатишен Федір Григорович	1900	Прав.	Рекрут
282	Кушнір Тимофій Романович	1900	Прав.	Рекрут
283	Варенюк Леонтій Іванович	1900	Прав.	Рекрут
284	Романчишин Мефодій Васильович	1900	Прав.	Рекрут
285	Романишин Тихон Романович	1900	Прав.	Рекрут
286	Ткач Митрофан Васильович	1900	Прав.	Рекрут
287	Крижановський Пантелеймон Сергійович		Прав.	Рекрут

288	Романчишен Роман Якимович	1900	Прав.	Рекрут
289	Безпалько Терентій Григорович	1900	Прав.	Рекрут
290	Гнатишен Ілько Пантелеймонович	1900	Прав.	Рекрут
291	Заворотний Митрофан Іванович	1897	Прав.	Піхота
292	Ткач Грицько Якимович	1899	Прав.	Рекрут
293	Закровський Олександр Михайлович	1899	Прав.	Рекрут
294	Мирдинський Янко Антонович	1898	Прав.	Рекрут
295	Їжаковський Іван Пилипович	1900	Прав.	Рекрут
296	Чепенко Микола Дмитрович	1898	Прав.	Піхота
297	Загороднюк Григiр Аврамович	1897	Прав.	Піхота
298	Антонюк Клим Михайлович	1898	Прав.	Піхота
299	Гончар Максим Іванович	1899	Прав.	Рекрут
300	Дмитришен Василь Антонович	1900	Прав.	Рекрут
301	Красуляк Степан Назарович	1900	Прав.	Рекрут

Список Ч. 6.
Дзигівської волості

1	Галайтата Іван Федорович	1900	Прав.	Рекрут
2	Куцакань Семен Григорович	1897	Прав.	Піхота
3	Норийчак Павло Никифорович		Прав.	
4	Подезимований Михайло Григорович		Прав.	
5	Паньчук Никифор Костянтинович		Прав.	
6	Ловіцький Клим Григорович	1900	Прав.	Рекрут
7	Петрик Архип Якимович	1897	Прав.	Рекрут
8	Чорненький Василь Володимирович		Прав.	Рекрут

9	Ковалський Семен Іванович	1899	Прав.	Рекрут
10	Лисий Прокіп Сильвестрович	1899	Прав.	Рекрут
11	Бажан Ілько Андрійович	1900	Прав.	Рекрут
12	Кіндзерський Степан	1900	Прав.	Рекрут
13	Лопушанський Іван Васильович	1899	Прав.	Рекрут
14	Добровольський опанас Йосипович	1900	Прав.	Рекрут
15	Волошин Михайло Григорович	1900	Прав.	Рекрут
16	Галинський Іван Антонович	1900	Прав.	Рекрут
17	Віницький Андрій Гнатович	1900	Прав.	Рекрут
18	Себко Опанас Семенович	1900	Прав.	Підстар.

[191, арк. 13–17].

Додаток И.2.1

Список мобілізованих в м. Дзигівка, що пройшли розподілення і відправлені в частини

№	Прізвище, ім'я й по батькові	Рік нар.	Віра	Служба	В яку частину призначено
1	Жульчинський Станіслав Антонович	1897		Служ. Кул.	
2	Палатник Мотя Мойшович	1898	Кат.	Служ.	
3	Барабац Кіндрат Устинович	1900	Іуд.	Не служ.	
4	Слюсарь Петро Ананійович	1899	Прав.	Не служ.	
5	Чаньківський ...	1899	Прав.	Не служ.	
6	Драчук ...	1899	Прав.	Не служ.	
7	Баран Паладій Ілліч	1899	Прав.	Не служ.	
8	Мільман Піня Мордкович	1899	Іуд.	Не служ.	
9	Волошин Берко Гершович	1899	Іуд.	Не служ.	
10	Літвак Сруль Гершович	1900	Іуд.	Не служ.	
11	Ткач Овшія Борухович	1899	Іуд.	Не служ.	
12	Нейман Давид Киселевич	1898	Іуд.	Служ піх.	
13	Лемберг Абрум Гершович	1900	Іуд.	Не служ.	
14	Герман Дем'ян Іванович	1899	Прав.	Не служ.	
15	Піня Терень Петрович	190	Прав.	Не	

				служ.	
16	Кіржнер Овсія Гершрович	1898	Іуд.	Служ. Піх.	
17	Мермельштейн Мойша Хаймович	1898	Іуд.	Служ. Піх.	
18	Козман Юрко Власович	1899	Прав.	Не служ.	
19	Кудря Порфир Тимофійович	1899	Прав.	Не служ.	
20	Вейтала Андрій	1897	Прав.	Служ. Кул.	

Командуючий Запорозьською збірною дивізією, Отаман (підпис)

[213, арк. 24].

Додаток К.2.1

НАКАЗ ч. 9

Управління Могилів Под. Повітового Військового Начальника

5 травня 1920 року

Згідно розпорядження Начальника 2-ої Стрілецької дивізії заснованої на распорядження Головного Управління Генерального Штабу від 2 травня цього року за Ч.100 закликаються на дійсну військову службу в РЯДИ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ запасові козаки народившіся в 1897 і 1898 роках включно і підстаршини народившіся в 1897 і 1898 рок.

Зазначені запасові козаки і підстаршини постійно і т.ч. мешкаючи в м. Могилеві і волостях повіта повинні з'явитись: мешкаючи в м. Могилеві Подільському в свої міліцейські райони, а мешкаючи в районах волостей на волостні збірні пункти, де на їх складаються списки в 2-х примірниках, по черзі років народження, після чого повинні з головами волостних Народних Управ прибути на збірний пункт при Управлінню Могилівського повітового військового Начальника (Монопольна вулиця ч.38) о 6 годинах ранку.

По цій мобілізації повинні з'явитись всі запасові вище зазначених років не виключая і тих котрі були звільнені зовсім від військової служби і одержали відстрочки при большевицькі і інших владах.

Від явки по мобілізації звільняються тільки ті запасові, котрі лічаться на службі в Українській армії, Установах і інституціях Військової офіції.

На підставі вище зазначеного ПРОПОНУЮ: 1) Негайно по одержанню цього наказу оповістити все населення м. Могилева-Под. і волостей. 2) зібрати закликаємих в волості видки ля при списках як зазначено вище з головою управи, а в місці Могилеву і Бару на чолі з приказними районни міліції прибути на збірний пункт Військового Начальника. 3) відносившіся повинні мати при собі персональні посвідчення.

Всі установам, інституціям і особам, у котрих закликаємі працюють негайно зкінчити з ними всі розрахунки і видати їм мандати.

ЧЕРГА ЯВКИ ЗАКЛИКАЄМИХ

1) м. Могилів 2) Озаринецька вол. 3) Яришевська 4) Броницька	12 травня
5) Кукавська вол. 6) Вендичанська 7) Лучинецька 8) Хоньковецька	14 травня
9) Марьяновськ вол. 10) Кошаринецька 11) Ялтушковська 12) Чемер Волоская 13) Снітковська	15 травня
14) Шаргородська вол. 15) Бел. Шаргор. 16) Копайгородськ 17) В. Ольчедаев 18) Місто Бар	16 травня

Догляд за явкою закликаємих покладається в м. Могилеві на Начальників відповідальних районів міліції, а в волостях на головах волостних Народних управ, які відповідають за неявку в термін по закону військового часу.

Крім цього згідно вище зазначеного Наказу закликаються Штаб старшини до 50 років; обер старшини до 40 років, лікарі, ветеринари і лікарські помішники до 45 років і жінки тих же професій до 35 років, котрим з'явиться в управління військового Начальника: місцевим не пізніше 3-х доб со дня об'яви цього наказу, а мешкаюшим в повіті разом з козаками відповідних волостів.

Артикул 4 цього наказу відносно звільнення від військової служби торкається до старшин і лікарів.

Могилівський Повітовий Військовий Начальник
Полковник ГУДИМА
Діловод ПОКАЗНИЙ

[96, арк. 2].

Додаток Л.2.1

ОГОЛОШЕННЯ

Командир 3-ї Залізничної Стрілецької Дивізії наказав негайно призвати на дійсну військову службу всіх новобранців, народившихся в 1899 та 1900 роках.

На підставі цього, Могилів-Подільська Повітова Управа військової повинності оголошує:

- 1) Що всі молоді люди, народившіся в 1899 та 1900 роках й мешкаючи в Могилівському повіті мусять, під загрозою відповідальности по законам військового часу, явитися в Могилів-Под. на збірний пункт Повітового Військового Начальника (Монопольська вул. буд Ч.38 в слідуючі строки:
- а. Мешкаючи в м. Могиліві й волостях:
- | | |
|-------------|--------------------------|
| Броницькі | |
| Озаринецькі | 18 червня о 6 год. ранку |
| Яршиївські | |
- б. Кукавські
- | | |
|----------------------|--------------------------|
| Вендичанські | |
| Биляно-Шаргородській | 19 червня о 6 год. ранку |
| Хонковецькі | |
- в. Лучинецькі
- | | |
|--------------------|--------------------------|
| Вище-Ольдичаївські | |
| Шаргородські | 21 червня о 6 год. ранку |
| Снітковські | |
| Копайгородські | |
- г. Кошаринецькі
- | | |
|----------------|--------------------------|
| Маріянівські | |
| Ялтушковські | 22 червня о 6 год. ранку |
| Чемер-Волоські | |
| і м. Бару | |

Примітка: I. від цієї явки звільняються: 1) Із народившихся в 1899 р. тільки ті, котрі в лютому і березні місяцях 1919 року 1 з 11 по 18 червня б.р. звільнені зовсім від військової служби, залічені до запасу I розр. II категорії, до запасу II розряду, одержавши відстрочки по 43 й 4 артикулу статуту військової повинності до заклику майбутнього 1921 року й одержавши відстрочку для скінчення освіти й середніх та вищих школах і фактично знаходящіся нині в цих школах й 2) із народившихся в 1900 році тільки ті а) котрі мають

право на льготу або відстрочку по родинному становищу по пункту I арт. 44 і 46 статуту військової повинності й б) котрі до менту цього заклику поступили в середні та вищі школи й фактично навчаються в цих школах.

Примітка: 2. Нікому із привілейованих новобранців, народженців 1899-1900 роках відстрочку по займаємих посадам не надається, а потому всі особи, у котрих знаходиться на службі новобранці мусят звільнити їх з цих посад, віддати їм їх документи й відправити на збірний пункт.

II. Призиваємі новобранці відправляються на збірний пункт Військового Начальника безпосередньо із місць свого мешкання, але місцева адміністративна влада мусять слідкувати за тим, аби всі належні до призову особи відбули й з'явилися в зазначений термін, під приводом своїх сільських комісарів, а в містах – урядових осіб міліції зі списками на них, складженими й ретельно перевіренними на місцях Волостними Народними Управами під доглядом Волостних комісарів, а в містах – Міськими Самоврядуваннями при допомозі міліції.

Примітка: I. На народженців 1899 року прийнятих до війська в лютому-березні 1919 року, перевіряються списки, надіслані Управою Військової повинності Волостним Народним Управам, а в містах – Начальникам Міліції 11 червня за Ч.257 і доповняються новобранцями прийнятими Управою Військової повинності з 11 по 18 число цього червня. На тих народженців 1899 року, котрі одержали відстрочки в 1919 році й не з'явилися в цю Управу на протязі з 11 по 18 червня складаються списки окремо по спискам, надісланим Управою Військової повинності Волостним Народним Управам і Міським Начальникам Міліції 3 червня за Ч. 216. В ці ж списки включаються і ті народжені 1899 року, котрі ще зовсім не являлися до виконання військової повинности.

Примітка 2. На народженців 1900 року складаються Волостними Народними Управами та Міськими Самоврядуваннями загальні списки з зазначенням назвиська, імені й по батькові хто народився, до якої громади належить й грамотний чи ні. В цей список не включаються ті народжені 1900 р., котрі на думку Волостних Народних та Міських Управ, мають право на льготу першого розряду по арт.44 статуту військової повинности й на відстрочку по 46 арт. статуту ту по родинному становищу. На цих осіб складаються Волостними Народними Управами та міськими самоврядуваннями окремі списки, з зазначенням назвиська, імені та по батькові, часу народження, громади й крім того родинного становища й негайно й ніяк не пізніше **22 цього червня** надсилаються в Могилів-Под, до Повітової Управи військової повинности (Полтавська вул. буд.17) по котрим остання розглядує права занесення в них осіб, на льготу або відстрочку по родинному становищу.

III. Наряд підвід для перевозки новобранців на збірні пункти виробляються розпорядженням Волостних Народних Управ, а в містах Начальниками Міліції.

Голова Управи військової повинности,

Повітовий Комісар **С. Сіцинський**

Радник Управи **Ляхомський**

Секретар **Кундиловський**

12 червня 1920 року

[247, арк. 15].

Додаток М.2.1

Таємно

Іменем Української Народної Республіки
Затверджую: 14 вересня 1920 року.
Голова Діректорії і Головний Отаман Військ У.Н.Р. Петлюра
Посвідчую: т.в.о. Державного Секретаря Пав. Зайців
Ухвалений Кабінетом Народних Міністрів

ЗАКОН

про мобілізацію в звільнених від ворога нашою армією повітах У.Н.Р. для поповнення армії

Для переведення заклику на дійсну службу в Українську армію громадян Української Народної Республіки в повітах, котрі поступово будуть займатись нашою армією, встановити слідуєчі правила:

1. До налагодження на території Української Народної Республіки, після зайняття її українським військом, органів Міністерства Внутрішніх Справ, переведення мобілізації покладається на Командуючого Армією, від котрого виходять всі належні накази, розпорядження та інструкції, відносно технічного переведення всієї справи.
2. Для поповнення Дієвої

А) в бойові частини Дієвої Армії –

Генералів.....до 55 років

Булавних старшиндо 50

Старшин та урядовцівдо 45

Лікарів медичних та ветеринарних.....до 50

Лікарів жінок і лікарських помічників

та сестер жалібниць (виключаючи маючих

грудних дітей і вагітних)..... До 45

Фершала медичні і ветеринарні нарівні

з під старшинами.....

Підстаршини і урядовці військового часу.....до 35

Козаків, що народилися з 1 січня 1890 по 31 грудня 1895 року

б) В запасові частини армії: козаків, що народилися з 1 січня 1896 по 31 грудня 1900 року.

ПРИМІТКА: Від заклику звільняються служачі на залізницях і зв'язаними з ними установах, а також учителі всіх щкіл, але тих, що справді функціонують, псаломщики і урядовці Державних скарбниць та Податкової інспекції.

3. Мобілізацію проводити по повітах поступово, після звільнення від ворога, розпорядженням Командуючого армією.
4. Для переведення мобілізації в районі армії, весь її терен поділяється на дивізійні мобілізаційні участки, в котрих залик, збір і прийом мобілізованих робиться розпорядженням.
5. Для проведення мобілізації в життя, кожна дивізія утворює т.женихо-мобілізаційні комісії.
6. В склад дивізійної прийом очно-мобілізаційної комісії входять: Голова (булавний старшина) і члени по одному від кожної конкретної частини (окремого куріня), входячих в склад дивізії, прифронтний цивільний комісар, один лікар і представник від волості (крім того в комісію закликаються місцеві лікарі).
7. Кількість прийом очно-мобілізаційних комісій залежить від величини дивізійного району і погляду Командира Дивізії.
8. Постанова прийом очно-мобілізаційної комісії про здатність призивного являється остаточною.

9. Звільняються від явки на збірний пункт по мобілізації лише явні каліки (сліпі, безрукі, безногі) і то при умові представлення родичами документів по калічність.
10. На підставі вирішень прийом очної комісії звільненню підлягатимуть лише маючи льготу I-го розряду по родинному становищу, тобто один робітник в сім'ї, коли він дійсно утримує сім'ю хоча б і при батьках, але до праці не здатний чи маючих більш 65 років.
11. За неявку до призиву винні притягаються до відповідальності по 129 і 134 ст Військово-Карного Статуту.
12. У випадку втечі призваного з війська до дому, на сім'ю його покладається обов'язок не пізніше однієї доби зробити заяву місцевій владі про повернення до дому з війська призваного козака. У випадку, коли така заява в зазначений термін не зроблена, то крім судової відповідальності втікача, все майно його конфіскується на військові потреби.
13. Мобілізовані, що втекли з частини армії чи збірному пункту зі зброєю й скарбовим одягом, підлягають карі на смерть, як за дезерцію.
14. Всі видатки по переведенні мобілізації, а саме: добові гроші чинам комісії, роз'їзні гроші, на канцелярські видатки віднести на військовий фонд, для чого Військовому Міністру перевести в розпорядження Командуючого Армією відповідну суму грошей.
15. Всі мобілізовані, що з'явилися на службу зі зброєю, кіньми, сідлами і у власному одязі, гідному для носки, обутті й білизні, одержують за все це платню по цінам, встановленим комісіями в окремих частинах, після чого все це переходить у власність Держави.
16. Приймочно-мобілізаційними комісіями при прийомі мобілізованих керуватись окремою інструкцією, затвердженою Головним Отаманом.
17. По налагодженню на місцях органів Міністерства Внутрішніх Справ, справа мобілізації, за порозумінням Міністерства Внутрішніх Справ з Командуючим Армією, переходить до сталих органів, на яких згідно існуючим дотепер законам, покладається переведення мобілізації.
18. Закон вводиться в чинність по телеграфу.

Підписали: Голова Ради Народних Міністрів ПРОКОПОВИЧ.

Заступник Військового Міністра Генерального Штабу Генерал-поручник Галкін.

З оригіналом згідно: т.в.о. Начальн. Операт. Відділу Штабу Армію Хорунжий ЗАРЕМБА

[34, арк. 130; 36, арк. 1–2; 53, арк. 126; 55, арк. 2–2 зв.; 56, арк. 25–25 зв.; 63, арк. 31–32; 102, арк. 141–141 зв.; 179, арк. 90-190 зв.; 188, арк. 79–79 зв.; 559].

Додаток Н.2.1

Затверджую
14 вересня 1920 року
Головний Отаман Військ УНР Петлюра

В доповнення до закону про мобілізацію
від 14 вересня 1920 року

ІНСТРУКЦІЯ

ПРИЙОМОЧНО-МОБІЛІЗАЦІЙНИМ КОМІСІЯМ ПО ПРОВЕДЕННЮ МОБІЛІЗАЦІЇ

Підготовка до мобілізації

1. Кожна ереженихо комісія до фактичного оголошення про мобілізацію виїзжає на призначений їм терен і приступає до підготовчої праці по складанню списків призывним.
2. Кожна волость по представленню їй списків від сільських комісарів складає загальний список в 3-х примірниках з відміткою року народження, роду зброї й сімейного стану. Всі списки волость представляє голові прийом очно-мобілізаційної комісії.
3. Прийомочно-мобілізаційна комісія проводить перевірку списків на мобілізованих, надісланих сільським і волосними комісарами з приложенням належних документів (копії метричних виписок і посімейні списки).
4. По складанню семейних списків складаються реєстраційні картки в трьох примірниках по приложеній до цієї інструкції формі.
5. Кожна реєстраційна картка повинна бути підписана головою і одним членом комісії, котрий буде виконувати обов'язки секретаря з приложенням печатки.

Порядок мобілізації.

6. По оголошенні мобілізації волостні комісари чи голови народніх Управ в зазначений термін являються до прийом очно-мобілізаційних комісій, з підлягаючими до мобілізації і заявляють про прибуття голові мобілізаційної комісії. Останній встановлює чергу прийому. В першу чергу приймаються старшини, урядовці, лікарі і підстаршини, в другу – козаки.
7. Комісія викликає по списку всіх підлягаючих по мобілізації, рахуючись з їх семейним станом і загальним положенням, чи звільняє чи приймає на службу (медичному огляду підлягають лише заявивши себе хворими і нездатними до служби).
8. При прийомі мусять бути присутній волосний і сільський комісар чи голови народніх управ, які дають комісії пояснення про призиваємого.
9. Всі прийняті комісією получають відріз реєстраційної картки (по додаємому при цьому зразку формі Ч.1.) про прийняття на службу і направляються на збірний пункт з провідником від комісії.
10. Всі звільнені по нездатності, а також хто отримав відстрочки по хворости також получають відріз реєстраційної картки і направляються до дому.
11. На місце прийому засобами дивізії мусить бути улаштований збірний пункт куди поступають всі приняті на службу. Начальник цього пункту в своєму розпорядженні мусить мати не менше 50 козаків при 4-х старшинах і 4-х під старшинах маючих добрий військовий вигляд для морального впливу на принятих на службу.
12. Всі приняті на службу, на збірному пункті розбиваються по родам зброї, а потім по сотням і куріням, в яких з першого дня провадити найінтенсивнішу військову муштру, поділяючи всіх принятих на поповнення в бойові частини і запасові частини.
13. Начальник збірно-мобілізаційного пункту мусить з першого дня мобілізації мати налагоджений господарчий апарат, одержавши для цього відповідний аванс і харчі, аби всі приняті не голодували. При цьому бажано всіх людей розмістити по

бувшим військовим косарям, аби по великим будинкам і зразу приучувати всіх до касарного життя.

14. Всі закликані до війська, в разі, коли прибудуть в день заклику до 18 год. на збірний пункт, харчуються з того ж дня засобами збірного пункту.
15. Відправка зі збірно-мобілізаційних пунктів в частини провадиться з розпорядження Начальників Дивізій.
16. Перевівши по списку всіх людей даної волості, голова мобілізаційної комісії наказує сільському і волостному комісарам на їх відповідальність в термін по погляду голови комісії, приставити до комісії всіх нез'явившихся по мобілізації.
17. Перевозка мобілізованих до прийомочної комісії переводиться місцевими засобами, розпорядженнями сільських і волостних комісарів.
18. По скінченню мобілізації голова комісії всі справи по мобілізації в даній волості передає в відповідну повітову Управу (по військовій повинності), а списки нез'явившихся і дезертирів передає повітовим і волостним начальникам міліції і комендантам для притягнення винних до відповідальности.
19. Про хід мобілізації голова мобілізаційної комісії доносить Начальнику дивізії щоденно, по прикладаемому до цього зразку (форма Ч.2.), а по скінченню мобілізації представляє докладний звіт.

Підписали: Заступник Військового Міністра Генштабу Генерал-Поручник Галкін.

За Начальника Головного Управління Генштабу Полковник Капустянський
З копією згідно:
Начальник Мобілізаційного відділу, Штабу Дієвої Армії, сотник (підпис).

[214, арк. 91-а; 223, арк. 5–6 зв].

Додаток П.2.1

ТАЄМНО

ВІДОМІСТЬ

Про кількість мобілізованих по повітам до 26 жовтня 1920 року (На предмет подачі польському командуванню)

Назва повітів	Загальна кількість	ПРИМІТКА
Старокостянтинівський	2618	В загальну кількість входять всі старшини, підстаршини, лікарі і їх помічники, урядовці і козаки;
Проскурівський	2997	
Летичевський	2679	
Ново-Ушицький	4593	
Кам'янець-Подільський	6463	
Р а з о м	19 340	

Вартовий Генерал Штадармії, Генерал Хорунжий (підпис)
 Начальник Мобілізаційного відділу Штадармії, сотник (підпис)

[201, арк. 121].

Додаток Р.2.1

Н А К АЗ

Згідно ухваленого Кабінетом Народніх Міністрів і затвердженого Головою Директорії Головним Отаманом військ У.Н.Р. Петлюрою закону про мобілізацію від 14 вересня 1920 р. для поповнення бойових частин Дієвої Армії призиваються по мобілізації на дійсну військову службу.

Генерали до 55 років. Булавні старшини (штаб офіцери) до 50 років. Лікарі медичні та ветеринарні до 50 років. Лікарі жінки і лікарські помічниці та сестри жалібниці (виключаючи маючих грудних дітей і беремених) до 45 років. Лікарські помішники до 50 років.

Хвершали медичні та ветеринарні до 35 років.

Козаки що народилися з 1-го січня 1890 р. по 31 грудня 1895 року.

Першим днем мобілізації призначається 30 вересня 1920 року.

Збірні пункти при волостях а в м. Кам'янці-Под. при Військовім Присутствії.

Порядок явки мобілізуємих слідуєчий.

Лянцкорунська вол. 30 вересня в 8 год. ранку. м. Кам'янець-Подільський 1 жовтня в 8 год. ранку. Маківська вол. 2 жовтня в 8 год. ранку. Оринінська вол. 2 жовтня о 8 год. ранку. Довжецька вол. 4 жовтня в 8 год. ранку. Гавриловецька вол. 6 жовтня в 8 год. ранку. Баговицька вол. 6 жовтня в 8 год. ранку.

Всі мобілізовані, що з'являються на службу зі зброєю, кіньми, сідлами і власному одягові гідному для носки обуті і білизні одержат за все це платню по цінам встановленим комісіями в окремих частинах, після чого все це переходить у власність Держави.

*Примітка:*Звільняються від явки на збірний пункт по мобілізації лише явні каліки (сліпі, безрукі, безногі) і то при умові представлення родичами документів про каліченість.

За неявку до призиву винні притягаються до відповідальности по 129 і 134 с. військового статуту.

У випадку втечі призваного з війська до дому, на сем'ю його покладається обов'язок не пізніше одної доби зробити заяву місцевій владі про повернення до дому з війська призваного козака.

У випадку коли така заява в зазначений термін не зроблена, то крім судової відповідальности втікача все майно його конфіскується на військові потреби.

Мобілізовані що втікли з частин армії чи збірного пункту зі зброєю і скарбовим одягом підлягають карі на смерть як за дезерцію.

З Наказу Командарма У.Н.Р. Завідуючий Мобілізацією Кам'янець-Подільського Району, Полковник А. Вовк.

27 вересня 1920 р. м. Кам'янець.

[599].

Додаток С.2.1

Оголошення

Мобілізаційної комісії по м. Кам'янцю

В додаток до наказу Завідуючого Мобілізацією Кам'янець-Под. району від
27 вересня ц. р.

1 жовтня значна кількість мешканців м. Кам'янця не з'явилась на мобілізацію на тій підставі, що одні як не служиві в війську, рахують себе громадянами, а не козаками, другі – як звільнені попередніми комісіями зовсім від служби і нарешті – як служачі ріжних установ, котрі по займавших посадах раніш звільнялись від заклику.

Згідно вище зазначеного наказу на мобілізацію повинні *н е г а й н о* з'явитись: 1) Всі громадяне, як проходивши так і не проходивши військову службу, які народились з 1 січня 1890 до 31 грудня 1895 р.р., 2) Звільнені раніш якими б то не було комісіями зовсім від служби, 3) Всі військовозобов'язані і громадяни, які по займаємих посадах та інше звільнялись від заклику від заклику до війська.

Клопотання про звільнення від заклику до війська або про відстрочку не звільняють від персональної явки на збірний пункт підлягаючих сучасній мобілізації.

За неявку до призиву винні будуть притягнені до відповідальности по 129 і 134 с. військового статуту.

Голова моб. комісії м. Кам'янця, Підп. *Дишлевий*.

Секретарь ком. Хор. *Ховхун*.

[632].

Додаток Т.2.1

ОГОЛОШЕННЯ

Згідно закону ухваленого Кабінетом Міністрів, затвердженого Головним Отаманом військ УНР 14 вересня 1920 р. і Наказу Командуючого Дієвою Армією війська УНР від 24 вересня 1920 р. НАКАЗУЮ:

§1. Для поповнення Дієвої Армії з'явитись по мобілізації всім нижче зазначеним особам Проскурівського повіту, а також котрі в сучасний момент мешкають в Проскурівському повіті й не приписані до волостей:

Генерали..... до 55 рок.
 Булавні старшини (штаб-офіцери)..... до 50
 Старшини і урядовці..... до 45
 Лікарі (медичні та ветеринарні)..... До 50
 Лікарі жінки і лікарські помічники та сестри жалібниці (виключаючи маючих грудних дітей і беремених)..... до 45
 Лікарські помішники..... до 50
 Фельдшери медичні, ветеринарні підстаршини і урядовці військового часу..... до 35

Козаки народжені з 1 січня 1890 р. по 31 грудня 1895 р. себто з 25 до 30 років включно, котрі служили на військовій службі, котрі при призовах до відбування військової повинності були залічені до ополчення 1-го та 2-го розряду, а також і ті, котрі, котрі під час минулої війни по різним випадкам не проходили служби.

§2. Явитись повинні всі особи зазначені в §1 Прийомно-Мобілізаційні Комісії для освідування в слідуючі дні і пункти:

Мешканці м. Проскурова, передмістя Раково і Дубово в м. Проскурів (будинок бувшого військового Присутствія) 3 і 4 жовтня 1920 р. о годині 9 зраня.

Населення волостей:

Пашковецької..... 3 і 4 жовтня в с. Пашківці о 9 годині ранку

Малиничської.... 5 і 6 _ в с. Малиничі

Чорно-острівської.. 5 і 6 _ в м. Чорно-острів

Шарівської..... 7 і 8 _ в с. Шарівка

Третельницької... 7 і 8 _ в с. Третельники

Ярмлинецької..... 9 і 10 __ в м. Ярмолинці

Сарновської..... 9 і 10 __ в м. Сарнів

Фельштинської... 11 і 12 __ в м. Фельштин

§3. Всі особи зазначені в цьому оголошенні при явці в комісію повинні мати при собі документи, які посвідчують персональність, крім того добре одягнені та взуті і взяти з собою харчів на 3 доби.

§4. Всім мобілізованим, котрі з'являються на службу зі зброєю, кіньми, сідлами і власному одягові гідному для носки, обуття й білизну виплатяться гроші в частинах армії.

§5. Разом з мобілізованими повинні прибути в комісію волостні та сільські комісари, маючи при собі списки мобілізованих в трех примірниках з прикладеними копіями метричних виписок года посімейних списків, котрі повинні бути заготовлені за 2 доби до явки мобілізованих.

§6. Звільняються від явки по мобілізації лише явні каліки, сліпі, безрукі, безногі і то при умові представлення родичами документів.

ПРИМІТКА: Від заклику звільняються служачі на залізницях і зв'язаних з ними установах, а також учителі всіх шкіл, що справді функціонують, псаломщики і урядовці державних скарбниць та податної інспекції.

§7. За неявку до призиву винні притягаються до відповідальності по т.. т.. 129 і 134 військ. Карн. Статуту.

§8. У випадку утікання призваного до війська додому до батьків чи до родичів, на його сем'ю і родичів накладається обов'язок, не пізніше одної доби зробити заяву місцевій владі про повернення з війська мобілізованого. Коли така заява не буде зроблена, то крім судової відповідальності втікача, все його майно і родичів конфіскується на військові потреби.

§9. Для боротьби з дезертирством Головам міст волосних та сільських комісарів негайно скласти комітет з представників місцевого населення, який буде відповідати за переховування дезертирів і в такому разі будуть братись звільнені по льготі. Про склад комітету повідомити негайно мобілізаційну комісію (Проскурів військовоє присутствіє) і Начальника повітової міліції.

§10. Мобілізовані, які зникнуть з частин Армії (збірного пункту), озброєні і з скарбовим одягом будуть покарані на смерть як за дезерцію.

§11. Цивільному населенню суворо забороняється купувати у козаків зброю, скарбовий одяг, інше скарбове майно, під загрозою відповідальності за законами військового часу.

§12. Рішуче забороняється до закінчення мобілізації всяка видача паспортів, посвідчень, перепусток на право виїзда з району мобілізації.

§13. Для перевезення козаків до волостей сільські комісари наряджають необхідну кількість підвід.

30 вересня 1920 р. м. Проскурів

Начальник Мобілізаційної Управи Проскурівського повіту

Поручник **Мих. Вербицький**

Голова Мобілізаційно-приймочної комісії

Сотник Кравченко

Секетар Сотник Кушнірюк

[200, арк. 109].

Додаток У.2.1

ОГОЛОШЕННЯ

Згідно наказу ухваленого Кабінетом Народних Міністрів, затвердженого Головним Отаманом військ У.Н.Р. 14 вересня 1920 року і Наказу Командармармії від 30 жовтня 1920 р. ч. 1203.

НАКАЗ УЮ

§1. Для поповнення армії та Дієвих частин з'явитись по мобілізації всім вищезазначеним особам Проскурівського повіту, а також тим, котрі в сучасний момент перебувають в Проскурівському повіті і не приписані до волостей.

§2. З'явитись повинні всі особи котрі народились з 1 січня 1896 р. по 31 грудня 1900 року, тобто: з 20 по 24 років включно, не виключаючи національних меншин.

§3. З'явитись повинні всі особи котрі служили і не служили в війську, а також ті, котрі були звільнені при колишніх призовах від військової служби по нездатності, чи котрі при бувших призовах по різних випадках користувались відстрочками чи льготами.

§4. Крім осіб зазначених в §2 і 3 повинні також з'явитись на прийомочно-мобілізаційну комісію всі особи, котрі по різних випадках не з'явилися на попередню мобілізацію згідно оголошенню від 30 вересня 1920 року. Тобто, котрі народились з 1 січня 1890 року по 31 грудня 1895 року, а також

Генерали.....	До 55 років
Булавні старшини	До 50
Старшини та урядовці	до 45
Лікарі медичні та ветеринарні.....	до 50
Лікарі жінки і лікарські помічники та сестри жалібниці (виключаючи маючих грудних дітей і беремених).....	До 45
Фершал медичні і ветеринарні	до 35
Підстаршини (підпрапорщики, фельдфебеля, вахмістра, фесерверкери, унтер-офіцери, бомбардири і ефрейтори).....	до 35

§5. Згідно постанові Селянського з'їзду 23 жовтня 1920 року затверджений Командуючим Армією У.Н.Р. повинні з'явитись також всі одинаки, хоча і звільнені від попередньої комісії в жовтні ц.р. звільнитися будуть лише маючі дуже скрутне родинне становище.

§6. Всі вищезазначені особи в §1,2,3,4 і 5, повинні з'явитися по мобілізації в прийомочно-мобілізаційну комісію для освідкування в мобілізаційні комісії в слідувачі дні і пункти.

М. Проскурів і передмістя Раково та Дубово 8 і 9 листопада

Пашковецька волость.....	11 і 12	о 9 годині зрання в м. Проскурів
Чорно-Острівська волость.....	14 і 15	будинок бувшого військового
Шарівська волость.....	17 і 18	Присутствія
Малиничшська волость.....	20 і 21	

Ярмолинецька волость.....	8 і 9	о 9 годині зрання в м. Сатанів
Фельштинська волость.....	11 і 12	будинок волостної
Третельниця волость.....	14 і 15	управи
Сарнівська волость.....	17 і 18	

Волостним комісарам установити чергу яким селам з'явитися в перший та другий день мобілізації.

§7. Всі особи зазначені в цім оголошенню при яві в комісію повинні мати при собі документи, які посвідчують їх персональність, крім того добре одягнені та взуті.

§8. Всі мобілізовані повинні мати при собі харчів на п'ять діб.

§9. Мобілізовані, котрі будуть визнані здатними до військової служби додому не будуть відпускатись, а зразу будуть відправлені в частину.

§10. Для перевозки мобілізованих до м. Проскурова, Сатанова і до місця призначення, сільські комісари призначають необхідну кількість підвод, котрі повинні мати хуражу на 3 доби.

§11. Всі мобілізовані, котрі клопочуть про надання відстрочки чи льготи по різних причинах мати при собі відповідні документи і посвідчення сільських комітетів по боротьбі з дезерцією, підтверджуючи доводи мобілізованих. За неправдивість цих посвідчень відповідають Члени комітету.

§12. Всі волостні та сільські комісари повинні прибути до комісії зі своїми мобілізованими. Ті волостні і сільські комісари, котрі ще не надіслали до Моб. Управи списків на осіб підлягаючих мобілізації повинні мати при собі ці списки і доложити за них до прийому мобілізованих.

§13. Звільняються від явки по мобілізації лише явні каліки, сліпі, безрукі, безногі і то лише при представленню родичами про те відповідних документів і посвідчень комітетів по боротьбі з дезерцією.

§14. Від заклику звільняються служачі залізниць і зв'язаних з ними установ, учителі всіх шкіл, котрі функціонують, псаломщики, урядовці державних скарбниць та Податної Інспекції та особи Судового відомства при умові, що вони являться старослужачими (штатними). На цих осіб повинні бути надіслані списки інституціями, а вони самі з'являться на комісію для одержання відповідних мобілізаційних карток.

§15. Вступивши на службу під час оголошення мобілізації до Інституцій зазначених у §14 від мобілізації не звільняються, а прийнявши їх на службу будуть відповідати по закону Військового часу.

§16. За неявку до призиву винні притягаються до відповідальності по ст. ст. 129 і 134 Військового Карного Статуту.

§17. За втечу зі збірного пункту чи з частини армії мобілізовані підлягають карі на смерть як за дезерцією, а все майно і худоба його конфіскуються на військові потреби.

§18. Сільські комітети по боротьбі з дезерцією негайно повинні доносити Військовому Начальнику про дезертирів і нез'явившихся по мобілізації, інакше будуть самі відповідати собою, своїм майном.

§19. Рішуче забороняється до закінчення мобілізації всяка видача паспортів, посвідчень, перепусток на право виїзду з району мобілізації.

§20. Всім мобілізованим, відправляючимся на комісію наказую забрати разом з собою, з свого села всіх дезертирів і тих, котрі не з'явилися на попередню мобілізацію і доставити в моє розпорядження. Вільними рахувати тільки маючих мобілізаційну картку про нездатність та відпустку.

§21. Міліція і Комендатура не повинна видавати ніяких документів тим особам, які не з'явилися на комісію і не мають при собі мобілізаційних карток з поміткою про нездатність, особне маючих про вищезазначених карток належить заарештувати і доставляти мені для передання надзвичайному Військовому суду.

§22. Всі мобілізовані Проскурівського повіту не можуть вступати до війська без відома мобілізаційної Управи, позаяк будуть рахуватися дезертирами, а на випадок вступлення цих людей до частин, Начальники частин повинні негайно повідомити моб. Управу. Згадані випадку без повідомлень приносять дезорганізацію і заплутують підрахунок відправившихся у частини.

§23. Це оголошення надсилається через Волостних Комісарів в усі села в трьох примірниках: один примірник залишається у сільського комісара, других два повинні бути розклеєні на видних місцях. За невиконання цього наказу відповідають волостні та сільські комісари перед надзвичайним Військовим судом.

Начальник Моб. Управи Проскурівського повіту М. Вербицький

**Загальна відомість
про кількість мобілізованих, що до частин 1-ї Кулеметної дивізії станом на 14 жовтня 1920 року**

Назва частини	Рік народження	Генералів	Булав. Старшин	Обер-старшин	урядовців	медиків		Лік. Помішників		підстаршин	козаків	Разом
						медиків	ветерин арів	медиків	ветерин арів			
1-у Кулеметну бригаду	з 1890-1895	-	-	1	1	-	-	7	-	39	338	386
	з 1896-1898	-	-	-	-	-	-	-	-	4	158	162
	Разом	-	-	1	1	-	-	7	-	43	496	548
2-у Кулеметну бригаду	з 1890 по 1895	-	-	2	-	-	-	2	2	54	252	312
	з 1895-1898	-	-	-	-	-	-	2	-	31	277	310
	Разом	-	-	2	-	-	-	4	2	85	529	622
Технічний курінь	з 1890 по 1895	-	-	1	-	-	-	2	-	6	173	182
	з 1896-1898	-	-	-	-	-	-	-	-	-	30	30
	Разом	-	-	1	-	-	-	2	-	6	203	212
Дивізійну команд. сотню	1890–1895	-	-	-	-	-	-	-	-	-	30	30
Дивізійну кінну півсотню	1890–1895	-	-	-	-	-	-	-	-	-	14	14
Коменданту тила дивізії	1890–1895	-	-	-	1	-	-	-	-	-	3	4
Команду Н-ка постачання	1890–1895	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10	10
Команду дивізії лазарету	1890–1895	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Школу старшин і підстаршин	1890–1895	-	-	4	5	-	-	-	-	-	-	9
Разом	1890–1895	-	-	8	7	-	-	11	2	99	822	949
	1896–1898	-	-	-	-	-	-	2	-	35	465	502

Всього прибуло до частин				8	7			13	2	134	1287	1451
Крім цього відправилось 2-гу Волинську дівізію	1890–1895										100	100

Підписав Полковник Мазуренко

З оригіналом згідно:
Помішник Начальника Штабу, Сотник (підпис)

[216, арк. 58].